

KARABÜK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

BRİTANYA’NIN ORTADOĞU POLİTİKASI VE GERTRUDE BELL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
SAMET YÜCE

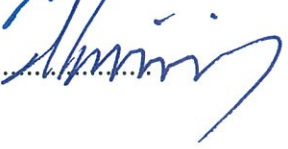
Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. İsmail Şahin

Karabük
Haziran-2015

TEZ ONAY SAYFASI

Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Samet YÜCE' ye ait "**Britanya'nın Ortadoğu Politikası ve Gertrude Bell**" adlı bu tez çalışması Tez Kurulumuz tarafından YÜKSEK LİSANS programı tezi olarak oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

	Akademik Unvanı, Adı ve Soyadı	İmzası
Tez Kurulu Başkanı ve Danışman Üye	:Yrd. Doç. Dr. İsmail ŞAHİN	
Üye	:Doç. Dr. Levent AYTEMİZ	
Üye	:Yrd. Doç. Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU	

Tez Sınavı Tarihi : 15.06.2015

**KARABÜK ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER YÜKSEK LİSANS PROGRAMI**

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yol ve yardıma başvurmaksızın yazdığımı, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserleri her kullanışında alıntı yaparak yararlandığımı belirtir; bunu onurumla doğrularım.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara katlanacağımı bildiririm.

15/06/2015

Samet YÜCE

ÖNSÖZ

Bu araştırmada on dokuzuncu yüzyıl boyunca ve yirminci yüzyılın başlarında Britanya'nın Ortadoğu politikası ve bu politikanın belirlenmesinde ve yürütülmesinde en etkili aktörlerden birisi olan Gertrude Bell'in fonksiyonu incelenmiştir. İngiliz İmparatorluğu'nun Hindistan ve Akdeniz'deki çıkarlarının sürdürülebilmesi ve rakiplerine karşı güç üstünlüğünü kazanabilmesi için Ortadoğu'ya yönelik bir dış politika belirlemesi önemli olmuştur. Buradan hareketle, Britanya'nın Ortadoğu politikasının temel fikri esasları ele alınmış ve dış politikasında kullandığı araçlar irdelenmiştir.

Britanya'nın dış politikasında bölgede görevlendirilen yetkilileri etkili olmuştur. Bu bağlamda, Gertrude Bell'in bölgedeki faaliyetleri, eserleri, mektupları ve günlükleri dönemin Britanyası'nın bölgeye yönelik dış politikasının anlaşılması ve onun bu politikaya etkisinin tespit edilmesi açısından önemlidir. Bir başka ifadeyle, onun Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrası Ortadoğu'daki faaliyetleri ve tuttuğu özel notları dönemin politik ve askeri meselelerine ışık tutabilecek niteliktedir. Zira Gertrude Bell'in Doğu seyahatleri, Britanya'nın resmi görevlisi olarak Arap Bürosu'nda istihbarat ve propaganda faaliyetlerine katkısı, 1919 Paris Barış Konferansı ve 1921 Kahire Konferansına Ortadoğu uzmanı olarak katılması ve Irak Devleti'nin kuruluşundaki üstlendiği rol onun bölgedeki politik önemini açıkça ortaya koymaktadır.

Gertrude Bell, Britanya'nın Ortadoğu politikasının belirlenmesinde ve uygulanmasında etkili olmuştur. Gertrude Bell Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetini zayıflatmak amacıyla bölgenin önemli kabile liderleriyle görüşmüş, dostluklar geliştirmiş, onlarla olan sıkı dostluğunu bu yönde kullanarak bölgeyle ilgili elde ettiği önemli bilgileri ülkesinin yetkilileriyle paylaşmış ve Osmanlı Devleti'ne karşı başlatılan Arap İsyanının başarısının arkasında gerçek pay sahibi olmuştur. Bununla birlikte, Gertrude Bell Mezopotamya'da "*model bir devlet*" kurmak istemiş ve Britanya yönetimine sempati kazandırmak suretiyle İngiliz İmparatorluğunun dünya üzerindeki hâkimiyetini kuvvetlendirmeyi hedeflemiştir.

Başta İngiliz Milli Arşivi (The National Archives) ile Newcastle Üniversitesi'ndeki Gertrude Bell Arşivi (Gertrude Bell Archive) kaynaklarından faydalanılan, bunlara ilaveten konu ile ilgili kapsamlı bilimsel eserler ve hatıratların da

kullanıldığı bu çalışmamda en büyük pay sahibi olan, engin tecrübesi ile her zorlukta yol gösteren, çalışmamın başından sonuna kadar ilgi ve desteğini esirgemeyen kıymetli hocam Yrd. Doç. Dr. İsmail Şahin'e, yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen Karabük Üniversitesi ve Sakarya Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümlerindeki saygıdeğer hocalarıma, görüş ve yorumlarıyla yardımcı olan Doç. Dr. Dilaver Selvi'ye, aydınlatıcı, yol gösterici ve teşvik edici rehberliklerinden istifade ettiğim Yrd. Doç. Dr. Mustafa Bostancı ve Prof. Dr. Şeref Turhan'a, ilgilerini eksik etmeyen değerli arkadaşlarıma, kaynak eserlerin temini konusunda gösterdikleri çabalardan dolayı Kastamonu Üniversitesi Kütüphanesi ve Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi çalışanlarına, sabır ve desteklerinden dolayı kıymetli eşim Gülümser Yüce ve çocuklarıma sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Samet YÜCE

Eşim ve Çocuklarıma

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BRİTANYA’NIN ORTADOĞU POLİTİKASI

1.1. BRİTANYA’NIN DIŞ POLİTİKA ANLAYIŞI	9
1.2. BRİTANYA’NIN DIŞ POLİTİKASINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER	27
1.2.1. Sosyal Darwinizm	27
1.2.2. Şarkiyatçılık	49
1.2.3. Sanayi Devrimi ve Emperyalizm	69
1.3. BRİTANYA’NIN ORTADOĞU POLİTİKASINDA KULLANDIĞI ARAÇLAR	72
1.3.1. Ticari Örgütlenme	73
1.3.1.1. Levant Kumpanyası	73
1.3.1.2. Serbest Ticaret Çağı	91
1.3.1.3. Bölgesel Rekabet: Bağdat Demiryolu ve Petrol	100
1.3.2. Dini Örgütlenme	105
1.3.2.1. Misyonerlik	106
1.3.2.2. Okullar.....	118
1.3.2.3. Sağlık Kuruluşları	125
1.3.3. Diplomatik Örgütlenme	127
1.3.3.1. Sömürge Bakanlığı	127
1.3.3.2. Londra/ Kahire/ Delhi Yönetimleri	130
1.3.3.3. Elçilik ve Konsolosluklar	133
1.3.3.4. Arap Bürosu.....	154

İKİNCİ BÖLÜM
BRİTANYA’NIN ORTADOĞU POLİTİKASINI ŞEKİLLENDİREN BİREYSEL
AKTÖRLER

2.1. BRİTANYA’NIN DIŞ POLİTİKASINI ETKİLEYEN KİŞİLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ	158
2.2. ORTADOĞU POLİTİKASINI BELİRLEYEN KİŞİLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ	164
2.3. ÖNEMLİ AKTÖRLER VE GÖREVLERİ.....	170
2.3.1. Winston Churchill (1874-1965)	170
2.3.2. Horatio Herbert Kitchener (1850-1916)	171
2.3.3. Sir Percy Cox (1864-1937).....	172
2.3.4. Henry McMahon (1862-1949).....	174
2.3.5. Mark Sykes (1879-1919).....	175
2.3.6. David George Hogarth (1862-1927)	176
2.3.7. Ronald Storrs (1881-1955)	177
2.3.8. George Ambrose Lloyd (1879-1941)	177
2.3.9. Thomas Edward Lawrence (1888-1935).....	178

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
GERTRUDE BELL

3.1. HAYATI	180
3.1.1. Ailesi ve Çocukluk Dönemi	180
3.1.2. Eğitimi: Queen’s College ve Oxford Lady Margeret Hall	183
3.1.3. Doğu’ya Açılan Kapı: İran Seyahati.....	186
3.1.4. Diplomasiyi Yakından İzleme Fırsatı: Berlin	188
3.1.5. Zirveye Tırmanış ve Hayatta Kalma Mücadelesi.....	189
3.1.6. Doğu’daki Ayak İzleri	191
3.1.7. Majestelerinin Ortadoğu’daki İlk Kadın Görevlisi.....	193
3.2. KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ	196
3.3. SİYASİ ÇEVRESİ ve POLİTİK GÖRÜŞLERİ	204
3.4. ORTADOĞU HAKKINDA GÖRÜŞLERİ ve İLİŞKİLERİ	212

3.4.1. Mektupları ve Günlükleri	213
3.4.2. Mezopotamya Raporu	219
3.4.3. Eserleri.....	220
3.4.4. Yerel Aktörlerle İlişkileri.....	223
3.4.4.1. Emir Faysal	225
3.4.4.2. Fahad Bey	228
3.4.4.3. Cafer el-Askeri Paşa	230
3.4.4.4. Seyid Talip Paşa.....	231
3.4.4.5. Nuri Said Paşa.....	233
3.4.4.6. Sasun Eskail Efendi.....	234
3.4.4.7. İbni Suud	235
3.5. BRİTANYA’NIN ORTADOĞU POLİTİKASINDAKİ ROLÜ	236
3.5.1. Arap İsyanı.....	237
3.5.2. Mezopotamya Sivil Yönetimi/Britanya Doğrudan Yönetimi.....	243
3.5.3. 1919 Paris Barış Konferansı	245
3.5.4. Irak İsyanı	247
3.5.5. Irak Geçici Hükümeti.....	250
3.5.6. 1921 Kahire Konferansı	255
3.5.7. Irak Devleti’nin Kuruluşu	280
SONUÇ.....	292
KAYNAKÇA.....	298
ÖZET	312
ABSTRACT.....	314
ÖZGEÇMİŞ.....	316

KISALTMALAR

ABCFM	: American Board of Commissioners for Foreign Mission / Amerikan Protestan Misyonerleri Kuruluşu
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
Bkz.	: Bakınız
CAB	: Cabinet Documents/Bakanlar Kurulu (İngiltere) Arşiv Belgeleri
CMS	: Church Missionary Society/Kilise Misyonerleri Teşkilatı
CPAS	: Church Pastoral Aid Society/Kilise PastoralYardımlaşma
Çev:	: Çeviren
Ed.	: Editör
F.O.	: Foreign Office/İngiltere Dışişleri Bakanlığı Arşiv Belgeleri
LJS	: London Jews Society / Londra Yahudi Toplumu
RAF	: Royal Air Force / Kraliyet Hava Kuvvetleri
s.	: Sayfa
vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

On dokuzuncu yüzyılın başından itibaren Büyük Güçlerin Ortadoğu coğrafyasına ilgilerinin arttığı görülmektedir. Ortadoğu'nun eşsiz jeopolitik konumu bu artan ilginin başlıca sebeplerden biri olarak kabul edilebilir. Jeopolitik konumunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin yaşadığı sıkıntılar Büyük Güçlerin Ortadoğu'yla daha yakından ilgilenmesine ve bölge sorunlarının çözümü noktasında müdahalelerine gerekli ortamı hazırlamıştır. Zira Napolyon'un Mısır'ı işgali karşısında Osmanlı Devleti sorunu tek başına çözememiş ve Britanya İmparatorluğu'nun yardımıyla Fransız işgal gücünü bölgeden uzaklaştırabilmiştir. Daha sonra Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın engellenemeyen yükselişi ve bölgede hâkimiyet kurma çabaları Osmanlı Devleti'nin kendi yönetim bölgesinde zor durumda kalmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin bölgeyi tekrar kontrolü altına alabilmesi Rusya ve Britanya'nın desteğiyle mümkün olabilmektedir. Osmanlı Devleti'nin her iki durumda da başat güçlerin yardımına ihtiyaç duyduğu ve kendi toprakları üzerinde hâkimiyetini sürdürebilmekte zorlandığı görülmüştür. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum, uluslararası sistemde gücünü diğer aktörlerce sorgulanır hale getirmiş ve dış müdahalelere kapı aralamıştır.

Britanya'nın Mısır'daki gelişmeler karşısında almış olduğu tavır bölgeye olan ilgisinin anlaşılması açısından önemlidir. Çünkü Mısır'ın Hindistan'daki İngiliz sömürgelerine ulaşım yolunun üzerinde olması ve Levant bölgesinde sürdürülen ticari ilişkileri Britanya'nın bölgeye olan ilgisini katlayarak arttırmıştır. Başka bir gücün Ortadoğu'yu ele geçirmesi veya Kızıldeniz bağlantı yolunu tıkayabilecek bir müdahalesi İngiliz İmparatorluğunun hem Akdeniz hem de Hindistan hâkimiyet alanına tehdit olarak görülmüştür. Bu nedenle Britanya, Ortadoğu'daki hâkimiyetini kuvvetlendirmek ve ülke çıkarlarını sürdürebilmek için etkin politikalar üretmeye çalışmıştır. Bu coğrafyanın öneminin farkındalığıyla hareket eden İngilizler rakiplerine güç üstünlüğü kurmak veya onları elimine etmek istemiştir. Zira İngiliz İmparatorluğu için uluslararası güçlerin mücadele ve rekabet alanına dönüşen Ortadoğu'daki konumunu güçlendirecek politikaların belirlenmesi hayati öneme sahipti.

Britanya'nın Ortadoğu politikasının belirlenmesinde Büyük Güçler ve Osmanlılarla olan ilişkilerinin etkisi göze çarpmaktadır. Uluslararası arenada bu

aktörlerin güç kapasiteleri ve Osmanlılarla ilişkileri İngilizlerden üstün olmadığı sürece sıkıntı çıkmamıştır. Ancak rakiplerinin gücünün ve Osmanlı üzerindeki nüfuzunun artması Britanya’da her zaman tedirginlik yaratmıştır. Örneğin Çarlık Rusyası’nın Hünkâr İskeleyi Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunu arttırmış olmasını Akdeniz ve Hindistan çıkar bölgesine bir tehdit olarak algılayan Britanya, ikilinin ilişkilerine müdahil olmak durumunda kalmıştır.¹ Hünkâr İskeleyi Antlaşması’nı öğrendiğinde, dönemin Dışişleri Bakanı Lord Palmerston yapılan Antlaşmanın Türkiye ve Rusya’yı birbirine yaklaştıracağı endişesiyle Osmanlı başkentine bir nota göndererek protesto etmiştir.² Zira diğer güçlerin Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunu arttırması Britanya’nın Ortadoğu’daki tüm çıkarlarının tehlikeye gireceği kaygısını tetiklemiştir. Bir başka ifadeyle herhangi bir uluslararası gücün Osmanlılarla kurduğu güçlü bir bağ İngilizler tarafından çıkar bölgesiyle ilişkilendirilmiştir. Ayrıca Britanya dış politikasında Ortadoğu’yu ele alırken güçlü rakiplerinin bölgeye bakışlarının yanı sıra uzak sömürgelerindeki çıkarları da belirleyici olmuştur. Britanya İmparatorluğu ve Hindistan karşılıklı olarak birbirlerinden ayrı düşünülmemekte ve Britanya’nın dış politikası belirlenirken bu durum dikkate alınmaktadır.³ Buradan hareketle Ortadoğu’nun konumu ve sömürgelerdeki çıkarları Britanya’nın Ortadoğu’ya yönelik politik tutumunu etkilemiştir.

Bu çalışmanın amacı on dokuzuncu yüzyıl boyunca ve yirminci yüzyıl başlarında Britanya’nın Ortadoğu politikasını araştırmak ve bu politikanın belirlenmesinde ve yürütülmesinde Gertrude Bell’in fonksiyonunu ortaya koymaktır. Söz konusu dönemde Britanya’nın Ortadoğu politikası öncelikle devlet düzeyinde (Britanya) ve aktör düzeyinde (Gertrude Bell) incelenmiştir. Britanya’nın bölgeye yönelik politikalarının belirlenmesinde ve yürütülmesinde, bölgede görevlendirilen

¹ H. E. Egerton, *British Foreign Policy in Europe to The End of The 19th Century*, Macmillan and Co., London, 1917, s. 189.

² J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East A Documentary Record: 1914-1956*, Vol. I, D. Van Nostrand Company, Inc., New York, 1956, s. 106.

³ George Lloyd, “British Foreign Policy in Asia and Its Relation to India”, *Journal of the British Institute of International Affairs*, Cilt: 4, Sayı: 3, May 1925, s. 112.

kişilerin tesirleri olmuştur. Bir başka ifadeyle devlet düzeyinde uygulanan dış politika devleti oluşturan bireysel aktörlerden etkilenmiştir.

Bahse mevzu olan konuyu ayrıntılı bir şekilde ele almak amacıyla tez üç bölüm halinde sunulmuştur. Birinci Bölümde, Britanya'nın Ortadoğu politikasını şekillendiren temel anlayış, dış politikasını etkileyen faktörler ve Ortadoğu politikasında kullandığı araçlar ele alınmıştır. Britanya'nın Ortadoğu politikası incelenirken, politika yapıcılarının esas aldığı ana prensipler ve faktörler üzerinde durulmuştur. Britanya'nın dış politikasını şekillendiren yönetici seçkinlerin politik anlayışları ülkelerinin uluslararası sistemdeki konumunu doğrudan etkilemiştir. Britanya'nın yönetici seçkinleri ülke çıkarlarını dış politikalarının öznesi yapmış ve ortaya koydukları politikalarında çoğunlukla “özgün” bir çaba içerisinde olmuşlardır. Britanya'nın dış politikasına bakıldığında, genellikle pragmatik, şüpheli, ülke çıkarlarını ön planda tutan, güç dengesi hesabı yapan, güç kapasitesine inanan, yalnızlığı benimseyen, son ana kadar bekleyen ve güç dengesi bozulmadıkça da müdahil olmaktan kaçınan, müdahale ettiğinde ise yanında bir başka güçle beraber hareket eden bir anlayışın hâkim olduğu görülmektedir. Bu hâkim anlayış Britanya'nın dış politikasının başarısında önemli rol oynamıştır.

Britanya Ortadoğu politikasının odağına Osmanlı Devleti'ni yerleştirmiştir. Dolayısıyla dönemin yönetici elitlerinden Pitt, Palmerston ve Disraeli'nin izlediği en güçlü politika “*Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün korunması*” olmuştur. Hatta Osmanlı Devleti'nin statükosunun korunmasının yanı sıra güçlendirilmesine yönelik adımların atılmasının önemine de inanmışlardır. Çünkü emperyalizmin, bağımlı dünyanın seçkinlerine önerdiği en önemli yol “*batılılaşma*” olmuştur.⁴ Bu bağlamda Osmanlılar “*batılılaşma*” veya “*modernleşme*” referansı ile değişim ve dönüşüme zorlanarak Britanya'nın nüfuz ve baskı kurulabilmesine zemin hazırlanmıştır. Çünkü çerçevesi genişletilmiş Osmanlı reformları aynı zamanda Britanya'nın en önemli baskı araçlarından birine dönüşmüştür. Hatta Lord Salisbury Osmanlıları reformları yapmadığı takdirde savaş ilan etmekle tehdit etmiştir.⁵

⁴ Eric Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, Çev: Vedat Aslan, Dost Yayınları, Ankara, 1999, s. 90.

⁵ Lord Eversley ve Valentine Chirol, *Türk İmparatorluğu (1288-1924)*, Çev: Sedat Demir ve Billur Manav Arslan, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2013, s. 393.

Britanya'nın dış politikasını etkileyen faktörler olarak Sosyal Darwinizm, Şarkiyatçılık, Sanayi Devrimi ve Emperyalizm incelenmiştir. Çünkü bunlar Britanya'nın Ortadoğu politikasının temel fikri dayanağını oluşturmaktadır. Sosyal Darwinizm, Şarkiyatçılık, Sanayi Devrimi ve Emperyalizm sayesinde İngiliz yönetici elitleri dış politikalarının kuramsal yönünü çözüme kavuşturmuşlardır. Bir başka ifadeyle Britanya'nın Ortadoğu politikasının yapılması, yerleştirilmesi ve savunulmasında ihtiyaç duyulan motivasyonun, ahlaki dayanağının ve meşruiyet sorununun çözümü bu kuramlarla desteklenmiştir. Britanya'nın Ortadoğu politikasının daha sağlıklı bir şekilde anlaşılabilmesi için olaylar bu üç kuram çerçevesinde ele alınmıştır.

Sosyal Darwinizm, Victoria dönemini ifade etmektedir ve sanki Victoria dönemini açıklamak, çözümler bulmak ve savunmak için icad edilmiştir. Sosyal Darwinizm, "*laissez faire*" (bırakınız yapsınlar) anlayışını savunan ve müdahaleci devlete karşı çıkan bir ideolojidir.⁶ Diğer taraftan Sosyal Darwinizm, mevcut düzeni ve eşitsizlikleri doğal ve meşru kabul ettiği için de muhafazakâr kabul edilir.⁷ Buradan hareketle Sosyal Darwinizm toplumsal anlamda muhafazakâr, ekonomide ise liberal bir görüntü vermektedir. Ayrıca bu ideolojiyi savunanlar, Anglo-Saksonların üstün bir ırk olduğuna inanmaktadır. İngiltere Başbakanı Benjamin Disreali, kesin bir dille "*her şey ırkta, başka bir gerçek yok*"⁸ diyerek ırk ile ilgili görüşünü ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Sosyal Darwinist görüş İngilizlerin üstün bir ırk olarak yönetme kabiliyetinin olduğunu ve yönetmesinin olağan ve meşru olduğunu savunmaktadır.

Şarkiyatçılık, Batı'nın Doğu'yla buluşmasını sağlamıştır. Ancak Batı'nın Doğu'yla buluşmasında yeni bir Doğu ortaya çıkmıştır. Batılılar kendini "*biz*", Şarklıları ise "*onlar*" olarak ayırmışlardır.⁹ Dolayısıyla Batı ve Doğu aynı düzlemde yer almasına rağmen hiçbir zaman aynı düzeyde olamamıştır. Şarkiyatçılar, Doğu'yu

⁶ R. J. Halliday, "Social Darwinism: A Definition", *Victorian Studies*, Vol. 14, No. 4, June 1971, s. 390.

⁷ Martin Slattery, *Sosyolojide Temel Fikirler*, Çev: Özlem Balkız vd., Haz: Ümit Tatlıcan, Gülhan Demiriz, Sentez Yayınları, İstanbul, 2011, s. 98.

⁸ Benjamin Disreali, *Tancred: OR, The New Crusade Collection of British Authors. Vol. CXVII.*, Vol. 1 Leipzig Bernhard Tauchnitz, 1847, s. 169.

⁹ Edward W. Said, *Şarkiyatçılık Batı'nın Şark Anlayışları*, Çev: Berna Ülner, Metis Yayıncılık, 2012, İstanbul, s. 55.

Batı'nın zihninde bir yere oturtmuşlardır. Bu çerçevede Doğu ilerlemeyi yakalayamamış geri bir medeniyeti temsil ederken Batı ise ileri toplumu ve medeniyeti temsil etmektedir. Doğu'ya medeniyetin taşınması medeni Batı'nın kendi sorumluluğu olarak kabul edilmektedir. Böylece Batı'nın Doğu'yu işgalinde, onun ilerlemesine yardımcı olacağı şeklinde bir iddia bulunmaktadır. Edward Said'e göre "Şarkiyatçılığın etkinlik alanı imparatorluğun etkinlik alanıyla tam tamına çakışıyordu."¹⁰ Bu bağlamda Şarkiyatçılık Britanya'nın emperyalizmine ve sömürgeciliğine destek olmuştur, nihayetinde Şarkiyatçılık emperyal bir kuruma dönüşmüştür.¹¹

İngiliz İmparatorluğu, Sanayi Devrimi'nin kazandırdığı güçlü bir ivmeyle teritoryal yayılmasını alabildiğince arttırmayı başarmıştır. Britanya İmparatorluğu emperyalist bir devlet olarak az gelişmiş bölgelere doğru yayılmaya ve tahakküm kurmaya çalışmıştır. Yani İmparatorluk, teknolojik gelişmesinin ardından kurulan sanayi kuruluşlarının ihtiyacı olan hammaddeyi temin edebilmek ve ürettikleri mamül maddeleri ihraç edebilmek için coğrafi hâkimiyet alanını genişletmiştir. Çünkü ülkenin refahını ve ilerlemesini arttırmak için bu ekonomik sirkülasyonun sürdürülmesi gerekmektedir. Bu nedenle emperyalizmin mantığını daha sağlıklı analiz edebilmek için ekonomik boyutuyla birlikte düşünmek gerekir. Britanya İmparatorluğu, bol miktarda hammadde ithal edip, kendi ürettiği sanayi ürünlerini "bağımlı dünyaya" ihraç ederek ve dünya çapında verdiği hizmetlerden ve büyük dış yatırımlardan elde ettiği gelirleri de ekleyerek dünya ekonomik dengesini tek başına kurmuştur.¹² Böylece ekonomik potansiyeli yardımıyla emperyalist görüşlerini sağlamlaştırarak resmi veya gayri resmi muazzam bir hâkimiyet alanı tesis etmeyi başarmıştır.

Britanya, Levant bölgesinde kendisine iyi bir pazar bulmuştur. Ayrıca Ortadoğu, ticari rotanın üzerinde yer almasından dolayı hem pazar hem de ticaretin devamı açısından stratejik bir öneme sahiptir. Disreali bu bölgeye olan ilgisini Süveyş Kanalı hisselerini satın alarak gösterirken Gladstone ise Mısır'ı işgal etmiştir. İşgalin ardından ele geçirdiği imkânları çok iyi kullanmaya çalışan Britanya,

¹⁰ Said, *a.g.e.*, s. 114.

¹¹ Said, *a.g.e.*, s. 106.

¹² Hobsbawm, *a.g.e.*, 1999, s. 63.

emperyalist yöneticileri aracılığıyla çıkarlarını pekiştirmeye çalışmıştır. Britanya'nın Mısır işgali emperyalist anlayışının en iyi örneklerinden birisi olarak kabul edilebilir.

İngiliz İmparatorluğu, Ortadoğu politikasının gerçekleştirilmesinde ve sürdürülmesinde ticari, dini ve diplomatik örgütlerini kullanmıştır. Bir başka ifadeyle Britanya'nın ticari, dini ve diplomatik kurum ve kuruluşları araçsallaşmıştır. Britanya söz konusu kuruluşların Ortadoğu'da varlıklarını sürdürebilmesi ve misyonlarını gerçekleştirebilmesi için gereken zemini ve desteği sağlamaya çalışmıştır. Bu araştırmada Britanya'nın Ortadoğu politikasındaki rollerinin daha iyi anlaşılabilmesi için bu örgütlerin bölgede yürüttükleri faaliyetler ele alınmış ve aralarındaki ilişki değerlendirilmiştir.

İkinci Bölümde, Britanya'nın Ortadoğu politikasını şekillendiren bireysel aktörler üzerinde durulmuştur. Dış politikaya yön verebilen bu aktörlerin genel özellikleri irdelenmiş ve dış politikaya yansımaları açıklanmaya çalışılmıştır. Britanya'nın dış politikasında ve özellikle Ortadoğu politikasında aktif rol oynayabilen kişilerin aile, eğitim, karakteristik özellikleri, sosyal çevre ve siyasi görüşü gibi nitelikleri ele alınarak bu niteliklerinin dış politikayla olan bağı konu edilmiştir. Ayrıca Britanya'nın Ortadoğu politikasında önemli roller üstlenmiş veya bizzat Ortadoğu politik sahnesinde yer almış önemli bireysel aktörler genel hatlarıyla ele alınmıştır. Bir başka ifadeyle "*Ortadoğu'nun Mimarları'nın*" yer aldığı projeler veya faaliyetler üzerinden dış politikaya katkıları analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda "*alandan gelen aktörlerin*" Britanya'nın Ortadoğu politikasının şekillendirilmesinde etkisi tartışmaya açılmıştır.

Üçüncü Bölümde, İngilizlerin Ortadoğu'daki en önemli politik aktörlerinden biri olan Gertrude Bell incelenmiştir. Gertrude Bell'in sıradışı hayatı bölümler halinde ele alınmış ve kendisini Britanya'nın Ortadoğu politikasındaki önemli rolüne hazırlayan etmenler ve ipuçları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Gertrude Bell'in kişiliği ve siyasi çevresinin konumuna ve içinde yer aldığı "*projelere*" etkisi irdelenmiştir. Gertrude Bell'in Ortadoğu hakkındaki görüşleri, mektupları ve günlükleri, Mezopotamya hakkında tuttuğu resmi raporu, eserleri ve Araplarla ilişkileri incelenerek bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Zira bu kaynaklar onun Ortadoğu'ya bakışı ve bölgeyle ilgili görüşlerinin yanı sıra ülkesinin bölgeye yönelik politikasına açıklık getirebilecek niteliktedir. Ayrıca Gertrude Bell'in dâhil

olduğu önemli olaylar ele alınmış ve bu çerçevede onun Ortadoğu politikasındaki rolü üzerinde durulmuştur. Bir başka ifadeyle, “Gertrude Bell gerçekten Britanya’nın Ortadoğu politikasının belirlenmesinde ve yürütülmesinde önemli bir rol üstlenmiş midir?” sorusuna cevap aranmaya çalışılmıştır.

Gertrude Bell, Birinci Dünya Savaşı sonrası Britanya’nın Mezopotamya bölgesine yerleşmesinin ardından oluşturulan yönetimlerde aktif olarak yer almıştır. Dolayısıyla bu dönemde ortaya çıkan tarihi olayların bizatihi şahidi olmuştur. Bu olaylardan birisi 1920 Irak İsyanıdır. Gertrude Bell, Britanya’nın “*manda*” yönetimine karşı ortaya çıkan isyan esnasında bölgedeki önemli İngiliz yetkililerden birisidir. Tepkisel olarak ortaya çıkan Irak İsyanı kaotik sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Onun izlenimleri ve tutumu bölgede çıkan ayaklanmanın farklı bir bakış açısıyla değerlendirilmesinde ve İngilizlerin bölgedeki politik durumunun daha iyi anlaşılmasında oldukça önemlidir.

Gertrude Bell, Büyük Savaş sonrasında düzenlenen iki büyük toplantıya, 1919 Paris Barış Konferansı ve 1921 Kahire Konferansı’na katılmıştır. 1919 Paris Barış Konferansı’na bölgedeki durumu izah etmek ve Britanya’nın çıkarlarını savunmak amacıyla gönderilmiştir. Paris Barış Konferansı’na bölge uzmanı olarak katılması onun bölgedeki konumunu açıklar niteliktedir. Çünkü Gertrude Bell, Ortadoğu’yu baştan aşağı ayrıntılarıyla bilen eşsiz bir Ortadoğu uzmanıdır. Onun bölge ve bölge kabileleriyle ilgili bilgisi eşine az rastlanır türdendir. Büyük Savaş öncesinde bölgeyi gezmiş ve bölgenin ileri gelenleriyle dostluklar kurmuştur. Bölgenin kabile haritasını ve politik durumunu ayrıntılı bir şekilde çıkarmıştır. Onun Araplarla olan ilişkileri ve edindiği politik bilgiler ülkesinin yöneticilerinin bölgeye ilişkin kararlarına ve bölgeyi yönetmelerine önemli ölçüde fayda sağlayacak niteliktedir. Bu bilgiler ışığında, Gertrude Bell’in eşsiz bilgi ve ilişkilerinin bölgeye yönelik Britanya politikasına etkisi açıklanmıştır.

Gertrude Bell, 1921 Kahire Konferansı’na katılan kırk Ortadoğu uzmanı arasında tek kadın temsilcidir. Winston Churchill’in “*Kırk Haramiler*” dediği bölge uzmanları Ortadoğu’nun geleceğine karar vermek üzere Kahire’de toplanmışlardır.¹³

¹³ Christopher Catherwood, *Churchill's Folly How Winston Churchill Created Modern Iraq*, Carroll and Graf Publishers, New York, 2004, s. 109.

Kahire'deki toplantının gündemi olan maddeler uzun uzadıya görüşülmüş ve çözümler üretilmiştir. Kahire Konferansı hem imparatorluk harcamalarının verimli şekilde kullanılması üzerine ayrıntılı bir çalışma yapmış hem de Ortadoğu'nun geleceğine dair ortak bir politika üretmeye çalışmıştır.¹⁴ Uzmanlar heyetinin çerçevesini oluşturduğu “*ortak politika*” ile İngiliz İmparatorluğu'nun Ortadoğu'daki konumu ve geleceği belirlenmeye çalışılmıştır. Bu politikanın gereği yapıldığında hem imparatorluk hazinesinin rahatlayacağı hem de bölgede İngiliz nüfuzunun konsolide edilebileceği hesap edilmiştir. Kahire Konferansı heyeti, bir Arap liderin önderliğinde yeni Irak Devleti kurulması yönünde bir karar almıştır. Belirlenen bu yeni model Britanya'nın doğrudan yönetiminden (direct rule) farklıdır ve Ortadoğu uzmanı Gertrude Bell'in şu görüşüyle de uyumludur:

Politikamızın doğruluğundan bir an olsun tereddüt etmiyorum. Ülkeyi doğrudan Britanya Kontrolü altında devam ettiremeyiz. Bunu insanlara defalarca anlatmak zorunda kalıyorum.¹⁵

Gertrude Bell, Irak Devleti'nin kuruluşu aşamasında aktif olarak yer almıştır. Bu çalışmada Irak Devleti'nin kuruluş sürecinde onun çabaları ve incelikli politikası ortaya konulmuştur. Öte yandan Gertrude Bell'in ülkesinin politikasını bölgeye monte ederken kurduğu ilişkiler ve izlediği stratejiler ele alınmış, bu bağlamda Gertrude Bell ve Britanya'nın Ortadoğu politikası arasındaki “*korelasyon*” açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmanın son kısmında ise araştırmadan elde edilen bulgular değerlendirilmiştir.

Nihayetinde bu çalışmayla geçmişteki Ortadoğu incelenmek suretiyle güncel Ortadoğu'nun kaotik meselelerinin sağlıklı bir analizinin yapılabilmesine yönelik yol gösteren bilgiler sunulmuştur.

¹⁴ CAB/24/122, *Report On Middle East Conference Held In Cairo and Jerusalem March 12 To April 3 1921*, s. 10.

¹⁵ *Gertrude Bell'den Babasına*, Bağdat, 12 Haziran 1921, Gertrude Bell Archive, Newcastle University/www.gerty.ncl.ac.uk

BİRİNCİ BÖLÜM

BRİTANYA’NIN ORTADOĞU POLİTİKASI

1.1. BRİTANYA’NIN DIŞ POLİTİKA ANLAYIŞI

Britanya İmparatorluğu zaman zaman siyasi türbülanslara girmiş olsa da güçlü yönetici ve kurumlarının diplomatik çözümler üretebilmesi neticesinde varlığını güçlü bir şekilde devam ettirmeyi başarabilmiştir. Britanya, yönetici elitlerinin ürettiği ve kamuoyunun denetçilik yaparak gelişmesine yardım ettiği dış politikası doğrultusunda hareket ederek tedricen güçlenen bir ülke olmuştur. Küçük bir ada devleti olmasına rağmen, dış politikasında dönemsel olarak izlediği “*denge siyaseti*”, “*şahane yalnızlık*”, “*bekle-gör*” gibi politik yaklaşımları Britanya’nın büyük güçler arasına girebilecek derecede güç kazanmasına ve sonrasında dünya devi olmasına imkân sağlamıştır.

Britanya’nın dış politika yapıcıları geleneksel güçlü politikalar üretmek suretiyle kendilerinden sonraki seleflerine rehberlik etmişlerdir. Böylelikle güçlü bir dış politika geleneğinin yardımıyla yöneticilerinin dış politika başarısı elde edebilmelerinin önü açılmıştır. Ayrıca güçlerinin farkındalığıyla hareket etme yeteneğini kendilerinde görebilen İngiliz yönetici elitleri, ülkelerinin önceliklerini ve menfaatlerini belirgin hale getirmek suretiyle İngiliz halkını da peşlerinden sürükleyebilmişlerdir. Bir başka ifadeyle İngiliz dış politikası açık görüşmelerle meydana getirildiğinden, Britanya’nın yönetici seçkinleri halkının desteğini zor zamanlarda arkasında bulabilmiştir.¹⁶

“*Navarin Olayı*” İngiltere’de kamuoyunun dış politikaya etkisinin görülmesi açısından önemli olmuştur. 1827’de Britanya, Fransa ve Rusya Navarin’de bulunan Osmanlı-Mısır donanmasını yok etmişlerdir.¹⁷ “*Denge siyasetine*” inanan Britanya dengeleyici güç Osmanlı’nın deniz gücünü yok etmeyi hedeflemiştir. Ancak daha sonra Rusların deniz gücünü dengeleyecek olan Osmanlı donanma gücünün

¹⁶ Henry, Kissinger, *Diplomasi*, Çev: İbrahim H. Kurt, Ayhan Matbaası, İstanbul, 2012, s. 93.

¹⁷ Kemal H. Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 38.

zayıflatılması İngilizleri tedirgin etmiştir.¹⁸ Bu savaşta Osmanlılara karşı mücadele etmiş olmaları iç siyasetlerine yansımış ve kabine aldığı tepkilerden dolayı istifaya zorunda kalmıştır.¹⁹ Kamuoyunun ve politikacıların tazyiki sonucunda, Wellington Kabinesi daha önce belirlenmiş olan dış politikasına tekrar dönmek zorunda kalmıştır.²⁰ Buradan hareketle dış politika yapım sürecinde kamuoyunun katkısının büyük oranda hesaba katılması gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Kamuoyu hassasiyeti dış politika yapım sürecinde yönetici elitler tarafından dikkate alması gerekli bir durum haline gelmiştir. Zira İngiltere’de kamuoyu denetçi görevi görmektedir.²¹ Bunu göz önünde bulunduran Britanyalı yöneticiler sürekli olarak kamuoyunun desteğini almaya çalışmışlardır. Bu bağlamda Britanyalı yöneticiler dış politikalarını belirlerken partilerinin konumunu güçlendirmeye dönük politik manevralar yapmaları gerekmiştir. Bir başka ifadeyle kamuoyunun desteğini alabilmek ve partilerinin gücünü arttırabilmek adına politikalar üretmişlerdir. Ayrıca liderlerin siyasi görüşü dış politikada belirleyici bir özellik olarak görülmeye başlanmıştır. Yani “*partizan bir dış politika*” anlayışının ortaya çıkmasıyla yönetici elitlerin dış politikayı kendi görüşleri yönünde değiştirdiği görülmüştür.²² Bunun sonucunda dış politikada güçlü yöneticiler ortaya çıkmış ve kendileriyle anılan dış politikalar ortaya koymuştur. Britanya’nın güçlü yöneticilerinin ortaya koydukları dış politikalar sayesinde hem temsil ettikleri partilerinin ülke içindeki konumları hem de ülkelerinin uluslararası sistemdeki konumları tayin edilmiştir. Bu açıklananlar düzleminde, İngiliz dış politika anlayışının zamana, kamuoyunun tutumuna, yönetici seçkinlere, siyasi görüşlerine ve ülke menfaatlerine göre farklılık gösterebildiğinin ifade edilmesi yanlış olmayacaktır.

Britanya’nın iki önemli partisi Tory ve Whig’in tutumu ve liderlerinin halkı savundukları politikaya inandırabilme kabiliyeti, dış politikanın şekillendirilmesinde önemli olmuştur. Bir başka ifadeyle Liberal ve Muhafazakâr görüşün temsilcileri, Pitt, Palmerston, Disreali, Gladstone ve Sallisbury gibi güçlü liderlerin eliyle

¹⁸ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 193.

¹⁹ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 193.

²⁰ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 193.

²¹ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu*, Alkım Yayınları, İstanbul, 2006, s. 16.

²² Kissinger, *a.g.e.*, s. 93.

Britanya'nın dış politikasının etkin bir şekilde vücuda getirilmesi ve uygulanması sağlanmıştır. Bu bağlamda, Britanya'yı dünya hâkimiyetine taşıyan süreçte bu devlet adamlarının belirlediği dış politikalar da etkili olmuştur.

Britanya İmparatorluğu'nun dış politika anlayışının temelinde “ülke çıkarı” ve/veya “pragmatik tutum” yer almaktadır. Bu temel dış politika prensibini Lord Palmerston şöyle ifade etmektedir: “Bizim ne ebedi müttefikimiz, ne de devamlı düşmanımız vardır.”²³ Palmerston, ülkesinin dış politika yaklaşımını kalıcı dostluklar ve kalıcı düşmanlıklardan uzak durdukları şeklinde özetlemektedir. Palmerston, Britanyalı yönetici elitlerinin dış politika konusundaki sorumluluklarını da açıklamaktadır. “Çıkarlarımız ebedidir ve bizim görevimiz de bu çıkarlarımızı izlemektir.”²⁴ Onun ifadelerinden İngiliz dış politikasının belirlenmesinde göz önünde tutulan en temel ögenin “ülke çıkarları” olduğu ve bu çıkarların elde edilmesi için herhangi bir ülkeye sabit bir yaklaşım içinde olunmadığı anlaşılmaktadır.

Britanya'nın dış politikasında çok uzun bir süre “güç dengesi” (power of balance) politikası izlenmiştir. Bu politika çerçevesinde Britanya, “doğrudan doğruya tehdit edilinceye kadar bekler, sonra devreye girerdi ve hemen hemen daima zayıfın yanında yer alırdı.”²⁵ Buradan hareketle, Britanya kendisine doğrudan bir tehdit olmadıkça ve güç dengesi bozulmadıkça müdahaleden kaçınmaktadır. Müdahale etmek istediğinde de güçsüzün yanında yer alarak karşı tarafı dengelemektedir. Böylece “güç tahterevallisinin” üzerindeki dengeyi sağlamış olmaktadır. Güç dengesi politikasının güzel örneklerinden biri Britanya'nın Ruslar karşısında Osmanlı Devleti'ni desteklemesidir. On sekizinci yüzyılın sonlarında Çarlık Rusyası'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik sürekli saldırıları, İngiltere'yi kaygılandırmaktadır. Rusya-Avusturya ittifakının Balkanlardaki dengeyi Osmanlılar aleyhine bozması karşısında, İngiltere Başbakanı Pitt yanına Prusya'nın desteğini de alarak Rusya'nın Grek planını²⁶ devreye sokmasını engellemiştir.²⁷ Rusya'nın

²³ Kissinger, *a.g.e.*, s. 88.

²⁴ Kissinger, *a.g.e.*, s. 88.

²⁵ Kissinger, *a.g.e.*, s. 160.

²⁶ Rusya ile Avusturya, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarını aralarında paylaşmak ve Rusya'ya ittifakla bağlı merkezi İstanbul olan bir Bizans Devleti kurmak ve Rus Çariçesi Katerina'nın henüz bebek olan torunu Konstantin'i, Kral XIII. Konstantin adıyla başa getirmek amacıyla “Grek

kuvvetlenmesinin İngiliz ticari çıkarlarını zedelediğinin hesabını yapan Pitt, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasını yararlarına görmüştür.²⁸ Bir başka ifadeyle Britanya, Osmanlıların toprak bütünlüğünün korunmasını “*güç dengesi*” ve “*raison d'etat*”ı açısından gerekli görmüştür. Dolayısıyla İngiltere Başbakanı Pitt, Ruslarla olan uzun süreli dostluğunu sonlandırması anlamına gelen bir politikayı ülke çıkarlarının korunması adına savunmuştur. Böylece Genç Pitt'ten Salisbury'e kadar İngilizlerin Osmanlılara yönelik dış politikasında, İngiltere'nin çıkarları gözetilerek, Osmanlı toprak bütünlüğünün korunması politikası takip edilmiştir.²⁹ Britanya İmparatorluğu, ortaya koyduğu bu politikanın gereği olarak Osmanlı Devleti'ne yapılan tüm saldırıların karşısında yer almıştır.

Napolyon'un 1798'deki Mısır işgali, Britanya'yı Ortadoğu politikasının gereğini yapmak üzere harekete geçmesi için tetiklemiştir. Çünkü Fransa, Akdeniz'i kontrol altına almak, Avrupa'da üstünlüğünü kurmak ve İngiltere'nin Akdeniz ve Hindistan'da elde etmiş olduğu üstünlüğünü tamamıyla ortadan kaldırmak amacıyla bölgenin en önemli stratejik noktası olan Mısır'ı işgal etmiştir.³⁰ Mısır işgalinden rahatsızlık duyan Çarlık Rusyası, Osmanlı Devleti'ne yardım etmek istemiştir. Ancak Rusların Osmanlılarla yakınlaşması Britanya'nın politikasına ters düşmektedir. Zira Rusya'nın Çar I. Petro'yla başlayan Karadeniz'i Rus gölüne dönüştürme, İstanbul ve Boğazları ele geçirme ve oradan sıcak denizlere inme niyeti, hem Britanya hem de Osmanlı Devleti ile arasına “*derin bir mesafe*” koymasına neden olmuştur. Britanya İmparatorluğu, Hindistan sömürgesinin güvenliğini ülke çıkarının ayrılmaz bir parçası kabul ederek, dış politikasını buna göre şekillendirmiş ve bölgenin güvenliğini sağlamak amacıyla Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı “*tampon devlet*” (buffer state) olarak kullanmak istemiştir.³¹ Dolayısıyla İngilizler,

Projesi”ni planlamışlardır. Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerileyişi ve Çöküş Tarihi*, Çev: Belkis Çorakçı Dişbudak, Alfa Yayınları, İstanbul, 2014, s.87.

²⁷ Kocabaş Süleyman, *Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar Türkiye ve İngiltere*, Vatan Yayınları, İstanbul, 1985, s. 19.

²⁸ Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 69.

²⁹ Bayram Soy, “Lord Palmerston'un Osmanlı Toprak Bütünlüğünü Koruma Siyaseti”, *HÜTAD*, Cilt:2, Sayı: 7, 2008, s. 142.

³⁰ Arthur Hassal, *The History of British Foreign Policy From The Earliest Times to 1912*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London, 1912, s. 233.

³¹ David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922*, Çev: Mehmet Harmancı, Epsilon Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 29.

Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni etkileyen ve hedef alan tüm saldırılarında Osmanlılar tarafından yer almıştır. Hatta daha sonraki yıllarda Osmanlı Devleti'ni uluslararası hukukun güvencesi altına almayı da başarmıştır. Çünkü 1856 Paris Antlaşması, Çarlık Rusya'sının Osmanlı topraklarına olası müdahalesini önlemek maksadıyla Avrupa Devletlerinin Osmanlıların toprak bütünlüğüne karşı “*ortak sorumluluğunun*” olduğuna dair bir belge niteliğindedir. Böylece Britanya diplomatik bir manevrayla Rusların güneye ve Ortadoğu'ya sarkmasını engellemeye yönelik önemli bir adım atmıştır.

Napolyon'un Mısır işgali ile ortaya çıkan olağandışı durum karşısında Osmanlı Devleti, Ruslarla işbirliği yapmak suretiyle Fransızlara karşı koymayı uygun bir politika olarak görmüş ve Boğazları geçici süreliğine Ruslara açmıştır. Rusya ise bir müttefik olarak anlaşmanın yapılmasını dahi beklemeden Boğazlara donanmasını sokmuştur.³² Böylece Rusların uzun zamandır peşinde koştuğu Boğazlara girme hayalleri bir şekilde gerçekleşmiştir.

Dünyanın en güçlü donanmasına sahip olan İngilizler, General Nelson komutasındaki donanma gücünü Mısır sahillerine yönlendirmiş ve Napolyon'un donanmasına ağır zararlar vermiştir.³³ 1801'de İngilizler hem Akdeniz hem de Kızıldeniz'den askeri birliklerini Mısır'a çıkarmıştır. Sir Ralph Abercromby komutasındaki askeri birlikle General Baird'in emrindeki Hindistan'dan gelen bir başka birlik de Mısır'a ayak basmıştır.³⁴ Bunların yanı sıra Mısır işgaline karşı tedbir amacıyla Kızıldeniz'in girişinde gemilerin eskiden beri sığınak olarak kullandığı Perim adası işgal edilmiştir.³⁵ Ancak taciz saldırılarla Fransızları bölgeyi terk etmeye zorlayan İngiliz ve Osmanlı kuvvetleri neredeyse üç yıl sonra buna muvaffak olabilmıştır.

Mısır, stratejik konumundan dolayı Britanya'nın Ortadoğu politikasının en belirgin uygulama alanlarından birisi olmuştur. Mısır'daki hareketler Britanya'nın yönetici elitlerinin dikkatlerini bölgeye çekmiştir. Bu bağlamda Arnavut Paşa'nın

³² Kamil Çolak, “Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi (2008-II)*, s. 154.

³³ Ali Kemal Meram, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, Kitaş Yayınları, İstanbul, 1969, s. 42.

³⁴ Eversley ve Chirol, *a.g.e.*, s. 283.

³⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Durmuş Akalın, “İngiltere ve Osmanlı Devleti Arasında Perim Adası (1798-1914)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 33, Sayı: 56, 2014, s. 233-263.

Mısır İsyanı Osmanlı-Rus yakınlaşmasını doğurmuştur. Osmanlı Devleti Ruslarla Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı imzalamıştır. İki devlet arasındaki anlaşma ve Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın güçlenmesi İngiliz yöneticilerini harekete geçirmiştir. Lord Palmerston, Britanya'nın geleneksel Ortadoğu politikası olan Rusya'nın güneye doğru yayılmasını engellemek, Mısır'da güçlü bir devletin varlığının tedirginliğinden kurtulmak ve Hindistan yolunun güvenliğini sağlamak için Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasına daha fazla özen göstermiştir. Rusların Osmanlılarla yaptığı Hünkâr İskelesi Antlaşması, Londra Hükümeti'nde farklı bir algıya neden olmuştur. Bir başka ifadeyle, Britanya, Rusya-Osmanlı yakınlaşmasını çıkarları açısından “*tehlikeli*” olarak algılamıştır. Hâlbuki Londra Hükümeti, bu antlaşmadan önce Rusya'yı Ortadoğu'da tehlikeli bir rakip olarak görmemiştir.³⁶ Dolayısıyla Hünkâr İskelesi Antlaşması, Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu güç durumu kendi çıkarına en iyi şekilde değerlendirmesine imkân verirken Akdeniz ve Hindistan çıkar alanına tehdit olarak algılayan Britanya'nın olaya müdahil olmasına neden olmuştur.³⁷ Ancak Londra Hükümeti, diplomatik bir başarı olarak kabul edilebilecek Londra Antlaşmasıyla (1841) Rusya'nın kazanımlarını bertaraf edebilmeyi başardığı gibi Osmanlılarla ilişkilerini yeniden düzenlemiş ve nüfuzunu arttırmıştır.

Hünkâr İskelesi Antlaşması, Britanya'nın dış politikasında “*Doğu Sorunu'nun*” öneminin anlaşılması açısından yararlı olmuştur.³⁸ Çünkü İngiliz dış politika yapıcıları Rusların nüfuzunu azaltmaya yönelik politikalar ve çareler üretmeye çalışmışlardır. Lord Palmerston, Rusya'nın etkisinin ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun ıslahatlarla güçlendirilmesiyle durdurulabileceğini düşünmektedir.³⁹ Buradan hareketle, ıslahatlarla güçlenecek olan Osmanlı İmparatorluğu, Rusya'ya karşı koyabilecek gücü kendisinde bulabilecektir. Mali ve askeri reformlarla Osmanlı İmparatorluğu Rusya'nın hâkimiyetinden

³⁶ Frank Edgar Bailey, “Palmerston ve Osmanlı Reformu (1834-1839)”, Çev: Yasemin Avcı, Ed., Halil İncılık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2006., s. 305.

³⁷ Egerton, *a.g.e.*, s. 189.

³⁸ Bailey, *a.g.m.*, s. 308.

³⁹ Bailey, *a.g.m.*, s. 306.

kurtarılabileceği gibi İngilizlere Ortadoğu'da daha serbest hareket edebilme alanı açacaktır.⁴⁰

On dokuzuncu yüzyılda Britanya sürekli Fransa ve Rusya arasında güç dengesi denklemlerini çözmeye ve dış politikasını bu iki ülkeyi dengelemek üzerine kurgulamaya çalışırken, Almanlar uluslararası sistemin güçlü bir oyuncusu olarak ortaya çıkmıştır. Almanların iktisadi, siyasi ve askeri alanda güçlenmiş olması rakip oyuncuları telaşlandırmıştır. Çünkü Alman İmparatorluğu'nun yükselişi Avrupa güç dengesini bozmaktadır.⁴¹ Kayzer II. Wilhelm'in Bismarck'ı uzaklaştırması ve Almanların dış politikasını yeni bir anlayışla yönlendirmeye çalışması, Almanlara karşı geleneksel dostlukların tekrar gözden geçirilmesine neden olmuştur.⁴² II. Wilhelm'in "*Weltpolitik*" dış politika anlayışı ve Osmanlı İmparatorluğu'yla yakın ilişkileri Britanya'nın tedirginliğini arttırmıştır.

Bu dönemde Benjamin Disraeli gibi siyasi elitler geleneksel İngiliz muhafazakâr dış politikasının yerine daha aktif bir politika izleme eğiliminde olmuştur. Disraeli "*Realpolitik*" anlayışını beğendiğinden olsa gerek, siyasi bir deha olan Bismarck'la çok iyi geçinebiliyordu.⁴³ Aynı dış politika metodunu benimsemiş olan bu iki lider ülkelerinin geleceğine yönelik geliştirdikleri politik anlayışlarıyla büyük başarı kazanmışlardır. Disraeli, politikayı yüksek ahlak ve haçlı hevesi meselesi olarak değil de İngiliz çıkarlarına uygun bir iddia ve sağduyu ile çözümlenebilecek bir mesele olarak görmektedir.⁴⁴ Böylelikle ülkesinin menfaatlerini korumak için çözümler üretiyor ve mümkün olduğunca savaştan kaçınıyordu.

Disraeli'nin benimsediği dış politika anlayışı geleneksel muhafazakar politikadan farklı bir görüntü vermektedir. Genelde geleneksel muhafazakâr politikada, problemlere müdahale etmeme eğilimi taşınmakla birlikte problemler normalleşme sürecine girinceye kadar diğer güçlerle de zaman zaman işbirliğine

⁴⁰ Bailey, *a.g.m.*, s. 321.

⁴¹ Elie Kedourie, *England and the Middle East The Destruction of the Ottoman Empire 1914-1921*, Mansell Publishing Limited, London, 1987, s. 29-30-31.

⁴² Kedourie, *a.g.e.*, s. 29- 30- 31.

⁴³ Robert Blake, "Gladstone and Disraeli", *Gladstone*, Ed. Peter J. Jagger, The Hambledon Press, London, 1998, s. 69.

⁴⁴ Blake, *a.g.m.*, s. 69.

girilebilmektedir.⁴⁵ Bir başka ifadeyle geleneksel Victoria Muhafazakâr politikasında, çoğunlukla Britanya olaylara müdahale etmek için son zamana dek bekler, olayları çözümler, çıkarlarını gözden geçirir ve genellikle bir başka gücü de yanına alarak müdahale ederdi. Bu bağlamda, Britanya' nın “*temkinli, ılımlı, şüpheli, pragmatik ve dengeleri gözetin*” bir dış politika anlayışı bulunmaktadır.

Disreali'nin benimsediği aktif dış politika anlayışının iç dinamiklerin itirazlarıyla karşılaştığı görülmektedir. Bu nedenle, Disreali döneminin aktif politikası “*itiraz politikası*” (contested policy) haline dönüşmüştür.⁴⁶ İngiltere'deki bu yeni politik anlayış ülkenin iç ve dış siyasetinde ağırlığını hissettirmektedir. Bu bağlamda Disraeli'nin iç ve dış siyasetine dair kararlarında hem parti içi hem de muhalefetin itirazlarıyla mücadele etmesi gerekmiştir.⁴⁷ En ilginç tarafı Disreali kabinesinde Dışişleri Bakanı olan Lord Derby, kendi liderinin aktif politikasını desteklememesidir. Yani aynı kabinede yer almalarına rağmen Disreali'nin politikasına itiraz ve muhalefet etmiştir. Disreali'nin Süveyş Kanalı hisselerinin Mısır Hidivi'nden satın alınmasını istendiğinde Lord Derby'nin muhalif tavrı net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Çünkü Lord Derby, kendiyile beraber muhafazakar politika savunucularının da iddiasını destek vererek, Süveyş Kanalı hisselerinin alınmasının diğer güçleri kışkırtacağını ve ülkesine düşman kazandıracacağını öne sürerek Süveyş Kanalı hisselerinin alınmasına ve dolayısıyla Disreali'nin aktif dış politikasına karşı çıkmıştır.⁴⁸ Bu yüzden Derby ve arkadaşları orta Victoria dönemi muhafazakar dış politikasını izleyerek, büyük güçlerle gereksiz çatışmalara girmekten kaçınmanın ve onlarla iyi ilişkiler içerisinde kalmanın yollarını aramıştır.⁴⁹ Ancak şaşırtıcı bir şekilde kısa bir zaman sonra itiraz ettiği politikanın benzerini kendisi takip etmiştir. Zira 1882'de Britanya'nın Mısır'ı işgali sırasında Lord Derby eski düşmanı Gladstone ile beraber aynı hükümette yer almaktadır.⁵⁰

⁴⁵ Geoffrey Hicks, “Disreali, Derby and the Suez Canal, 1875: Some Myths Reassessed”, *History*, 97.326, 2012, s. 191.

⁴⁶ Hicks, *a.g.m.*, s. 192.

⁴⁷ Hicks, *a.g.m.*, s. 192.

⁴⁸ Hicks, *a.g.m.*, s. 194-195.

⁴⁹ Hicks, *a.g.m.*, s. 203.

⁵⁰ Hicks, *a.g.m.*, s. 203.

1869’da Süveyş Kanalı’nın açılması önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Kanalın açılmasıyla bölgenin önemi katlanarak artmıştır. Çünkü İngilizler, rakipleri Rus ve Fransızların Süveyş Kanalı’na girişlerini engellemesinden korkuyorlardı.⁵¹ Kızıldeniz ulaşım yoluna en çok ihtiyaç duyan ve Hindistan çıkar bölgesine giden yolu tutan bu stratejik bölgenin İngilizlere kullandırılmaması ihtimali İngiliz yöneticilerin kabul edebileceği bir durum değildir. Süveyş Kanalı hisselerini Mısır Hidivi’nin Fransızlara satacağına dair haber Pall Mall Gazette’de duyurulmuştur.⁵² Bunun üzerine Disreali harekete geçmek istemişse de muhalefetle karşı karşıya kalmıştır. Disreali, meslektaşlarına ve Dışişleri Bakanı Derby’e rağmen kanal hisselerinin satın alınmasını arzularken muhalifleri buranın uluslararası komisyonun kontrolüne verilmesini istemektedir.⁵³ Öte yandan Başbakan Disreali bu hisseleri almalarının çıkarlarına uygun olduğunu, aksi takdirde Fransızların kontrolüne geçebilme ihtimalini hesap etmektedir. Bu “*şüpheli yaklaşım*” Orta Victoria dönemi zihniyetinin bir özelliğidir.⁵⁴ Sonunda Mısır Hidivi’nin elinde bulunan Süveyş Kanalı hisselerinin % 44 hissesi Rothschild bankerlerinin parayı temin etmesiyle İngilizler tarafından alınmıştır.⁵⁵

1875’de Britanya, Disreali’in gayretleriyle imparatorluğun “*belkemiği*” olan Süveyş Kanalı’na ait hisselerin büyük bir bölümünü Hidiv’den satın almıştır.⁵⁶ Kanal hisselerinin Hidiv’den satın alınması Britanya’nın yeni emperyalizminin ilk meyveleridir.⁵⁷ Süveyş Kanalı hisselerinin alınması İngilizlerin bu yüzyıl boyunca takip ettikleri “*pragmatik dış siyasetine*” iyi bir örnektir.⁵⁸ Süveyş Kanalı, Britanya açısından önemli olduğu için buranın kontrolünün başka bir gücün eline geçme ihtimali tedirginlik yaratıyordu. Böylece Hidiv’in zor durumundan yararlanarak, hisseleri ele geçirilmiş ve Britanya’nın geleneksel rakibi Fransa bertaraf edilmiştir.

⁵¹ Hicks, *a.g.m.*, s. 183.

⁵² Hicks, *a.g.m.*, s. 188.

⁵³ Hicks, *a.g.m.*, s. 185.

⁵⁴ Hicks, *a.g.m.*, s. 192.

⁵⁵ Hicks, *a.g.m.*, s. 184.

⁵⁶ Alfred L. Dennis, “Tendencies in British Policy Since Disraeli”, *American Political Science Association*, Vol. 6, 1909, s. 110.

⁵⁷ Egerton, *a.g.e.*, s. 312.

⁵⁸ Hicks, *a.g.m.*, s. 185.

Süveyş Kanalı'nın açılması ile Doğu Akdeniz'in ve Mısır'ın stratejik öneminin artması bölgede büyük çıkarı olan Britanya'nın Ortadoğu politikasında paradigma değişikliğine neden olmuştur. 1875'de Mısır Hidivi'nin Süveyş Kanalı hisselerinin İngiltere tarafından satın alınması hala Ruslarla savaş riskinin olduğunun ve Levant bölgesinde Britanya nüfuzunun artmakta olduğunun işareti kabul edilebilir.⁵⁹ 1876'da Lord Derby'nin teklifiyle Büyük Güçler, Bulgaristan, Bosna ve Hersek'in özerkliğini (otonomy) görüşmek üzere İstanbul'da toplamışlar ancak Konferans istenildiği gibi gitmemiştir.⁶⁰ Akabinde 1877-1878 Osmanlı- Rus Harbi patlak vermiştir. Bu savaşta Britanya İmparatorluğu, geleneksel politikasını bir yana bırakıp Osmanlıların yanında yer almamıştır. Çünkü William E. Gladstone'un Türk düşmanlığını İngiliz kamuoyunu yerleştirme başarısı ve Ruslara karşı takip ettiği ılımlı politika bu kararın alınmasında etkili olmuştur.⁶¹ Ancak daha sonra İngilizlerin desteği anlamına gelen, İngiliz savaş gemilerinin Marmara Denizi'ne girmeleri Ruslar için caydırıcı bir durum oluşturmuştur.⁶²

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile Ruslar, Osmanlı topraklarında nüfuzunu arttırmış ve bu durum bölgede çıkarları olan Britanya'yı rahatsız etmiştir. Çünkü söz konusu anlaşmanın şartları Osmanlı Devleti için ağır olduğundan dolayı giderek zayıflayacağı ve Büyük Güçlerin karşısında kendini savunamayacağı hesap edilmiştir. Özellikle Rusya'nın yayılması karşısında Osmanlı Devleti tampon ülke konumunu sürdüremeyecektir. Neticede Britanya yapılan bu anlaşmanın 1856'deki Paris Antlaşmasıyla uyumlu olmadığını öne sürerek Rusya'yı yeni bir anlaşma yapmaya zorlamıştır.⁶³ Bu nedenle Britanya, Ayastafonos Antlaşması'nın değiştirilmesi yönünde baskı kurmaya çalışmıştır. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Austen Henry Layard'ın bu yöndeki çabaları başarılı olmuş ve Ayastefanos Antlaşması değiştirilmiştir.⁶⁴ Böylece Britanyalı yetkililerin siyasi gücü ve dehasıyla bu antlaşma tanınmayarak veya "by pass"

⁵⁹ Hassall, *a.g.e.*, s. 305- 306.

⁶⁰ Hassall, *a.g.e.*, s. 308.

⁶¹ Kocabaş, *a.g.e.*, s. 73.

⁶² Hassall, *a.g.e.*, s. 309.

⁶³ Eversley ve Chirol, *a.g.e.*, s. 383.

⁶⁴ Bayraktar Kaya, "Arkeolog, Bankacı, Casus, Sefir: Austen Henry Layard ve Osmanlı Coğrafyası", *C. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 1, 2011, s. 286.

edilerek yerine Berlin Antlaşması'nın (1878) ikame edilmesi sağlanmıştır. Bir başka deyişle, Ayastefanos Antlaşması'nın Avrupa güç dengesini Çarlık Rusyası lehine değiştirmesinden rahatsızlık duyan Britanya'nın duruma müdahale etmesiyle antlaşma revize edilerek Berlin Antlaşması yapılmıştır.⁶⁵

1878'de Berlin Kongresi'nde Britanya, diplomasi maharetini kullanarak, Osmanlı Devleti'ni Rusların etkisinden kurtarmak istemiştir. Her ne kadar Rusya savaş alanında kazanmışsa da Britanya ve Avusturya'nın masa başındaki kazançları daha fazla olmuştur.⁶⁶ Ayrıca Osmanlılara Berlin Kongresinde vereceği destek karşılığında Kıbrıs'ı ele geçiren Britanya, Doğu Akdeniz'de stratejik konumunu güçlendirmiştir.

Gladstone'lu Liberal Hükümet, Osmanlı Devleti'ne yönelik dış politikasını değiştirmeye karar vermiştir. Böylece Gladstone Döneminde, Ermeni sorununa daha çok ağırlık verilmiştir.⁶⁷ Ayrıca Londra, Osmanlı Devleti'ne karşı daha sert bir diplomatik dil kullanmaya başlamıştır.⁶⁸ İngiltere, Berlin ve Kıbrıs Antlaşmalarını bahane ederek Osmanlı Devleti'ne sürekli baskı yapmış ve iç işlerine müdahale etmek istemiştir.⁶⁹ Bu bağlamda Kıbrıs Antlaşması ve Berlin Antlaşması'nın bazı maddelerine dayanılarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermenilerle ilgili reformlar yapması sıkça gündeme getirilmiş ve anlaşma maddeleri İngilizler tarafından istismar edilmiştir.

1880'den itibaren Britanya'nın dış politikasında “*agresif*” olduğu görülmektedir.⁷⁰ Britanya, 1882'de bölgedeki çıkarlarının devamını garanti altına alabilmek için Mısır'ı işgal etmiştir. Bu işgal, İngiltere'nin Ortadoğu'ya yönelik izlediği politikada bir paradigma değişikliğinin olduğuna işaret etmektedir. Britanya'nın Ortadoğu politikası çerçevesinde Osmanlıların statükosunun korunmasını öngören “*Muhafazakâr Politikanın*” bir kenara bırakıldığı anlamına gelmektedir. İngiliz işgalinde, Süveyş Kanalı'nı denetimleri altına almak suretiyle

⁶⁵ İsmail Şahin, “Ermeni Olayları Sırasında Kıbrıs Adası'nın Rolü (1878-1900)”, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt 8, Sayı: 31, 2012, s. 60.

⁶⁶ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 522.

⁶⁷ Şahin, *a.g.m.*, s. 59.

⁶⁸ Şahin, *a.g.m.*, s. 64-65.

⁶⁹ Şahin, *a.g.m.*, s. 65

⁷⁰ Dennis, *a.g.m.*, s. 117.

emperyalist çıkarların korunmak istenmesinin yanısıra Mısır'da bağımsız bir politika yürütmesi ve Büyük Güçlerin Mısır ekonomisi ve siyaseti üzerindeki etkilerini ortadan kaldırma çabaları etkili olmuştur.⁷¹

William E. Gladstone, İngiliz kamuoyunu kendi siyaseti doğrultusunda çok iyi yönlendirebilmiştir. Yaptığı propagandalarla kamuoyunu harekete geçirerek iç siyasette rakiplerini baskı altında tutabilmiştir. İngiltere'de kamuoyunun hükümetler üzerindeki etkisi ve baskısı çok güçlüdür. Bu nedenle hükümetler bu baskıya direnmektense kamuoyuna uygun hareket etmek istemektedirler. Bu bağlamda, Gladstone, Bulgaristan'daki olaylara kayıtsız kalındığını ve Osmanlı Devleti'nin 1875'de borçlarına erteleme (moratorium) isteğine karşılık yaşanan borsa krizini de kullanarak hareketlendirdiği kamuoyunu rakibi Disreali Hükümeti'nin dış politikasını değiştirmesi yönünde kullanmıştır.⁷² Ayrıca 93 Harbi'nde Muhafazakâr Disreali Hükümeti'ne karşı yapılan kamuoyu baskısı başarılı olmuş ve İngiltere bu savaşta tarafsız kalmayı yeğlemiştir.⁷³ Buna karşılık ülkedeki muhalifler, propagandaları sırasında protestan ve finans kuruluşlarını da devreye sokmuştur.⁷⁴ Böylece iktidarı uyguladıkları dış politikaları üzerinde bir baskı kurmak suretiyle değişime zorlamaya çalışmışlardır. Bu bağlamda Britanya'nın dış politikasında kamuoyu yanında muhalefetin de dikkate alınması gereken bir güç olduğu anlaşılmıştır.

Lord Salisbury Döneminde ise Britanya'nın dış politikası "*İngiltere sebebi ve hedefi bilinmeyen ve kesin olmayan bir savaş için maddi yardım sözü asla vermez*"⁷⁵ temel prensibine dayanmaktadır. Bu nedenle İngiltere kendisini izole etmiş bir şekilde uzak durur, sınırlandırır ve olayların gelişmesini beklerdi. Salisbury'nin "*Şahane Yalnızlık*" (Splendid Isolation) politikası "...diğer imparatorluk kuvvetlerine karşı denizaşırı ilişkilerde kararlı bir tutum almak ve Büyük Britanya'yı ancak saldırganın dengeyi bozmasına engel olmak için son çare olarak gerekirse kıta

⁷¹ Veysel Ayhan, "Mısır Devriminin Ayak Sesleri", *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 3, Sayı: 26, Şubat 2011, s. 18.

⁷² Karaca, *a.g.e.*, s. 191-192.

⁷³ Karaca, *a.g.e.*, s. 196.

⁷⁴ Karaca, *a.g.e.*, s. 213.

⁷⁵ Lillian M. Penson, "The Principles and Methods of Lord Salisbury's Foreign Policy", *Cambridge Historical Journal*, Vol. 5, No. 1, 1935, s. 104.

ittifakları içine sokmak şeklinde geleneksel İngiliz politikalarını uygulama”⁷⁶ şeklinde açıklanabilir.

Lord Salisbury dış politikada “yapabileceğinden fazlasına söz vermeye karşı çıkıyordu.”⁷⁷ Bu nedenle kamuoyunun da baskısıyla 93 Harbi’nde Britanya, Osmanlılara ihtiyaç duyduğu desteğini vermemiştir. Bir başka ifadeyle Britanya’nın uzun süredir takip ettiği Osmanlı İmparatorluğu’nun statükosunun korunmasına dayalı politikası gözetilmemiştir. Muhafazakâr Salisbury’nin Britanya’nın Mısır işgalini desteklemesi Osmanlı İmparatorluğu’na ilişkin politik yaklaşımını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Salisbury Mısır konusundaki politikasında “*Tory’den çok Whig*” gibi davranmıştır.⁷⁸ Yani bu politikasıyla, Liberal Gladstone’la benzer bir çizgide hareket etmiştir. Osmanlı topraklarının “*gagalanmasına*” ve işgal edilmesine taraf olmuştur.

Birbirinden farklı görüşlerin temsilcileri olmalarına rağmen Gladstone ve Salisbury Osmanlı Devleti’ne yaklaşımlarında bir benzerlik görülmektedir. Her ikisi de Osmanlı Devleti’nin karşısında olduklarını gösterir bir politik tutum sergilemiştir. Gladstone’nun “*Bulgar Vahşeti*” kampanyasıyla İngiliz kamuoyu Osmanlılara karşı yönlendirilmiştir. Bu nedenle Salisbury’nin Türk aleyhtarlığı, Bulgar ayaklanmasını İngiliz kamuoyunu etkilemek için Türkiye’ye karşı bir propaganda olarak kullanan liberaller tarafından beğenilmiştir.⁷⁹ Salisbury daha açık bir ifadeyle “*çok yakında veya sonra, Türkiye’nin Avrupa’daki daha büyük parçası gitmeli*”⁸⁰ demiştir. Bu kampanyayı destekleyen biri olarak Sömürgeler Bakanı Lord Salisbury’nin Balkanlardaki ayaklanmaları ele almak üzere İstanbul Konferansı’na (1876) katılması, liberalleri de memnun etmiştir.⁸¹ Bu anlatılanlar düzleminde Liberal ve Muhafazakâr liderler Türkler’e karşı tutum ve görüşlerinde birleşmişlerdir.

Muhafazakâr Salisbury’nin uyguladığı dış politika Britanya’yı kıta Avrupasından uzaklaştırmış ve Britanya’nın Avrupa politikasından çekilmesiyle hem

⁷⁶ Kissinger, *a.g.e.*, s. 172.

⁷⁷ Penson, *a.g.m.*, s. 104.

⁷⁸ Penson, *a.g.m.*, s. 104.

⁷⁹ Mithat Aydın, “İstanbul Konferansı (1876’na Giden Yolda İngiltere’nin “Doğu” Politikası”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17.17, 2005, s. 3.

⁸⁰ Penson, *a.g.m.*, s. 95.

⁸¹ Aydın, *a.g.m.*, s. 3.

gücü azalmış hem de tolerans gösterilemeyecek ölçüde ülke zayıflamıştır.⁸² Bir başka ifadeyle İngilizler, adasına çekilmiş, hemen karşısında yer alan kıta Avrupasına herhangi bir müdahaleden kaçınmıştır. Çünkü Salisbury başarılı bir dış politikanın tutarlı ve dengeli bir savunma politikasıyla mümkün olabileceğine inanmaktadır.⁸³ Bu nedenle Lord Salisbury yöneticiliği esnasında savunma ağırlıklı bir dış politikayı benimsemiş ve müdahaleden uzak kalmayı tercih etmiştir. Ancak İngiltere'nin Avrupa'dan uzak kalması Almanya'nın hızlı büyüme yolunu açmıştır. Karşısında engelleyici bir rakip görmeyen Almanya askeri, iktisadi, idari ve siyasi alanlarda gücünü arttırabilmiştir. Bu gelişmenin sonucu olarak Almanlar geri kaldıkları yayılmacılığa önem vermişlerdir. Almanların yayılmacı istekleri deniz imparatorluğu olan Britanya'nın denizlerdeki hegemonyasına yönelik bir tehdittir.⁸⁴ Çünkü Britanya deniz üstünlüğüyle kendisine büyük bir hâkimiyet alanı oluşturmuştu. Bu nedenle 1893'den sonra Akdeniz'de donanma üstünlüğünün kaybedileceği korkusu Britanya politikasına yön veren bir faktör olmuştur.⁸⁵

II. Wilhelm'in Osmanlı Devleti'ne üst düzeyde gerçekleştirmiş olduğu diplomatik ziyaretler, iki devletin birbirleriyle yakınlaşmalarında etkili olmuştur.⁸⁶ İkili ilişkiler geliştirilmiştir. Bununla birlikte, Almanların hızlı yükselişi ve Osmanlılarla olan iyi ilişkileri Britanya'nın tedirginliğine neden olmuştur. Almanların yürüttüğü Bağdat Demiryolu projesine kendisi dâhil diğer devletlerin alınmaması ve Ortadoğu'nun kalbine kadar ulaşacak demiryolu hattının muhtemel bir askeri mobilizasyona imkân verebileceği düşüncesi Britanya'nın tedirginliğinin kaynağı olmuştur. Basra'ya kadar sarkması planlanan demiryolunun, Osmanlı Devleti ve Almanya açısından stratejik bir önemi olduğu anlaşılmaktadır. Zira Bağdat Demiryolu projesinde görevli olan mühendisler, projelerinde düzenli bir

⁸² Avner Cohen, "Joseph Chamberlain, Lord Lansdowne and British Foreign Policy 1901-1903: From Collaboration to Confrontation", *Australian Journal of Politics and History*, Vol. 43, Issue 2, April 1997, s.122.

⁸³ Paul Hayes, "British Foreign Policy and the Influence of Empire 1870-1920", *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 12:2, s. 103.

⁸⁴ Geoffrey Jukes, *Essential Histories The First World War (I) The Eastern Front 1914-1918*, Routledge Taylor & Francis Group, New York and London, III. Baskı, 2003, s. 1.

⁸⁵ John Darwin, *The Empire Project The Rise and Fall of the British World-System 1830-1970*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, s. 77.

⁸⁶ H. Bayram Soy, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Phoenix Yayınları, I. Baskı, Ankara, 2004, s.161-162.

ordunun sevk edilebileceği bir plana uygun olarak hareket etmişlerdir.⁸⁷ Ayrıca Almanların Donanma Programını başlatmaları İngiliz yöneticilerin dış politikalarını yeniden gözden geçirmelerine yol açmıştır.⁸⁸ Bu dönemde Alman donanmasının güçlenmesi ve üstün bir güç haline dönüşmesi, uluslararası sistemde güç dengesini altüst etmiştir.⁸⁹ Henry Kissinger'a göre "hiçbir şey İngiltere'yi denizler üzerindeki egemenliğinin tehdit edilmesi kadar amansız bir düşmana dönüştüremez."⁹⁰ Çünkü güçlü bir donanması olduğunda Almanya'nın Britanya'nın çıkar alanlarında rekabete girmesi ve tehdit oluşturması kaçınılmazdır. Lord Curzon ve Lord Lansdowne, İngilizlerin bölgedeki üstünlüklerini tehlikeye atabileceğini düşündüklerinden dolayı Almanların Basra'da inşa etmesi muhtemel donanma üssünü engellemek için bütün güçlerini kullanacaklarını ilan etmişlerdir.⁹¹ Dolayısıyla İngiliz Hükümeti, Almanların Osmanlı Devleti üzerindeki siyasi, askeri ve iktisadi gelişmesini engelleyebilmek için tüm imkânlarını devreye sokmuştur. İç denizi olarak gördüğü Akdeniz'de donanmasını arttırmış, Malta Limanı'nı genişletmiş ve Ermenilerle ilgili meseleleri tekrar gündeme taşımak suretiyle Osmanlı Devleti üzerinde siyasi baskısını arttırmaya çalışmıştır.⁹²

Yirminci yüzyılın başında Britanya'nın dış politikasında Lord Salisbury'nin hastalığı sebebiyle Chamberlain ve Lansdowne daha etkili bir konuma gelmiştir. Her ikisi de Salisbury'nin çok iyi bilinen yalnızlık politikasını reddetmiş ve Britanya'nın Almanya ile olan bağlarını güçlendirmeye çalışmıştır.⁹³ Yani her iki İngiliz yönetici de İngiltere'nin politik yalnızlığından kurtulması için önemli bir rol üstlenerek, İngiliz dış politikasını iyileştirmek adına dayanışma içinde olmuşlardır.⁹⁴ Bu bağlamda Chamberlain ve Lansdowne'un Britanya'nın izlediği dış politikayı beğenmedikleri ve yeni bir çıkış yolu aradıkları anlaşılmaktadır. Uygulamayı düşündükleri yeni politikaları diğer Avrupa ülkeleriyle işbirliğini gerektirmekteydi.

⁸⁷ Bonnar Waylet ve Ernst Jackh, *İmparatorluk Stratejileri ve Ortadoğu*, Çev: Vedat Atila, Çiviyazıları Yayınevi, I. Baskı, İstanbul, 2004, s. 53.

⁸⁸ Kissinger, *a.g.e.*, s. 183.

⁸⁹ G. P. Gooch ve J. H. B. Masterman, *A Century of British Foreign Policy*, George Allen & Unwin, London, 1918, s. 40.

⁹⁰ Kissinger, *a.g.e.*, s. 179.

⁹¹ Soy, *a.g.e.*, 2004, s.210.

⁹² Waylet ve Ernst, *a.g.e.*, s. 48.

⁹³ Cohen, *a.g.m.*, s.123.

⁹⁴ Cohen, *a.g.m.*, s.122.

Uzun süredir bağımlı ilişkilerden kaçarak çıkarlarını korumaya çalışan Britanya, paradoksal bir yaklaşımla diğer devletlerin kapısını çalmış ve kendini bağlayacağı bir ilişkinin peşinde koşmuştur. Bu nedenle, Chamberlain, Britanya'nın dünya çapındaki çıkarlarını savunmak için Avrupa bloklarından biriyle anlaşmaya varıp, Lord Salisbury'nin “*Şahane Yalnızlık*” politikasına son vermenin yollarını aramıştır.⁹⁵

Almanların Bağdat Demiryolu anlaşmasıyla elde ettiği ticari imtiyazlar diğer aktörlerin Osmanlıları etkileme gücünü baltalamıştır. Alman-Türk işbirliğinin önlenemeyen ilerleyişi karşısında Britanya, Almanlara karşı koyabilmek için koalisyonlar kurmanın yollarını aramıştır. Böylece koalisyonlarla, Almanların güçlü yayılmacılığının engellenmesi planlanmıştır. Ayrıca Britanya diğer güçlerle olan gerginliği azaltmak ve emperyalist bağlarını kuvvetlendirmek adına çaba göstermiştir.⁹⁶ Bu nedenle 1904'te Fransız-İngiliz Antant Antlaşması ile uluslararası ilişkilere yeni bir boyut kazandırılmıştır. Çünkü Britanya bu antlaşmayla ezeli rakibi Fransa ile işbirliği içerisine girmekte ve sömürgelerinin güvenliğini bu ülkeye karşı garanti altına almaktaydı. Almanya'dan bahsetmese bile 1904 Antant Antlaşması'nı yapmış olmaları her iki devletin de Almanya'yı kendileri için bir tehdit olarak gördüklerinin işaretidir.⁹⁷ Bir başka ifadeyle Almanya'nın tehditine karşı koyabilmek için güç birliği yapılmıştır. Diğer taraftan Arthur Balfour, Britanya'nın dış politikasının Fransa'dan yana değiştirilmesine izin vererek gelecekteki on yıllık politik gidişatın hazırlayıcısı olmuştur.⁹⁸

Londra Hükümeti 1902'de Japonya, 1904'de Fransa, 1907'de ise Rusya ile bir seri ikili antlaşmalar yapmıştır. Böylece Britanya, Fransa'yı ve Rusya'yı çıkarlarına tehdit olarak gören geleneksel politikasını terk edip, kendisini ikili ittifaklarla başka ülkelere bağlanmıştır.⁹⁹ Britanya'nın dış politikasındaki bu keskin dönüşün nedeni, güçlenen Almanya korkusudur. Çünkü tek başına Almanya'nın yok edilebilmesi her hangi bir devlet için mümkün görünmemektedir. Tek çare olarak da bir koalisyon oluşturularak bu büyük gücün etkisiz hale getirilmesi düşünülmüştür.

⁹⁵ Cohen, *a.g.m.*, s. 122.

⁹⁶ Hayes, *a.g.m.*, s. 109.

⁹⁷ Jukes, *a.g.e.*, s. 11

⁹⁸ Jason Tomes, *Balfour and Foreign Policy The International thought of a Conservative Statesman*, Cambridge University Press, First Published, 1997, Cambridge, s. 288.

⁹⁹ Kissinger, *a.g.e.*, s. 183.

Bu politik yaklaşım, İngilizlerin “*Şahane Yalnızlık*” politikalarını değiştirmeleri anlamına gelmektedir.¹⁰⁰

1903-1907 yılları arasında İngilizlerin Rus tehdidi korkusu azalmış, korkuları Almanlardan yana olmuştur ve Hamilton, Chamberlain ve Balfour’lu Muhafazakâr yönetim Basra Körfezi’nde Almanları Rusya ve Osmanlı Devleti’ne karşı kullanılabilir bir araç olarak değerlendirmiştir.¹⁰¹ Çünkü Rusların, Bağdat Demiryolu projesinin aleyhine olan tutumları İngilizlerin güvenini arttırmıştır.¹⁰² 1907 Anglo-Rus Antlaşması, hem İngiltere’nin Hindistan çıkar bölgesinin güvenliğine dair tehditi ortadan kaldırmış hem de Almanların Ruslar tarafından çevrelenmesini sağlamıştır.¹⁰³ İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey söz konusu anlaşmanın, Britanya’nın Rusya’ya yönelik geleneksel dış politikasını terkettiği ve bundan böyle Ruslarla iyi ilişkiler içinde olacağı anlamına geldiğini ifade etmiştir.¹⁰⁴ Grey, Almanları yenebilmek için Boğazların ve İstanbul’un Rusların ihtiyaçlarına uydurularak çözüleceğini dile getirmiştir.¹⁰⁵ Bu bağlamda Britanya dış politikası çerçevesinde Rusya’yı engellemeye yönelik çabasına son vermiştir. Diğer taraftan Britanya’nın geleneksel güç dengesi politikası sürdürülmüştür. Çünkü Grey’in Dışişleri Bakanı olarak yer aldığı Britanya Hükümeti ikili anlaşmalar kurarak güç dengesi politikasını tekrar savunma eğilimine girmiştir.¹⁰⁶ Antant antlaşmalarla yanına aldığı Fransa ve Rusya ile Almanya karşısında güç dengesini kurmak istemektedir. Böylece bir taraftan Fransa’yı Almanya karşısında desteklerken diğer taraftan Rusya’nın Almanya ile muhtemel ittifakını da engellemiş olmaktadır. Marian Kent’e göre Birinci Dünya Savaşı’na kadar Britanya dış politikasının etkinliği ve hedefi, Almanya’yı makul sınırlar içinde tutabilmek, Fransa ve Rusya’nın çıkar alanlarına müdahale etmeyerek bu ülkelerle

¹⁰⁰ Gooch ve Masterman, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁰¹ Stuart A. Cohen, *British Policy in Mesopotamia 1903-1914*, Ithaca Press, London, 1976, s. 48.

¹⁰² Cohen, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁰³ Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükselişi ve Çöküşleri*, Çev: Birtane Karanakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 13. Baskı, İstanbul, 2013, s. 308.

¹⁰⁴ Kissinger, *a.g.e.*, s. 186.

¹⁰⁵ Kedourie, *a.g.e.*, s. 31.

¹⁰⁶ Tomes, *a.g.e.*, s. 287.

olan dayanışmasını kuvvetlendirerek devam ettirmek ve Rusların güneye yönelik geleneksel baskısını sınırlamaya çalışmaktadır.¹⁰⁷

Yirminci yüzyılın başlarından itibaren Britanya İmparatorluğu'nun Ortadoğu'ya yönelik politikaları ve stratejik hedefleri genel olarak şöyle sıralanabilir: Bölgedeki ticaretinin yürütülmesi ve korunması, petrol kaynaklarını elde edilmesi ve Britanya'nın belkemiği olan Hindistan'a giden ulaşım yolunun stratejik öneminden dolayı emniyetinin sağlanması ve sürekli açık tutulmasıdır.¹⁰⁸ İngilizler Ortadoğu'daki bu çıkarlarına yönelik herhangi bir tehditi önceden önlemenin ve yok etmenin yollarını aramaktaydı. Bu nedenle bölgedeki konumunu korumaya yönelik olarak tedbir almak maksadıyla uluslararası anlaşmaların ahlaki normlarına uymasa da yerel Arap liderlerine yardım ve işbirliği sözü vererek anlaşmalar yapmıştır.¹⁰⁹

Britanya Hükümeti, Ortadoğu'daki ulusal çıkarlarının korunması ve stratejik önemi olan yerlerin hâkimiyet altına alınması için “*böl, parçala ve yönet*” politikasını uygulamaya koymuştur. Yani İngilizler, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Mezopotamya'daki ticari gelişmelerin tüm alanlarındaki önemli pozisyonunu emniyete almak ve bölgedeki yerleşik Arapların siyasi bağlılıkları üzerinde taleplerini oluşturmak için aktif adımlar atmıştır.¹¹⁰ 1900'lerde Ortadoğu'da Aden, Mısır, Sudan, Körfez Emirlikleri, Muskat, Umman, Katar'la girdiği yakın ilişkilerle bölgesel nüfuzunu arttırabilmeyi başarmıştır.¹¹¹ Ortadoğu'da Basra Körfezi'nin hayati bir önemi bulunmaktadır. İngilizler, hem İran petrolünün taşınması hem de ticareti için önemli olan Basra Körfezi'ni iç denizi haline getirmeye çalışmaktadır.¹¹² Bu niyeti, Hindistan'ın önemiyle de doğrudan alakalıdır. Zira George Lloyd “İmparatorluğun, Hindistan'la ekonomik veya stratejik öneminin kıyaslanabilecek başka bir parçası yok”¹¹³ demektedir. Bu bağlamda Hindistan'ın Britanya için çok

¹⁰⁷ Marian Kent, “Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğunun Sonu 1900-1923”, Ed., Marian Kent, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Çev: Ahmet Fethi, Alfa Yayınları, I. Basım, İstanbul, 2013, s. 265.

¹⁰⁸ Hans J. Nissen and Peter Heine, *From Mesopotamia to Iraq A Concise History*, The University of Chicago Press, Chicago, 2009, s. 150.

¹⁰⁹ Nissen, *a.g.e.*, s. 150.

¹¹⁰ Cohen, *a.g.e.*, Preface.

¹¹¹ Niall Ferguson, *İmparatorluk Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirşi*, Çev: Nurettin Elhüseyni, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Mart 2013, s. 298.

¹¹² Waylet ve Ernst, *a.g.e.*, s. 119.

¹¹³ Lloyd, *a.g.e.*, s. 111.

kıymetli olduğu aşikârdır ve dış politikasının oluşturulmasındaki rolü müstesnadır. Lloyd, “Hindistan ve Britanya İmparatorluğu birbirleri için karşılıklı olarak vazgeçilmezdir ve bu nedenle tüm dış politikanın temelleri Hindistan’la ilgilidir”¹¹⁴ demek suretiyle Hindistan’ın politik önemine açıklık getirmektedir.

Britanya İmparatorluğu izlediği dış politikası yardımıyla Birinci Dünya Savaşı öncesi Ortadoğu’daki en muhkem yerleri belirleyerek, Osmanlı İmparatorluğu’nu çevrelemeyi başarmıştır. Bu çerçevede Doğu Akdeniz’de Kıbrıs ve Mısır’a yerleşirken, Basra Körfezi’ndeki liderleri yaptığı maddi destek ve anlaşmalarla kontrolü altına almıştır. Böylece Britanya, Ortadoğu’da görevlilerinin ve işbirliği yaptığı yerel seçkinlerin aracılığıyla politikasını tatbik etmiş ve Birinci Dünya Savaşı sonrası parçaladığı Osmanlı topraklarını yönetmeye çalışmıştır.

1.2. BRİTANYA’NIN DIŞ POLİTİKASINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Sosyal Darwinizm, Şarkiyatçılık, Sanayi Devrimi ve Emperyalizm Britanya’nın dış politikasının etkilendiği üç temel faktör olmuştur. Bu faktörler, Britanya dış politikasının beslendiği ve desteklendiği ana kaynaklar olarak düşünülebilir. Bu bağlamda Sanayi Devrimi’nin getirdiği büyük avantajı ve Şarkiyatçıların sağladığı eşsiz bilgiyi harmanlayan Britanyalı yöneticiler dünyanın geniş bir coğrafyasındaki emperyalist işgallerinin ve hâkimiyetlerinin sınırlarını genişletebilmişlerdir. İşgallerinin ve hâkimiyetlerinin meşruiyet sorununu ve ahlaki normunu büyük ölçüde Sosyal Darwinist görüşlerden karşılamışlardır. Dış politikayı ve dış politika yapıcılarını etkileyen ve yönlendiren temel faktörler olan Sosyal Darwinizm, Şarkiyatçılık, Sanayi Devrimi ve Emperyalizm üç başlık altında ele alınacaktır.

1.2.1. Sosyal Darwinizm

Aydınlanma Çağı’nda ortaya çıkan fikir ve düşünceler, kilisenin birey ve toplum üzerinde var olan tahakkümünü kırmış ve Batı toplumlarında kendini iyice

¹¹⁴ Lloyd, *a.g.e.*, s. 112.

hissetirmiştir. Yani din tartışmaya açılmış ve kilisenin toplumsal etkisinde “*tektonik kırılmalar*” meydana getirmiştir. Ancak İngilizler, kiliseyle olan ilişkilerini diğer Batılı devletlerin aksine derin tartışmalara girmeden belli bir ölçü temelinde korumayı başaramamış ve ilerlemenin sonucunda ortaya çıkan gelişmelerin meşrulaştırılmasının yollarını bulmaya odaklanmıştır.¹¹⁵ Çünkü ilerlemenin sonucu olarak hakimiyet alanını genişleten Britanya İmparatorluğu bu kazanımlarını konsolide etmek istediğinden dolayı birçok İngiliz seçkin düşünür ülkesinin mevcut durumunu meşrulaştırmak, bir inanç sistemi ve bir düşünce bütünü geliştirmek suretiyle kalıcı bir toplumsal çıkarın tesis edilmesinin yükümlülüğünü üstlenmiştir.¹¹⁶ Buradan hareketle İngiliz yöneticiler bir taraftan maddi zenginliklere ve refaha ulaşma yollarını ararken, diğer taraftan düşünce adamları da ülkenin ilerlemesine dair ihtiyaç duyulan bilimsel çalışmaları olanca hızıyla arttırmıştır.

On dokuzuncu yüzyılın ortalarına gelindiğinde, İngiltere’de hızlı bir değişim ve dönüşümün yaşanmasıyla akla ve bilime olan inancın geniş halk kitlelerine kadar ulaştığı, buna bağlı olarak eski düşünce ve inançların değer kaybettiği görülmektedir. Bir başka ifadeyle ülkede aklın ve bilimin kutsandığı buna karşılık geleneksel düşünce ve baskı merkezlerinin zayıfladığı bir döneme geçiş yapılmıştır. Bu döneme bakıldığında, İngiltere’de hatırı sayılır ölçüde düşünce adamının yetiştiği ve düşünce dünyasında meydan okuyan fikirlerin ortaya çıktığı görülür.

Charles Darwin’in “*doğal ayıklanma*” (*natural selection*) ile izah ettiği biyolojik evrim teorisi ortaya çıktığında, bilimsel ve dini çevreler tarafından eleştirilmiştir.¹¹⁷ Ancak İngiltere’de yetişen büyük fikir adamlarının varlığı onun tartışmalı fikirlerinin yayılmasını kolaylaştırmıştır. Bu fikir adamları toplumu pozitivist fikirleriyle etkilemeyi başarmış ve aynı zamanda farklı fikirlerin tartışılmasına imkân tanıyan entelektüel zemini de hazırlamışlardır. Bu bakımdan, Darwinist fikirlerin İngiltere’de ortaya çıkmasında ve kolayca köklenmesinde en

¹¹⁵ Atila Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2006, s. 31.

¹¹⁶ J. M. Blaut, *Sömürgeciliğin Dünya Modeli Coğrafi Yayılmacılık ve Avrupa-merkezci Tarih*, Çev: Serbun Behçet, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, s. 74.

¹¹⁷ Louis Andrews, “Social Darwinism The Development of an Intellectual Mood”, *The Occidental Quarterly*, Vol.3, No. 1, 2003, s. 45.

büyük etken, ülkede felsefi bir alt yapının önceki düşünürler tarafından hazırlanmış olmasındandır.

Darwinizm, Batı'nın pozitivist düşüncesinin bir ürünüdür. Zira Darwin'in yeni olmadığı anlaşılan fikirleri¹¹⁸ özellikle Batı mantalitesi ve ahlaki yapısı ile uyumlu olmasından dolayı ilk defa Batı'da ortaya çıkmış ve büyük oranda da Batı toplumlarında kabul görmüştür. Çünkü “*yeni biyoloji*” birçok politik felsefeyi haklı göstermek, doğrulamak, ayrıcalık kazandırmak veya desteklemek amacıyla kullanılmıştır.¹¹⁹ Yani tüm politik eğilimler için bir “*eritme potası*” olmuştur.¹²⁰

Darwin Teorisi'nde, grup içi ve gruplar arası türler arasındaki tüm canlılar “*yaşam mücadelesi*” ve “*doğal ayıklanma*” gibi iki ana prensip üzerine oturtulmuştur.¹²¹ Bir anlamda Darwin'in fikirleri bulunduğu dönemin İngilteresi'nin özelliklerini taşımaktadır. Bu konuda Barry Gale, Darwin'in eserinde yer alan “*yarışma mesajı, çatışma vizyonu, mücadele, savaş ve yıkım imajlarının*” Victoria Döneminin karakteristiğinin ifadesi olduğunu söylemektedir.¹²² Çünkü Victoria Döneminde, Britanya hâkimiyet alanını oldukça genişletmiş ve daha fazla sömürge alanları açmak için uğraşmıştır. Bunlara ek olarak Darwin, “*biyolojik evrim teorisini*” açıklamak ve incelediği hayvan davranışlarını tasvir etmek için kullandığı metaforları döneminin İngilteresi'nin önemli referansları olan bankacılık, endüstri, iş

¹¹⁸ Darwinizm ortaya çıkmadan önce bazı fikir adamlarının benzeri söylemleri kullandığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki; Darwinizmin temel terimlerinden “*en iyinin hayatta kalması*” (survival of the fittest) Herbert Spencer tarafından yedi yıl önce ve “*yaşam için mücadele*” (struggle for existence) ise Thomas Robert Malthus tarafından yarım yüzyıl önce kullanılmıştır. James Allen Rogers, “Darwinism and Social Darwinism”, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 33, No. 2 (Apr.-Jun., 1972), s. 266. Ayrıca Fransız doğa bilimci Jean Baptiste Lamarck'ın (1744-1829) çevreyle ilişkilendirdiği evrim teorisi de Charles Darwin'den önce ortaya atılmıştır. Lamarck'ın evrim teorisinde genelde organik hayat ve özelde sosyal hayatta tüm bireysel organizmaların hayatları boyunca çevrelerine sürekli adapte olduğunu ve bu özelliklerini aktardıkları ifade edilmektedir. Bkz. John Offer, “From ‘natural selection’ to ‘survival of the fittest’ : On the significance of Spencer’s refashioning of Darwin in the 1860’s”, *Journal of Classical Sociology*, Vol. 14 (2), 2014, s. 157. Bu bağlamda Lamarck, “*kazanılmış özelliklerin kalıtım*” yoluyla aktarıldığını iddia etmektedir. Ian Steward, “Commandeering Time: The Ideological Status of Time in the Social Darwinism of Herbert Spencer”, *Australian Journal of Politics and History*, 57.3, 2011, s. 392.

¹¹⁹ Paul Crook, “Social Darwinism: The Concept”, *History of European Ideas*, Vol.22, No. 4, 1996, s. 262.

¹²⁰ Greta Jones, “Social Darwinism Revisited”, *History of European Ideas*, Vol. 19, No. 4-6, 1994, s. 769.

¹²¹ Andrews, *a.g.m.*, s. 46.

¹²² Crook, *a.g.m.*, 1996, s. 265.

ve imparatorluktan almıştır.¹²³ Zira bu dönemde Britanya kurum ve kuruluşlarıyla sürekli bir mücadele, rekabet ve yarış içerisindedir.

Darwin'in fikirleri yeni bir paradigmayla senkronize olmuştur. Çünkü on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısından itibaren Britanya'da serbest ticaret büyük bir ivme kazanmıştır. Britanya'nın yönetici elitleri devlet tekelinden yararlanan ayrıcalıklı tüccar sınıfın yürüttüğü ticaretin yerine serbest ticarete dayalı bir ekonomik modelin (laissez faire) devamından yanaydılar. Anlatılanlar düzleminde, Darwinist fikirler tekelciliğe karşı bir mücadelenin yaşandığı, bireysel faaliyetlerin ve liberal ekonominin savunulduğu bir dönemin şartlarında ortaya çıkmıştır. Bu dönemin başlıca sorunsalı ilerlemenin meşruiyetinin sağlanmasıdır. Ulusun ekonomik ve siyasi olarak değişim ve dönüşüme yöneldiği bir dönemde ihtiyaç duyulan ahlaki ve felsefi zeminin oluşturulması gerekmektedir. Başka bir ifadeyle bireylere yönelik sosyal reform uygulamalarından, sömürge yayılmacılığına kadar tüm faaliyetlerin bilimsel ve ahlaki bir norm içerisinde açıklanmasına ihtiyaç duyulmaktaydı. Darwin'in doğal ayıklanma teorisi ülkenin bu durumunun meşrulaştırılması ve muhafaza edilmesi için oldukça uygundu.¹²⁴ Böylece Darwinizm'e dayalı bir görüş olarak ortaya çıkan Sosyal Darwinizm, Britanya'nın dış politikasına bilimsel ve ahlaki bir açıklama getirebilmenin temel kaynağı olmuştur. Bu bağlamda Sosyal Darwinistlerin savunduğu prensipler, Britanya İmparatorluğu'nun askeri, siyasi ve ekonomi politikalarıyla uyum içerisindedir denilebilir.

Greta Jones, Charles Darwin'in Sosyal Darwinizm'e kesin bir katkısının olduğunu ifade etmektedir.¹²⁵ Buna karşılık, Darwin'in fikirlerinin daha geniş alanlara taşınmasına, daha çok tartışılmasına ve belli bir oranda kabul görmesine katkı sağlayan esas unsurlardan birisi kuşkusuz "*Sosyal Darwinizm*" olmuştur. Darwin'in Herbert Spencer'den uyarladığı "*en iyinin hayatta kalması*"¹²⁶ aynı zamanda Sosyal Darwinizm teorisinin en bilindik sloganlarından birisidir. Bir başka

¹²³ Crook, *a.g.m.*, 1996, s. 266.

¹²⁴ Doğan, *a.g.e.*, s. 39.

¹²⁵ Kenneth Bock, Book Review "Social Darwinism and English Thought: The Interaction Between Biological and Social Theory. By Greta Jones", *American Journal of Sociology*, Vol. 87, No. 6, May 1982, s. 1411.

¹²⁶ Ian Steward, *a.g.m.*, s. 390; Gregory Claeys, "The "Survival of the Fittest" and the Origins of Social Darwinism", *Journal of the History of Ideas*, Vol. 61, Number 2, April 2000, s. 227.

ifadeyle “*yaşam için mücadele*” (struggle for existence) ve “*en iyinin hayatta kalması*” (survival of the fittest), Darwin’in görüşleri yardımıyla insan toplumunu açıklamak isteyen Sosyal Darwinistlerin en temel sloganları olmuştur.¹²⁷ Zira Spencer, Sosyal Darwinizm ile aynı doğa da olduğu gibi toplumlarında “*doğal ayıklanma*”, “*en iyinin hayatta kalması*” ve “*adaptasyon süreci*” gibi temel doğa yasalarıyla geliştiğini savunmaktadır.¹²⁸ Ancak Spencer’in bu görüşü, Darwin’in fikirlerinin Sosyal Darwinizm’e yanlış uygulandığına dair itirazları¹²⁹ da peşinden getirmiştir. İtirazın nedeni, Darwin’in biyolojik evrim teorisinin bir uzantısı niteliğindeki bu yeni kuramın etkinliğinin biyoloji dışındaki alanlara da uygulanmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü Darwin’in görüşlerinde, Sosyal Darwinizm öncüleri vasıtasıyla sosyal bilimler alanına uyarlanarak toplumsal sorulara cevap bulunulmaya çalışılmıştır.

Charles Darwin’in fikirlerinin sosyal bilimler alanına uyarlanmasının öncülüğünü Herbert Spencer (1820-1903) yapmıştır. Spencer’in fikirlerinin kendi zamanında çok popüler olmasının nedeni insanların geçmişlerine, yaşadıkları zamana ve parlak bir geleceğe dair yeni bir felsefenin ortaya atılmış olduğuna dair iddiasının sonucudur.¹³⁰ Düşünürün bu iddiaları geniş bir kesimin ilgisini çekmeyi başarmıştır. Zira yaşadığı yüzyılın düşünürlerinin en temel sorunsalı aydınlanmanın zihinlere kazıdığı toplumsal ilerleme fikridir.¹³¹ Dolayısıyla toplumsal ilerlemenin yollarını aramak dönemin aydınlarının en önemli sorumluluklarından biri olmuştur. Bu nedenle Spencer’in Sosyal Darwinist fikirlerle ortaya çıkması toplumsal ilerlemenin aranan çözümlerinden biri olarak kabul edilmiştir.

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Herbert Spencer, Charles Darwin’e kıyasla daha etkili olmuştur.¹³² Şöyle ki; bu dönemde, Spencer’in ortaya attığı fikirler, ekonomi ve siyasi çevreler tarafından daha çok tartışılmış ve kabul görmüştür. Onun doktrini esasen “*bireyci*” kabul edilmektedir; yani öncelikle birey

¹²⁷ Rogers, *a.g.m.*, s. 265.

¹²⁸ Slattery, *a.g.e.*, s. 94.

¹²⁹ Christopher R. Versen, “What’s Wrong with a Little Social Darwinism (In Our Historiography)?”, *The History Teacher*, Vol. 42, Number 42, August 2009, s. 411.

¹³⁰ Versen, *a.g.m.*, s. 408.

¹³¹ Doğan, *a.g.e.*, s. 37.

¹³² Geoffrey M. Hodgson, “Generalizing Darwinism to Social Evolution: Some Early Attempts”, *Journal of Economic Issues*, Vol. XXXIX, No. 4, December 2005, s. 902.

ile devlet arasındaki ilişkileri ele almaktadır.¹³³ Spencer'e göre bireycilik, serbest piyasa ekonomisi ve kolluk işlevi sınırlı bir devleti veya hükümeti gerekli kılmaktadır.¹³⁴ Buradan anlaşılacağı üzere Spencer, “*laissez faire*” (bırakınız yapsınlar) anlayışını savunmakta ve sınırlı bir devlet müdahalesinin olması gerektiğine inanmaktadır. Bu itibarla, Herbert Spencer liberal görüşün savunucusu olmuştur.

Herbert Spencer, evrim teorisinin sosyal bilimler alanında uygulanmasının önünü açmıştır. Her ne kadar Darwin'in biyolojik evrim teorisini yanlış uyguladığı şeklinde tenkitler yapılmışsa da, ortaya koyduğu felsefeyle evrim yasasını düşünce ve etiğe uyguladığı iddia edilmiştir.¹³⁵ Bu yönüyle de kuram ve takipçileri, insan ve toplum incelemelerini fen bilimleri dışındaki disiplinlere taşımışlardır. Yani Darwin'in evrim teorisi sadece fen bilimciler tarafından değil, aynı zamanda sosyal bilimciler tarafından da ele alınmaya çalışılmıştır. Böylece “*doğal ayıklanma*” (natural selection) sürecinde insan ve toplumların “yaşam için mücadele” ve “*en iyi olanın hayatta kalması*” gibi işlemlerden (process) geçtiğini, toplumun pek de alışık olmadığı savlarla izah etmeye çalışan bir teori ortaya çıkmıştır. Ayrıca biyolojik evrim kökenli Sosyal Darwinizm, sosyal ilerlemede rekabet, mücadele, veraset ve ırk konularını tartışmasına rağmen, bazı sosyologlar tarafından daha çok iki ana faktör olarak “*ekonomi ve ırk mücadelesi*” üzerinde yoğunlaşmıştır.¹³⁶

Herbert Spencer, insan topluluğunun biyolojik organizmalara benzediğine ve homojenlikten heterojenliğe doğru ilerlediğine inanmaktadır.¹³⁷ Bir başka ifadeyle, insan topluluğunun basit yapılardan karmaşık yapılara kadar uzanan bir seyiri olduğunu iddia etmektedir. Organizmaya benzettiği insan topluluklarının ilkel kabilelerden gelişmiş, bütünleşmiş ve farklılaşmış modern sosyal sistemlere evrimleştiğini savunmaktadır.¹³⁸ Bu çerçevede ele alındığında, insan toplumu

¹³³ Halliday, *a.g.m*, s. 401.

¹³⁴ Halliday, *a.g.m*, s. 401.

¹³⁵ Versen, *a.g.m*, s. 406.

¹³⁶ D. Collin Wells, “Social Darwinism”, *American Journal of Sociology*, Vol. 12, No. 5, Mar. 1907, s. 709.

¹³⁷ Slattery, *a.g.e.*,s. 94.

¹³⁸ Slattery, *a.g.e.*,s. 94.

değişimin yavaş olduğu karmaşık bir organizmadır¹³⁹ ve karmaşık yapılara ulaşılan süreçte uyum sağlayamayan insan toplulukları daha gelişmiş ve saldırgan topluluklar karşısında yok olmaktadır.¹⁴⁰ Böylece daha gelişmiş ve saldırgan topluluklar, rekabet gücü daha fazla olduğundan dolayı hayatta kalacaklardır. Spencer'in iddiasına göre tıpkı doğadaki türler gibi insan toplulukları da bu evrim yasasını yaşamaktadır. Bu toplumsal evrim yasasının, insan toplumlarının ilerlemesini sağladığı iddia edilmektedir. Çünkü neticede sadece en iyi toplumlar hayatta kalabileceklerdir. Sosyal Darwinistlere göre; Avrupalı büyük ve güçlü ulusların rekabet gücü karşısında küçük ve güçsüz uluslar sürekli geride kalmaya veya yok olmaya mahkûmdur. Sonuç olarak, yalnızca güçlü topluluklar hayatta kalacaklardır. Dolayısıyla ulusların sürekli rekabet halinde olmaları ve güçlü olmayı başarmaları gerekmektedir.

Sosyal Darwinizm'e göre, aynı toplumsal evrim yasasına tabi olmasına rağmen tüm toplumlar aynı oranda ve biçimde evrimleşmezler.¹⁴¹ Tıpkı doğada olduğu gibi toplumsal evrim de farklılık ve çeşitlilik üretir.¹⁴² Spencer, toplumsal evrimin sonucunda iki toplum tipinin ortaya çıktığını iddia eder: "*Askeri toplum ve Sanayi toplumu*"¹⁴³ Bu nedenle, sanayi toplumu ve askeri toplum arasında doğal bir mücadele söz konusudur ve sanayi toplumu kendi dışındaki topluluklarla girmiş olduğu rekabetten evrilerek çıkmıştır. Spencer'in ifade ettiği askeri toplumlar, toplumsal örgütlenmenin ilkel şeklini ifade eder. Açıklananlar düzleminde, sanayileşmiş devletler ekonomik rekabetle barış içinde evrimleşirken, askeri devletler sürekli etrafındakilerle savaşmak zorunda kalmıştır.¹⁴⁴ Dolayısıyla sanayi toplumları veya sanayi devletleri refah veya ileri toplumları temsil etmektedir.

Spencer'in Sosyal Darwinizm kuramı sosyolojik temalar yanında psikolojik tema da içermektedir.¹⁴⁵ Spencer'e göre, fiziksel ve toplumsal çevresine uyum sağlama sürecinde mücadeleyi kazanan modern insan, binlerce yıllık fiziksel ve

¹³⁹ Robert Bannister, *Social Darwinism Science and Myth In Anglo-American Social Thought With A New Preface*, Ed. Allen F. Davis, Temple University Press, Philadelphia, 1979, s. 136.

¹⁴⁰ Slattery, *a.g.e.*, s. 95.

¹⁴¹ Slattery, *a.g.e.*, s. 95.

¹⁴² Slattery, *a.g.e.*, s. 95.

¹⁴³ Slattery, *a.g.e.*, s. 95.

¹⁴⁴ Slattery, *a.g.e.*, s. 95.

¹⁴⁵ Slattery, *a.g.e.*, s. 95.

psikolojik evrimin temsilini yapmaktadır.¹⁴⁶ Psikolojik evrimin ulaştığı en uç noktada “*ben*” üstünlük kazanmıştır. “*Ben*” zaman sonunda kendisini üstün görmeye başlar. Bu bağlamda insanlar da toplumlar gibi evrimleşir ve üstün konuma ulaşır.

Sosyal Darwinizm'i çepeçevre kapsayan bir tanım bulmak oldukça zor görünmektedir. Zira bu teorinin uzun süredir yeterli ve kesin bir tanımı da yapılamamaktadır.¹⁴⁷ Buna rağmen teorinin anlaşılmasını sağlamak açısından bazı genel tanımlar yapılabilir. Sosyal Darwinizm serbest piyasa ekonomisini savunan ve müdahaleci devlete karşı çıkan bir ideoloji olarak kabul edilebilir.¹⁴⁸ Bu da Sosyal Darwinizmin “*laissez faire*” ile eşanlamlı ve devlet sosyalizminin veya kolektivizminin karşıtı olduğu anlamına gelir.¹⁴⁹ Buradan hareketle Sosyal Darwinizm'in toplumsal anlamda muhafazakâr, ekonomide ise liberal bir görüntüsü vardır. Ancak teoriyi “*laissez faire*” görüşünü desteklemesinden dolayı yalnızca ekonomi alanında değerlendirmek, çerçevesini oldukça daraltmak ve etkinliğini sınırlamak anlamına gelir. Çünkü Sosyal Darwinizm'in genellikle “*yaşam için mücadele*” ve “*doğal ayıklanma*” temel kavramlarının sosyal bilimler ve politika alanlarına aktarıldığı görülmektedir.¹⁵⁰ Dolayısıyla Sosyal Darwinizm'in içinde yer alan “*mücadele, rekabet, ırkçılık, veraset, öjenizm, laissez faire ekonomi anlayışı, milliyetçilik, emperyalizm, aristokrasi, bireycilik, devletin müdahalesinin sınırlandırılması, savaşın gerekliliği, sosyal reformlara karşı olma, en uygunun hayatta kalması*” gibi kavramlarla çerçevesi genişletilebilmektedir.

Hofstadter'e göre Sosyal Darwinizm ilk evresinde esas olarak bireysel mücadelenin vurgulandığı “*laissez faire*” fikrinin savunucusu olarak hizmet ettiyse de daha sonra emperyalizm, ırkçılık ve öjenik savunmasıyla¹⁵¹ Darwinci argümanlara dayandırılmaya başlanmıştır.¹⁵² Bu bakımdan Sosyal Darwinizm çıkış noktasından

¹⁴⁶ Slattery, *a.g.e.*, s. 95.

¹⁴⁷ Halliday, *a.g.m.*, s. 389.

¹⁴⁸ Halliday, *a.g.m.*, s. 390.

¹⁴⁹ Halliday, *a.g.m.*, s. 390.

¹⁵⁰ Daniel Becquemont, “Social Darwinism: From Reality to Myth and from Myth to Reality”, *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, Vol. 42, 2011, s. 12.

¹⁵¹ “Öjenizme göre, uygun ve sağlıklı olan bireyleri çiftleştirmek ve olmayanları çiftleşmelerini sınırlamak veya onları kısırlaştırmak gerekir.” Atilla Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2006, s. 63.

¹⁵² Richard Weikart, “The Origins of Social Darwinism in Germany, 1859-1895”, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 54. No. 3, July 1993, s. 469.

oldukça ileri taşınarak sosyal, politik, askeri ve ekonomik meselelerin tartışılmasında kullanılmaya başlanmıştır. Bir başka ifadeyle evrimsel biyolojiyi, ekonomik ve politik çıkarların ideolojik savunması olarak kullananlar vardır.¹⁵³ Böylece Sosyal Darwinizm daha geniş alanlarda uygulanmaya başlanmış, ırkçılığın, işgalin, güç üstünlüğünün, güç mücadelesinin, savaşların, siyasi, iktisadi ve sosyal meselelerin temel dayanak noktasını oluşturmuştur.

Alman düşünürü Sosyal Darwinist Ernst Haeckel organik ve inorganik varlıklar arasında büyük bir fark görmez ve ikisinin de farklı hızlarda olmakla birlikte evrimleştiğini varsayar.¹⁵⁴ Darwin'in evrim teorisini daha geniş bir alana uygulayarak, sadece canlı varlıkların değil cansız varlıkların oluşumunu açıklamaya çalışır ve cansız türleri bu teorinin yardımıyla canlı türlere bağlar.¹⁵⁵ Haeckel, Darwinizm'in insanların eşitsizliğini savunduğundan dolayı siyasi bir eğilim çerçevesinde ele alınması gerektiğinde, buna en uygun biçimin aristokrasi olabileceğini söylemektedir.¹⁵⁶ Yani bu teorinin aristokrasinin tutum ve davranışlarından yana bir siyasi görüşü savunacağını ifade etmeye çalışmaktadır. Bir başka ifadeyle Darwinizm aristokratik bakışının desteklenmesinde kullanılabilir bir ideoloji olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, evrim görüşlerini sadece aristokrasinin değil pekçok Victoria Dönemi insanının şunu veya bunu desteklemek adına benimsediği görülmektedir.¹⁵⁷ Bu açıklanan düzlemde, Sosyal Darwinizm eşittir Victoria Dönemi İngilteresi denilebilir.

Sosyal Darwinizm, özellikle Britanya'nın hızlı ilerlemesinin nedenleri ve amaçlarının açıklanmasında çok yararlı olmuştur. Çünkü Britanya zaten toplumsal ilerleme fikrinin cevabını sürekli aramaktaydı. J. M. Blaut, "*Sosyal Darwinistlerin fikirleriyle ilerleme, toplumun ve aklın evrimini de beraberinde getiren bir akış olarak görülmekte ve Batı'da doğal, sürekli ve kendiliğinden ilerleme fikri geniş*

¹⁵³ Crook, *a.g.m.*, 1996, s. 268.

¹⁵⁴ Ernst Haeckel, *Vahdet-i Mevcud Bir Tabiat Âliminin Dini*, Çev: Baha Tefik ve Ahmed Nebil, Ed. Remzi Demir, Bilal Yurtoğlu ve Ali Utku, Çizgi Kitabevi, Konya, 2014, s. 75- 76.

¹⁵⁵ Haeckel, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁵⁶ Becquemont, *a.g.m.*, s. 13.

¹⁵⁷ Versen, *a.g.m.*, s. 418.

ölçüde benimsenmiş”¹⁵⁸ olduğunu ifade etmektedir. Öte yandan Britanya İmparatorluğu, çok uzak coğrafyalarda ülke çıkarları için mücadelenin, sürdürdüğü hâkimiyetin ve işgalin ahlaki cevabını da bulması gerekmektedir. Yani başkalarının topraklarına yapılan müdahalelerin, işgallerin, savaşların, sömürülerin ve kayıpların nedenlerinin ve sonuçlarının yeterli bir bakış açısıyla ifade edilmesi yani kısaca “meşrulaştırılması” söz konusudur. İşte bu noktada Sosyal Darwinizm geçmişte, ortaya çıktığı dönemde ve gelecekte meydana gelen gelişmelerin açıklanmasında anahtar görevi görmüştür.

Sosyal Darwinizm, Britanya’nın emperyalist faaliyetlerindeki ahlaki sorunun çözümünde kullanılsa da uygulanmasına dair tenkitler de bulunmaktadır. Çünkü bazı düşünürler, Sosyal Darwinistlerin evrim teorisini yanlış uyguladıklarını kabul etmektedir.¹⁵⁹ Özellikle bu konuda hedefte olan isim Sosyal Darwinizm’in en büyük kuramcısı kabul edilen Herbert Spencer’dir.¹⁶⁰ Spencer’in Darwin’in fikirlerini insan toplumuna yanlış uyguladığı ileri sürülmektedir. Thomas Henry Huxley gibi bazı evrimci biyologlar, hayatta kalmak için doğal mücadele uygulamasının insan toplumuna ve özellikle de ahlak kurallarına uygulanmasını reddeder.¹⁶¹ Huxley’in Sosyal Darwinizm’i reddetmesinin temel nedenlerinden birisi doğanın ahlaki davranışla ilgili savunmasıdır. Huxley doğanın özellikle evrimin doğal ilerlemesinin insan hareketine rehberlik edebilecek ahlakdışı bir güç olduğunu iddia etmektedir.¹⁶²

Sosyal Darwinistler, insanı bir hayvan olarak kabul ederek, tabiatın ne altında ne de üstünde yer aldığını ancak tabiatın bir parçası olduğunu iddia eder.¹⁶³ Ayrıca teorinin öncüsü Spencer, bir hayvan olarak insanın kalıtsallığa maruz kaldığını öne sürerek, *empirisistlerin* (deneyimcilerin) iddiası olan insan zakasının bir “*tabua rasa*” (boş levha) olduğu fikrini reddeder.¹⁶⁴ Çünkü onun iddiasına göre, “zihnimizdeki düşünceler, bizden bir önceki kuşağın deneyleri ile oluşmuş ve

¹⁵⁸ Blaut, J. M., *Sömürgeciliğin Dünya Modeli Coğrafi Yayılmacılık ve Avrupa-merkezci Tarih*, Çev: Serbun Behçet, Dergah Yayınları, , I. Baskı, 2012, İstanbul, s. 47.

¹⁵⁹ Willam R. Patterson, “The Greatest Good for the Most Fit? John Stuart Mill, Thomas Henry Huxley, and Social Darwinism”, *Journal of Social Philosophy*, Vol. 36, No. 1, Spring 2005, s. 72.

¹⁶⁰ Versen, *a.g.m.*, s. 405.

¹⁶¹ Patterson, *a.g.m.*, s. 73.

¹⁶² Patterson, *a.g.m.*, s. 81.

¹⁶³ Andrews, *a.g.m.*, s. 46.

¹⁶⁴ Andrews, *a.g.m.*, s. 46.

zihnimize kalıtım yoluyla aktarılmıştır.”¹⁶⁵ İnsan zamanla kalıtsal olarak bir evrim geçirmektedir. Bu bağlamda, Sosyal Darwinistler edinilmiş özelliklerin verasetle kazanıldığına inanmaktadır. Bu görüşe katılan Walter Bagehot ise insanın geçmişinin kalıntısı olduğunu savunmaktadır.¹⁶⁶ Ayrıca kalıtım konusunda Spencer, edinilmiş özelliklerin kalıtımla kazanıldığını vurgulamaktadır.¹⁶⁷ “Evrım teorisinde veraset, canlıların yaşam mücadelesi sonucunda kazandıkları faydalı özelliklerin verasetle sonraki nesillere aktarımı ve böylece canlıların sürekli gelişimi anlamına gelmektedir.”¹⁶⁸ Başka bir ifadeyle üstün kalıtsal özelliklere sahip olan Avrupalılar, Avrupalı olmayanlardan daha üstün bir kategori içindedir.¹⁶⁹ Bu bağlamda üstün olan Batılıların yönetme yeteneğinden yoksun olan diğer ulusları yönetmeleri ve sömürmelerinin ahlaki ve doğal görülmesi gerektiği savunulmaktadır.¹⁷⁰

Sosyal Darwinizmin savunucuları insanın fiziksel bir organizma olarak evrimleştiği gibi grup veya toplumların da evrimleşebilen bir organizma olduğunu kabul eder.¹⁷¹ Bu açıdan Spencer’e göre; “fiziksel bir organizma olan insan hem bilimsel hem de biyolojik olarak bir başka sosyal organizma olan toplumla ilişkilendirilebilir.”¹⁷² Buradan hareketle, Sosyal Darwinizm “insanın fiziksel, zihinsel ve sosyokültürel evrimi, insanı ve onun problemleriyle ilgili tüm temel soruların uygun açıklamalarını temin edebilecek birleşik bir bütün olan bir sistem oluşturdu.”¹⁷³ Bu tanımlamayla Herbert Spencer, Sosyal Darwinizm’in sistematik bir uygulamasını ortaya koyarak, bu yeni teorinin pek çok alana kolayca uyarlanabilmesine hizmet etmiştir.

Sosyal Darwinizm ilk ortaya çıktığında, öncelikle bir organizma kabul ettiği insanın kendi toplumuyla olan ilişkisini ele almaya çalışmıştır. Bu anlamda, Spencer gibi bireyciler, insan ve onun içinde bulunduğu toplumla olan ilişkileriyle

¹⁶⁵ Herbert Spencer, *Zihin, Ahlak ve Beden Eğitimi*, Çev: Mehmet Münir (Ertegün), Pagem Akademi, I. Baskı, 2013, Ankara, Giriş : “Herbert Spencer’in Eğitim ve Tarih Anlayışı”, Pedagojik Bilimlerin Güncel Konuları, Sterlimak, Ankara, 2010, s. 10.

¹⁶⁶ Halliday, *a.g.m.*, s. 396.

¹⁶⁷ Halliday, *a.g.m.*, s. 400.

¹⁶⁸ Doğan, *a.g.e.*, s. 225.

¹⁶⁹ Blaut, *a.g.e.*, s. 98.

¹⁷⁰ Blaut, *a.g.e.*, s. 99.

¹⁷¹ Andrews, *a.g.m.*, s. 46.

¹⁷² Andrews, *a.g.m.*, s. 46.

¹⁷³ Andrews, *a.g.m.*, s. 46-47.

ilgilenmiştir. Ancak daha sonra, Spencer'in Edmund Burke ve Romantiklerden esinlendiği¹⁷⁴ insan gibi toplumun da evrimleştiğinden hareketle, onun bir organizma olarak kabul edilmesiyle bu defa toplumun evrimsel açıdan diğer toplumlarla olan ilişkileri Sosyal Darwinistlerin ilgisini çekmiştir. Bir başka ifadeyle Sosyal Darwinizm, bireyin içinde bulunduğu toplumla ilişkisinin ele alındığı liberal ve bireysel yapı olarak ortaya çıkmışsa da zamanla genişletilerek, bir bütün olarak toplumu ve o toplumun diğer toplumlarla olan ilişkilerini ele alan kolektivist bir doktrine doğru evrilmiştir.¹⁷⁵ Dolayısıyla Sosyal Darwinizm'in “hiçbir şekilde düşüncenin yekpare sistemi olarak kabul edilemeyeceği”¹⁷⁶ görülmektedir.

Herbert Spencer, bireyselci olmakla beraber aynı zamanda liberal ekonominin temellerini atan “*laissez faire*” taraftarıdır.¹⁷⁷ Buradan hareketle Sosyal Darwinistler serbest ticareti desteklemişlerdir. Bu nedenle özel mülkiyete ve serbest girişime dayalı liberal ekonomi modeliyle, bazı kesimlere verilen ticari ayrıcalıklar kaldırılmıştır. Zira hayat bir mücadele yeridir ve bu mücadelede devletin müdahalesi ve desteği istenmemektedir. Neticede bireyler ve toplumlar birbirleriyle yarışma, rekabet ve mücadele içinde olurken, zamanla sadece en iyi olanlar veya en güçlü olanlar hayatta kalacaktır.

Sosyal Darwinistler “yaşam için mücadele” ve “en iyinin hayatta kalması” fikrini savunur. Başka bir ifadeyle Sosyal Darwinistler evrim teorisinde canlılar için gerekli olduğu düşünülen “yaşam için mücadele” ve “doğal ayıklanma” yasalarının insanları da kapsayan kaçınılmaz doğal yasalar olduğuna inanır. Açıklanan düzlemde, bu düşünürler evrim sürecinde mücadele ve rekabetin söz konusu olduğunu iddia ederler. İddialarına göre, insanlar dâhil tüm canlılar yaşam için mücadele verir ve bunun sonucu olarak da en iyinin hayatta kaldığı “doğal ayıklanma” yaşanır. Bu bağlamda, insanla insan, insanla toplum veya toplumla başka bir toplum arasındaki mücadeleyi, rekabeti ya da yarışı evrimsel süreç içerisinde “en iyi olanlar” kazanır.

¹⁷⁴ Andrews, *a.g.m.*, s. 46.

¹⁷⁵ Andrews, *a.g.m.*, s. 45.

¹⁷⁶ Andrews, *a.g.m.*, s. 45.

¹⁷⁷ Andrews, *a.g.m.*, s. 46.

Sosyal Darwinizmin takipçileri, hükümetin ihtiyaç sahiplerine yönelik sosyal reformlar üretmesine, yani devletin müdahil olmasına ve sosyal koruma uygulamasına karşı çıkmaktadır.¹⁷⁸ Devletin yapacağı sosyal iyileştirmelerin en uygunun hayatta kalmasını engelleyeceğini düşünürler. Çünkü Sosyal Darwinistler, “yaşam için mücadeleyi” ve “en iyinin hayatta kalmasını” savundukları için, güçsüz, zayıf ya da elverişsiz olanların yok olmasına müdahale etmeyi doğru bir davranış olarak kabul etmezler. Hatta elverişsiz olanların çoğalmasına müsaade edecek bir politika geliştirmenin gerekli olmadığını savunurlar. Spencer, sosyal planlama ve refah devletinin toplumsal evrimin doğal ve ilerlemeci gücüne zarar vereceğini düşünerek politik açıdan devlet müdahalesini reddetmektedir.¹⁷⁹ Böylece politik olarak bu konuda önerilen çözüm: öjeni vasıtasıyla “elverişsiz” olanların doğum oranlarını sınırlamak veya bireyin gönüllü yararlılık ve serbest iş piyasası lehine eski mevzuatları ve sosyal yardım yönetimini yürürlükten kaldırmaktır.¹⁸⁰ Yani Sosyal Darwinistlerin savunduğu “laissez faire” anlayışın daha sağlıklı işletilmesi adına gereken düzenlemelerin yapılması ve engellerin kaldırılması hedeflenmektedir. Bu kapsamda, Herbert Spencer, medeni toplumlarda hükümet müdahalesinin bireysel evrime engel olacağına inanmaktadır.¹⁸¹ Bu nedenle, bireylerin diğer vatandaşlara karşı ahlaki sorumluluğunu azaltacağını ve ahlaki özelliklerini daha fazla geliştiremeyeceğini düşündüğünden devlet reformlarına karşıdır.¹⁸²

Walter Bagehot’a göre, “toplumun birinci görevi toplumun korunması”¹⁸³ olmalıdır. Bagehot, “yaşam için mücadele” fikrine inanmakla birlikte, güçlü birleşik grupların hayatta kalmasını sağlamak ve güçlü birleşik gruplar oluşturabilmek için bireylerin birlikte çalışabileceklerini savunmuştur.¹⁸⁴ Grupların ve toplumların yaşam mücadelesinde, parçanın tüme itaat etmesi gerektiğini, çünkü evrimsel anlamda hayatta kalmanın tüme bağlı olduğunu ifade eder.¹⁸⁵ Bunların yanısıra Bagehot,

¹⁷⁸ Becquemont, *a.g.m.*, s. 14.

¹⁷⁹ Slattery, *a.g.e.*, s. 96.

¹⁸⁰ Halliday, *a.g.m.*, s. 394.

¹⁸¹ Versen, *a.g.m.*, s. 407.

¹⁸² Versen, *a.g.m.*, s. 407.

¹⁸³ Andrews, *a.g.m.*, s. 47.

¹⁸⁴ Andrews, *a.g.m.*, s. 47.

¹⁸⁵ Andrews, *a.g.m.*, s. 48.

yaşam mücadelesinde “*en disiplinli, en kompakt ve homojen*” olanların hayatta kaldığına inanır.¹⁸⁶

Sosyal Darwinizm çerçevesinde ele alınan fikirlerin “*üzerinde güneş batmayan imparatorluğun*” politikalarının fikri yapısının şekillenmesinde, uygulanmasında ve izlenen politikaların açıklanmasında etkin bir rol oynadığı görülmektedir. Bu teorinin emperyalizmi ve sömürgeciliği desteklediği anlaşılmaktadır. Çünkü Sosyal Darwinizm’in savunduğu “*ırk, rekabet, yaşam için mücadele ve en uygunun hayatta kalması*” gibi fikirler imparatorluğun ilerleme sürecinde kendisini göstermektedir. Bu anlamda emperyalizmin destekçileri evrim fikirlerini kullanarak yapılan işleri ahlaki ve bilimsel bir çerçeveye oturtmaya çalışmışlardır. Savundukları bu ideolojinin sonucu olarak da diğer halklar üzerindeki Batı ırkçılığı ve kibri artmıştır.¹⁸⁷

İngilizlerin başka coğrafyalara olan ilgileri ve o topraklarda hüküm sürmeleri aynı zamanda oradaki insanlarla ilişkiler kurmalarını gerektirmiştir. Bu yabancı ırklar karşısında İngilizler daha çok yöneten toplum olmuştur. Bu anlamda “yabancı ırklarla ilişkinin artması yüzünden İngiliz ırkının kibiri büyümüştü.”¹⁸⁸ Lord Alfred Milner, İngilizlerin Hindistan’daki durumuna işaret ederek, “çıkarlarımızın doğasıyla, gücümüzün doğasıyla ve bizim milli karakterimizdeki kesin özel kalitelerle ekonomik durumu sağlamlaştırma işinin sınırlarını çizmiş görünüyoruz” ve “ırkın nitelikleri büyük başarı kazandı”¹⁸⁹ demektedir.

İngiliz düşünürlerden Benjamin Kidd, İngiliz toplumunun gelişmesi, dışarıda karşılaşacağı güçlüklerle mücadele edebilmesi ve dünyadaki başarısını arttırabilmesi için bir sistem kurmaya çabalamıştır.¹⁹⁰ Düşünür, dış mücadele gücünü arttırabilmek ve birbirine sıkı bir şekilde bağlı bir ulus ortaya çıkmasını sağlayabilmek için iç mücadeleyi azaltmaya yönelik çalışma yapmıştır.¹⁹¹ Benjamin Kidd “...sosyal verimliliğe yol açan disiplinin doğuştan gelen bir yeteneği Britanya ve İmparatorluğu

¹⁸⁶ Andrews, *a.g.m.*, s. 48.

¹⁸⁷ Versen, *a.g.m.*, s. 411.

¹⁸⁸ Andrews, *a.g.m.*, s. 48.

¹⁸⁹ Andrews, *a.g.m.*, s. 48.

¹⁹⁰ Andrews, *a.g.m.*, s. 49.

¹⁹¹ Andrews, *a.g.m.*, s. 49.

güçlü yapmış olduğuna inanıyordu.”¹⁹² Bunlara ilaveten Kidd, dinin etkisini olumlu olarak değerlendirerek “sosyal verimliliği (social efficiency) arttıran ve daha büyük milli birliğe götüren önemli bir faktör olduğuna”¹⁹³ inanmaktadır.

Arthur Milner, Sosyal Darwinizm ile ilgili terminolojiyi kullanmamış olmasına rağmen, fikirleri bu kuramla paralellik taşımaktadır.¹⁹⁴ Milner’in ifadelerinde ırkçı fikirlerle milliyetçiliği desteklediği görülmektedir. Milner, Britanya İmparatorluğu’nun bir bütün olması gerektiğini düşünmekle birlikte meydan okumalara karşı koymak ve dünyaya hâkim olmak isteniyorsa imparatorluk birliğinin de olması gerektiğine inanmaktadır.¹⁹⁵

W. F. Wyatt “*The Ethics of Empire*” başlıklı makalesinde “biyolojik yasanın gerçekte İmparatorluğun kuruluşu”¹⁹⁶ ve “Hümanistlerin bu fikrin karşısındaki esas rakipleri”¹⁹⁷ olduğunu ifade etmektedir. Yazar, “eğer İngiltere insancıl bir politika izler ve uluslararası yarıştan çekilirse başka bir güç onun yerini alır, daha da güçlenir ve sonunda dünyadaki işleri kontrol altına alır. Britanya insan ilişkilerinde hareketli bir faktör olarak etkilemekten uzaklaşır”¹⁹⁸ diye iddia etmektedir. Bu yüzden “İngiltere’nin dünyanın pek çok bölgesine yaydığı ve geliştirmiş olduğu fikirler ve büyük kuruluşların hepsi sonra kaybolacaktır.”¹⁹⁹ Bu bağlamda Britanya İmparatorluğu diğer rakipleriyle uluslararası sistemde yarışını sürdürmeli ve rakiplerinin güçlenmesine müsaade etmemelidir.

Wyatt, “İngiliz askeri gücünün devamının kendi hayati çıkarı meselesinden ziyade gerçekte yüksek ve kutsal bir ahlaki zorunluluk”²⁰⁰ olduğunu düşünür. Ayrıca Wyatt’a göre savaş çok kötü bir şey değil, aksine insanın ilerlemesi için kesinlikle gereklidir.²⁰¹ Buradan hareketle, savaşların insan, toplum ve ulusların ilerlemesi için doğal ve gerekli olduğuna inanılmaktadır. Dolayısıyla, Darwinizm biyoloji alanının kalıpları içinde sıkışıp kalmayıp aksine genişlemekte ve uluslararası çatışmalarda

¹⁹² Andrews, *a.g.m.*, s. 49.

¹⁹³ Andrews, *a.g.m.*, s. 49.

¹⁹⁴ Andrews, *a.g.m.*, s. 54.

¹⁹⁵ Andrews, *a.g.m.*, s. 54.

¹⁹⁶ Andrews, *a.g.m.*, s. 50.

¹⁹⁷ Andrews, *a.g.m.*, s. 50.

¹⁹⁸ Andrews, *a.g.m.*, s. 50.

¹⁹⁹ Andrews, *a.g.m.*, s. 50.

²⁰⁰ Andrews, *a.g.m.*, s. 50.

²⁰¹ Andrews, *a.g.m.*, s. 50.

“güçlü olan haklıdır” düsturuna dönüşmektedir.²⁰² Yani güçlünün güçsüzler karşısında her zaman ve koşulsuz haklı sayılmasının doğal ve ahlaki olduğu iddia edilmektedir.

Bagehot, grupların ve ulusların davranışlarına ahlaki bir açıklama getirmektedir. Hatta savaşların ne şekilde sonuçlanacağına ve bu savaşlarda kazanan grupların ve devletlerin özelliklerine vurgu yapmaktadır. Bagehot, bir savaşta devletler eşit güçlerde iseler, “*en asil olanların*” bu savaşı kazanacağını ve eğer savaşan devletlerin arasında bir güç eşitliği yoksa zaten böyle bir durumda normal olarak “*en güçlü olanların en asil*” olacağını iddia etmektedir.²⁰³ Bu bağlamda, Sosyal Darwinistler savaşların gerekliliğine inanmaktadırlar. Çünkü savaşlar güçlü olanı ortaya çıkarmakta ve güçsüzlerin yok olmasına neden olmaktadır. Bu anlamda savaşlar güçlü ulusların hüküm sürdüğü bir dünyanın oluşmasında evrimci bir rol oynamaktadır. Zayıf olanlarda elimine edilmektedir. Bagehot güçlü ulusların diğerlerine hükmetme eğilimleri olduğunu ve en güçlü olanların en iyi olma eğiliminde olduğunu savunur.²⁰⁴ Yani Sosyal Darwinistlerin bu yaklaşımıyla, bir anlamda, ulusların mücadelelerinde gücün ve ırkın öneminden bahsederek, güçlü ve asil olanların yönetme ve hükmetme eğiliminin doğal bir dürtü olarak kabul edileceği ahlaki bir çerçeveyi oluşturmaya çalışmaktadır.

Mücadele ve rekabet üzerine yapılan tartışmaya açıklık getirmek isteyen Spencer ve Le Bon’un görüşleri birbirinden farklıdır. “*Leissez-faire*” anlayışının savunucusu Spencer medeni toplumlarda barışçıl endüstriyel ve ticari rekabet şeklinde bir mücadelenin yaşanacağını savunurken, Le Bon söz konusu ekonomik rekabetin en kanlı savaşlarda olduğu gibi uluslar üzerinde yıkıcı etkisinin olacağını öngörmektedir.²⁰⁵

Sidney Lowe, savaşın gerekliliğini savunarak “*haklı ve gerekli bir savaşın tıbbi bir ameliyattan daha acımasız*”²⁰⁶ olmadığını iddia etmektedir. Öyle ki ameliyattaki bir hastaya biraz acı vermenin, hastalığının ona veya çevresindeki bir

²⁰² Claey, a.g.m., s. 226.

²⁰³ Andrews, a.g.m., s. 48.

²⁰⁴ Andrews, a.g.m., s. 48.

²⁰⁵ Doğan, a.g.e., s. 134.

²⁰⁶ Andrews, a.g.m., s. 51.

başkasına zarar vermesine müsaade etmekten daha iyi olduğuna inanmaktadır.²⁰⁷ Karl Pearson da savaşın gerekliliğini savunmaktadır. Bir ulusun kendilerinden aşağıdaki ırklarla ve eşit ırklarla “*organize olmuş bir bütün*” olarak yiyecek temini, hammadde kaynakları ve ticaret yolları için savaşması gerektiğini söylemektedir.²⁰⁸

“...vahşi ve medeni insanlar arasındaki savaş, doğal bir durumdur ve bu savaş zamanla daha da insafsız olacaktır. Bu mücadele sadece savaş şeklinde değil, ticari ve endüstriyel rekabetle de devam etmektedir.”²⁰⁹

Genel olarak zayıfların var olamayacağı bir dünya tasavvur edilmektedir: Güçlüler yaşar, zayıflar yok olur. Bu görüşün takipçilerine göre zayıfların yaşaması için yapılacak her hangi bir devlet müdahalesi doğru değildir. Yani devletin yapacağı herhangi bir sosyal yardım reformu veya hizmeti kabul edilebilir bir şey değildir. Çünkü bu şekilde bir müdahale zayıfın korunmasına değil gücünün hayatta kalmasına zarar verdiğine inanılmaktadır. Bir başka ifadeyle devlet reformuyla uygun olanın hayatta kalmasının önüne engel konulmaktadır. Bu görüş sahiplerinin iddiasına göre; “...eğer geçmişte zayıflar korunmuş olsaydı, bugünkü modern ulusların medeniyet seviyesine gelmesi söz konusu olmayacaktı.”²¹⁰

Uluslararası alanda ise başka milletlerin toprakları üzerinde hâkimiyet kurabilmek için yapılan mücadeleler ve dökülen kanlar ahlaki bir norm üzerine oturtulmaktadır. Oralarda yapılan savaşların veya mücadelenin mutlaka olması gerektiği savunulmakta ve doğal olarak güçlü olanın hayatta kalacağı ve güçsüz olanında da yok olacağına inanılmaktadır. Bu yaklaşımın kaynağı olan “*kişisel ve ulusal bencillik*” sosyal evrimin reçete yasası gibi görülmekte ve herhangi bir şekilde zayıflara yardım etmeyi “*ilerlemenin kalıcı düşmanı*” gibi hareket etmek olarak değerlendirilmektedir.²¹¹ Bu bağlamda “*pençe ve dişlerdeki kırmızılık*” olan Darwinci dünya görüşü hem sosyal hem de uluslararası mücadeleyi meşrulaştırmaktadır.²¹²

Karl Pearson, ırkların mücadelesinin bir sonucu olarak fiziksel ve zihinsel en uygun ırkın hayatta kalmasıyla medeniyetin en yüksek halini ortaya çıkardığını

²⁰⁷ Andrews, a.g.m., s. 51.

²⁰⁸ Paul Crook, “Social Darwinism and British” new imperialism”: Second Thoughts”, *The European Legacy: Toward New Paradigms*, Vol. 3, No. 1, 1998, s. 3.

²⁰⁹ Doğan, a.g.e., s. 132.

²¹⁰ Doğan, a.g.e., s. 131.

²¹¹ Claeys, a.g.m., s. 226.

²¹² Claeys, a.g.m., s. 226.

savunmaktadır.²¹³ Ayrıca devletin kutsal bir prensip olarak kabul edilmesi gerektiğini ve devlete karşı olabilecek herhangi bir saldırının bireye karşı yapıldan daha önemli kabul edilmesi gerektiğine inanmaktadır.²¹⁴ Pearson, bu ifadeyi kullanmasa da “*Hikmet-i Hükümet’i*” savunmaktadır. İngiliz ırkının üstünlüğüyle ilgili tartışma aslında İngiltere’nin yabancı topraklara yönelik dış politikasında daha rahat ve cesurca hareket etmesine imkân yaratmaya yöneliktir. Bir başka ifadeyle bu düşünce İngilizlerin “*işgal*” faaliyetlerinin gerekliliğinin savunmasına yardımcı olmaktadır. Diğer bir faydası ise, Avrupalı kendisini medeni olarak tanımlarken aynı zamanda medeniyeti gittiği yerlere taşıma görev ve sorumluluğunun da kendisine ait olduğunu düşünmektedir. Öte yandan medeni olmayan toplumlar daha medeni toplumların yönetimi altına girdiğinde onların medeniyetlerinden yararlanabileceğine inanılmaktadır.²¹⁵

Anglo-Saksonların en asil olduğuna dair ırkçı yaklaşımın tohumları, 1800’lerde İngiltere ve Avrupa’da ekilmiştir.²¹⁶ Irkla ilgili bu tartışmada, Oxford Üniversitesi’nden Thomas Arnold, medeniyet tarihinde yaratıcı ırkların olduğuna, her birinin etki yaptığını ve bu ırkların kalıtımsal olarak bu özelliklerini kendilerinden sonraki nesillere miras bıraktığına işaret ederek, medeniyetin seyrinin Yunanlılardan Romalılara, Romalılardan Alman ırkına ve en son olarakta en medeni ırk olan İngilizlere kadar ulaştığını söylemektedir.²¹⁷ Yani Anglo-Saksonlar’ın dünyadaki en asil ve medeni ırk olduğu iddia edilmektedir. Buradan hareketle modernizasyonun on yedinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar Kuzey Amerika ve Avrupa’da ekonomik, sosyal ve politik değişimlerin etkisiyle ortaya çıktığı ve bu merkezlerden Güney Amerika, Asya ve Afrika kıtalarına yayılmış olduğu söylenmektedir.²¹⁸ Böylece medeniyet veya modernliğin Avrupa’dan diğer merkezlere taşındığı ifade edilmek istenmektedir. Avrupalılar medenidir, hatta geldiği noktada Avrupa içinde İngilizler en medeni ırktır ve Avrupalı olmayan

²¹³ Andrews, *a.g.m.*, s. 52.

²¹⁴ Andrews, *a.g.m.*, s. 52.

²¹⁵ Doğan, *a.g.e.*, s. 128.

²¹⁶ Reginald Horsman, *Race and Manifest Destiny The Origins of American Racial Anglo-Saxonism* Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, 1981, s. 25.

²¹⁷ Ali A. Mazrui, “From Social Darwinism to Current Theories of Modernization: A Tradition of Analysis”, *World Politics*, Vol. 21, No. 1, Oct 1968, s. 71.

²¹⁸ Mazrui, *a.g.m.*, s. 73.

diğer uluslara da medeniyeti taşımaktadır. Dolayısıyla İngilizlerin Avrupalı olmayan ulusların modernleşmelerini sağladığı savunulmaktadır. Modernleşmekten anlaşılan da Batı tarzı bir modernleşmedir.²¹⁹

Bu noktada, Herbert Spencer medeni toplumların geri toplumlara eğitimle yardım edebileceğine inanmaktadır.²²⁰ Böylece medeni olan toplumlar, eğitim aracılığıyla alt medeni toplumlara ilerleme örneğini göstermektedir.²²¹ Bu nedenle işgal edilen veya nüfuz kurulmak istenen toplumlara yönelik eğitim faaliyetleri yürütülmektedir. İşgal bölgelerinde okullar açılmaktadır. Bu okullarda işgalci gücün istediği eğitim verilmekte ve işgalci ülkenin dili bölgedeki toplumlara öğretilmeye çalışılmaktadır. Batılılar eğitimi bir ilerleme örneği olarak kullanmalarının yanı sıra hedefledikleri toplumların kültürlerini kendi lehlerinde değiştirmek için de kullanabilmektedirler. Aslında bir “*kültür işgali*” olarak değerlendirilebilecek bu faaliyetler açılan okulların vasıtasıyla gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Batıların ülkeleri dışında misyonerlerin yardımıyla okul açmaları da bu çerçevede değerlendirilebilir.

Bazı ırkların diğerlerinden daha üstün olduğu iddiası, bu konudaki tartışmayı kültür ve ırkın birbirleriyle çok yakından ilgili olduğu noktasına taşımıştır.²²² Bu yaklaşım üstün ırkların yaşadığı ulusların aşağı ırklara medeniyeti taşıdığı ve onları medeni seviyelere ulaştırma vazifesini üstlendiğine kadar götürmektedir. Çünkü Sosyal Darwinistler, insanların ilerlemesinin mümkün olduğuna inanmaktadır.²²³ Dolayısıyla bu ilerleme beyaz ırkın yardımıyla olabilecektir.

Aşağı ırkların Batının ilerleme adımlarının önünde ezileceği veya yok olacağı öngörülmektedir. Bununla ilgili olarak Darwin daha medeni ırkların sayısız aşağı ırkları kısa zamanda yok edeceğine olan inancını belirtmiştir.²²⁴ H. G. Wells ise “beyaz olmayan ırklar eğer geleceğin büyük dünyası için akli başında dinç ve farklı kişilikler geliştirmekte başarısız olurlarsa, onların payına ölmek ya da yok

²¹⁹ Mazrui, a.g.m., s. 72.

²²⁰ Versen, a.g.m., s. 407.

²²¹ Versen, a.g.m., s. 407.

²²² Mazrui, a.g.m., s. 71.

²²³ Mazrui, a.g.m., s. 76.

²²⁴ Claeys, a.g.m., s. 239.

olmak düşer” diye uyarılmaktadır.²²⁵ Burada ırkla ilgili düşüncelerin artık derilerin renklerine göre kategorize edilerek değerlendirildiği görülmektedir. Beyaz ırktan olmayanların yok olacağı, buna karşılık büyük değişiklikler olmazsa eğer, beyaz ırkın yaşam mücadelesinde hayatta kalmasının kaçınılmaz olduğuna inanılmaktadır.

Spencer ve takipçileri “*en iyinin hayatta kalmasının*” ileri medeniyetlerde olduğunu düşünür.²²⁶ Darwin de Spencer’la benzer bir şekilde “ilkel halkların Avrupa Medeniyetleri tarafından yok edilmelerinin kaçınılmaz olduğuna” inanır.²²⁷ Entelektüel Liang Ch’i-ch’ao ise, Sosyal Darwinizm’in ana özelliklerini sıralarken “*üsttekiler kazanır*”, “*alttakiler kaybeder*” ve “*en iyiler hayatta kalır*” der.²²⁸ Bu yarışmada bir kazananın ve bir kaybedenin olduğu görülmektedir. Sonuçta en iyi olan hayatta kalmaktadır. Ayrıca bir mücadele veya yarışmanın kaçınılmaz olduğu sonucu da çıkmaktadır. Bu bağlamda, Sosyal Darwinistler tarafından insan nüfusunun kaderinin biyolojik olarak belirlendiği ve bazılarının daha üstünler tarafından yok edilmesinin kaderleri olduğuna inanılmaktadır.²²⁹

Beyaz ırkın yöneticilik kabiliyetine sahip olduğu veya İngilizlerin yönetmeye ehil olduğu fikri yine Sosyal Darwinizm çerçevesinde ele alınmaktadır. Sosyal Darwinizm savunucuları, bazı ırkların üstünlüğünü kabul etmektedir.²³⁰ Üstün ırkın özelliklerinden birinin onun liderlik nosyonu olduğuna inanılmaktadır. Bu yüzden doğal olarak beyaz ırkın lider özelliklerinin olduğuna vurgu yapılmaktadır.²³¹ Bu anlamda geri ırkları medenileştiren Anglo-Saksonların görevi “*Beyaz Adam’ın Yükü*” olduğunu şiirsel dilde anlatan Rudyard Kipling’in²³² düşünceleri İngilizlerin modern bir ulus olarak aldığı sorumluluğu açıkça ifade etmektedir. İngilizlerin insanlık adına

²²⁵ Claeys, *a.g.m.*, s. 239.

²²⁶ Versen, *a.g.m.*, s. 407.

²²⁷ Jones, Greta, *a.g.m.*, s. 772.

²²⁸ Jones, Greta, *a.g.m.*, s. 772.

²²⁹ Bock, *a.g.m.*, s. 1412.

²³⁰ Andrews, *a.g.m.*, s. 56.

²³¹ Mazrui, *a.g.m.*, s. 71.

²³² Hindistan doğumlu olan Rudyard Kipling (1865-1936) Nobel Edebiyat Ödülünü alan ilk İngiliz yazardır. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Hindistan, İngiltere Başbakanı Benjamin Disraeli’nin dediği gibi Britanya İmparatorluk “Tacında Elmas” olmuş önemli bir kolonydi ve İngilizler Hindistan’ı çok merak etmekteydi. Bu yüzden Kipling’in hikâyeleri ve şiirleri İngilizlerin bu toprakları zihinlerinde canlandırmalarına yardımcı olmuştur. Genellikle emperyalizm şairi olarak tanınan Kipling’in “*Beyaz Adamın Yükü*” (The White Man’s Burden) adlı şiiri çok iyi bilinmektedir. The Norton Anthology of English Literature, Eight Edition, Vol. 2, W. W. Norton & Company, New York, 2000, s. 1793- 1822.

bu misyonu yerine getirme yükümlülüğünün olduğuna inanılmaktadır. Dolayısıyla en üstte yer alan ve rekabetle belirlenmiş olan sosyal ve ekonomik elitler sürekli bu yük ve sorumluluğu taşımaktadır.²³³

James Moris, Anglo-Saksonlar ve devamı olan Britanyalıların “*en süper ırkı*” temsil ettiği çok kişinin paylaştığı ortak bir görüş olduğunu ve bu süper ırkın dünyaya yayıldığını ve çevresini yönettiğini ifade eder.²³⁴ Bunlara ilave olarak, İngilizlerin yönetmek için ideal nitelikte olduğu konusunda genel bir algının da var olduğunu savunur.²³⁵ Bu bağlamda İngilizlerin süper ırk olduğu ve yönetmeye ehil olduğu iddiası yaygın bir görüştür. Britanya’nın dış politika yapıcılarında da bu görüşe rastlanmaktadır.

Başbakan Benjamin Disraeli İngiliz ırkının üstünlüğüne inanır. Disraeli, Tancred adlı eserinde ülkesinin dünyanın diğer milletlerinden daha özgürlüğü, mutlu, çok dinli ve maddi refahının olduğunu, kısacası İngiltere’nin üstünlüğünün olduğunu ifade eder.²³⁶ Bu üstünlüğü sadece ekonomik, dini ve özgürlükler temelinde ele almaz. Anglo-Sakson ırkının adada yaşamasının dahi onun korunduğuna vurgu yaparak ırkına ait karakteriyle yüzyıla damgasını vurduğunu yazar.²³⁷

Paul Crook, “Sosyal Darwinizm’in esasen slogan, propaganda ve kültürel fantezi olarak kullanıldığını, buna da araştırmaları sırasında süreli yayınlarda”²³⁸ rastladığını ifade eder. Ayrıca siyasetçilerin de Sosyal Darwinizm’e ait fikirlerden yararlandığını bu bağlamda, William L. Strauss ve Joseph Chamberlain’in Benjamin Kidd’in yazılarını koloni yayımlacığın konusundaki görüşlerini desteklemek için kullandığını iddia etmektedir.²³⁹ Joseph Chamberlain,²⁴⁰ 1897’de Kraliyet Sömürge Enstitüsünde (The Royal Colonial Institute) yaptığı bir konuşması, Britanya’nın

²³³ Halliday, a.g.m, s. 404.

²³⁴ Crook, a.g.m., 1998, s. 2.

²³⁵ Crook, a.g.m., 1998, s. 2.

²³⁶ Disraeli, a.g.e.,1998, s. 55.

²³⁷ Disraeli, a.g.e., s. 169.

²³⁸ Crook, a.g.m., 1998, s. 1.

²³⁹ Crook, a.g.m., 1998, s. 15.

²⁴⁰ Joseph Chamberlain (1836-1914) otuzsekiz yaşında fabrikatör olarak büyük bir servet sahibi olmuş ve hayatının geri kalan kısmını politikada geçirmiştir. Emperyal yayılma taraftarı olan Chamberlain 1895’de Britanya Sömürge Bakanlığı görevini üstlenmiştir. Bkz. *The Norton Anthology of English Literature Eight Edition*, Vol. 2, W. W. Norton & Company, New York, 2000, s. 1631.

yönetici elitlerinden birinin sömürgelere ve ülkesini bu konudaki konumlandırmasına yönelik bakış açısının ve İngiliz ırkıyla ilgili duygularının görülmesi açısından önemlidir. Chamberlain, medeniyeti götürme ve yaşatma işinin milli bir misyonları olduğuna inanır ve ülkesinin dışındaki topraklarda İngilizlerin “*büyük bir yönetici ırk*” olarak yetenek ve kabiliyetlerini uygulama alanını bulduklarını ifade eder.²⁴¹ Konuşmasının devamında, Chamberlain üstün ve yönetici bir ırk olan İngilizlerin, tarihi ve milli karakterlerinin kendilerine yüklediği bu büyük görev ve sorumluluğun gereğini mutlaka yapması gerektiğini ve bu önemli misyonu yerine getirirken bazı hayatların kaybedilebileceğini ama buna karşılık yüzlerce hayatın kazanılabileceğini savunur.²⁴² Chamberlain ülkesi için “*büyük bir şeref*” olarak addettiği bu misyonu gerçekleştirirken gerektiğinde güç kullanmanın olağan bir durum olduğunu söylemek ister.²⁴³ Sözlerini kuvvetlendirmek için verdiği örnekte; “nasıl ki yumurtaları kırmadan omlet yapamayacaksanız, güç kullanmadan da hurafeyi, köleliği ve barbarlık uygulamalarını yıkamazsınız”²⁴⁴ der. Bir anlamda gerektiğinde güç kullanmanın gerekliliğinin doğallığı ve meşruiyeti dile getirilmektedir. Öte yandan medeni bir ırk olarak İngilizler, medeniyetin gerisinde olan toplumlarda görülebilecek kötü uygulamaların ortadan kaldırılması için vazifelidir. Bu vazife canlarına ve mallarına mal olsa da yapılmalıdır. Buradan çıkarılabilecek bir başka sonuç ise, İngilizlerin yüklenmiş olduğu bu misyon aslında medeniyetin önündeki engellerin kaldırılması ve diğer toplumlara da medeniyetin taşınması için olduğu iddiasıdır. Zira Chamberlain “daha önce olmadığı kadar güvenliği, barışı ve daha iyi bir refahı, yönettikleri ülkelere getirdiklerini”²⁴⁵ iddia etmektedir.

İngiltere’de “*Anglo-Saksonlar için iyi olan bütün dünya için de iyidir*” inancı bulunmaktaydı.²⁴⁶ Buradan hareketle İngilizler kendi çıkarlarına olanın aynı zamanda diğer ırkların faydasına olduğunu savunmaktadır. Bunun üstün bir ırkın sahip olduğu ve diğer ırkları da kuşatan ve kucaklayan bir özellik olarak düşünülmesi istenmektedir. Bir başka anlamda, bu öznel yaklaşımın ardında, ustaca gizlenmiş

²⁴¹ *The Norton Anthology of English Literature*, Vol. 2, s. 1631.

²⁴² *The Norton Anthology of English Literature*, Vol. 2, s.1632.

²⁴³ *The Norton Anthology of English Literature*, Vol. 2, s.1632.

²⁴⁴ *The Norton Anthology of English Literature*, Vol. 2, s. 1632.

²⁴⁵ *The Norton Anthology of English Literature*, Vol. 2, s. 1631.

²⁴⁶ Horsman, *a.g.e.*, s. 77.

İngiliz sömürgesinin haklılaştırılmasına ve gerekliliğine dair ahlaki bir savunma yer almaktadır.

Tüm bu bilgiler ışığında, Sosyal Darwinizmin savunduğu güç, mücadele, en iyinin hayatta kalması ve Anglo-Sakson ırkının üstünlüğü gibi fikirler İngiliz İmparatorluğunun dünya hâkimiyetine gidiş sürecinde ihtiyaç duyduğu ahlaki ve meşruiyet sorularını cevaplamak üzere kullanılmıştır. Dolayısıyla Sosyal Darwinizm Victoria Çağında Britanya'nın dış politikasının fikri temellerini desteklemiştir.

1.2.2. Şarkiyatçılık

“Doğu çalışmaları” veya “Doğu etütleri” diye bilinen Şarkiyatçılık/Oryantalizm, Batı ile bilinmeyen ve merak uyandıran Doğu arasına kurulmuş bir köprü işlevini görmektedir. Dolayısıyla Şarkiyatçılık epistemolojik edinimlerle her iki tarafı birbirine güçlü bir şekilde bağlamaktadır. Şarkiyatçılığın epistemolojik edinimlerinin artışının etkisiyle Doğu-Batı ilişkisi zamana, zemine ve mekâna bağlı olarak sürekli değişmiş ve gelişmiştir. Doğu-Batı ilişkisini Doğu lehinde değişime ve gelişime zorlayan şartlar, Batı'nın bizatihi maharetli elleri tarafından muntazam bir şekilde tasarlanmış, üretilmiş ya da olgunlaştırılmıştır. Bu bağlamda Doğu-Batı yakınlaşmasına götüren süreç mütemediyen durağanlıktan uzak kalabilmiştir. Bu süreçte Doğu-Batı yakınlaşmasını sağlayan temel araçlardan birinin Batı'nın yaptığı Şark incelemeleri olduğu görülmektedir. Yani Doğu'nun tarihini, kültürünü ve medeniyetini öğrenmek maksadıyla yapılan tüm incelemeler anlamına gelen Şarkiyatçılık, Batı tarafından icat edilmiş bir olgudur. Çünkü Doğu, Batı'nın nicedir ilgisini çeken uzakta ve bilinmeyen bir yerdir. Bu bilinmeyenle buluşan kâşiflerin, misyonerlerin ve seyyahların betimlediği ve aktardığı bir Doğu vardı.²⁴⁷ İlk şarkiyatçılar olarak kabul edilebilecek olan bu kişilerin söylevleri, Batı'nın zihnindeki Doğu imajını beslerken Doğu'nun gizemini ortadan kaldırmıyor, aksine ona olan ilgiyi arttırıyordu. Bir başka ifadeyle şarkiyatçıların Doğu'yu anlatım biçemi, Batı toplumunda Doğu merakının iyiden iyiye artmasına önayak olmuştur. Hâlbuki şarkiyatçıların anlattıkları hayali veya abartılıdır. Oysa Doğu her zamanki

²⁴⁷ Said, *a.g.e.*, s. 127.

kadar normal ve gerçektir. Bu bağlamda, şarkiyatçıların anlatımlarıyla Batılının zihninde Doğu ve Batı arasında derin ve geniş bir uçurum bulunmaktadır. Yani Doğu ile Batı arasında tam manasıyla zıtlıklar ve ayırımlar vardır. Çünkü Batı için Doğu'nun oldukça farklı olduğu varsayılmaktadır ve aralarında varsayılan farkın kapatılabilmesi de mümkün görünmemektedir. Zira bir Batılı için Doğu'nun tasviri, “*zaman makinasında*” yolculuk gibidir. Bu bağlamda, Batılının gözüyle, Batının çok gerisinde kalmış bir Doğu vardır ve geçmişi yansıtan Doğu, Batılıyı hayrete düşürmektedir. Batılının bakış açısına göre Batı toplumu aklını ve bilimini kullanarak uygar düzeye ulaşmışken Doğu toplumu ise yüzyıllar öncesinde kalmıştır.

Batı, Doğu'yu kendi öznel perspektifinden ele almaktadır: ““*Ben*”, “*Öteki'ne*” değer biçerken “*benim*” kültürümün ölçütlerini kullanarak, karşındakini kendisinin eksik hali olarak görür.”²⁴⁸ Yani Batılı perspektiften bakıldığında Doğu toplumunun geri medeniyete ait olduğu görülmektedir. Başka bir ifadeyle Doğu'nun ait olduğu medeniyet ve kültür, Batı kültür ve medeniyeti seviyesinin oldukça aşağısında olduğu kabul edilmektedir. Bu nedenle Doğulu, medeniyetten uzak, vahşi, barbar, tembel, günahkâr, çalışma disiplininin yoksun, zorba ve cinselliğe düşkün biri olarak tasvir edilmektedir.²⁴⁹ Doğu'nun zıddı olan Batı ise gayet medeni ve insanidir. Buradan hareketle, aşağı bir medeniyetin özelliklerini taşıdığına inandığı Doğu üzerinde “*vesayet ve tasarruf hakkını*” kendisinde gören Batı, on dokuzuncu yüzyıl sonrası sömürge ve işgallerinin fikri temelini bu tasavvura dayandırmaktadır.²⁵⁰ Bu bağlamda Batı, Doğu coğrafyasında gerçekleştirdiği işgal ve sömürü hareketlerini etik ve meşru hale getirmeye çalışmaktadır. Dolayısıyla şarkiyatçılar Batı'nın Doğu'ya yönelik kuşatma faaliyetlerinin meşru ve etik dayanağının hazırlanmasında büyük rol oynamıştır. Şöyle ki; şarkiyatçılar, Şark'ı “*nesne*” durumuna indirgeyip, Batı'nın “*özne*” olarak Doğu'ya müdahalesine uygun zemin hazırlamaktadır.

Uzun süredir Doğu'nun tehdidini üzerinde hisseden Batı, Doğu üzerindeki etkinliğini arttırmak ve hâkimiyetini kurmak istemiştir. Bu niyetini

²⁴⁸ Hüsniye Canbay Tatar, “Batının Kimlik İnşasında Ötekinin Yeri”, *Karadeniz-Blacksea-Sosyal Bilimler Dergisi-4* (14), 2012, s. 94.

²⁴⁹ Ali Şükrü Çoruk, “Oryantalizm Üzerine Notlar”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: IX, Sayı: 2, Aralık 2007, s. 194.

²⁵⁰ Çoruk, *a.g.m.*, s. 194.

gerçekleştirebilmek için Doğu'ya ait bilgisini etraflıca arttırması gerekmiştir. Zira edindikleri bilginin güç olduğunun farkında olan Batılı yönetici elitler, bu bilgiyi dış politika faaliyetlerinde ülkelerinin çıkarına hizmet eden bir erk olarak kullanma eğilimindeydi. Şarkiyatçılık, Batının bu eğilimlerini realize edebilmek için kullanılan etkin bir ideoloji olmuştur. Bu bağlamda, Batılı yöneticiler Şarkiyatçılığı bir bilgi ve iktidar aygıtı olarak kullanmak istemişlerdir. Siyasi gayelerine yön verebilmek için Şarkiyatçılığı kullanmak isteyen siyasi elitler, ihtiyaç duydukları bilgiye onun etkin olduğu geniş alanlardan kolayca ulaşabilme imkânına sahiptiler.²⁵¹ Zira Şarkiyatçılık, bilgi birikimini tamamlayabilmek için birçok alana nüfuz etmiş, varlığını hissettirmiş ve bu alanları kendi üretimine dâhil edebilmiştir. Bir anlamda Şarkiyatçılığın kapsam alanını genişletilmiştir. Şarkiyatçılık, sanat, edebiyat, filoloji, sosyoloji, felsefe, tıp, biyoloji, coğrafya, din, tarih gibi alanların sağladığı bilgi ve belgeyi Batılı politika yapımcılarının ve uygulayıcılarının kabullerine sunmuştur. Bu katkısıyla da Batı'nın politika yapımcılarının en önemli desteklerinden biri olabilmıştır.

Batı'nın üstün ve daha medeni olduğu savıyla Şark'a bakışı arasında bir uyum bulunmaktadır. Batılı "biz", Doğulu "onlar" zıtlığının farkındalığını içselleştirerek, Doğu'ya yaklaşımını bu düalizmin temeli üzerine oturtmaktadır. Batı'nın medeni ve üstün olduğu zannı nicedir Batı'nın savunduğu bir görüştür. Hegel, düşünün/tinin Doğu'da doğduğunu kabul eder.²⁵² Buradan hareketle Batılı, Doğu'da var olduğunu kabul ettiği "özneyi" aramış, ancak aradığı özneyi Doğu'da bulamayınca özneyi yeniden tanımlamıştır.²⁵³ Buradan hareketle, Batı'nın tanımladığı özne Doğu'da yoktur. Batı özneyi kendi veçhesinden tanımladığından dolayı, yeniden tanımlanan bu özne Doğu'nun gerçeğinden uzaktır. Çünkü Batı özneyi farklılaştırmıştır. Açıklanan düzlemde, Batı kendi perspektifinden ele alarak yeniden şekillendirdiği öznesini Doğu'da bulamadığından dolayı yaşadığı hayal kırıklığını abartılı bir dille anlatmıştır. Bu nedenle kullanılan tasvirler Batı'nın ifade biçimidir. Doğu'yu anlatırken genellemeler yapılarak, öznel özgürlükleri olmayan Doğuluların aynı

²⁵¹ Güray Kırbık, "Oryantalizm ve Necip el- Akiki'ye Göre Oryantalizmin Bazı Önemli Temsilcileri", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 2, Sayı 3, Kış 2008, s. 258.

²⁵² Onur Bilge Kula, *Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk İmgesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, II. Baskı, İstanbul, 2012, s. 105.

²⁵³ Kula, *a.g.e.*, s. 105-106.

zamanda vicdan ve moralinin olmadığı da ifade edilmeye çalışılmıştır.²⁵⁴ Ayrıca bu tasvirler çerçevesinde Doğu'da hukuk ve ahlak da bulunmamaktadır.²⁵⁵ Öte yandan Doğu'da olmadığı iddia edilen bu özelliklerin Batı'da bulunduğu öne sürülmektedir. Çünkü Doğu'da eskiden bulunan uygarlık ölçütlerinin Batı'ya taşınmış olduğuna inanılmaktadır. Bu bağlamda Hegel'e göre "Dünya tarihinin gidişi, Doğu'dan Batı'ya doğrudur."²⁵⁶ Yani Doğu'da ortaya çıkan güzel ne varsa son durağı Batı olmuştur. Dolayısıyla Doğu başlatmış, Batı sürdürmüştür.²⁵⁷ Doğu başlangıçlar yapar, ancak bunları geliştirme ve sürdürebilme kabiliyetine sahip değildir. Bu sava göre, kültür ve medeniyetin ilk örneklerinin Doğu'da görülmüş olmasına rağmen, Doğu bunları geliştirememiş ve sürdürememiştir. Nihayetinde Batı, Doğu'dan kazandığı her şeyi değerlendirebilmiş ve ileri bir toplum olabilmıştır. Yani süreç içerisinde Doğu-Batı arasında farklılaşma olmuş ve Batı medeni ve üstün hale gelmiştir. Bu niteliklere sahip Batı'nın konumunun gerektirdiği davranışları da mutlaka ifâ etmesi gerektiği şeklinde bir misyonu da kendisine yüklemektedir. Dolayısıyla Batı medeni ve üstün toplumlar olarak Doğu'yu veya kendinden aşağıda olan toplumları yönetme ve medeniyeti taşıma sorumluluğunu da üstlenmelidir. Bu sorumluluğun ifâsının, Doğu'nun faydasına olduğu da başka bir iddiadır. Bu düşüncenin ardında yatan esas gaye, Batının Doğu'ya müdahalesine, yönetmesine ve sömürmesine kılıf hazırlanması olduğu görünmektedir. Medenileştirme saikiyle hareket ettiğini iddia eden Batı'nın esasında hâkimiyetini arttırmaya yönelik bir çabası olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle, hem "biz" hem de "onlar"ın düşünce dünyasında, "Doğu'ya yardımcı olmak isteyen Batılı imajı" oluşturulmaya çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin fetihlerinin, Batılı halklarında korku, nefret ve tehdit duygularını meydana çıkardığını bilen Hıristiyan din adamları, bu bilgiyi kendi yararlarına olacak şekilde kullandılar.²⁵⁸ Bu nedenle Hıristiyanlığı, tehdit olarak

²⁵⁴ Kula, *a.g.e.*, s. 107.

²⁵⁵ Kula, *a.g.e.*, s. 107.

²⁵⁶ Kula, *a.g.e.*, s. 114.

²⁵⁷ Kula, *a.g.e.*, s. 114.

²⁵⁸ Mustafa Es-Siba'i, *Oryantalizm ve Oryantalistler Yararları – Zararları*, Çev: Mücteba Uğur, Beyan Yayınları, İstanbul, Ekim 1993, s. 39.

gördükleri İslamiyet karşısında birleştirici bir güç olarak kullanmak istemişlerdir.²⁵⁹ Zira bu din adamları, İslam'ın ilerlemesini ve Batı karşısında daha fazla mevzi kazanmasını istemiyorlardı. Öyle ki ciddi manada en büyük rakipleri olarak gördükleri İslamiyeti inceltmek, ilerlemesini engellemek ve buna mukabil kendi dinlerinin itibarını arttırmak istiyorlardı.²⁶⁰ Bu nedenle Batı, önlerinde engel gördükleri İslamiyetin itibarsızlaştırılmasına yönelik faaliyetlerini çeşitli vasıta ve yöntemlerle sürdürmüştür.²⁶¹ Bu tutumla İslam dinini indirgemeye çalışırken, aynı zamanda onu tehdit gibi göstererek bir negatif algı yaratmak istemiştir. Amacına ulaşabilmek için çeşitli imgeler kullanmıştır. Başlangıçta rahipler tarafından başlatılan ve misyonerlik faaliyetlerinde kullanılmaya çalışılan Şarkiyatçılık,²⁶² zamanla Batı'nın Doğu üzerinde tahakküm kurmasını, istediği gibi şekillendirmesini ve çıkarlarının en iyi şekilde korunmasını sağlamaya yönelik olarak evrilmiştir.

Batı'nın kendisini medeniyetin temsilcisi ve biricik taşıyıcısı olarak görmesinden dolayı, Avrupa dışındaki toplumları kendisinden “*farklı*” kabul etmekte ve bu toplumlara saldırıyı meşru görmektedir.²⁶³ Doğu'nun farklılaştırılması, bir anlamda “*biz*” ve “*öteki*”nin kategorize edilerek, Batı'nın müdahalesine açık hale getirilmesine yönelik bir algı oluşturma çabasıdır. Batılı ticari toplumlar kendilerini medeni, ileri ve gelecek, dünyanın geri kalanı ise barbar, durağan ve geçmiş olarak tasavvur etmektedir.²⁶⁴ Bu kategorileştirme faaliyeti, Batı'nın tam olarak hesap edemediği bazı olumsuz sonuçları da beraberinde getirmektedir. Çünkü bu sınıflamalar arttığında ve yaygınlaştığında, “*Şarklının daha Şarklı, Batılının daha Batılı hale gelmesine*” kadar varan bir kutuplaşma ortaya çıkar.²⁶⁵ Bu da her iki toplumun (Batı ve Doğu) ayrışmasına, kopmasına, birbirinden uzaklaşmasına ve iletişimsizliğine neden olur.

Batı kendisini “*biz*”, Doğu'yu ise “*öteki/onlar*” olarak görmektedir. Batı kaynaklı “*biz ve onlar*” dualizminin içerisinde üstünlük duygusu yer almaktadır.

²⁵⁹ John M. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, Çev: Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, 3.Baskı, İstanbul, 2011, s. 116.

²⁶⁰ Es-Siba'i, *a.g.e.*, s. 38-39.

²⁶¹ Şarkiyatçıların yayın ve yöntemleriyle ilgili bkz. Es-Siba'i, *a.g.e.*, s. 38-39.

²⁶² Es-Siba'i, *a.g.e.*, s. 38-39.

²⁶³ Tatar, *a.g.m.*, s. 97-98.

²⁶⁴ Tatar, *a.g.m.*, s. 97.

²⁶⁵ Said, *a.g.e.*, s. 55.

“Biz” demekle kendisinin karşısındakine göre konumunu da belirlemiş olmaktadır. Yani “Batı, zihinsel haritasını oluştururken daima kendisini öteki karşısında konumlandırmıştır.”²⁶⁶ Dolayısıyla ötekiyle arasına koyduğu mesafeyi algıladığı tehlide göre belirlemiştir.²⁶⁷ Bir başka ifadeyle “öteki” ile arasına koyduğu mesafenin ıraklığı veya yakınlığı Batı’nın algısıyla doğrudan ilintilidir. Öte yandan Batı’nın “*biz Doğu’dan farklıyız ve ona benzemeyiz*” tarzındaki yaklaşımını yansıtmaktadır. Çünkü Batı ve Doğu birbirine benzetilerek yakınlaştırıldığında Doğu’ya müdahale gerekçesi ortadan kalkacaktır. Bu farklılığı besleyen tanılar ve betimlemeler şarkiyatçıların çalışmalarında bolca bulunmaktadır. Dolayısıyla Şarkiyatçılık, Batı’nın düşünce iklimini oluşturmakta kullanılacak materyalleri temin edebiliyordu. Bu çerçevede, Batı’nın zihninde oluşturulmak istenen Doğulu imajı barbar, vahşi, şeytani, kurnaz, dümen çevirici, geri kalmış, cinsellik düşkünü, tembel, aklını kullanamayan, aşırı dalkavuk, yalancı, uyuşuk, şüpheli, hayvanlara eziyet eden şeklindedir.²⁶⁸ Böyle bir Doğu’ya yardım etmek, onu medeni seviyeye çıkarmak Batılı için öncelikli bir sorumluluk diye sunulmaktadır. Kendilerini yönetebilecek beceriye sahip olmayan Doğu toplumuna yöneticilik yapmak, egemenliği altına almak da yine Batılının sorumluluk alanı içinde yer almaktadır. Aslında “*egemenliği altına almak*” efendinin kölesine hizmet bahşetmesi anlamına gelmektedir.²⁶⁹

Batılının Doğu’daki varlığı, Doğu’nun zıtlığına bağlıdır. Doğu toplumları Batılı yöneticiler tarafından yönetilseler dahi hiçbir zaman Batı toplumlarının ulaştığı medeniyet seviyesine ulaşamayacaktır. Aralarındaki fark sürekli olacaktır. Batılının algısına göre aralarındaki mesafe kısalacak-uzayacak, ama hiçbir zaman aynı çizgiye gelmeyecektir. Başka bir ifadeyle Batı, Doğu’yu kendi aynasından görmeye çalışmaktadır. Ancak Batı’nın aynasının bazen iç bükey bazen de dış bükey olduğu görülmektedir. Bu nedenle aynada görünen nesnelere bazen büyümekte bazen de küçülmektedir. Bu bağlamda aynaya yansıyan nesne aynı olsa da hiçbir zaman

²⁶⁶ Tatar, *a.g.m.*, s. 92.

²⁶⁷ Tatar, *a.g.m.*, s. 92.

²⁶⁸ Said, *a.g.e.*, s. 48.

²⁶⁹ Thierry Hentsch, *Hayali Doğu Batı’nın Akdenizli Doğu’ya Politik Bakışı*, Çev: Aysel Bora, Metis Yayınları, II. Baskı, İstanbul, 2008, s. 134.

normal ölçülerde görünmemektedir. ““Ben”, “öteki’ne” değer biçerken “benim” kültürümün ölçütlerini kullanarak, karşısındakini kendisinin eksik hali olarak”²⁷⁰ gördüğünden aynanın gösterdiği her zaman eksik olacaktır.

Antoine Galland ve Lane’in Binbir Gece Masallarını Batı dillerine tercüme etmesi, Batı’nın Şark algısına yardım etmiştir. Böylece Şark efsaneleri vasıtasıyla Batı’nın zihnindeki Şark resminin Batı’nın kendi kalemle çizilmesine yardım edilmiştir. Yani Şark imgesi Batı’nın düşüncesinde ve söylevinde kendisine daha belirgin bir yer bulmuştur. Bu tür eser çevirilerinin yardımıyla Şark’ın zenginliği, fanatikliği, cinselliğe düşkünlüğü, gizemi, vahşiliği, şaşası, öfkesi, sadakatsizliği, yalancılığı, kötülüğü betimlenerek Batı’da farklı bir Şark algısı meydana getirilmiştir. Aslında bu çevirilerin en büyük işlevi Batı’nın Şark’a dair indirgemeci yaklaşımıdır. Şark Batı toplumsal yaşantısından farklılığı yansıtır ve Batı’nın akılcılığı, kültürü ve medeniyeti Şark toplumlarında görülmez. Bu çerçevede Batı’nın akli, insani ve uygar niteliklerinin Şark’ta olmadığı mesajı verilmektedir. Bir başka ifadeyle Batılının gözüyle Şark’a bakıldığında, egzotik ve fantastik bir hayat görülmektedir. Öyle ki gerçekten ve normalden uzak bir hayatın yaşandığı bir Şark vardır. Şarkiyatçı, masalları Şark’ın gerçeğinin yerine koymaktadır. Böylece Batılının düşünce dünyasında büyülü bir Doğu yaratılmıştır.²⁷¹

Şark, Batı nezdinde, karşıt imgeleri temsil etse de, Batı’nın “*maddi uygarlığı ile kültürünün bütünleyici bir parçası*”²⁷² olagelmıştır. Şark olmadan Batı’nın resminin yer aldığı “*yapboz*” (jigsaw) tamamlanamayacak ve eksik kalacaktır. Hatta Batı’nın karşıt imgelerini temsil eden Şark olmaksızın Batı tanımlanamaz.²⁷³ Bütünleyici bir parça olarak Şark’ı, farklı biçim ve zeminlerde Şarkiyatçılık dile getirir ve temsil eder.²⁷⁴ Şarkiyatçılık, kültür ve ideolojik düzlemde bu temsilini yaparken kurumlarından, araştırmalarından, sözcük ve imge dağarcığından, sömürge bürokrasilerinden destek alır.²⁷⁵ Sonuçta Batılı uluslar, medeniyetin kaynağına daha medeni bir toplumun temsilcileri olarak dönmüşler ve bu dönüşlerinin gerekçesi

²⁷⁰ Tatar, *a.g.m.*, s. 94.

²⁷¹ Jale Parla, *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2012, s.36.

²⁷² Said, *a.g.e.*, s. 11.

²⁷³ Said, *a.g.e.*, s. 11.

²⁷⁴ Said, *a.g.e.*, s. 11-12.

²⁷⁵ Said, *a.g.e.*, s. 11-12.

olarak Doğu toplumlarının geri kalmışlığı, kendi başlarına ileri medeniyet seviyelerini yakalayamayacak oluşları ve burada olmalarının bu toplumların faydasına olacağını ileri sürmüşlerdir. Başta İngiltere olmak üzere Batı toplumları uygarlığın ve refahın olduğu bir seviyeye ulaştıracaklarını iddia ederlerken, Batı'nın kültür ve medeniyetini Doğu'ya zerk etmeye çalışmışlardır. Kendi kültür ve medeniyetinin yerleştirilmesi sürecinde de incelikli yollar takip etmişlerdir.

Batı'nın kültür ve medeniyetini Doğu'ya kabul ettirmenin örtülü yollarından birisi de arkeolojik çalışmalardır. Doğu'da yapmış olduğu kazı çalışmalarıyla elde edilen buluntuları sergileyebilecekleri bir müze kurmak, Batı'nın Doğu'ya kültürel manada nüfuzunu kolaylaştırmaktadır. Arkeolojik buluntuların müzelerde sergilenmesi, topluma tanıtılması, Batılıların ulaştırmak istedikleri mesaja anlam katmaktadır. Medeniyetin Doğu'da ortaya çıktığını ama zamanla medeniyetin kaybolduğu ve tekrar Batı'da kendisini gösterdiğinin bir tür kanıtı niteliğindedir. Çünkü medeni Batı kendisinin öncülük ettiği medeniyeti, Doğu'da tekrar canlandıracağını veya ortaya çıkaracağını mesajını vermek istemektedir. Arkeolojik çalışmalardan elde edilen tarihi kalıntılar da Batı'nın bu konudaki görevini izah etmektedir. Bu bulgularla Doğu'da yaşamış olan medeniyetlerin varlığı hatırlatılarak o medeni seviyelere yerel halklarının tekrar ulaşabileceği ve bunun da Batı'nın yardımıyla olabileceği anlatılmaya çalışılmaktadır. Örtülü olarak “*Doğu'da güçlü bir medeniyet vardı ve bu medeniyet artık Batı'ya geçmiştir*” denilmektedir. “Batı, akli ve rasyonel düşünme yeteneği sayesinde insanlığın en ileri aşamasını temsil etmektedir. Aklını kullanma yeteneğinden ve tarihten yoksun, tarihin dışında yaşayan Doğu'nun kendi başına bu gelişmeleri gerçekleştirmesi mümkün değildir.”²⁷⁶ Ancak medeniyetin seyr-i seferi sonucunda medeniyet yine Doğu'ya Batı'nın yardımıyla taşınacaktır. Bir başka ifadeyle ileri medeniyetin yegâne temsilcisi Batı, bölge uluslarının medeniyet seviyesini tekrar yakalayabilmesi için her türlü yardımı yapmaya hazırdır. Kendilerinin tasarladığı bu “*medeniyet taşıma projesini*” uygulamak isteyen Batı, Doğu'nun kodlarını çözmek için Şarkiyatçılarından olabildiğince yararlanmıştı.

²⁷⁶ Çoruk, *a.g.m.*, s. 194.

Avrupalının Antik Yunan'a duyduğu sevgi ve saygı, Avrupa dışında yaşayan toplumlara bakışında etkili olmaktadır. Bu duyuş, Batı'yı Yunan'a ve Yunanistan'a yaklaştırırken, diğerlerini iraklaştırmakta, farklılaştırmakta ve yabancılaştırmaktadır. Çünkü Batı, Antik Yunan'ı kendi kültürünün kaynağı olarak görmektedir.²⁷⁷ Alman düşünür Herder (1744-1803) Yunanistan'ı "*başka yerlerde yaratılmış olan kültürün, tarihin, dilin, sanatların ve bilimin tohumu*"²⁷⁸ diye nitelendirmektedir. Yani Antik Yunan kültürünü meydana getiren temel yapı taşları başka kültürlerden taşınmıştır. Yunan kültür ve medeniyetinin uzantısı kabul edildiğinden dolayı Batı kültür ve medeniyetinin esas kaynağı Mısır ve Fenike olmuştur.²⁷⁹ Buradan hareketle insanlığın çocukluk ve gençlik çağı Doğu'da yaşanmış, ancak Batı'da olgunlaşmıştır. Heder bu tespitiyle Avrupa'daki her özgün ulusun, cumhuriyetin ve sömürgecinin bağlı olduğu kökü Yunan'a veya eski Yunanistan'a bağlamaktadır.²⁸⁰ Doğu'nun Yunan'a ve Batı'ya yansımaları sanattan yazına kadar pek çok alanda görülmesi mümkündür. Örneğin, Mezopotamya uygarlıklarından öğrenilen ay ve güneş hesaplarına dayalı olarak yılın günlere bölünmesi Batı'nın medeniyet kaynağına iyi bir referanstır.²⁸¹ Bununla birlikte, Antik Yunan başka yerlerden edindiği kültür, dil, sanat, gelenek ve bilimi özümsemiş, içselleştirmiş ve özgün bir yapıda tekrar ortaya çıkarabilmiştir.²⁸² Öte yandan Doğu kendisinde var olan ve kendine ait olan güzelliği kaybetmiştir. Bu nedenle Batılı, artık Doğu'nun özgünlüğünün, kültürünün ve uygarlığının kalmadığına inanmaktadır. Batılıya göre Doğu'ya ait güzellikler Batı'ya akmış ve Batı'da olgunlaşmıştır. Bu bakımdan Antik Yunan'ın medeniyetin taşınmasında önemli bir işlevinin olduğuna inanılmaktadır. Doğu'da ortaya çıkan medeniyet antik Yunan'a geçmiş ve oradan da Batı'ya aktarılarak sürdürüldüğü iddia edilmektedir. Bu iddiaya göre "*medeniyet Doğu'da doğar ancak Batı'da yaşanır.*" Bu nedenle Doğu'nun eski kültür ve uygarlığına ulaşabilmesi için Batı'yla buluşması ve Batı'dan öğrenmesi gerekmektedir. Batı, kültürel ve medeniyet köklerinin bulunduğu Yunanistan'a ve Helenizm'e karşı duyarlı davranmakta ve hayranlık

²⁷⁷ Hobson, *a.g.e.*, s. 17.

²⁷⁸ Kula, *a.g.e.*, s. 82.

²⁷⁹ Kula, *a.g.e.*, s. 80-81.

²⁸⁰ Kula, *a.g.e.*, s. 79.

²⁸¹ Hentsch, *a.g.e.*, s. 25.

²⁸² Kula, *a.g.e.*, s. 82.

duymaktadır. Dolayısıyla Helen uygarlığıyla bir bağın olduğu düşüncesi çok uzun zamandır var olduğu Avrupalının dünya görüşünü etkilemekteydi.²⁸³ Bunun da ötesinde Batılı Helen’i kendi kültürünü yaratan en güzel örnek olarak görmek ve göstermek istemektedir. Yapılan arkeolojik çalışmalarla bu kültürü ve medeniyeti ortaya çıkarmaya ve yaşatmaya çalışmaktadır. Çünkü Helen özgün ve güzel olarak varlığını sürdürmelidir.²⁸⁴ Yunanlıların üstünlüğü anlamına da gelebilecek olan Helenizm hayranlığı Britanyalı yönetici elitlerin istila ettikleri yerlerdeki yerel politikalarını da güçlendirmektedir. Çünkü kategorik üstünlüklerini yerele kabul ettirmek amacıyla Helenizm kültürünü yönetim aracı olarak kullanmaya ve Helenizm düşüncesiyle düşünmeyi kazandırmaya çalışmışlardır Arkeolojik kazılar ve devamında kurulan müzelerle “*siz önceden böyle bir medeniyetin değerli üyeleriydiniz ve İslam ve Doğu sizi uyuşturdu ve köklerinizden ayrı düştinüz ve uzaklaştınız*” mesajını sessiz ancak görsellikle destekleyerek vermeye çalışılmıştır.. Arkeolojik buluntuların yardımıyla “*atalarınız yaptığına bakın, bir de sizin durumunuza*” denilmek istenmiştir. Böylece eskiye ait medeniyet kalıntılarını kendi siyasi otoritesini kurabilmek için akıllıca kullanmaya çalışmışlardır. Yani “*bizim yardımımızla yine atalarınızın ulaştığı medeniyet seviyesine ulaşabilirsiniz*” demenin sergisini yapmışlardır. Büyük bir kısmı Britanya’ya ajan olarak hizmet eden eğitilmiş arkeologlar, bu bilinçle Ortadodoğu coğrafyasında arkeolojik çalışmalarını yürütüyorlar ve buluntuları müzelerde sergiliyorlardı. Bunların yanısıra arkeolojik çalışmaların bir başka işlevi daha vardır. Yapılan kazılar, Doğuluya yönelik bir tarih yazım çabası da içermektedir. Çünkü Batılılar, Doğuluların tarihi olmayan insanlar oldukları tezini savunmaktadır.²⁸⁵ Bu nedenle yapılan arkeolojik çalışmalarla Doğulunun geçmişte bıraktıkları tarihi ortaya çıkarmaktadırlar. Çünkü Batılı gözünde Doğu durağan ve pasif bir nesne haline gelmiş ve ilerlemeden uzak kalmıştır. Avrupamerkezci bir yaklaşımla Batı kendisini gelişmeci, akılcı, üretken, fedakâr ve eşsiz erdemlere sahip olarak tanımlarken, Doğu’yu ise, karmaşık, despot, bozulmuş, çocuksu, bağımlı, durağan ve değişmeyen olarak tarif etmektedir.²⁸⁶ Bu yaklaşım

²⁸³ Hentsch, *a.g.e.*, s. 33.

²⁸⁴ Kula, *a.g.e.*, s. 82.

²⁸⁵ Hobson, *a.g.e.*, s. 23.

²⁸⁶ Hobson, *a.g.e.*, s. 23.

Batı'nın, pasif Doğu'ya özgürce önderlik edeceği bir adımın başlangıcıdır.²⁸⁷ Çünkü pasif Doğu, Batı'nın bu müdahalesine açıktır. Batılı kendine ait değerlerler çerçevesinde Doğulu toplumlara önderlik ve yöneticilik yapabilecektir. Bu ideolojik yaklaşım, Doğu'da arkeoloji çalışmalarının önemle yürütülmesi sonucunu doğurmuştur. Gertrude Bell'in Irak Devleti kurulduktan sonra ilk işlerinden birisi olarak Bağdat'ta bir müze kurması ve yörede arkeolojik çalışmaları yönlendirmesi bu kabilden değerlendirilmelidir.

Medeniyetin Doğu-Batı arasındaki seyr-ü seferinde filoloji çalışmalarının büyük rolünün olduğu görülmektedir. Böylece Batı geçmişten miras alınan bilgiyi dünyevileştirmiş, yeniden düzenlemiş ve yeniden biçimlendirmiştir.²⁸⁸ Bu bağlamda sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda Yunanca ve Latince eserlerden Arapçaya çeviriler yapılmış ve sonrasında Doğu'dan yani Arapçadan Batı dillerine çevrilmek suretiyle tekrar Batıya döndürülmüştür. Doğu'nun ikliminde olgunlaşan bu eserler tekrar Batı dillerine çevrilerek Batı medeniyetine de kaynaklık yapacak hale getirilmiştir. Batıya kazandırılan bu eserler Batı medeniyetinin gelişmesine katkı sağlamıştır. 1312'de Viyana'da toplanan Kilise Şurası'nın kararıyla “*Paris, Oxford, Bologna, Avignon ve Salamanca*” üniversitelerinde “*Arapça, Yunanca, İbranice ve Süryanice*” dillerinde eğitim yapılması, Batı'da Oryantalizmin başlangıcı kabul edilmektedir.²⁸⁹ “On sekizinci yüzyıl ortalarına değin Şarkiyatçılar, genellikle, ya Kutsal Kitap araştırmacısı, ya Sami dilleri incelemecisi, ya İslam mütehasısı, ya da Cizvitlerin yeni bir alan olarak Çin incelemelerini gündeme getirmeleri sayesinde, Sinologtu.”²⁹⁰ On dokuzuncu yüzyılın ortalarına gelindiğinde Şarkiyatçılık, zengin bir bilgi hazinesine dönüşmüştür.²⁹¹ Bu yüzyılın Şarkiyatçısı ya bir akademisyen veya yetenekli bir Şark hayranı ya da her ikisiydi.²⁹² İngiltere Başbakanı Benjamin Disreali ise, Şark'ın bir meslek haline geldiğini söylemektedir.²⁹³ On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Şarkiyatçıların sayısı artmış ve Şarkiyatçılık bir araştırma

²⁸⁷ Hobson, *a.g.e.*, s. 23.

²⁸⁸ Said, *a.g.e.*, s. 132.

²⁸⁹ Said, *a.g.e.*, s. 59.

²⁹⁰ Said, *a.g.e.*, s. 60.

²⁹¹ Said, *a.g.e.*, s. 60.

²⁹² Said, *a.g.e.*, s. 61.

²⁹³ Said, *a.g.e.*, s. 177.

söylemi olmaktan çıkıp emperyal bir kuruma dönüşmüştür.²⁹⁴ Özetle “Şarkiyatçılığın on dokuzuncu yüzyıl kültüründeki işlevi insanlığın yitik bir bölümünü Avrupa’ya yeniden kazandırmakken, yirminci yüzyılda bu bilim hem bir siyaset aracı hem de Avrupa’nın kendini ve kendisi için Şark’ı yorumlamasını sağlayan bir şifreleme haline gelmiştir.”²⁹⁵

Şarkiyatçılık, sistematik bir düzlem üzerinde gelişmiştir. Bu da Batı’nın “Şark’a, bir öğrenme, bir keşif, bir uygulama konusu olarak, sistemli biçimde yaklaşmasını”²⁹⁶ sağlamaktadır. Batılı üniversitelerde Şarkiyatçılıkla ilgili bir dizi çalışmalar başlatılmıştır. Bilim adamları yaptıkları bilimsel çalışmalarla bu fikri alanı desteklemiş, Doğu bilgisini yaptıkları bilimsel çalışmalarla elde etmiş ve bu çalışmalarını hemen hemen her alanda sürdürmüşlerdir. Bu anlamda Şarkiyatçılık birçok alandan topladığı bilginin muhafaza edildiği ve gerektiğinde kullanıldığı bir disiplin haline dönüşmüştür. Sanattan edebiyata, siyasetten ekonomiye pek çok alanda Şarkiyatçılığın izlerini görmek mümkündür. Yani Şarkiyatçılar kendilerine geniş bir çalışma alanı açmıştır. Dolayısıyla Şarkiyatçılık, gelişigüzel hayali bir şey değil, aksine sistemli, işlevsel ve gerçektir. Ayrıca üstlendiği yükümlülüğü başarıyla gerçekleştirmiştir. Doğu’yu en ince ayrıntılarına kadar Batı’ya tanıtabilmiştir. Edward Said, Aydınlanma sonrası Avrupa kültürünün Şark’ı siyasal, sosyolojik, askeri, ideolojik, bilimsel ve imgesel olarak yönetebilmesinin mantığını ve sistemini anlayabilmek için Şarkiyatçılığı irdelemek gerektiğini düşünmektedir.²⁹⁷

Şarkiyatçıların sağladığı bilgi Batılı yöneticilerin emperyalist politikalarını oluşturmasına aracılık etmiştir. Zira Batı’nın Doğu’ya müdahalesi için ihtiyaç duyduğu argümanlar Şarkiyatçılar tarafından sağlamıştır. Başka bir ifadeyle Emperyalist Devletler Doğu ile ilgili ihtiyaç duyduğu bilgiyi, Şarkiyatçıların kaleminden dökülen “siyah” mürekkepte bulmuştur. Şarkiyatçılar süreç içerisinde susmamış, konuşmuş, yazmış, üretmiş ve Avrupalı ulusların hayallerini gerçekleştirmelerinde etkili olabilmıştır. Ancak şurası da açıkça bilinmelidir ki Şarkiyatçılık salt Batılı emperyalistlerin kendi çıkarlarını gerçekleştirmek amacıyla

²⁹⁴ Said, *a.g.e.*, s. 106.

²⁹⁵ Said, *a.g.e.*, s. 265.

²⁹⁶ Said, *a.g.e.*, s. 83.

²⁹⁷ Said, *a.g.e.*, s. 13.

ortaya çıkarılmış bir olgu veya metinler bütünü değildir. Öyle ki Şarkiyatçılık, “jeopolitik bilincin araştırma metinlerine, estetik, iktisat, sosyoloji, tarih, filoloji metinlerine”²⁹⁸ kadar uzanan geniş bir alanda varlığını sürdürebilmektedir.

Doğu araştırmaları zamanla formatını ve amacını değiştirmiştir. Doğu’nun tüm yönleriyle öğrenilmesinin ve Doğu’ya ait bilginin kullanılmasının en büyük hedefi Doğu toprakları üzerinde tahakküm kurmak olmuştur. Doğu’nun Batı için anlamı artık bir serüven bölgesi veya misyonerlik faaliyetleri alanı değil, daha çok iktisadi ve siyasi bir gayedir. Doğu’ya sahip olmak Batı’nın var olan gücünü ve zenginliğini arttıracığı düşünülmektedir. Bu hedefe ulaşabilmek için de Şarkiyatçılığın çok iyi kullanılması gerekmektedir. Şarkiyatçılığın bu yeni misyonu başarıyla tamamlanmalıdır. Bu bağlamda Şarkiyatçılar, Doğu’yu Batının amaçlarına uygun olarak tasarlamaya başlamıştır. Artık Doğu kendisi değil, Şarkiyatçının ona verdiği anlam olmuştur. Bir başka ifadeyle Doğu, “biz onu nasıl biliyorsak öyle var olur”²⁹⁹ şeklinde bir yaklaşımın ürünü olmuştur. Çünkü bilginin üreticisi ve sahibi olarak Şarkiyatçı, sürekli aynı şeyleri istediği gibi üretim döngüsü içinde hiç değişmeyen Doğu üzerindeki egemenliğini muhafaza etmiştir.³⁰⁰

Şarkiyatçılık, genelde başlangıcı olarak kabul edilen dokuzuncu ve onuncu yüzyıllardan itibaren sürekli değişim ve gelişim göstermiştir. Önceleri misyonerlik faaliyetlerinde kullanılan Şarkiyatçılık için Fransız Devrim Savaşları yılları Fransız şarkiyatçılığının kurumsal organizasyonunda hızlı bir ilerlemenin olduğu bir dönem olmuştur.³⁰¹ Yine bu yıllarda ilmi araştırmalara ağırlık verilerek modern şarkiyatçılık dönemine geçilmiştir.³⁰² Said’e göre modern Şarkiyatçılığın temel öğeleri Şark’a ait nesnel bilgiye filolojinin yardımıyla modern şarkiyatçılığın kurucuları olarak kabul edilen Sacy, Renan ve Lane, Şarkiyatçılığı bilimsel ve akılcı bir temele oturtmuşlardır.³⁰³ Fransız Devrim Savaşları öncesinde 1795’te Silvestre de Sacy tarafından Paris’te “*Şark Dilleri Okulu*” (Ecole des Langues Orientales Vivantes) ve Farsça kürsüsünün olduğu Fransız Koleji (College de France) kurulmuş ve ilmi

²⁹⁸ Said, *a.g.e.*, s. 21.

²⁹⁹ Said, *a.g.e.*, s. 30.

³⁰⁰ Parla, *a.g.e.*, s. 22.

³⁰¹ A.L. Macfie, *Orientalism*, Pearson Education, First Edition, Edinburg, 2002, s. 33.

³⁰² Kırbık, *a.g.m.*, s. 257.

³⁰³ Said, *a.g.e.*, s. 132.

incelemeleriyle birçok Şarkiyatçının yetiştirilmesine de öncülük etmiştir.³⁰⁴ Aslında modern Şarkiyatçılığın kurucusu kabul edilen Silvestre de Sacy'e daha önce önemli bir görev Fransa Kralı XVI. Louis tarafından verilmiştir. Kral, de Sacy'e Kral Kütüphanesinde bulunan Doğu'dan getirilmiş eski el yazmalarını incelettirmiş ve incelenen bu yazmalar Sacy'nin selefleri tarafından temel kaynaklar olarak kullanılmıştır.³⁰⁵ Sacy'nin de çalıştığı Fransız Koleji ve Şark Dilleri Okulu, çevirmenlerin eğitildiği ve doğu dillerinin öğretildiği önemli bir okul olmuştur.³⁰⁶ Bunlara ilaveten, Silvestre de Sacy ile Şarkiyatçılığın etki alanı genişleyerek, filolojinin yanında tarih, coğrafya ve din de Şarkiyatçılığın kapsama alanına dâhil olmuştur.³⁰⁷ Sacy, hükümetin bazı birimlerine de yardım etmiştir.³⁰⁸ Sacy tüm bir alanı üretmeyi başarmış, Şark arşivlerini derinlemesine incelemiş, notlarıyla açıklamış ve sistemli bir hale getirmiştir.³⁰⁹ Sacy, seleflerine önemli başvuru kaynakları bırakmanın yanında, bulduğu “*yitik-olanı-elde-etme*” epistemolojik kuralına göre onların kendi Şark'ını yaratmasına yardım etmiştir.³¹⁰ Yani “Şark'ın kendisi, Şarkiyatçının ondan ürettiği şeye oranla önemsizleşti.”³¹¹ Bu, Sacy'nin Batı lehine başarısıdır. Onunla birlikte, Şark artık eski Şark değildir. Şark, Şarkiyatçının aklına göre şekillenir, Şarkiyatçının ilkelerini temsil eder, uzaklığı ortadan kalkar, işe yaramazlıktan çıkar pedagojik olarak yararlı hale gelir ve yitik parçaları keşfedilir.³¹² Yani, son olarak ortaya Şarkiyatçının Şark'ı çıkar. “Şarkiyatçının Şark'ı, Şark'ın kendisi değil Şarklaştırılmış Şark'tır.”³¹³ Yani Şark'ın nesnel gerçekliği ortadan kalkmıştır. Şarkiyatçının ürettiği ve biçimlendirdiği bir yerdir. Dolayısıyla gerçekte var olan Şark ile ilgisi olmayan yeni bir şarkın tezahürü vardır.

Sacy'nin ardılı Ernest Renan, “resmi Şarkiyatçı söylemini kuvvetlendirmek, bu söylemin kavrayış biçimlerini dizgeleştirmek, düşünsel ve nesnel kurumlarını”³¹⁴

³⁰⁴ Macfie, *a.g.e.*, s. 33-34.

³⁰⁵ Kırbık, *a.g.m.*, s. 247.

³⁰⁶ Macfie, *a.g.e.*, s. 33- 34.

³⁰⁷ Kırbık, *a.g.m.*, s. 247.

³⁰⁸ Macfie, *a.g.e.*, s. 47.

³⁰⁹ Said, *a.g.e.*, s. 138.

³¹⁰ Said, *a.g.e.*, s. 140.

³¹¹ Said, *a.g.e.*, s. 138.

³¹² Said, *a.g.e.*, s. 140.

³¹³ Said, *a.g.e.*, s. 114.

³¹⁴ Said, *a.g.e.*, s. 141.

oluşturmaya çalışmıştır. Öyle ki filolojiden gelen Renan, Şarkiyatçılık çalışmalarında dilleri ele almış ve bu araştırmalarında, Sami dilinin inorganik olduğunu yani canlılığını yitirdiğini iddia etmiştir.³¹⁵ Bununla Renan, bilimsel olarak Hint-Avrupa dili ve kültürü canlı ve organik olduğunu, Sami dilinin yaşayan bir dil olmadığından veya inorganik olmasına bağlı olarak Samilerin de canlı yaratıklar olmadığını anlatmak istemiştir.³¹⁶ Bu anlamda Renan'ın filoloji laboratuvarının kendinden önceki verileri bir anlamda teyit eden ve gelecekteki nesillere gününün Şarkiyatçılık anlayışını gösteren bir işlevi bulunmaktadır. Renan'ın Şark'la ilgili düşüncelerine nesnellik kazandırma çabası sorgulanır biçimdedir. Çünkü Hint-Avrupa'nın süregelen üstünlüğü karşısında Samilerin gelişmeden kalması, hatta Sami dili ve kültürünün yaşamadığının varsayılması, bilimsel düşüncenin insicamına ne kadar uymaktadır? Bu çerçevede Bilim adamına özgü nesnel yaklaşım hassasiyetinin bir yana bırakıldığı ve Hint-Avrupa dili ve kültürünü merkeze koyma gayretinin olduğu görülmektedir. Said'e göre ise "bir meslek olarak Şarkiyatçılık, eşitsizliğe dayalı olan bu karşıtlıklardan, dengelemelerden, ayarlamalardan doğdu; geniş ölçekte kültürde, fikirler benzer fikirleri besledi, benzer fikirlerden beslendi. Kaldı ki, Şarkiyatçılığa eşlik eden sınırlama ve yeniden yapılandırma tasarısının izi de, doğrudan doğruya, Şarkın karşılaştırmaya dayalı yoksulluğunu filoloji, biyoloji, tarih, antropoloji, felsefe ya da iktisat gibi disiplinlerde görülen türden akademik, bilimsel inceleme biçimine mahkûm eden eşitsizliğe dek sürebilir."³¹⁷

Batı'nın kazandığı bilgi ile Doğu'ya hâkim olması arasında bir ilişki kurulabilir. Batılı uluslar tasarladıkları Doğu'ya elde ettikleri bilgi sayesinde hâkimiyet kurma çabalarını güçlendirmiştir. Dolayısıyla Şarkiyatçılık, Doğu'ya "egemen olmak, yeniden yapılandırmak ve yetke kurmak" maksadıyla kullanılan bir Batı biçimidir.³¹⁸ Buradan hareketle Şarkiyatçılık, Batı tarafından hegemonya kurmaya yarayan bir fikir olmaktan ziyade hegemonyanın bizatihi "çimentosu" olmuştur.

³¹⁵ Said, *a.g.e.*, s. 141-155.

³¹⁶ Said, *a.g.e.*, s. 156.

³¹⁷ Said, *a.g.e.*, s. 161.

³¹⁸ Said, *a.g.e.*, s. 13.

Şark üzerindeki Batı hegemonyası şemsiyesinin gölgesinde, üniversitede araştırılabilecek, müzede sergilenebilecek, sömürge yönetimince yeniden yapılandırılabilir, insanla evrene ilişkin antropoloji, biyoloji, dilbilim, ırk ve tarih tezlerinde kuramsal olarak açıklanabilecek, gelişmeye, devrime, kültürel kişiliğe, ulusal ya da dinsel karaktere ilişkin iktisadi ve sosyolojik kuramlara elverişli, karmaşık bir Şark çıktı ortaya.³¹⁹

Doğu hakkında üretilen yanlı bilgiye karşı Batı’da vicdani bir hesaplaşmanın olmamasının nedeni sömürgecilikten kaynaklanmaktadır.³²⁰ Jale Parla eserinde “*kurulu efendilik –kölelik ilişkisi*” diye nitelendirdiği bu ilişkinin sağlamlaştırılması için metinlerin belli bir doğrultuda üretileceğini ve bilimsel niteliğin korunması için özdenetimini uzun yıllardır uygulayan Avrupa’nın bu tür bir denetimi Şarkiyatçılığa uygulamadığını ifade etmektedir.³²¹ Başka bir deyişle, Batı’nın bilimsel kaygıları ve denetçiliği Şarkiyatçıların araştırma ve yayınlarda devreye girmemektedir. Yani bu yayınlar bilimsel denetime tabi tutulmamaktadır. Parla, on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında sömürgeciliğin artmasıyla, varlığını sömürgeciliğe borçlu olan Şarkiyatçılığın, artık sömürgeci söylemin siyasi, sosyolojik, coğrafi alanlarıyla örtüşmeye başladığını ifade etmektedir.³²² Ayrıca yüzyıl boyunca sömürgeciliğin geri ırkları kurtarmaya yönelik bir retorik geliştirdiği ve bütün toplumsal konulara kurtaranlar veya kurtarılacaklar olarak bakıldığını da dile getirmektedir.³²³

1798’de Napolyon’un Mısır seferiyle, Uzakdoğu’ya rahatça girmesini engelleyen kapının kilidi kırılmıştır.³²⁴ Bunun yanısıra, işgal sırasında Napolyon’un kendisiyle birlikte çok sayıda bilim adamını da Mısır’a getirmiş olması dikkat çekicidir. Askeri ve siyasi bir harekâta çok sayıda bilim adamının katılması, geleceğe yönelik önemli bir aklın ürünü olmalıdır. Çünkü bu insanlar savaşın sürdüğü Mısır’da incelemeler yaparak birçok alanda bilgi toplamışlardır. Yani Mısır’ın işgali “daha güçlü bir kültürün bir başka kültürü salt bilimsel yoldan mal edişinin modeliydi.”³²⁵ Bonabart’a eşlik eden Bilim adamları bölgeye ait çalışmalarını Description D’Egypte (Mısır’ın Tasviri) adlı eserde toplamıştır. Böylece Fransızlar,

³¹⁹ Said, a.g.e., s. 17.

³²⁰ Parla, a.g.e., s. 36.

³²¹ Parla, a.g.e., s. 22.

³²² Parla, a.g.e., s. 26.

³²³ Parla, a.g.e., s. 26.

³²⁴ Hentsch, a.g.e., s. 173.

³²⁵ Hentsch, a.g.e., s. 175.

“*ordunun âlim tümeninin*”³²⁶ bu çalışmasıyla bölgede coğrafya, zooloji, botanik, siyaset, kültür, tarih, din, dil ve arkeoloji alanlarına ait pek çok bilgiye ulaşmıştır. Bu bağlamda bölgenin detaylı ve bilimsel bir “*topoğrafyası*” Fransız bilim adamları tarafından çıkarılmış ve ülkenin en ince ayrıntıları Batı tarafından öğrenilmiştir. Bilginin güç olduğu varsayıldığından, Fransa bu gücü elde etmiş görünmektedir. Doğu’nun gizeminin içine kadar girebilmiş ve Doğu’nun kodlarını çözmüştür. Fransa’nın bilim adamlarıyla beraber Mısır’ı işgal etmesi, aslında Şarkiyatçılığın modern anlamda temellerini atmıştır.³²⁷ Fransa, Şarkiyatçılığın ilmi ilerlemesine katkı sağlamıştır. Zira Said’e göre Şarkiyatçılık, İngiltere ve Fransa’nın Şark ile olan özel yakınlığından kaynaklanmakta olup, on dokuzuncu yüzyılın başından İkinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar olan süreçte, bu iki devletin Şark ve Şarkiyatçılığa hâkimiyeti söz konusudur.³²⁸ Bir anlamda Şarkiyatçılık önemli ölçüde bir İngiliz ve Fransız projesi olarak kabul edilebilir.³²⁹

İngiliz devlet adamı Arthur J. Balfour, “*Mısır uygarlığını çok iyi bildiklerini*” söylemektedir.³³⁰ Balfour’un burada öne çıkarmak istediği şey, bilginin üstünlüğü ve buna bağlı olarak yapılabileceklerin neler olduğudur. Her ne kadar “*Mısır’ı yönetmenin bir üstünlük veya aşağılık sorunu*” olmadığını dile getirmiş olsa da, Mısır’ın kendi kendini yönetebilme becerisinin olmadığını ve burada İngilizlerin bulunmasının hem Mısırlılar için hem de uygar Batı için bir kazanç olduğunun altını çizmiştir.³³¹ Burada dikkat edilmesi gereken şey bilginin, bir ülkeyi işgal etmeyi meşru hale getirmesidir veya bilgi ve iktidar aygıtı olarak kullanılan Şarkiyatçılığın başarısıdır. “*Biz Mısır’ı biliyoruz*”, yani “*Mısırlıların neyi yapıp neyi yapamayacağını biliriz, dolayısıyla onları işgal etmemiz normaldir, gereklidir*” diyebilmenin alt yapısını oryantalistler hazırlamıştır. Bir başka ifadeyle, en parlak ve en değerlisi olmasa da “*Taçtaki bir başka mücevher*” olan Mısır’ı işgal etmeyi kolaylaştıran “*bilgi*” büyük ölçüde Şarkiyatçılıktan elde edilmiştir.

³²⁶ Said, *a.g.e.*, s. 93.

³²⁷ Koray Çalışkan, “Ortadoğu Siyaseti ve Toplumlarını Anlama Yolları”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No. 39, Ekim 2008, s. 3.

³²⁸ Said, *a.g.e.*, s. 14.

³²⁹ Parla, *a.g.e.*, s. 21.

³³⁰ Said, *a.g.e.*, s. 42.

³³¹ Said, *a.g.e.*, s. 43.

İngiliz Şarkiyatçılığı'nda Arapça çalışmalarının resmi temellerine 1600'lerde rastlanmaktadır. Doğu'ya ait el yazmaları toplayan Başpiskopos Laud'un öncülüğünde 1640'da Oxford'da Arap kürsüsü kurulmuştur.³³² İngiliz Kraliyeti'nin bağışlarıyla Arapça kürsülerine destek olduğu görülmektedir. Örneğin; 1699'da III. William, 1702'de Kraliçe Anne bağışlarda bulunmuş ve 1714'de I. George ise hem Oxford Üniversitesi'nde hem de Cambridge Üniversitesi'nde kurulan Arapça kürsüsü öğrenci ve hocalarına destek olmak üzere ellişer poundluk maddi katkıda bulunmuştur.³³³ Bu yardımların sağlanmasının en büyük nedeni bu okullarda öğrenim gören öğrencilerin İncil'i tam olarak anlayabilmeleri için o zamanlar gerekli olduğu düşünülen İbranice ve Süryanice'nin öğretilmesi ve modern Türkçe ve Arapça dillerinde eğitim yapmaları sağlanan öğrencilerin ileriki bir zamanda "kamu hizmetinde" görevlendirilmelerinin istenmesidir.³³⁴ Söz konusu dönemde, Oxford'daki Arapça kürsüsünde Avrupa'nın çok tanınmış Arapça öğretmeni ve pek çok eserinin olmasının yanı sıra Arapça el yazması koleksiyoneri olan Edward Pococke vardı.³³⁵ Buradan hareketle Pacocke ve Oxfordlu meslektaşlarının Doğu üzerine kafa yorduğu anlaşılmaktadır.

1660'da Cambridge Üniversitesi'nde kurulan Arapça kürsüsünde ise Abraham Wheelock vardı.³³⁶ Daha sonra Londra Belediye Başkanlığı da yapan manifaturacı Thomas Adams kilisenin sınırlarını genişletmek, İngiliz ticaretini teşvik etmek, kral ve devlete iyi hizmet etmek arzusuyla Arapça derslerinin üç yıllık masraflarını üstlenmiştir.³³⁷ Oxbridge öğretim görevlileri Doğu dillerini öğretmişler, çeviriler yapmışlar, eserler yazmışlar ve Kuran-ı Kerimi tekzip etmeye çalışmışlardır.³³⁸ Daha sonrasında Londra'daki kürsünün kuruluşuyla birlikte Doğu çalışmalarına olan ilgi artmıştır.³³⁹ Buralarda yetişen ve hatta Ortadoğu'da devletleri adına resmi işler yapan Oryantalistler, bu kürsülerin sağladığı kaynaklardan beslenmişlerdir.

³³² Macfie, *a.g.e.*, s. 25.

³³³ Macfie, *a.g.e.*, s. 25-26.

³³⁴ Macfie, *a.g.e.*, s. 26.

³³⁵ Macfie, *a.g.e.*, s. 26.

³³⁶ Macfie, *a.g.e.*, s. 28.

³³⁷ Macfie, *a.g.e.*, s. 27- 28.

³³⁸ Macfie, *a.g.e.*, s. 27- 28.

³³⁹ Macfie, *a.g.e.*, s. 29.

On sekizinci yüzyılın son çeyreğinde itibaren birçok Avrupa ülkesinde ve İngiltere’de çoğunlukla Hintçe olmak üzere Doğu çalışmalarının hızlı artmasının altında yatan neden, Doğu Hindistan Kumpanyası’nda çalışan filolog ve bilginlerin yapmış olduğu eserlerdir.³⁴⁰ Çünkü Hindistan’daki İngiliz yöneticiler bu bilginlere eserlerini yazmaları konusunda destek olmaktadır.³⁴¹ Hindistan’daki bu bilginler arasında Nathaniel Brassey, Warren Hastings, Charles Wilkins, Raymond Schwab, Horace Hayman Wilson, Fort William, William Jones gibi isimler sayılabilir.³⁴² Bunların büyük bir bölümü Doğu Hindistan Kumpanyası’nın çıkarlarını korumak için çalışan sadık hizmetkârlardır.³⁴³

On yedinci yüzyıldan başlayarak yirminci yüzyıla kadar Fransa ve İngiltere’nin artan sömürgecilik, emperyalizm ve ticaretinde bir meslek olarak Şarkiyatçılıkla yakın ilişkisinin olduğu aşikârdır.³⁴⁴ Nitekim 1640’da Oxford’da Başpiskopos Laud’un Arapça çalışmaları kürsüsünün kuruluşu da Doğu Akdeniz havzasında ticari çıkarları hızla gelişmekte olan Levant Kumpanyası’nın faaliyetlerinden kaynaklanmıştır.³⁴⁵ Oxford’un ilk Arap kürsüsüne atanan Pacocke, Kumpanya’nın önemli ticari merkezlerinden birisi olan Halep’te Arapça çalışmak için uzun süre kalmıştır.³⁴⁶ Anlatılanlar düzleminde, Şarkiyatçılıkla Britanya’nın kuruluşları arasında organik bir bağ kurulabilir.

Şark’ta ikamet etmek, bir Oryantalist için adeta bir ayrıcalıktır. Çünkü yaşadığı yerde sıradan bir vatandaş değil, bağlı olduğu ülkesinin askeri, iktisadi ve kültürel özellikleriyle donatılmış bir temsilci ayrıcalığına sahiptir.³⁴⁷ Dolayısıyla Şark’ta yaşayan bir Avrupalı olmak, çevresinden farklı olmayı veya çevresiyle eşit olmama bilincini taşımayı getirir insana.³⁴⁸ Bunların dışında, Oryantalistin hedefi ikamet ettiği yerde edindiği bilgiyi Avrupa kültürünü yaymayı amaçlayan kurumların yararına sunmak olmuştur. Yani kültürel bir işgalin gerçekleşmesine hizmet etmiştir.

³⁴⁰ Macfie, *a.g.e.*, s. 29- 30.

³⁴¹ Macfie, *a.g.e.*, s. 30.

³⁴² Macfie, *a.g.e.*, s. 30- 31.

³⁴³ Macfie, *a.g.e.*, s. 45.

³⁴⁴ Macfie, *a.g.e.*, s. 44.

³⁴⁵ Macfie, *a.g.e.*, s. 44.

³⁴⁶ Macfie, *a.g.e.*, s. 44.

³⁴⁷ Said, *a.g.e.*, s. 168.

³⁴⁸ Said, *a.g.e.*, s. 168.

Böylece seyahat ve tecrübelerini resmedip, yetkililerin hizmetine hazır hale getirmektedir. İlişki kurduğu toplumun içinde yaşamın gerektirdiği dostlukları kurarken, diğer taraftan tesis ettiği dostluklardan elde ettiği anlamlı bilgiyi özüne ulaştırmayı ihmal etmemektedir. Aslında Oryantalist yaşadığı toplumda her zaman bir yabancıdır. Çünkü Avrupalı kimliğini veya temsilini hiçbir zaman bir kenara bırakmaz. İngiltere adına Ortadoğu’da bulunan “uzmanlar” bu görevi en iyi yapanlardır. Çünkü bu Ortadoğu uzmanları “çelişkili düşünceler ve kişisel benzerliklerle, yani güçlü bir bireysellik, Şark’a yönelik duygudaşlık ve sezgisel özdeşleşme, kıskançlıkla korunan “Şark’taki kişisel görev duygusu, incelikli bir eksantriklik ve Şark karşısında eninde sonunda beliren bir hoşnutsuzlukla bir araya gelmiş bir ekip”³⁴⁹ olmuşlardır. Doughty, Lawrence, Bell, Hogarth, Storrs, Philby gibi doğu uzmanları yazdıklarında genellemeler yaptılar ve zaman zaman önceki Oryantalistlerin yaptığı gibi Doğu’yu aşağıladılar, ancak onların esas gayesi “Şark ile İslam’ı Beyaz Adamın denetimi altında tutmaktı.”³⁵⁰ Bununla Şarkiyatçıya farklı bir görev yüklenmiş olmaktadır. Yani bu uzmanlar Şark’ı harekete geçirmekle görevliydi.³⁵¹ “Beyaz Adam” Şark’la ilgili çalışmaların yazarı veya araştırmacısı değil, bizatihi çağdaş tarihin yapıcısı olacaktır.³⁵² Bu görevin taşıdığı sorumlulukları yerine getirecek olan uzmanların Şark’ta karşısına daha önce görülmemiş “*düşünce ve eylemler*” çıkacaktır. Batı’nın elde ettiği bilgi Ortadoğu’ya hareketlilik getirmiştir. Bir anlamda durağan, edilgen, suskun Şark, Batı’nın kendisine yüklediği sorumlulukla “*etkin bir yaşama*” evirilmektedir.³⁵³ Denetim altında tutulan “*Şark, “bizim” Şark’ımızdır, “bizim” halkımızdır, “bizim” müstemlekelerimizdir.*”³⁵⁴ Dolayısıyla İmparatorluk ajanları olan Şarkiyatçıların faaliyetleriyle Şarkiyatçılıkta eksen kayması olmuş ve “*akademik tutumdan*” “*araçsal tutuma*” geçilmiştir.³⁵⁵ Böylece Ortadoğu’da yaptıkları faaliyetlerle Britanya’nın dış politikasına güç katmışlardır.

³⁴⁹ Said, *a.g.e.*, s. 236.

³⁵⁰ Said, *a.g.e.*, s. 250.

³⁵¹ Said, *a.g.e.*, s. 250.

³⁵² Said, *a.g.e.*, s. 250.

³⁵³ Said, *a.g.e.*, s. 252.

³⁵⁴ Said, *a.g.e.*, s. 257.

³⁵⁵ Said, *a.g.e.*, s. 258.

1.2.3. Sanayi Devrimi ve Emperyalizm

Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) hem ekonomik hem de askeri anlamda savaşı taraflara ağır kayıplar ve maliyetler getirmiştir.³⁵⁶ Savaşın kıta Avrupasından çok uzak bir coğrafyada sürdürülüyor olması savaşın maliyetlerini arttırmış ve milletlerin güçlerini zayıflatmıştır. İngiltere lojistik zorluklara ve tek başına mücadele etmek zorunda kalmasına rağmen rakipleri karşısında üstünlüğünü ispat etmiştir.³⁵⁷ Aslında Yedi Yıl Savaşları sadece Fransa'nın dünya hâkimiyetini önlemek için değil, aynı zamanda emperyalist ve ticari gelişmenin yolunu açmak için yapılmış savaşıdır.³⁵⁸ Bu bağlamda İngiltere'nin galibiyetiyle sonuçlanan bu savaşılar, İngiliz sömürgeciliğinin de önünü açmıştır.³⁵⁹ İngilizlerin Batı Hint Adaları ve Batı Afrika'da güçlenmesini, Hindistan'da Fransızların nüfuzunu ortadan kaldırmasını ve Kuzey Amerika'da hegemonya kurmasını sağlamıştır.³⁶⁰ Böylece İngilizler nüfuz alanlarını geniş bir coğrafyaya yaymalarına paralel olarak ticaretlerini de aynı geniş alanlara taşıma imkânı bulmuşlardır. Ancak savaş sonrasındaki gidişat pek te İngilizlerin istediği gibi devam etmemiştir. Çünkü İngiltere, Avrupalı güçlerin özellikle Fransa'nın destek vermesiyle, Amerika'daki gücünü kaybetmiş olduğundan dolayı Amerika bağımsızlığını kazanmıştır.³⁶¹ Amerika'nın bağımsızlığını kazanmasıyla, İngilizler hayati önemi olan bir pazarını yitirmiş ve yerine yenisini koymak zorunda kalmıştır. Bir başka ifadeyle yeni sömürge alanları açması gerekmiştir. Böylece Doğu'ya yönelerek önemli sömürge alanları elde etmişlerdir.

J. M. Blunt'a göre; "Avrupalıların sömürgelerde üretebildikleri muazzam talep olmasaydı, Sanayi Devrimi diye bir şey olmayacaktı; Sanayi Devrimi'nin ilerlemesi her şeyden önce bu olgu sayesinde olmuştur."³⁶² Yani sömürge pazarları İngiltere'nin Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirmesine imkân sağlamıştır. Bir yandan sömürgelerine mal ihraç ederken diğer yandan sömürgelerinden elde ettiği

³⁵⁶ Kennedy, *a.g.e.*, s. 151-152.

³⁵⁷ Kennedy, *a.g.e.*, s. 156.

³⁵⁸ Egerton, *a.g.e.*, s. 357.

³⁵⁹ Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Yayınları, 24. Baskı, 2012, Ankara, s. 147.

³⁶⁰ Kennedy, *a.g.e.*, s. 153.

³⁶¹ Hassall, *a.g.e.*, s. 214-215.

³⁶² Blaut, *a.g.e.*, s. 300.

hammadde ve sermaye ile üretimini kuvvetlendirmiştir. Sanayi Devrimi ile birlikte İngiliz İmparatorluğunda bir değişim ve dönüşüm ortaya çıkarmıştır. Çünkü “üretici güçler, durmadan, hızla, bugüne dek sınırsız bir biçimde insan, mal ve hizmet artışı gerçekleştirmeye muktedir olacaktı.”³⁶³ Eric Hobsbawm’ın 1780’lerde başlayıp 1840’larda bittiğini ifade ettiği dönemde gerçekleşen Sanayi Devrimini³⁶⁴ Kıta Avrupasında en hızlı ve en ileri düzeyde gerçekleştiren ülke İngiltere olmuştur.

İngiltere’de teknoloji üretimde kullanılmaya başlanmıştır. Ülkede çok sayıda imalathâne kurulmuştur. Bunun sonucu olarak iş hacmi büyük oranda artmıştır. İşyerlerinde çok sayıda işçi çalışma olanağı bulmuştur. Bir başka ifadeyle Sanayi Devrimi beraberinde büyük çapta iş imkânı sağladığı için işsizliğe de çözüm olmuştur. Artan üretim sayesinde ortaya çıkan mamul ürünlerin tüketim fazlasının ihraç edilmesi gerekmiştir. Bu bağlamda, ülke refahının ve zenginliğinin artırılabilmesi için ülkenin kıt imkânlarının dışında, hammadde ithal edilmesi ve tedarik edilen bu hammaddelerin işletilmesiyle elde edilen artı ürünlerin de ihraç edilmesi durumu ortaya çıkmıştır.

İngilizler, Avrupa dışında kendilerine yeni pazarlar bulmaya çalışmışlardır. Çünkü bu pazarlar, hem ürettikleri malların satılması hem de ihtiyaç duyulan hammaddenin en uygun şekliyle temin edilmesi için gereklidir. Dolayısıyla ülke sanayisinin hammadde ihtiyacını karşılayabilmek ve karşılığında mamul mallarını pazarlayabilmek için dünyanın çeşitli bölgelerine sürekli yelken açmışlardır. Britanya’nın sanayileşmiş bir devlet olarak “artı ürününü paraya dönüştürebilmeleri için sanayileşmemiş ülkelerle ticari ilişkilere girmesi gerekiyordu.”³⁶⁵ Ticari ilişkilere giriştikleri yerlerde rakipleriyle de karşılaşmışlardır. “İngiltere, yeterince güçlü bir ekonomiye ve rakiplerinin pazarlarını ele geçirecek kadar saldırgan bir devlete sahipti.”³⁶⁶ Böylece refahını ve zenginliğini arttırabilmek amacıyla İngiliz İmparatorluğu sahip olduğu insan, sermaye, sanayi ve teknolojik imkânlarını seferber etmiştir. Sahip oldukları bu gücün yardımıyla, dünyanın her tarafına yayılmaya ve

³⁶³ Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, Çev: Mustafa Sina Şener, Dost Kitabevi, Ankara, 2012, s. 37.

³⁶⁴ Hobsbawm, *a.g.e.*, 2012, s. 38.

³⁶⁵ Arif Erman, *Küresel Ekonomik Kriz Sermaye Birikiminin Analizi*, Truva Yayınları, İstanbul, 2010, s. 111.

³⁶⁶ Hobsbawm, *a.g.e.*, 2012, s. 37.

ele geçirmeye başlamışlardır. Bu bağlamda Britanya Tacı tarafından birleştirilen, Londra'dan yönetilen, Britanya askeri ve ekonomik kontrolü altındaki geniş topraklar ve denizlerdeki “*Güneş Batmayan İmparatorluğunun*”³⁶⁷ hâkimiyet alanı ortaya çıkmıştır. Aslında Britanya'nın bu bölgelerde yaptığı iş sömürgeciliktir. Çünkü sömürgecilik diğer insanların topraklarının ve mallarının kontrolü ve işgali anlamına gelmektedir.³⁶⁸

İngiliz imparatorluğu, Sanayi Devrimi'nin sonucu olarak elde ettiği ekonomik, askeri ve siyasi üstünlüğünü muhafaza etmek veya arttırmak amacıyla özellikle on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren emperyalist yayılmasını hızlandırmıştır. Bir başka ifadeyle İngiltere, sanayi gelişiminin bir sonucu olarak sahip olduğu “*büyük gücü*” besleyebilmek için teritoryal işgallerine devam etmiştir. Britanya'nın emperyalist yayılması hızla devam etmiştir. 1900'lere gelindiğinde Britanya İmparatorluğu'nun dünyanın üçte birini kapladığı görülmektedir.³⁶⁹ İngiliz emperyalizmi, Britanya'nın kontrolü altındaki alanlar üzerindeki gücün uygulanması olarak tarif edilebilir.³⁷⁰ Bu alanlarda siyasi nüfuzunu ve ekonomik sömürsünü sürdürmüş ve bölge halklarını kendisine itaat ettirebilmiştir. İngiliz emperyalizminin nasıl uygulandığının cevabı ise çok basit bir formüle dayanmaktadır. İngiliz emperyalizmi, Taç ile yerel yöneticilerin arasındaki gönüllü işbirliği sayesinde uygulanmıştır.³⁷¹

Başbakan Disreali 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması üzerine “*Kanal inşa edilmişse, ergeç Mısır işgal edilecektir*”³⁷² diye öngörüsünü bildirmiştir. Onun bu öngörüsü, Ortadoğu topraklarının işgale hazır olduğunun haberini vermektedir. Neticede Gladstone döneminde Mısır işgal edilmiştir. Bu işgalin ardından Kuzey Afrika toprakları Fransa ve İngiltere arasında probleme neden olmuştur. İngiltere Doğu ve Güney Afrika arasındaki sömürgelerinin irtibatını sağlamak ve Fransa ise Nijer nehri ve Nil nehri arasındaki irtibatını sağlamak için kilit ülke konumundaki

³⁶⁷ Robert Johnson, *British Imperialism*, Palgrave Macmillian, New York, 2003, s. 1.

³⁶⁸ Ania Loomba, *Colonialism/postcolonialism*, Routledge, London and New York, , 2007, s. 2.

³⁶⁹ Johnson, *a.g.e.*, s. 1.

³⁷⁰ Johnson, *a.g.e.*, s. 2.

³⁷¹ Johnson, *a.g.m.*, s. 1.

³⁷² Bouda Etamad, *Possessing The World Taking the Measurements of Colonisation From the 18th to the 20th Century*, Vol. 6, Berghahn Books, New York, 2007, s. 166.

Sudan'a göz dikmişlerdir.³⁷³ İngiltere'nin Sudan'daki başarısıyla birlikte İngiltere Afrika'da büyük bir sömürge imparatorluğu kurmuş ve Fransa ile olan rekabetinden kazançlı çıkmıştır. 1880-1913 yılları arasında İngiltere, 15,3 milyon kilometre kare olan imparatorluk topraklarına 9,6 milyon daha eklemiştir.³⁷⁴ Bu minvalde Birinci Dünya Savaşı öncesinde Britanya İmparatorluğu büyük bir teritoryal kazanç elde etmiş ve hâkimiyet alanını rakiplerine kıyasla oldukça arttırmıştır. Savaş sonrasında Ortadoğu'daki yeni teritoryal kazancı ile de İmparatorluğun hâkimiyet alanını daha da genişletmiştir. Neticede Britanya, emperyalist yayılcılık güdüsüyle dünya üzerinde doğrudan veya dolaylı hâkimiyet ve yönetim alanını arttırmıştır.

1.3. BRİTANYA'NIN ORTADOĞU POLİTİKASINDA KULLANDIĞI ARAÇLAR

Britanya İmparatorluğu, Ortadoğu politikasını şekillendirmek ve yürütmek için çeşitli araçlar kullanmıştır. Britanya'nın Ortadoğu politikasında kullandığı araçlar, ticari örgütlenme, dini örgütlenme ve diplomatik örgütlenme olarak üç grupta ele alınabilir. Bu örgütlerin birbirleriyle bir ahenk ve işbirliği içinde çalıştığı görülmektedir. Her biri Britanya'nın bilgilenmesine, güç kazanmasına ve hâkimiyet alanının genişletilmesine kendilerince katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda İngiliz elçi ve konsolosları konumlarının yardımıyla görevli oldukları bölgelere ait siyaseti kontrol ederken, kurdukları dostlukları ve deneyimleriyle elde ettikleri bilgiyi ülkelerinin hizmetine sunmuştur. Bu değerli bilgiler daha sonra "*arabuluculuk, nasihat ya da yardım gibi bahanelerle*" hedefledikleri ülkenin içişlerine müdahale etmek amacıyla kullanılmıştır.³⁷⁵ Bu kapsamda, Britanya İmparatorluğu Ortadoğu politikasında kullandığı araçların birleşik yardımıyla dış politikasının başarısını arttırabilmiştir. Bir başka ifadeyle Britanya'nın kullandığı dış politika araçları Ortadoğu'da siyasi, ekonomik ve askeri nüfuzunun artırılabilmesine el birliğiyle yardım etmiştir.

³⁷³ Esra Sarıkoyuncu Değerli, "İngiltere'nin Doğu (Şark) Politikası (1882-1914)", *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 14, Nisan-2008, s. 6.

³⁷⁴ Etemad, *a.g.e.*, s. 166.

³⁷⁵ Es-Siba'i, *a.g.e.*, s. 41.

1.3.1. Ticari Örgütlenme

Ticaret, Britanya'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik dış politikasının temel dayanağı ve Ortadoğu'da elde ettiği güçlü konumunun ana kaynağıdır.³⁷⁶ Zira Ortadoğu'da zengin hammadde kaynaklarının bulunması ve iyi bir pazaryeri olarak değerlendirilmesinin yanısıra İngiliz Hindistanı'nın önemi, İngilizlerin bölgeye yönelik politikalarının belirlenmesinde etkili olmuştur. Çünkü Britanya bu imkânlardan uzak kalmak istemiyor ve Ortadoğu'daki varlığını güçlendirerek devam etmek istiyordu. Böylece Britanya, tüccarlarının ve ticari kuruluşlarının yardımlarıyla Ortadoğu'da güçlü bir konuma ulaşabilmiştir.

Britanya Ortadoğu'da ticaretini yürütebilmek ve çıkarlarını koruyabilmek adına rakipleriyle sürekli bir rekabet ve mücadelenin içerisinde olmuştur. Dönemsel farklılıklara rağmen Britanyalı tacirler Ortadoğu ticaretini büyük oranda ellerinde tutabilmişlerdir. Bu noktada Ortadoğu'daki ticari örgütlenmelerinin İngilizlerin güç üstünlüğünün kazanılmasında önemli etkisinin olduğu söylenebilir. İngiliz girişimcilerinin Osmanlı topraklarına ilk kez ayak basmalarından Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine kadar olan uzun bir dönemde, İngiliz yönetici elitleri sürekli olarak tüccarlarının hizmetinde olmuş ve ticari kuruluşlarının çıkarlarının korunması ve bölgede ticari üstünlük kazanabilmeleri için azami çabayı göstermişlerdir. Bu bağlamda Britanya'nın bölgedeki ticari örgütlenmesi Levant Kumpanyası, Serbest Ticaret Çağı ve Bölgesel Mücadele: Bağdat Demiryolu ve Petrol başlıkları altında ele alınacaktır.

1.3.1.1. Levant Kumpanyası

İngiliz İmparatorluğu'nun, bazı Avrupa devletleriyle kıyaslandığında Osmanlılarla ekonomik ve siyasi ilişkilerine gecikmeli olarak başladığı görülmektedir. Avrupa devletleri açısından ise bu ilişkilerin erken başlatılmasının farklı bir nedeni bulunmaktadır. Avrupalı devletler için coğrafi yakınlığı ve güçlü bir devlet olarak kendilerine sürekli bir tehdit oluşturma riskinin bulunmasından dolayı Osmanlı Devleti ile ekonomik ve siyasi ilişkilerinin daha erken kurulması zaruri

³⁷⁶ Kent, *a.g.e.*, s. 273.

olmuştur. Öte yandan on altıncı yüzyılda tartışmasız dünyanın en büyük gücü olan Osmanlı Devleti ise dostluklarını geliştirmeye istekli olan devletlerle belli şartlar altında ve sınırlı ilişkiler kurmaya dayalı bir siyasi anlayışa sahiptir.³⁷⁷ Bir başka ifadeyle zirvede olduğu dönemlerde, Osmanlı Devleti siyasi, ekonomik ve askeri gücünü iç dinamiklerinden yeterince karşılayabildiği büyük bir coğrafi hâkimiyetin verdiği güven ve prestijle diğer uluslararası aktörlerle ticari ilişkiler kurmakta nazlı davranmıştır.

Avrupalı devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nun sahip olduğu geniş topraklardaki zenginliklerden azami ölçüde yararlanmak için çaba göstermişlerdir. Özellikle Doğu mallarının taşındığı rotanın ve sevk limanlarının Osmanlı hâkimiyet alanında olması Osmanlılara Batı'nın ilgisinin artmasındaki ana nedenlerden biri olmuştur. Ayrıca Osmanlı nüfuz alanı içine giren Doğu Akdeniz yine dünyanın bilinen en eski ticaret merkezlerinden biri olarak önemini arttırarak sürdürmeyi başarmıştır. Akdeniz Havzası'nda kıyısı olan devletlere ait tüccarların yanı sıra bu havzaya ticaret maksadıyla gelen başka devletlerin ticaret filoları bölgeye canlılık kazandırmış ve cazibesini yükseltmiştir.

Levant bölgesi çok uzun zamandır zenginliğin paylaşıldığı ve taşındığı önemli bir ticaret bölgesi olmuştur. Bazı İngiliz tüccarlarının bu bölgeye gittiği bilinmektedir. 1511'e kadar Londra, Southampton ve Bristow'dan uzun gemilerin Girit, Kıbrıs ve Suriye'ye giderek İngiliz kumaşını ipek, baharat, yağ, halı, moher yünle takas ettikleri kaydedilmiştir.³⁷⁸ Ancak bu ticari seferler kurumsal bir mantık çerçevesinde organize edilmemiş bireysel faaliyetlerdir.

Levant bölgesinde ciddi manada ticaret yapan ülkelerin arasında İngiltere'nin sonradan yerini alması veya Osmanlı ilişkilerini diğer Avrupalı rakiplerine oranla temellendirememiş olmasının sebeplerine bakıldığında iki ülkenin yakınlaşmayı gerektirecek şartlarının yeterince oluşturulamamış olduğu anlaşılmaktadır. Bir başka ifadeyle iki devlet arasındaki ticari ve diplomatik ilişkilerin kurulmasına yönelik aktif adımların atılabileceği zeminin henüz oluşmadığı görülmektedir. Osmanlı

³⁷⁷ Orhan Burian , "Türk-İngiliz Münasebetinin İlk Yılları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: IX, Sayı: 1-2, Mart-Haziran 1951, s. 3.

³⁷⁸ Christine Laidlaw, *The British in the Levant Trade and Perceptions of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Tauris Academic Studies, London, 2010, s. 19.

Devleti sahip olduğu askeri, siyasi ve ekonomik gücü ve uluslararası sistemde kendi kendine yeten bir merkez olması dolayısıyla kendisini ilişkilerin başlatılmasında ilk adımı atması gereken taraf olarak görmemiş olmalıdır. Diğer yandan İngiltere denizle çevrili bir kara parçasında hayatını sürdürürken, ilgisini daha çok adanın karşı yakası üzerine odaklamıştır. Dolayısıyla Britanya, Akdeniz ile ilişkilerini dolaylı olarak kurmayı yeğlemiştir.

Bu dönemde Akdeniz ticaretinde lider olanlar Venediklilerdir. Ortaçağdan beri Doğu'dan getirilen ticari ürünler hangi yolu takip ederse etsin Venedik'e getirilir ve dağıtımı buradan yapılırdı.³⁷⁹ Bu nedenle Venediklilerin ticaretleri oldukça gelişmiştir. Hatta diğer devletler gibi İngilizler de mallarını Venedik'ten almaktadır. İngilizlerin Venedikli tüccarlarla ilişkilerinin bozulmasından dolayı Doğu'ya yöneldiği iddia edilmektedir. Zira Bent J. Theodore, İngiltere'ye mal götüren Venedik ticaret gemilerinden birinin İngiltere'nin güneyindeki Isle of Wight adasında battıktan sonra Venedikliler artık böyle tehlikeli sularda ticaret yapmak istemediklerinden dolayı İngilizlerin Levant'a ticaret yapmaya mecbur olduğu şeklinde bir iddianın olduğunu ifade etmektedir.³⁸⁰ Ancak Theodore bu iddianın doğru olamayacağına, İngiltere'nin Doğu ticaretine yönelmesinin esas nedeninin kuş üzümüne uygulanan vergilerle ilgili kavga³⁸¹ olduğuna inanmaktadır. Venedik yönetimi sadece Acerbo Velutelli adlı birine İngiltere'ye Venedik dominyonlarından kuşüzümü ve yağ ithalatı için izin hakkı vermiş ve Velutelli, İngiliz gemileriyle bu malların İngiltere'ye götürülmesinde kendisi için aldığı ihracat vergisiyle zenginleşirken Venedikli tüccarların yoksullaşmasına neden olmuştur.³⁸² Buradan harekete Velutelli aldığı imtiyazla kendi lehine bir zenginlik yaratmıştır. Öte yandan Venedik'in kuş üzümü ve yağlara uyguladığı para cezasına misilleme yapan Kraliçe Elizabeth de onların ithalatlarına benzeri bir ceza ücreti koyunca, kuş üzümü ticareti durma noktasına gelmiştir.³⁸³ Bu nedenle kuş üzümü ve yağ ithalatında imtiyaz sahiplerinin uygulamaları iki ülke arasındaki ticari ilişkileri zedelemiştir.

³⁷⁹ J. Theodore Bent, "The English in the Levant", *The English Historical Review*, Vol. 5, No. 20 (Oct., 1890), s. 655, Laidlaw, a.g.e., s. 18.

³⁸⁰ Bent, *a.g.e.*, s. 655.

³⁸¹ Bent, *a.g.e.*, s. 655.

³⁸² Bent, *a.g.e.*, s. 655.

³⁸³ Bent, *a.g.e.*, s. 655.

Yeni keşiflerle Avrupalı tüccarların ticareti rota değiştirmiştir. Buna mukabil Venediklilerin ticaretleri de azalmıştır. Venediklilerin ticaretlerinin azalmasına neden olan bu yeni rota Ümit Burnu'nun Portekizli denizciler tarafından keşfedilmesiyle ortaya çıkmıştır.³⁸⁴ Böylece Doğu mallarını Avrupa'ya ulaştıracak alternatif bir yol bulunmuş olmaktadır. Bundan böyle, ticaret gemileri Uzak Doğu'ya uzanan yeni deniz yolu rotasında Ümit Burnu'nu kullanmıştır. Yeni ticaret rotasının en büyük sakıncalarından birisi ise, Basra Körfezi ve Kızıldeniz'deki ticarete zarar vermesidir. Ancak on altıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni yolun yani Ümit Burnu rotasının yeteri kadar elverişli olmaması, alışılmış Baharat Yolunun tekrar cazip hale gelmesine ve bu bölgenin ticaretinin canlanmasına yardım etmiştir.³⁸⁵

Levant bölgesinde, İngilizlerin ticaretlerini geliştirememesinin bir diğer sebebi de aradıkları ticari malları Manş Denizi'nin hemen karşı tarafında bulunan Anvers'den kolayca elde etmeleridir.³⁸⁶ Hollandalı tüccarların kontrolündeki bu ticaret merkezi İngiliz tüccarlarının işini oldukça kolaylaştırmaktadır. Çünkü Ümit Burnu'nun açılmasıyla ortaya çıkan yeni ticaret yoluyla Hollandalılar Doğu mallarını Avrupa'ya taşınmasında öncü olmuştur.³⁸⁷ Böylece İngilizler, Doğu mallarını almak için tehlikeli ve uzun bir yolculuğa katlanmaktan kurtulmuştur. Bir başka ifadeyle İngiliz tüccarlar daha az risk alarak, daha kolay kar elde ettiklerinden bu yolu tercih etmişlerdir. Ancak ticari anlaşmazlıklar ve Hollanda isyanı güzel giden ticari ilişkileri baltalamış ve İngiltere'nin kendisine başka ticaret merkezleri aramasında etkili olmuştur.

İngiltere'nin yeni ticari pazarları aramasında ve Levant'a yönelmesinde İspanya'nın tüm ticaret trafiğini kontrolü altına alma çabalarının da etkili olduğu görülmektedir.³⁸⁸ Zira İspanya'nın dünya ticaret yollarını kendi kontrolüne alma tehdidi, İngilizleri ticaretlerini güvenle sürdürebilecekleri ve varolan tehdidi bertaraf etmek için yeni ticari bölgeler bulmaya itmiştir. Bu nedenle Levant bölgesi

³⁸⁴ Alfred C. Wood, *Levant Kumpanyası Tarihi*, Çev: Çiğdem Erkal İpek, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, s. 23.

³⁸⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Kor Yayıncılık, Ankara, 2013, s. 6.

³⁸⁶ Wood, *a.g.e.*, s. 24.

³⁸⁷ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 19.

³⁸⁸ Wood, *a.g.e.*, s. 26.

İngilizlerin ticareti için uygun bir bölge olmuştur. Levant bölgesine yönelmek suretiyle hem ticaretini yürütebilmenin hem de İspanya tehdidinden korunabilmenin yolunu bulmuştur. İngiltere'nin İspanya ile olan düşmanlığının artmasından dolayı İspanya'nın tehdidine karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun dostluk ilişkilerinden yararlanılabildi.³⁸⁹ Buradan hareketle Akdeniz'de İngilizlerin ticaret yapma niyetlerinin altında siyasi bir güdünün varlığından da bahsedilebilir.

İngilizlerin başlangıçta Levant bölgesine olan ilgisinin az olmasının altında yatan sebeplerin ortadan kalkması veya yaşanan konjonktürel değişimler İngiltere'nin ticaretini canlandırmasının ve Osmanlılarla ticari ilişkiler kurmasının yolunu açmıştır. Bu nedenle İngiliz girişimciler Osmanlılarla ticari ilişkiler kurmak üzere harekete geçmişlerdir. Alfred C. Wood'a göre; İngiliz tacirlerinde "dünyanın bilinen bilinmeyen herhangi bir yöresinde yeni ticaret yolları açmak ve kazanç sağlamak konusunda azimli, macera açısından pek de desteğe ihtiyacı olmayan, zamanın, son derece hırslı ve büyümekte olan ticari ruhu vardı."³⁹⁰ Bu ticari ruh, İngilizleri sıkışmış oldukları bir adadan dünyanın dört bir yanına ulaştırmıştır. İki seçkin İngiliz tüccar Edward Osborne ve Richard Staper'in azim ve gayretleriyle İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticari ilişkiler başlatılmıştır.³⁹¹ Osborne ve Staper'in temsilcisi olan William Harborne, İstanbul'da kısa zamanda geliştirdiği sosyal çevresinin yardımıyla Osmanlı Sarayı'na yaklaşabilmiş ve İngiliz-Osmanlı ticari ilişkilerinin geliştirilmesi yönünde ilk adımların atılmasını sağlamıştır.³⁹² İngiltere Kraliçesi'nin tüm İngiliz tüccarlarını kapsayacak bir imtiyazı³⁹³ talep eden mektubuyla huzura kabul edilen Harborne, 1580'de Osmanlı Sultanı'ndan İngiltere'nin isteklerini karşılayan bir ahidnameyi alabilmeyi başarmıştır.³⁹⁴ İngilizlerin bu imtiyazı elde etmesi kendilerine hem ticari hem de siyasi bir avantaj sağlamıştır.

³⁸⁹ Wood, *a.g.e.*, s. 26.

³⁹⁰ Wood, *a.g.e.*, s. 26.

³⁹¹ Edward Osborne ve Richard Staper için bkz. Wood, *a.g.e.*, s. 26-27.

³⁹² Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 15-16.

³⁹³ 1553'de Osmanlı Padişahı Kanuni Sultan Süleyman tarafından İngiliz tüccar Anthony Jenkinson'a sadece kendisi veya mümessiline Türk limanlarında ticaret yapabilmesine dair hususi bir imtiyaz verilmiştir. Hurewitz *a.g.e.*, Vol. I, s. 7.

³⁹⁴ Hurewitz, *a.g.e.*, Vol. I, s. 7.

1580 Ahidnamesiyle İngilizler “*en ziyade müsadeye mashar millet*” (the most favoured nation) olmuştur. Ayrıca Osmanlı Devleti İngilizlere hukuki bir ayrıcalık tanıyarak, “*ülke dışılık*” (extraterritoriality) hakkı da tanımıştır.³⁹⁵ Yani iki ülke tacirleri arasındaki anlaşmazlıkların çözümünde İngilizlere kendi örfleri ve yasaları doğrultusunda kendi mahkemelerinde yargılanma hakkı tanınmıştır. İngilizler elde ettikleri imtiyazlarla Fransızlara vermek zorunda oldukları konsolosluk resmini ödemekten kurtulmaktadır. Fransızlara ödenen konsolosluk resminin artık ödenmek zorunda kalınmamasıyla İngilizlerin ticaret mallarının maliyetlerini düşüreceğinden dolayı pazar rekabeti avantajı yakalayabilmesi ve daha karlı ticaret yapabilmesi mümkün olabilmektedir. Daha önemlisi İstanbul’da rekabet halinde olduğu devletlere karşı mücadelesini kuvvetlendirecek temsil yetkisi de elde etmiş olmaktadır. Ayrıca aracılara ödeme yapmaktan kurtaracak olan bir sistemin kurulmasıyla elde edilecek gelir de doğal olarak İngiliz ticaret filosunun gelişmesine aktarılacaktır.³⁹⁶ Bu bakımdan İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu’ndan imtiyaz elde etmelerini engellemeye yönelik olarak Fransız diplomasisinin aktif bir şekilde devreye girdiği görülmektedir.³⁹⁷ Bu ayrıcalığın ne anlama geldiğinin farkındalığıyla hareket eden Fransız diplomatlar, Osmanlı Sarayı’ndaki geniş çevrelerinin yardımıyla diplomatik girişimlerde bulunmalarına rağmen, Harborne’un küçük siyasi çevresinin başarılı aracılığını engelleyememiştir.³⁹⁸ Fransızlar, Harborne’un Osmanlı Devleti’nden elde ettiği imtiyazla, sadece “*ticari*” bir rakibin değil aynı zamanda “*siyasi*” bir rakibin doğuşuna da tanıklık etmiştir. Anlatılanlar düzleminde Osmanlı topraklarında Fransızların kontrolünde olmayan bir ticari ve siyasi gücün yerleşmesine izin verilmiştir.

Harborne’un Osmanlı Sarayı’ndan imtiyazlar elde etmesindeki başarısı değerlendirilirken, sadece İngilizlerin bu imtiyazlar için çok istekli olduğundan ve Saray’a yakın çevreleri çok iyi kullandığından dolayı başarılı olduğu şeklinde bir yaklaşım yeterli olmaz. Çünkü o dönem uluslararası ilişkilerde güçlü bir aktör olan

³⁹⁵ Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğundaki İngiliz Konsolosları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, I. Baskı, 2004, s. 49.

³⁹⁶ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 12.

³⁹⁷ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 49.

³⁹⁸ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 18.

Osmanlı İmparatorluğu'nun da Avrupa'nın diğer devletlerine dostluk kapısını açmak istemesi³⁹⁹ ve ilişkilerini sağlamlaştırmaya çalışması İngilizlerin girişimine yardımcı olmuştur. Bu itibarla Osmanlı yöneticileri İngilizlerle yapılacak ticaretin kendi çıkarları açısından faydalı olacağını hesap ederek hareket etmiş olabilirler. Zira Osmanlıların İngilizlere lütfu kısa zamanda ulaşmış ve ticaret için uygulanan gümrük resmi %5'ten %3'e indirilmiştir.⁴⁰⁰ Dolayısıyla yapılan bu gümrük indirimi İngiltere'yi diğer rakipleri karşısında üstün bir konuma getirmiştir.

İngiltere Kraliçesi, Osmanlı Devleti ile yapacakları ticareti önemsemekte ve desteklemekteydi. Bu nedenle İngiltere Tahtı iki ülke arasındaki ticareti görevlendirdiği iki nazır ile değerlendirmiştir. Nazırlardan Walsingham yapılacak bu ticareti desteklemektedir, çünkü Osmanlı Devleti'yle yapılacak olan ticaretin İngilizlerin ilerlemesine yardımcı olacağını ve yabancı araçlara verilmek zorunda kalınan ticari karın da ceplerinde kalacağını düşünmektedir.⁴⁰¹ Ancak bu dönemde İngiliz Hükümeti'nin, söz konusu ilişkiyi kurabilmesinin ve sürdürebilmesinin zor olduğu görünmektedir. Çünkü "bu dönemde İngiliz Hükümeti Türkiye gibi uzak bir güç ile ilişki kurma sorumluluk ve yükünü kaldırabilecek güçte olmadığından, bu görevi sağlam bir tüccarlar birliğine bırakması ve karşılığında da kuvvet ve dengeyi ancak koruyabilecek tek güç olan bu tekelci gücü onlara vermesi gerekliydi."⁴⁰² Osmanlı topraklarının uzaklığı ve yapılacak ticaretin zorluğundan dolayı organize bir kuruluşun, bazı yetki ve ayrıcalıklarla donatılarak bölgeye gönderilmesi zorunluydu. Kraliçe'den alınacak tekelcilik yetkisi ile bu kuruluşların işleri sağlamlaştırılıyor ve korunuyordu. Osmanlı Devleti ile yapılacak ticarete İngiliz tüccarlarının tekelleşmek için şirket kurma iznini Kraliyet'ten alması o zamanın şartlarında ticari örgütlenme yapısında doğal bir yol olarak kabul edilmektedir.⁴⁰³ Bu nedenle İngiliz girişimciler, başlangıçta Osmanlılarla ticaretlerini Kraliçe'nin izniyle kurulan Türkiye Kumpanyası aracılığıyla yürütmeye çalışmıştır.⁴⁰⁴ Söz konusu iki devlet arasındaki ticaretin geliştirilmesi için kurulan bir çeşit "*kamu-özel ortaklığına*" göre, Kraliçe

³⁹⁹ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 50.

⁴⁰⁰ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 53.

⁴⁰¹ Wood, *a.g.e.*, s. 30.

⁴⁰² Wood, *a.g.e.*, s. 31.

⁴⁰³ Wood, *a.g.e.*, s. 26.

⁴⁰⁴ Burian, *a.g.m.*, s. 4-9-10.

kraliyet beratlarıyla ticaretin kurallarını belirlerken, İngiliz tüccarları da işin riskini üstlenip, gerekli yatırımları yapmışlardır.⁴⁰⁵ Bu çerçevede, 1581’de Kraliçe Elizabeth tarafından, Edward Osborne, Richard Staper, Thomas Smith, William Garret ve onların önereceği en fazla on iki kişiye Türkiye’de yedi yıllığına ticaret yapma imtiyazı tanınmıştır.⁴⁰⁶ Bir başka ifadeyle bu kişiler dışındaki tüm İngiliz vatandaşlarına Osmanlı topraklarında ticaret yapma hakkı Kraliçe tarafından yasaklanmıştır.

Kumpanya’nın kurucu üyeleri özel bir gruptan oluşmaktadır.⁴⁰⁷ Bernard Lewis şöyle der: “Levant Kumpanyası inançları, amaçları, siyasetleri, çıkarları ve projeleri aynı olan bir grup insanın oluşturduğu gönüllü bir kuruluştur.”⁴⁰⁸ Türkiye Kumpanyası’nın ilk müdürlüğüne de William Harborne getirilmiştir.⁴⁰⁹ Yeni Kumpanya’nın kuruluşu anonim şirket temeline göre kurulmuş olmasına rağmen, daha önceden elde edilmiş tecrübeye ve İngiliz tüccarlarının bireyciliğine daha uygun olacağı düşünülerek açık şirket sistemine geçilmiştir.⁴¹⁰

İngiliz ticaret gemilerinin ilki Doğu’yla ticaret yapmak için Levant Kampanyası’nın kurulduğu yıl gönderilmiştir. “*The Great Susan*” isimli gemi İngiltere’nin ilk büyükelçisi olan Harborne’u da getirmiştir.⁴¹¹ Harborne, ilk iş olarak İstanbul’da atölyeler kurmuş ve kapitülasyonları imzalayarak ticareti oluşturmuştur.⁴¹² Türkiye Tüccarları bölgeye seyahat etmemişler ancak İstanbul’a kendilerine vekâlet eden elemanlarını atamış ve daha sonra İzmir ve Halep’te atölyeler kurmuşlardır.⁴¹³ Böylece Osmanlı topraklarındaki üç önemli ticaret merkezinde ticari oluşumlarını gerçekleştirmişlerdir. Özellikle İzmir ve Halep gibi

⁴⁰⁵ Ferguson, *a.g.e.*, s. 76.

⁴⁰⁶ Wood, *a.g.e.*, s. 31 ; Laidlaw, *a.g.e.*, s. 20.

⁴⁰⁷ Türkiye Kumpanyası’nın kurucu üyelerinden altısı Londra Belediye meclis üyesi ve üçü de İngiltere Paramentosu üyesiydi. Ayrıca kuruluşunda İspanyol tüccarlar ve Rusya Kumpanyası (Moscow Company) üyelerinden olanlar da vardı ve Rusya Kumpanyası’ndan doğrudan yatırım da almışlardır. Robert Brenner, “The Social Basis of English Commercial Expansion, 1550-1650”, *The Journal of Economic History*, Vol. 32, No. 1, The Tasks of Economic History (Mar., 1972, s. 367-369.

⁴⁰⁸ Bernard Lewis, “The West and the Middle East”, *Foreign Affair*, Vol. 76, No. 1, Jan.–Feb. 1997, s. 118.

⁴⁰⁹ Wood, *a.g.e.*, s. 31.

⁴¹⁰ Wood, *a.g.e.*, s. 45.

⁴¹¹ Yazar, “Harebone” diye kullanmıştır. Bent, *a.g.m.*, s. 656.

⁴¹² Bent, *a.g.m.*, s. 656.

⁴¹³ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 21.

ticaret merkezleri, Asya ve Uzak Doğu'dan gelen malların taşındığı ticari rotanın en önemli kentleridir. Diğer Avrupa devletlerinin de bu üç kentte ticari ve diplomatik faaliyetleri sürdürülmekteydi. Ticari merkezlerde kurulan atölyeler konsolosların sorumluluğuna verilmiştir.⁴¹⁴ Böylece yapılan ticari faaliyetin denetlenmesi ve yürütülmesi bir organizasyon kapsamına alınmıştır.

Britanyalı tüccarların ticaretleri için gemilere ihtiyaçları vardı. Çünkü ticari mallar veya hammaddeler karada kervanlarla taşınmaktaydı ve bu kervanların gidemeyeceği kadar uzak ve denizaşırı yerlere ise gemilerle ulaşılmaktaydı. Bu bakımdan gemilerin üstünlüğü ticaret için önemli olmuştur. Özellikle denizaşırı yerlere yapılan ticaretin verimliliğini arttırmak için daha kapasiteli gemilerin kullanılması ülkeleri avantajlı duruma getirmekteydi. Bu nedenle daha hızlı ve daha düşük fiyatlara, daha fazla yük ve insan taşıyan gemilerin olması⁴¹⁵ rekabet ve karlılık açısından önemliydi.⁴¹⁶ Gemilerin gücü ülkelerin kazancını ve rekabet gücünü etkiliyordu. Bu nedenle, Avrupa ticaret gemileri uzun yol yapabilecek ve bu isteklere cevap verebilecek şekilde tasarlanmışlardır. Ayrıca kendilerini saldırılardan koruyabilmeleri için silahlarla donatılmışlardır. Ticaretlerinde kapasiteli gemileri kullanan İngiliz tacirler, Doğu pazarlarında ticari başarılarını yükseltmişlerdir.⁴¹⁷

Bernard Lewis'e göre; "Levant Kumpanyası'nın gemisi Batı dünyasında enerjiden yararlanmanın bir başka örneğini temsil eder."⁴¹⁸ Bu bağlamda Batı, ilerlemeci özelliğiyle daha teknolojik ve üretken olduğunu kullandığı vasıtayla bizatihi göstermektedir. Lewis, bu ticari ge

milerin Levant bölgesi insanına hayvanların gücünden yararlanmanın yanında su ve rüzgâr gücünden de yararlanılabileceğini göstermenin bir sembolü olduğunu söylemektedir.⁴¹⁹ Bu nedenle "The Great Susan" ticaret gemisi, İngilizlerin bölge insanına gücünü göstermesi bakımından önemlidir.

⁴¹⁴ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 21.

⁴¹⁵ On sekizinci yüzyıl öncesi Hindistan ve Güney Asya'daki müslüman hacılar dahi kutsal topraklara giderken güçlü kapasitelerinden dolayı Avrupalı gemileri tercih etmişlerdir. Lewis, *a.g.m.*, s. 117.

⁴¹⁶ Lewis, *a.g.m.*, s. 117.

⁴¹⁷ Lewis, *a.g.m.*, s. 117.

⁴¹⁸ Lewis, *a.g.m.*, s. 118.

⁴¹⁹ Lewis, *a.g.m.*, s. 117.

Kumpanya'nın başlangıç yıllarında çok kar ettiği ifade edilmektedir.⁴²⁰ Çünkü yeni bir ticari pazara giren Kumpanya aldığı ayrıcalıklar ve kurduğu ticari örgüt sayesinde işlerini verimli bir şekilde yürütebilmektedir. Eskiden verdiği konsolosluk resmini ödememesi ve gümrük resmi olarak da eskiye nazaran daha az ödeme yapması kar payını yükseltmiştir. İstanbul, İzmir, Halep gibi büyük ticaret merkezlerine atamış olduğu elçi ve konsoloslarla da ticari çıkarlarını koruma altına almıştır. Buna ilaveten, Kumpanya kısa zamanda ticaret ağını genişletebilmiştir. Bu bağlamda, İstanbul, Sakız, Suriye ve Mısır'a kumaş ve teneke yollanmış karşılığında ise ham ipek, moher, ham pamuk, yün, halı, ecza, baharat, kuşüzümü ve çivit alınmıştır.⁴²¹ Ticaretinin ilerlemesiyle, çok sayıda denizci çalıştıran Kumpanya, gemileri kiralama yoluna gittiği gibi kendi adına gemiler de işletmiştir.⁴²² Bir yandan ticaret alanlarını genişletirken diğer yandan karlarını arttırmışlardır. Girişimci ruha sahip olan Osborne ve Staper, "ticareti daha uzaklara kaydırabilmek ve Doğu'nun muhteşem pazarlarıyla daha yakın temaslar" kurabilmek için 1583'te John Newbery'yi aşağı Hindistan'a ön keşif için göndermiştir.⁴²³ Böylece Hindistan ve çevresinde ticari alanlar açabilmenin araştırmasını ve fizibilitesini yapmıştır. Bu araştırmaların ardından Levant Kumpanyası'nın üyeleri iştirakleriyle yeni kurulan Doğu Hindistan Kumpanyası'nın da kurucu üyeleri olmuşlardır.⁴²⁴

İngiliz Venedik Kumpanyası ve Levant Kumpanyası bölgede aynı malların ticaretini yapmalarından dolayı aralarındaki rekabet büyümüş ve bu rekabet her iki tarafın da aleyhine gelişmiştir.⁴²⁵ Aynı ülkenin kuruluşları olmasına rağmen birbirlerinin alanına girmeleri rahatsızlık oluşturmuştur. Bu iki kuruluş arasındaki sorunu çözüme kavuşturabilmek için imtiyazlarının yenilenmesi sürecinde somut bir adım atılmıştır. Her iki kumpanya da ayrıcalıklarının yenilenmesi talebinde bulunmuşlarsa da İngiliz Tahtı konuyu değerlendirerek birleştirilmelerinin daha

⁴²⁰ Robert Brenner, "The Social Basis of English Commercial Expansion, 1550-1650", *The Journal of Economic History*, Vol. 32, No. 1, The Tasks of Economic History, March 1972, s. 364.

⁴²¹ Wood, *a.g.e.*, s. 39.

⁴²² Wood, *a.g.e.*, s. 39.

⁴²³ Wood, *a.g.e.*, s. 39.

⁴²⁴ Brenner, *a.g.m.*, s. 367.

⁴²⁵ Wood, *a.g.e.*, s. 40-41.

doğru olacağına karar vermiştir.⁴²⁶ Yeni bir anlaşmayla taraflar arasındaki tüm anlaşmazlıklar halledilmiş ve kar marđı yükseltilmiştir. Kraliyetin onayından geçen anlaşmaya göre, Venedik ve Türkiye ile ticaret yapabilme ayrıcalığı 7 Ocak 1592 tarihinde on iki yıllığına elli üç tüccara verilmiştir.⁴²⁷ Ardından Kraliçe 1592’de Levant Kumpanyası’nı tek yetkili kılarak, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki ticaret tekeli 12 yıl daha uzatmanın yanı sıra Venedik’le ticaret hakkı da tanıyarak Osborne’u “*The Governor and Company of Merchants of the Levant*” ünvanıyla görevlendirmiştir.⁴²⁸

On yedinci yüzyılda Fransa, Hollanda ve İngiltere’nin Osmanlı toprakları üzerinde güçlü bir ticari yayılmasının, aynı zamanda zorluklar ve dönüşümlerin yaşandığı grlmştir.⁴²⁹ Bu dönemde bahsedilen üç devletin tüccarları birbirleriyle kıyasıya mücadele etmişlerdir. Özellikle Portekizlilerin sömürgelerinin okmesi zerine Hollandalı tüccarların çeşitli yerlerde şirketler kurarak ticaretlerinin artışına şahit olunur.⁴³⁰ Böylece Hollanda ticaretinde diğer güçlerin karşısında g kazanmaya başlamıştır.

İngilizler, Osmanlı Devleti ile ticari münasebetlerini Levant Kumpanyası görevlileri aracılığıyla yönlendirmiştir. Levant Kumpanyası, Levant bölgesinde görev yapan elçi ve konsolosların ücretlerini de ödemektedir.⁴³¹ Ancak ticaret ve tekelcilik şartlarına bağlı olarak ödeme zorluğu yaşayabiliyorlardı. Bu anlamda tekel (monopoly) Kumpanya için kazançlarının devamı için bir koruma kalkanı olmuştur. İngiliz Hükümeti, Kumpanya’ya tekel hakkı verdiği sürece bir sorun çıkmıyor ve bütün demeler yapılabilirdi. Ancak 1600’de tekelin kaldırılması zerine Kumpanya oldukça zor günler geçirmiştir. Bir müddet daha mücadele ettikten sonra, 1605’te büyükelçi ve konsolosların borçlarını deyemediklerinden dolayı mallarının ve fabrikalarının Osmanlı Devleti tarafından ellerinden alınacağına dair korkularını I.

⁴²⁶ Wood, *a.g.e.*, s. 41; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 20.

⁴²⁷ Wood, *a.g.e.*, s. 43.

⁴²⁸ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 21; Wood, *a.g.e.*, s. 43.

⁴²⁹ Mehmet Bulut, “The Role of the Ottomans and Dutch in the Commercial Integration between the Levant and Atlantic in the Seventeenth Century”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 45, No. 2, 2002, s. 199.

⁴³⁰ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 4.

⁴³¹ Bent, *a.g.e.*, s. 657; Laidlaw, *a.g.e.*, s. 21.

James'e ileterek yardım istemişlerdir.⁴³² Taht'tan ayrıcalıklarının arttırılmasını bekliyorlardı. Lord Salisbury'nun de araya girmesiyle tekel hakkını elde etmişlerdir.⁴³³ Elde ettikleri tekellerin ihlaline yönelik bireysel faaliyetlerin yaşanması üzerine, Levant Kumpanyası'nın yetkileri ve etkinlik alanı arttırılarak "*The governor and company of merchants of England trading to the Levant seas*" ünvanı verilmiştir.⁴³⁴

On yedinci yüzyılda Kumpanya, İngiltere Hükümeti'nin kendisine vermiş olduğu tekelcilik imtiyazı sayesinde Doğu Akdeniz'deki ticaretini gerçekleştirmektedir. Kendi tüccarlarının ticari çıkarlarını desteklemek için İngiliz Hükümeti'nin üstlenmiş olduğu aktif rol İngiliz ticaretinin bölgeye yayılmasında önemli bir faktör olmuştur.⁴³⁵ Levant'taki İngiliz ticareti temelde İngiltere ve Avrupa tekstil endüstrisinde kullanılan ham ipek, pamuk, moher yün karşılığında İngiliz yünlü kumaşı, baharat, ilaç, kahve, ipek ve pamuk tekstilleri, kuş üzümü ve mazının takas edilmesine dayanmaktaydı.⁴³⁶ İngiliz tüccarlara verilen tekelci güç onların ticaretlerini kuvvetlendirirken İngiliz Hükümeti de bu şekilde ticareti kontrolü altına almaya çalışmaktaydı. Bu nedenle İngiltere'de bazı kişilere tekelcilik hakkı tanınması bir devlet politikası haline gelmiştir. Kraliçe'nin verdiği yetkiyle kurulan Kumpanya aracılığıyla ülkenin zenginliği ve refahı arttırılmaya çalışılmıştır.

Levant Kumpanyası kendisine tanınan imtiyazlarla ülkesi adına hem temsil hem de ticaret görevini üstlenmekteydi. Tanınan imtiyazları da bir başkasıyla kolayca paylaşmak istemiyordu. Şirketin sert bir kabuğu vardı ve bu kabuğu kırıp bünyesine yeni tüccarların girmesine kolayca izin verilmiyordu. Bu nedenle şirkete yeni bir ortağın alınmasının şartları epeyce zorlaştırılmıştır. Bazen üyelik için belli bir parasal değer belirlenirken bazen de Kumpanya'ya üye olmanın yollarından birisi olarak çıraklık kurumu işletilmiştir. Dolayısıyla Kumpanya'da çıraklık uygulaması önemli bir rol oynamıştır. Kumpanya'ya giriş için yedi yıllık bir çıraklık ve ticaretle uğraşan bir tüccarın rehberliği gerekmektedir.⁴³⁷ Çıraklık kurumu şirketin yapısının

⁴³² Bent, *a.g.e.*, s. 657.

⁴³³ Bent, *a.g.e.*, s. 657.

⁴³⁴ Bent, *a.g.e.*, s. 657.

⁴³⁵ Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, I.B. Tauris, London, 2009, s. 90.

⁴³⁶ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 23.

⁴³⁷ Brenner, *a.g.m.*, s. 371.

devamına hizmet etmekteydi. Kumpanya'nın gelecekteki üyeleri çıraklık kurumu aracılığıyla şirketin kendisi tarafından belirleniyordu. Çıraklık kurumunun işletilmesi neticesinde Kumpanya üyelerinin büyük bir çoğunluğunun zamanla eski üyelerinin akrabaları olduğu görülmektedir.⁴³⁸ Böylece Kumpanya bazı ailelerin kontrolünde yaşamına devam ederken, elit yapısı da bozulmamış olmaktadır. Zira 1630'dan önce Kumpanya ticaretinin yarısından fazlası yirmibeş tüccardan daha azının elindedir.⁴³⁹ Böylece şirket ayrıcalığı sınırlı sayıda kişinin ukdesinde tutulmuştur. Belirli bir ticari zümre ticari ve siyasi erki ellerinden bırakmak istemediklerinden, devamları için bir yöntem geliştirmişler ve bu konuda da başarılı olmuşlardır.

İngiliz Hükümeti, Levant Kumpanyası'nın çalışmalarından memnundu. Çünkü Merkantilistlerin çabalarıyla devletin hazinesi dolmaktaydı. Levant Kumpanyası Akdeniz'e İngiliz mallarını götürüyor, Akdeniz ürünlerini ve Uzak Doğu'dan Kızıldeniz veya Halep yoluyla gelen malları da İngiltere'ye büyük ticaret gemileriyle taşıyordu. Kumpanya'nın İngiltere'den bölgeye götürdüğü en önemli mal ise İngiliz yünlü kumaşıydı.⁴⁴⁰ Çünkü İngiltere'de yün üretimine büyük yatırımlar yapılmış ve bu alanda çok kişi istihdam edilmiştir. Bu sayede İngilizler yünlü kumaş üretiminde ilerlemiştir. İngilizlerin yünlü kumaşlarının pahalı olmasına rağmen kalitesiyle piyasadaki diğer rakipleriyle yarışabilmekteydi.⁴⁴¹ Yünlü kumaşın yanında İngiltere'nin bölgede başarılı olduğu diğer ürünler ise kalay ve kurşun gibi maddelerdir. Çünkü Papa'nın Hıristiyan ticaret gemilerinin Doğu'ya kalay ve kurşun gibi savaş malzemesi yapımında kullanılabilecek maddeleri satmalarını yasaklaması nedeniyle satışını yapamayan rakipleri karşısında, bu yasağı dikkate almayan Levant Kumpanyası tüccarları büyük bir kazanç elde etmişlerdir.⁴⁴² İngiliz tüccarlarının Akdeniz'de başarılı olmasının en önemli nedeni mal takası yapıyor olmalarıdır.⁴⁴³ Çünkü aldığı mal karşısında para kullanmayan İngiliz tüccarlar hem ellerindeki malları değerlendirirken hem de ithal ettikleri mallara nakit para ödememenin avantajını kullanıyorlardı. Böylece Türkiye tüccarları iki yönlü kar edebiliyorlardı.

⁴³⁸ Brenner, *a.g.m.*, s. 372.

⁴³⁹ Brenner, *a.g.m.*, s. 372.

⁴⁴⁰ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 21.

⁴⁴¹ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 21.

⁴⁴² Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 21.

⁴⁴³ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 22.

Kendi avantajlarına kurdukları bu “*mal mübadelesi sistemiyle*” rekabetin yoğun olduğu Akdeniz’de ticaretini karlı ve kalıcı hale getirmeye çalışmışlardır. Türkiye tüccarlarının bu uygulamaları aynı zamanda İngiliz Hükümeti’nin desteklediği ve beğendiği mali politika ile uyum içerisindedir. İngiliz Hükümeti’nin savunduğu merkantilizm politikası gereği ülkenin parası, altını, gümüşü dışarı çıkarılmıyor ve ülke içinde kalıyordu. Yerine İngiliz mamul ürünleri verilerek ihtiyaç duyulan hammadde alınıyordu.

On sekizinci yüzyılın başlarında, Levant Kumpanyası sıkı tekel politikası nedeniyle ülkesindeki üreticilerden, parlamenterlerden, rakip tüccarlardan ve hatta kendi sınıfından düşmanca bir eleştiriye maruz kalmıştır.⁴⁴⁴ Çünkü Levant Kumpanyası Osmanlı topraklarında açtıkları denizaşırı atölyelerle diğer tüccarların yolunu tıkamıştır. Bu tüccarlar da aynı Kumpanya tüccarları gibi devletin ayrıcalıklarından yararlanmak istiyorlardı. Devletin bu ayrıcalıklı tüccarlarına tekel gücü tanınması bu açıdan İngiltere’de infiale neden olmuş ve tenkitleri beraberinde getirmiştir. Öte yandan Levant Kumpanyası ayrıcalıklı konumunu korumak için Doğu Hindistan Kumpanyası’ndan şikâyetçi olmuş ve şikâyetini parlamentoya kadar taşımıştır.⁴⁴⁵ Buradan hareketle Levant Kumpanyası ticari faaliyetlerini oldukça zor şartlarda sürdürebilmeyi başarmıştır.

Bu yüzyılda İngilizler açısından Ortadoğu’ya bakıldığında çölün iki tarafı vardı: İstanbul, İzmir ve Halep Levant Kumpanyası’nın etki alanı, Basra, Muskat ve Cidde ise Doğu Hindistan Kumpanyası’nın etki alanı olarak paylaşılmıştır.⁴⁴⁶ Buradan hareketle bu yüzyılda İngiliz tüccarları Osmanlı topraklarını baştan sona kapsamı alanına alacak bir ticaret ve diplomatik ağı kurmuşlardır. Zira İngiliz-Osmanlı ilişkileri İngiliz dış politikası açısından önemlidir ancak ticaret açısından çok daha önemlidir.⁴⁴⁷ Bu dönemde çoğunlukla Britanya’nın politik çıkarları ticaretinden sonra gelmektedir.⁴⁴⁸ Dolayısıyla yüzyılın sonuna kadar İngilizler Osmanlılarla ilişkilerini ticari çıkarları açısından ele almıştır.

⁴⁴⁴ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 24.

⁴⁴⁵ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 23.

⁴⁴⁶ Edward Ingram, “From Trade to Empire in the near East: I: The End of the Spectre of the Overland Trade, 1775-1801”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 14, No. 1, Jan. 1978a, s. 3.

⁴⁴⁷ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 14.

⁴⁴⁸ Ingram, *a.g.m.*, 1978a, s. 17.

Osmanlı toprakları Avrupa devletleri için oldukça cazip olmuştur. Özellikle Mısır, Uzak Doğu ve Hindistan'dan gelen ticaret mallarını Akdeniz'e ulaştıran ticaret rotası üzerinde olması nedeniyle bir rekabet alanı haline dönüşmüştür. Ayrıca hem Fransa hem de İngiltere Mısır'a, Uzak Doğu ve Hindistan ticari çıkarlarının güzergâhı üzerinde olmasından dolayı ayrı bir ilgi duymaktaydı. Mısır'ı kontrolleri altına almak için her iki devlet azami gayretlerini göstermişlerdir. 1772'de Hindistan Genel Valisi Warren Hastings, Yakındoğuyla ticareti Britanya çıkarı açısından canlandırmak için Kalküta'dan bir gemi göndermiştir.⁴⁴⁹ Bölgede ticaret yapmak Vali'nin tek hedefi değildir. Çünkü Mısır'la ticari ilişkiler kurmak suretiyle, Kalküta'daki fonların düşüşünü de engelleyebileceğini düşünmektedir.⁴⁵⁰ Hastings, amacını gerçekleştirmek için Süveyş'te kendisinin de bir hisse satın aldığı küçük bir anonim şirket kurmuş ve yöneticilerini de kendisi atamıştır.⁴⁵¹ Bu şirket aracılığıyla Mısır'da ticaret yapmayı ve ticaret yolunu İngilizlerin etki alanına almayı istemektedirler. Bu nedenle 1775'de Hastings ve Abu el-Dhahab arasında ticari bir anlaşma yapılmış ve Süveyş daha az gümrük vergisi verecek olan İngiliz tüccarlara resmi olarak açılmıştır.⁴⁵² Ancak anlaşmadan kısa bir zaman sonra el-Dhahab'ın öldürülmesi tüm planları altüst etmiştir. Çünkü Mekke Şerifi, Osmanlı yönetimini destekleyerek, İngilizleri Süveyş'ten sürmüştür.⁴⁵³ Böylece İngilizlerin Süveyş'te başlattığı girişim başarısız olmuş ve başladığı noktaya geri dönmüştür. 1785'de İngilizlerin aksine Fransızlar Osmanlı Devleti ile bir anlaşma yapmış ve Kızıldeniz'i Fransız tüccarlarına açmayı başarmıştır.⁴⁵⁴ Böylece Fransızlar rakipleri İngilizleri bu topraklardan uzaklaştırmayı başarmışlardır. Bir başka ifadeyle bu bölgedeki ticari ve siyasi üstünlük Fransızların lehinde değişmiştir.

On sekizinci yüzyılda genel olarak Levant bölgesi iki ezeli rakip olan Britanya ve Fransa'nın mücadele alanı olmuştur. Bu mücadele hem ticari hem de siyasi alanda kendini hissettirmiştir. Fransız dokuması, devlet sübvansiyonu

⁴⁴⁹ Ingram, *a.g.m.*, 1978a, s. 4.

⁴⁵⁰ Ingram, *a.g.m.*, 1978a, s. 4.

⁴⁵¹ Ingram, *a.g.m.*, 1978a, s. 4.

⁴⁵² Ingram, *a.g.m.*, 1978a, s. 5.

⁴⁵³ Ingram, *a.g.m.*, 1978a, s. 5.

⁴⁵⁴ Ingram, *a.g.m.*, 1978a, s. 7.

sayesinde İngilizlerin kumaşlarına üstünlük sağlamıştır.⁴⁵⁵ Ayrıca 1770’de Ruslarla beraber hareket eden İngilizlerin Osmanlılara karşı Çeşme’de savaşa katılması ticari ve siyasi ilişkilerine zarar vermiştir.⁴⁵⁶ 1744’e kadar Fransızlar bölgeye yılda iki yüz büyük ticari gemisini gönderirken İngilizler ise on gemiden fazla gönderememiştir.⁴⁵⁷ Bu ticari faaliyetten Fransızların, Osmanlı Devleti üzerindeki ticari ve siyasi nüfuzunun artmaya başlamış olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan İngilizler toprak kazancını arttırmış ve Hindistan ve Uzak Doğu yolunu açık tutmak öncelikli çıkarı haline gelmiştir. Bu nedenle rakibi Fransa’nın hareketlerine odaklanmaya çalışmış ve siyasetini de çıkarları üzerine inşa etmeye çalışmıştır. Ayrıca yüzyılın son çeyreğinde Amerikan Bağımsızlık Savaşı İngilizlerin Amerika kıtasına odaklanmalarına neden olmuştur. Çünkü donanmasını bölgeye sevk etmek zorunda kalmıştır. İngilizlerin diplomatik çıkarlarının Amerikan kolonilerine çevrilmesi ve Levant ticaret gemilerine güvenlikleri için eskortluk yapan askeri gemileri çekmek zorunda kalmasından dolayı ticareti sekteye uğramıştır.⁴⁵⁸ Sonuç olarak on sekizinci yüzyılın başından Napolyon’un Mısır’ı işgaline kadar İngilizlerin bölgede verimli bir ticareti olmamıştır.⁴⁵⁹

İngiltere’nin askeri desteğiyle Osmanlı İmparatorluğu’nun Fransızları Mısır’dan çıkarmaları bölgedeki ticaretin ağırlık merkezini değiştirmiştir. Zira Fransız ticareti çökmüştür.⁴⁶⁰ 1789’dan itibaren başlayan ve 1815’e kadar devam eden neredeyse bir asırlık süreçte Fransa Levant’daki ticaretinde gerilerken, İngiltere ise rakibi Fransa ile arasındaki mesafeyi kapatma imkânı bulmuştur.⁴⁶¹ Alfred C. Wood’un eserinde tablolarla gösterdiği İngilizlerin bölgedeki ticaretinde ara sıra düşüşler yaşanmış olsa da 1812-1830 yılları arasında sürekli artış olduğu görülmektedir.⁴⁶²

⁴⁵⁵ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 26.

⁴⁵⁶ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 18.

⁴⁵⁷ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 26.

⁴⁵⁸ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 18.

⁴⁵⁹ Owen, *a.g.e.*, s. 9.

⁴⁶⁰ Ingram, *a.g.m.*, 1978a, s. 15.

⁴⁶¹ Elena Frangakis-Syrett, “Market Networks and Ottoman-European Commerce, C. 1700-1825”, *Oriente Moderno*, Nuova serie, Anno 25 (86), Nr. 1, The Ottomans and Trade (2006), s. 120.

⁴⁶² Tablolar için bkz. Wood, *a.g.e.*, s. 249-250-251.

On dokuzuncu yüzyılda Ortadoğu'daki yabancı ticareti İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Macaristan gibi devletler tarafından yapılmaktadır.⁴⁶³ Buradan anlaşılacağı üzere uluslararası aktörlerin bölgeye ilgisi büyüktür. Çünkü Osmanlı topraklarında zengin ürün çeşidi bulunmaktadır. Orta Anadolu'da koyun, sığır, öküz, at, Angora yün ve tahıllar, Suriye'de sebze, pirinç, tütün, zeytin, narenciye, pamuk, Beyrut ve kıyılarında zeytin, Filistin'de çivit, Lübnan Dağlarında Dürzi köylerinde üzüm, Mısır'da ise tahıl, çivit, pirinç, pamuk ve şeker yetiştirilmekte ve satılmaktaydı.⁴⁶⁴

1800'de stratejik önemi olan Malta adasını ele geçirmelerinden sonra, ada Britanya'nın en önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. Napolyon Savaşları (1803-1814) sırasında Britanya'nın mamul ürünlerinin Fransa Riveryası, İtalya ve Doğu Akdeniz'e gönderilmesinde bu önemli ticaret merkezi kullanılmıştır.⁴⁶⁵ Bu yıllarda Ortadoğu'da en önemli ticaret merkezi ise Bağdat ve Basra idi. Çünkü her ikisi de Hindistan ve Uzak Doğu'dan getirilen malların ulaşım yollarından birinin üzerinde olduğundan dolayı bu malların dağıtım merkezleri olmuşlardır.⁴⁶⁶ Bağdat ve Basra'nın stratejik konumu ilgiyi arttırmıştır.

Savaşlar, İngiltere'nin ticaretine ve ekonomisine önemli ölçüde katkı sağlamaktaydı. Bu nedenle, Napolyon Savaşları'nın sona ermesi İngilizlerin ticareti için önemli olmuştur. İhtiyaç duyulan savaş malzemesi ve askeri giyecekler imalat fazlasıyla karşılanırken, 1815'de Viyana Kongresiyle savaşın sona erdirilmesi İngiltere'nin ekonomisini etkilemiştir.⁴⁶⁷ Savaşların ermesiyle ortaya çıkan iktisadi burhan İngiltere'yi çözüm üretmeye sevk etmiştir. Zira Sanayi Devrimi'nin başlangıcından 1815'e kadar olan dönemde imalatın artışı ve bu artışa bağlı olarak ortaya çıkan imalat fazlalığı savaş içinde eritilebiliyor ve imalat sektöründe çalışan kişilerin kazançları sürdürülebiliyordu. Ancak savaşın sona ermesiyle doğal olarak, talep daralması yaşanmış ve pazar payı küçülmüştür. Bir başka ifadeyle 1815 Viyana Antlaşmasıyla uluslararası arenada Fransa'nın hoyrathlığı ve gücü diğer Batılı

⁴⁶³ Gad G. Gilbar, "Muslim tujjar of the Middle East and Their Commercial Networks in the Long Nineteenth Century", *Studia Islamica*, No. 100/101, 2005, s. 189.

⁴⁶⁴ Owen, *a.g.e.*, s. 29-31.

⁴⁶⁵ Frangakis-Syrett, *a.g.m.*, s. 122.

⁴⁶⁶ Owen, *a.g.e.*, s. 29.

⁴⁶⁷ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 7.

devletler açısından sınırlandırırken, İngiltere'nin ekonomisine de zarar vermiştir. Bu anlaşma İngiltere'nin ekonomisi açısından iki sonuç çıkarmıştır. Birincisi savaş sırasında ihtiyaç duyulan askeri malzemelere olan talep azalmış ve bu malzemenin tedarikçisi olan İngiltere'nin satışı azalmıştır.⁴⁶⁸ İkincisi ekonomik kısıtlamayla beraber işsizlik sorunu ortaya çıkmıştır.⁴⁶⁹ İngiltere mamullerini öncelikle Avrupa'da pazarlamak istemiştir. Ancak Fransa, Almanya, Avusturya ve Rusya gibi güçlü devletlerin gümrük duvarlarını yükseltmeleri İngiltere'nin bu ülkelere yönelmesini engellemiştir. Bu ülkelerin gümrüklerine yüksek tarifeler koyması, İngiltere'yi başka ticari piyasalar aramaya zorlamıştır.⁴⁷⁰ Avrupalı devletlerin yüksek tarifeli gümrük uygulamaları, İngiltere'yi bu devletlerin dışındaki coğrafyalara yöneltmiştir. Avrupa'yla ticaretinin önü kesilen İngiltere, en uygun piyasa olarak yeniden Doğu Akdeniz'e odaklanmıştır.⁴⁷¹ Zaten İngiliz tüccarlarının uzun süreli Doğu Akdeniz tecrübesi vardır. Bu piyasa bir anlamda İngiltere'nin uzun zamandır mücadele alanı olmuştur. İngiliz sanayi ürünlerine Osmanlı toprakları iyi bir pazar olmuştur. Ayrıca Osmanlı Devleti tarafından alınan gümrük vergisi Avrupalılarla kıyaslandığında çok düşük kalmaktaydı. %3'lük gümrük resminin az olduğunu İngilizlerin kendisi dahi kabul ediyorlardı.⁴⁷² Bu düşük gümrük resmiyle ticaretleri daha karlı hale gelmiştir.

Levant Kumpanyası'nın kuruluşunun ilk yıllarından itibaren Türkiye tüccarları aldığı sorumluluk ve ifa ettiği faaliyetleriyle İngiliz Ticaret Sistemi'nin gelişiminde çok önemli bir rol oynamıştır.⁴⁷³ Türkiye tüccarları hem ekonomik hem de siyasi olarak güçlenmesine yardım etmiştir. Britanya, ticaretiyle elde ettiği sermaye birikimini yatırıma dönüştürmesini becerebilmiş ve on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren sanayi alanında muazzam bir ilerleme kaydetmiştir. Bu ilerlemeyle birlikte ekonomisinde liberal bir bakış açısını benimseyerek tekelcilikten serbest ticarete doğru bir kayma gerçekleştirmiştir. Uzun yıllardan beri bazı tüccarlara verilen tekelcilik terk edilerek daha özgürlükçü ve serbest bir ticari anlayış benimsenmiştir. Yani Merkantilizm sonlandırılarak yerine Serbest Ticaret getirilmek

⁴⁶⁸ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 7.

⁴⁶⁹ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 7.

⁴⁷⁰ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 7.

⁴⁷¹ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 7.

⁴⁷² Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 107.

⁴⁷³ Bent, *a.g.e.*, s. 654.

istenmiştir. Dolayısıyla serbest ticaret fikri İngiliz Hükümeti'nin yeni ekonomi politikası olmuştur. 1824'de İngiliz Parlamentosu, Levant tüccarlarına tekelleşme hakkı vermeyeceğini açıkça ifade ettikten sonra Levant Kumpanyası'nın son yöneticisi Lord Grenville'i şirketi kapatma konusunda ikna etmiştir.⁴⁷⁴ Böylece 19 Mayıs 1825 tarihinde Levant Kumpanyası'nın ticari hayatına ve imtiyazlarına son verilmiştir.⁴⁷⁵

Kumpanya, 244 yıllık yaşam süresince İngiliz-Osmanlı ilişkilerinde kilit rol oynamış ve ticari faaliyetlerinin yanısıra İngiltere'nin politik tavrının ilham kaynağı ve uygulayıcısı olmuştur. Alfred C. Wood, Levant Kumpanyası'nı, İngiltere'yi dar ticari ilişkilerden büyük ticaret toplulukları haline dönüştüren, sermaye birikimi sağlayan, deniz taşımacılığının düzenlenmesine katkı sağlayan, Doğu'dan gelen malların yardımıyla tüm sınıfların konforunu arttıran “*mütevazı bir girişim*”⁴⁷⁶ olarak tarif eder.

Levant Kumpanyası kuruluşundan faaliyetlerine son verilinceye kadar Levant bölgesinde Britanya'nın ticari çıkarlarının yanında diplomatik çıkarları için de çalışarak çift yönlü bir misyonun öncüsü olmuştur. Bu bağlamda Britanya, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasi varlığını Levant Kumpanyası aracılığıyla kurduğu ticari örgütlenmesine borçludur. Eğer Levant Kumpanyası kurulmamış olsaydı, Britanya erken dönemlerde Osmanlı İmparatorluğu'nda diplomatik bir yapılanma oluşturamayacak ve daha sonraki yıllarda elde ettiği güçlü siyasi nüfuz kavuşamayacaktı. Dolayısıyla Levant Kumpanyası İngiltere'nin diplomatik örgütlenmesinin en önemli yapı taşı olmuştur.

1.3.1.2. Serbest Ticaret Çağı

On dokuzuncu yüzyılın başlarında İngilizlerin Merkantilist ekonomi anlayışı iyice zayıflamıştır. Korumacılığın ve tekelliliğin kaldırılarak, bireyselliğin öne çıktığı, devletin müdahaleciliğini terkettiği ve mülkiyet hakkını düzenlediği bir ekonomik sistem oluşturulmak istenmektedir. Bir başka ifadeyle bireylerin

⁴⁷⁴ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 28.

⁴⁷⁵ Owen, *a.g.e.*, s. 89; Laidlaw, *a.g.e.*, s. 18-28.

⁴⁷⁶ Wood, *a.g.e.*, s. 260.

korumacılık kalkanından uzak olarak kendi çıkarlarını en iyi şekilde elde edebileceğinin savunulduğu ve devletin müdahaleden kaçındığı Serbest Ticarete dayalı bir anlayış benimsenmektedir. İngiliz Hükümeti'nin Serbest Ticareti güçlü bir şekilde benimsediği ticari hayatını iki yüz yılı aşkın süredir devam ettiren Levant Kumpanyası'nı kapatma kararından anlaşılabilir. Çünkü Majestelerinin Hükümeti 1825'de aldığı Parlamento kararıyla Levant Kumpanyası'nın ticari ve siyasi ayrıcalığına son verdiğini duyurmuştur.⁴⁷⁷ Böylece Britanya, tüccarlarını ve girişimcilerini serbest ticarete ve uluslararası ticarete rekabet ve mücadeleye dayalı bir anlayışın önünü açmıştır. Britanya, serbest ticarete dayanarak yüzyılın son çeyreğinde toplam uluslararası ticaretin yarısını tek başına gerçekleştirmektedir.⁴⁷⁸ Adam Smith'in "gizli el" (invisible hand) yardımıyla piyasanın düzene gireceğini savunduğu serbest piyasa ekonomisinin başarısı olarak kabul edilebilir. İngiliz tüccar ve girişimcileri dünyanın dört bir yanına dağılarak ticaretlerini ve karlarını arttırmışlardır. Dolayısıyla az gelişmiş ülkelerle yapılan Serbest Ticaret, Britanya'nın ekonomik gücünün temel dayanağını oluşturmuştur.⁴⁷⁹

Bu yüzyılda Britanya tüccarlarının yeni işler bulmaktaki hızları, yeni ticari bağlantılar kurmadaki başarıları ve uzak mesafeli ticaretlerindeki hâkim pozisyonları ülkelerini dünyanın büyük ekonomik gücü yapmıştır.⁴⁸⁰ 1800-1830 yılları arasındaki tüm uluslararası ticaretini 300 milyon pounddan 400 milyon pounda çıkarırken, 1870'e gelindiğinde bunu katlayarak 2 milyar poundu geçmiştir.⁴⁸¹ 1830-1910 yılları arasında dünya ticaretindeki ülkeler sıralamasına bakıldığında sırasıyla İngiltere, Fransa ve Almanya şeklinde olduğu görülmektedir.⁴⁸² Bu bağlamda İngiltere tüm dünyada ticari üstünlüğü ele geçirmiştir.

Britanyalı tüccarlar ülkelerinin refahı için dünyanın farklı coğrafyalarına dağılmışlardır. Ayrıca Viyana Antlaşması (1815) sonrası Avrupa'da güçlü bir korumacılık duvarı oluşturulmuş olduğundan dolayı Britanyalı tüccarlar Avrupa

⁴⁷⁷ İngiltere Parlamento'sunun aldığı kararla ilgili bkz. Hurewitz, *a.g.e.*, Vol. I, s. 92.

⁴⁷⁸ Hobsbawm, *a.g.e.*, 1999, s. 50.

⁴⁷⁹ Hobsbawm, *a.g.e.*, 1999, s. 50.

⁴⁸⁰ John Darwin, *The Empire Project The Rise and Fall of the British World-System 1830-1970*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, s. 37.

⁴⁸¹ E. J. Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, Çev: Abdullah Ersoy, Dost Kitapevi, Ankara, 2013, s. 128.

⁴⁸² Soy, *a.g.e.*, 2004, s. 39.

dışında kendilerine yeni piyasalar aramak zorunda kalmışlardır.⁴⁸³ Bu nedenle Britanya ticari yayılmasını Ortadoğu ve Asya'daki pazarlara yönlendirmiştir.⁴⁸⁴ Bir başka ifadeyle, Osmanlı hâkimiyeti altındaki Ortadoğu İngilizler için önemli bir pazar hedefi haline gelmiştir.

Yüzyılın ortalarına yaklaşırken Britanyalı yöneticiler Osmanlı İmparatorluğu'yla hayati bir antlaşmayı imzalamayı başarmıştır. Britanyalılara çeşitli imtiyazlar tanıyan Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması'nın (1838) imzalanmasıyla Britanyalı tüccarların ticaretlerinin geliştirilmesine yardımcı olunurken Osmanlı ekonomisinin de çöküşü hazırlamıştır. Zira anlaşmanın sonucu olarak Osmanlı'nın kendi yerli üreticilerinin ödediği vergiler yabancıların ithalat ve diğer vergiler için ödediğinden daha yüksektir.⁴⁸⁵ Yüksek vergilere tabi olması yabancılara karşı yerli üreticilerin rekabetlerini zorlaştırdığından dolayı yerli üreticiler piyasadan kaybolmuştur. Diğer taraftan bu avantajlı vergilendirme sayesinde yabancı tüccarlar Osmanlı topraklarının her tarafına dağılarak üretimlerini ve gelirlerini arttırmışlardır.⁴⁸⁶ Bu bağlamda, Britanya'nın 1825'deki % 11'lik ihracat oranı 1860'da yaklaşık % 26'ya çıkmıştır.⁴⁸⁷ Bu anlaşmadaki imtiyazlar birçok ülkeye tanınmış olmasına rağmen en karlı çıkan ülke kuşkusuz İngiltere olmuştur. Öte yandan Balta Limanı Antlaşması, Osmanlı topraklarında devlet tekelinin kırılması anlamına geldiğinden, en zararlı çıkan ise Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır yönetimi olmuştur.⁴⁸⁸

Balta Limanı Antlaşmasıyla, İngiltere rakipleri karşısında daha güçlü bir konuma gelebilmiştir. Çünkü Fransa ve Rusya'nın yayılma arzularını önleyebilmiş, bölgede kendisi dışında güçlü bir oluşumun meydana gelmesini engelleyebilmiştir. Dahası ulusal çıkarlarına uygun olduğu için Osmanlı Devleti'nin statükosunun korunması yönündeki dış politikasını netleştirmiştir. Ayrıca Mısır Valisi Mehmet Ali

⁴⁸³ Gordon L. Iseminger, "The Old Turkish Hands: The British Levantine Consuls, 1856-1876", *Middle East Journal*, Vol. 22, No. 3, Summer, 1968, s. 298.

⁴⁸⁴ Darwin, *a.g.e.*, s. 37.

⁴⁸⁵ Charles Issawi, "De-Industrialization and Re-Industrialization in the Middle East since 1800", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 12, No. 4, Dec. 1980, s. 470.

⁴⁸⁶ Issawi, *a.g.m.*, s. 470.

⁴⁸⁷ Darwin, *a.g.e.*, s. 37.

⁴⁸⁸ Hasan Şahin, "Şark Meselesi Çerçevesinde Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Genel Bir Bakış (Başlangıcından Paris Barışı'na Kadar)", *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 29, Prof Dr. Zeki Başar Özel Sayısı, Erzurum, 2006, s. 226.

Paşa'nın güçlenmesini sağlayan ekonomik kaynaklar elinden alınarak, Doğu Akdeniz'de İngiliz ticaretine tehdit oluşturabilecek önemli bir potansiyel güç bertaraf edilmiştir.⁴⁸⁹ Böylece Britanya çıkarlarını baltalayabilme ihtimali olan Mısır yönetimi, ekonomisine müdahale edilerek etkisiz hale getirilmiştir. Zira Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da uyguladığı ekonomik model başarılı olmuştur.

Balta Limanı Antlaşması'nın en önemli yönlerinden birisi Osmanlı topraklarında uygulanan “yed-i vahidi” hedef almasıdır. Çünkü Osmanlı Devleti ekonomisini düzeltmek, hazinesinin gelirini arttırmak ve bazı ürünlerin ihraç yoluyla zarar görmesini önlemek için bir koruma sistemi olan yed-i vahidi uygulamaktaydı. Ancak bazı mallar üzerine koyulan yed-i vahid, İngiliz tüccarlarının işine gelmemiştir. İngiltere, Osmanlı malları üzerindeki bu “koruyucu kalkanın” kaldırılmasını ve daha sınırsız bir ticaret yapılmasını istemektedir.⁴⁹⁰ İngilizler, serbest ticaretlerinin önündeki tüm engellemelerin kaldırılmasını talep etmektedirler. Bu konudaki şikâyetlerini diplomatlarını devreye sokmak suretiyle Osmanlı yöneticilerine iletmektedirler. Bu yol izlenerek 1833'de Suriye ipeğine konan yed-i vahid ile ilgili şikâyet Osmanlı Sarayı'na iletilmiştir.⁴⁹¹

Lord Palmerston, tüccar bir millet olduklarını vurgulayarak ticari çıkarlarına ters düşecek bir olayla karşılaştıklarında, ticaretlerinin yanında siyasi ilişkilerinin de kesileceğini ifade ederek Osmanlı yöneticilerini uyarmıştır.⁴⁹² Palmerston'un bu tutumundan ticaretlerinin önünde hiçbir engeli kabul etmeyeceklerini ve siyasetlerinin ticaretlerine bağlı olduğu ve ticaretlerini desteklemek için siyasi ilişkilerini tehdit olarak kullanabilecekleri anlaşılmaktadır.

“Tüccar millet” olarak nitelendirilen İngilizler, ticaretlerini geliştirme yönündeki siyasi çabalarına devam etmiştir. Lord Palmerston, “Hükümetin en büyük gayesinin dünyanın her yerinde ülkenin ticaretini genişletmek”⁴⁹³ olduğunu ifade etmektedir. Hükümet'in tüccarlarını bu konuda teşvik etmeleri, ülkenin içinde bulunduğu zor durumdan kurtulması için gerekli olmuştur. Çünkü 1830-1840

⁴⁸⁹ Soy, *a.g.m.*, 2008, s. 150.

⁴⁹⁰ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 113.

⁴⁹¹ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 113.

⁴⁹² Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 117.

⁴⁹³ Darwin, *a.g.e.*, s. 36.

yıllarında sanayi bölgelerinde işsizliği ve çekişmeleri önlemek, tekstil ve demir eşya alanındaki hızlı üretim için gereken pazarların bulunması zaruridir.⁴⁹⁴

Balta Limanı Antlaşması'nın imzalanmasının ardından İngilizler daha rahat bir ticaret ortamı bulmuşlardır. Bu nedenle, Lord Palmerston, Osmanlı Devleti'nin siyasi istiklali yanında ticari istiklalinin de çok önemli olduğunu ve başka hiçbir devletin İngiliz ticaretine Osmanlılar kadar liberal bir hak tanımadığını dile getirmiştir.⁴⁹⁵ Çünkü ticaretlerini kolaylaştırmaya yönelik tüm istekleri bir şekilde Osmanlı yöneticileri tarafından kabul edilmek zorunda kalmıştır. Bunun bir örneği Bursa ipeği ihracatında görülmektedir. On dokuzuncu yüzyılın başından itibaren İngilizlerin ve diğer tüm Avrupalı tüccarların gözdesi olan Bursa ipeğinin yüklendiği İstanbul Limanı'nın yanısıra İngilizlerin İzmir Limanı'ndan da yükleme yapılmasını isteyen talebi kabul edilmiştir.⁴⁹⁶ Böylece yıllardır geçerli olan bir uygulama İngilizlerin isteğiyle delinmiş olmaktadır.

1840'lere gelindiğinde Osmanlılarla ticari ilişkilerini tamir eden Fransa ve Avusturya, Britanya'nın Levant bölgesindeki en büyük rakipleri olmuştur.⁴⁹⁷ Böylece Fransa eskiden olduğu gibi Levant bölgesinde güçlü bir ticari rakibe dönüşmüş ve İngilizlerin hareketlerini kısıtlamıştır. Yine de Britanya'nın bölgedeki etkinliği Fransa ile kıyaslanmayacak kadar fazladır.

Balta Limanı Antlaşması, imzalandığı yıllarda Osmanlıların ticaretine faydalı olacağı şeklinde mülahaza edilmiştir. Ancak anlaşmanın farklı etkileri ilerleyen yıllarda kendini iyice hissettirmeye başlamıştır. Özellikle 1850'den sonra Osmanlı hazinesinde gelir azalması meydana gelmiştir. Ardından Kırım'da Rusya'yla yaşanan gerginlik Osmanlı askerlerinin mobilizasyonunu gerekli hale getirmiş ve Osmanlı Devleti'nin zayıflamış bütçesiyle savaş finansmanını karşılamakta zorlandığı görülmüştür. Osmanlı yöneticileri, yaşadıkları finansal zorluktan kurturulabilmenin çaresini dış borçta aramaya başlamıştır. Dış borçlanmasında devletin içerisine kadar nüfuz etmiş olan İngilizler yardımcı olmuştur. Böylece Osmanlı Devleti'nin ilk dış

⁴⁹⁴ Darwin, *a.g.e.*, s. 36.

⁴⁹⁵ Karbat, *a.g.e.*, s. 54.

⁴⁹⁶ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 166.

⁴⁹⁷ Owen, *a.g.e.*, s. 86.

borçlanma anlaşması İngilizlerin desteğiyle 1854’de Rusya’ya karşı yapılacak olan askeri harekâta hazırlanmanın yüksek maliyetinden dolayı yapılmıştır.⁴⁹⁸

Kırım Savaşı öncesi ihtiyaç duyulan dış borç aslında Osmanlı Devleti için yeni bir paradigmanın ortaya çıktığının işaretidir. Çünkü Osmanlı Devleti mali sıkıntısını bir başka devletten alacağı borçla aşabilmektedir. Hâlbuki Osmanlılar geniş bir coğrafyaya hükmetmiş ve dünyanın en güçlü devleti olmuştur. Gelineen noktada bu gücünün azaldığı görülmektedir. Artık bütçe dengesini kuramadığı ve dışardan borç bulmanın elzem olduğu bir sürece girmiştir. Sağlanan bu finansal destekle hazinesinin kontrol altına alınacağı ve yabancı finansal kurumlar tarafından çevreleneceği bir dönemin kapısı aralanmıştır. Kısa zaman sonra dış güçlerin baskısı ve denetlemesine açık bir hale geldiği daha derinden hissedilmiştir. Kırım Savaşı’na hazırlık dönemi ve savaş sonrası ekonomik ve siyasi parametrelerden Osmanlı Devleti’nin zor durumda olduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle Kırım Savaşı, Osmanlı Devleti’nin dış güçlere bağılılığının arttığı bir dönemin başlangıcı olmuştur.

1848-1870 yılları arasında İngilizlerin Osmanlı Devleti’ne yaptığı ihracat tutarı neredeyse iki katına çıkmıştır.⁴⁹⁹ İngilizlerin desteğiyle bankaların kurulması ticaretlerinin artışının göstergesi olarak kabul edilebilir. Uluslararası güçlerin “*ticari eli*” olan finansal kuruluşlar, Osmanlı’nın ekonomik ve siyasi olarak kontrol alınması için yoğun bir faaliyete girmişlerdir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupalı güçler birbirleriyle rekabet halinde, Osmanlı Devleti üzerindeki ekonomik ve siyasi nüfuzunu arttırmak için bankaları araç olarak kullanmışlardır.⁵⁰⁰ Batılı finansal şirketlerin, Kırım Savaşı ve Osmanlı’nın modernleşme çalışmaları sonrasında etkili olduğu görülmektedir. Hızlı bir modernleşme atağıyla Osmanlı Devleti’nin ekonomik, askeri ve siyasi gelişmesinin sağlanacağı hesap edilmiştir. Osmanlı Devleti’nde modernleşme çalışmaları fazla bir sanayisi olmadığından dolayı tarımsal alanda yapılmasını gerektirmiştir. Çünkü Osmanlı’nın tarıma dayalı bir ekonomisi vardı. Bu nedenle tarımda artan yatırımlar, taşımacılık ve sulama

⁴⁹⁸ Owen, *a.g.e.*, s. 100.

⁴⁹⁹ Owen, *a.g.e.*, s. 101.

⁵⁰⁰ Owen, *a.g.e.*, s. 103.

sistemlerinin inşasında oldukça fazla paraya ihtiyaç duyulmaktaydı.⁵⁰¹ 1856 Paris Antlaşması'yla yönetim reformlarını yapacağına söz veren Osmanlı Devleti'nin Avrupa Uyumu'na (the Concert of Europe) kabul edilmesiyle Türkiye'ye yabancı sermaye akışı başlamıştır.⁵⁰² Ancak bu sermaye akışıyla birlikte Osmanlı'nın borçları da artmıştır. Borçların artışında Londra ve Paris'teki kredi kuruluşlarının yanında Osmanlı Bankası (1856), Emperyal Osmanlı (1863), Credit General Ottoman (1869) ve Mısır'daki Anglo-Egyptian Bank'ın (1864) önemli rolü vardır.⁵⁰³ Bu finansal kuruluşlar, Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı oluşturmaktadır. Galata Bankerlerinin de büyük borçlanmalar için önemli bir baskı grubu olduğunun unutulmaması gerekir.⁵⁰⁴ Bu kuruluşlar Avrupa para piyasaları ile Ortadoğu'yu birbirine bağlıyor ve Osmanlı yönetimine belli bir bedel karşılığında istediği kadar borç bulmasına yardımcı oluyordu.⁵⁰⁵ Böylece bulunan borçlardan alınan komisyonlar ya Londra ya da Fransa'ya gidiyordu.⁵⁰⁶ Çok yüksek faiz oranlarıyla temin edilen dış borç, Osmanlı Devleti'ne karşı politik ve ekonomik bir baskı aracı olarak kullanıldığından ülkenin omurgasına zarar vermekteydi. Yani Türkiye içinden çıkamayacağı bir borç sarmalına girmiştir. Bu nedenle, 1875'de Osmanlılar borçlarından dolayı erteleme (moratorium) istemek zorunda kalmıştır.⁵⁰⁷ Bu erteleme bir bakıma Osmanlı Devleti'nin iktisaden çöktüğü anlamına gelmektedir.

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nin patlak vermesi Osmanlı ekonomisini büsbütün zora sokmuştur. Ancak yabancıların ticari faaliyetleri ülkenin bazı bölgelerinde hızla devam etmektedir. İngilizler, Basra ve Bağdat bölgesinde ticaretlerini geliştirmek için çabalamaktadır. 1861'de Londra Hükümeti'nin desteğiyle nehir taşımacılığı yapmak üzere "*Euphrates and Tigris Steam Navigation Company*" kurulmuştur.⁵⁰⁸ Şirketin kuruluşu, Britanya'nın izlediği iktisat

⁵⁰¹ Owen, *a.g.e.*, s. 102.

⁵⁰² Albert Baster, "The Origins of British Banking Expansion in the Near East", *The Economic History Review*, Vol. 5, No. 1, Oct. 1934, s. 76-77.

⁵⁰³ Owen, *a.g.e.*, s. 103.

⁵⁰⁴ Owen, *a.g.e.*, s. 103.

⁵⁰⁵ Owen, *a.g.e.*, s. 103.

⁵⁰⁶ Baster, *a.g.m.*, s. 77.

⁵⁰⁷ Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerileyişi ve Çöküş Tarihi*, Çev: Belkıs Çorakçı Dışbudak, Alfa Yayınları, I. Basım, İstanbul, 2014, s. 223.

⁵⁰⁸ Owen, *a.g.e.*, s. 181; Edward Mead Earle, *Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı (1903-1923)*, Ed. Ö. Andaç Uğurlu, Özgün Yayınevi, I. Baskı, İstanbul, 2003, s. 75.

politikasıyla oldukça uyumludur. Çünkü Britanya'nın desteklediği "leissez faire" anlayışında sosyal refahı en üst seviyeye yükseltmenin bireysel teşebbüsle mümkün olabileceğine inanılmaktadır.⁵⁰⁹ Böylece şirketin kendi gemileriyle Bağdat ve Basra arasındaki yük taşımacılığını düzenli bir şekilde yapacak ve bazı gemicilerin İngiltere'den yük getirdiklerinde dönüş yükü bulamadıklarına dair yakınmalarına da çare bulunmuş olacaktır.⁵¹⁰ Şirket tek başına taşımacılık işini yapmaktadır ve bunun avantajını da kullanmaktadır. Dolayısıyla rakipleri olmadığı için navlun bedellerini istedikleri gibi belirleyebilmektedir. Anlatılanlar düzleminde, 1864-1880 tarihleri arasında Britanya'nın Mezopotamya'daki ticaretinde birkaç yıl hariç toplamda artış olduğu görülmektedir.⁵¹¹ Ayrıca 1880'den başlamak üzere Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde, üretim, yabancı ticareti ve kentsel ücretlerin yer aldığı çeşitli bulgular, Suriye, Lübnan ve Filistin'de büyümenin oldukça yüksek oranlarda olduğuna işaret etmektedir.⁵¹² Bölgedeki bu gelişmeler yabancıların bu bölgeye olan ilgisini göstermesi açısından önemlidir.

1870-1900 yılları arasında Britanya'nın rakipleriyle kıyaslandığında Osmanlı İmparatorluğu'na ihracatı en yüksek ülke olduğu görülmektedir.⁵¹³ Bu dönemde İngilizlerin ticaretinin yüksek olmasında onları destekleyen gayrimüslümlerden oluşan bir burjuvazi sınıfının payı bulunmaktadır ve bu sınıfın güçlenmesiyle İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğundaki konumu sağlamlaşmıştır.⁵¹⁴ İngilizlerle işbirliği yapan bu burjuvazi sınıf yaptıkları ticaretten aldıkları paylarla ekonomik durumlarını geliştirmişlerdir.

Bu dönemde Büyük Güçlerin Osmanlılarla yaptığı ticaretinde Almanların ve Avusturyalıların da ticaret hacminin büyük oranda artış gösterdiği görülmektedir.⁵¹⁵ 1898'de Beyrut'taki Britanya konsolosunun Lord Sallisbury'e sunduğu bir raporda piyasaya ucuz ve bol miktarda mallarla giren Almanların, Suriye pamuklu pazarını

⁵⁰⁹ Tuğba Torun, "İktisat Etik İlişisine Sosyal Darwinist Bir Yaklaşım", *İş Ahlakı Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, 2013, s. 142-143.

⁵¹⁰ Owen, *a.g.e.*, s. 181.

⁵¹¹ Tablo için bkz. Owen, *a.g.e.*, s. 182.

⁵¹² Şevket Pamuk, "Estimating Economic Growth in the Middle East since 1820", *The Journal of Economic History*, Vol. 66, No. 3, Sep., 2006, s. 818.

⁵¹³ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 51.

⁵¹⁴ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 129.

⁵¹⁵ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 22.

İtalyanların ve İngilizlerin elinden almış olduğu ifade edilmektedir.⁵¹⁶ Yakındoğu’da yabancı ticaretine bakıldığında 1900-1910 yılları arasında İngiltere’nin halen birinci sırada olduğu, en yakınında ise Almanya ve ardından da Avusturya’nın geldiği görülmektedir.⁵¹⁷ Almanların ticaretlerindeki artış nispidir. Almanların Akdeniz’e, Ege’ye ve Basra Körfezi’ne düzenli gemi seferleri göndermesi ve buradaki işlem hacmini arttırması, İngilizlerin deniz ticaret egemenliğine meydan okuyacak türdendir.⁵¹⁸ Almanların, diğer güçlerle kıyaslandığında bu dönemde politik ağırlıkları daha yüksektir. Dolayısıyla Almanların Osmanlı Devleti’ndeki güçlü konumu ticaretinin artışına yansımıştır.

Osmanlı Devleti’nin borçlanmasıyla başlayan süreçte yaşanan savaşlar, krizler ve yüksek faiz oranlarıyla bulunan borçlar ülke ekonomisinin iyice bozulmasına neden olmuştur. Avrupa finans piyasalarında 1873 ekonomik krizinin yayılmasının ardından, Osmanlı ve Mısır yetkilileri 1875-76 yıllarında birikmiş borçları için bir “*borç erteleme*si” istemek zorunda kalmıştır.⁵¹⁹ Ardından 1881’de Osmanlı Devleti’nin ekonomik iflasının işareti kabul edilebilecek olan Düyun-u Umumiye idaresi kurulmuştur.⁵²⁰ Ülkenin önemli gelir kaynakları bu kurumun denetimine bırakılmış ve yabancı borç tahvili sahiplerinin sermayesi güven altına alınmıştır.⁵²¹

1882’de Mısır işgalinden sonra İngilizler tarım alanlarını geliştirmeye odaklandılar. Sulama sistemini iyileştirerek yazın dahi sulama yapabilmeye olanağı sağlanmış ve daha çok pamuk geliri elde ederek Mısır’ın tekrar iflasa düşmesi önlenmeye çalışılmıştır.⁵²² Ayrıca 1912’den önce tarım ürünlerini daha rahat taşıyabilmek için 2400 km tarım yolu ve 1200 km demiryolu ağı inşa edilmiştir.⁵²³ Daha sonra Britanyalılar Mısır ekonomisine doğrudan müdahale etmektense “*laissez faire*” prensipleriyle hareket ederek özel sektörü desteklemiş ve bu doğrultuda National Bank of Egypt ve Agricultural Bank’ın kurulmasıyla özel teşebbüse

⁵¹⁶ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 53.

⁵¹⁷ Earle, *a.g.e.*, 2003, s. 102.

⁵¹⁸ Earle, *a.g.e.*, 2003, s. 103-104-105.

⁵¹⁹ Pamuk, *a.g.m.*, s. 820.

⁵²⁰ Karbat, *a.g.e.*, s. 57.

⁵²¹ Earle, *a.g.e.*, 2003, s.113.

⁵²² Owen, *a.g.e.*, s. 221.

⁵²³ Owen, *a.g.e.*, s. 222.

öncülük etmiştir.⁵²⁴ Böylece Britanya İmparatorluğu, Ortadoğu'daki ticaretini yönlendirmek için liberal ticaret anlayışını benimsemiş ve müdahalelerini bu prensiplere göre yapmıştır.

1.3.1.3. Bölgesel Rekabet: Bağdat Demiryolu ve Petrol

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde uluslararası sistemde Almanya güçlü bir oyuncu olarak ortaya çıkmıştır. Almanya'nın sanayi, askeri ve politik alanda hızlı yükselişi ve uluslararası sistemde kendini konumlandırması uluslararası rekabeti arttırmıştır. Almanya'nın güçlü konumu yanında Osmanlı İmparatorluğu'yla kurduğu ikili ilişkisinin düzeyi diğer aktörlerin tedirginliğini arttırmıştır. Zira yeni yüzyılın başından itibaren Ortadoğu'da büyük güçlerin üzerinde odaklandıkları iki önemli konu bulunmaktadır: Bağdat Demiryolu Projesi ve Petrol. Her ikisi de uluslararası güçlerin bölgesel rekabetinin ve Birinci Dünya Savaşı'nın temel unsurları olmuştur. Bir başka ifadeyle Ortadoğu'nun bereketli topraklarının iktisadi ve siyasi kalkınmasını hedefleyen ve proje ortağı olan ülkelerin büyük umutlar bağladığı bir yatırım projesi olan Bağdat Demiryolu, kısa sürede uluslararası rekabetin en önemli araçlarından biri haline dönüşmüş ve Büyük Savaşın çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁵²⁵

1890'dan sonra Alman-Osmanlı ilişkilerinin karşılıklı olarak gelişmesinde Alman diplomasisinin başarısının yanında diğer batılı güçlerin izlediği iktisadi ve siyasi politikaların da rolü olmuştur. Almanya'nın Osmanlı topraklarına sahip olma iddiasının olmaması, kazandığı ciddi askeri ve iktisadi başarılar ve diğer büyük güçlerin Osmanlı Sultanı'nın gözünde değer kaybetmiş olması Osmanlı Devleti üzerinde güçlü bir nüfuz kurulmasında etkili olmuştur.⁵²⁶ Almanya, Büyük Güçlerin özellikle İngiltere'nin aksine, Osmanlı topraklarını paylaşmak değil de, bu topraklardaki kaynaklardan barışçıl yollarla faydalanmayı hedeflediğini Osmanlı yöneticilerine hissettirebilmiştir.⁵²⁷

⁵²⁴ Owen, *a.g.e.*, s. 225.

⁵²⁵ Earle, *a.g.e.*, 2003, s. 11.

⁵²⁶ Soy, *a.g.e.*, 2004, s. 307.

⁵²⁷ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 45.

Osmanlı Devleti'nin güçlü bir desteğe ihtiyaç duyduğu zamanı iyi değerlendiren Alman İmparatorluğu, Ortadoğu'nun zenginliklerinden pay elde etmek üzere harekete geçmiştir. 1888'de İstanbul'da Deutsche Bank'ı açarak Osmanlı ilişkilerine finansal bir güçle iştirak etmiştir.⁵²⁸ Böylece Osmanlı Devleti'ndeki varlığını kuvvetlendirmiştir. Zaten 1880'den itibaren Alman bankaları Osmanlı Devleti'ne sermaye ihracatı gerçekleştirmekteydi.⁵²⁹ Yeni banka şubeleri açılarak ithalat ve ihracat için gerekli olan krediler tedarik edilmiştir.⁵³⁰ Çok sayıda Alman tüccarı Osmanlı topraklarında ticaret yapmaya başlamıştır. Bu tüccarlar hem ihtiyaç duydukları malları satın alıyor hem de Osmanlı Devleti'ne askeri mühümat ve ihtiyaç duyulan başka malları satıyordu.⁵³¹ Nihayetinde Osmanlı Devleti, Almanya'nın son zamanlarda oldukça gelişmiş olan sanayisi için bulunmaz bir pazar olmuştur.

Alman İmparatoru II. Wilhelm, Osmanlılarla yakınlaşma fırsatını çok iyi değerlendirmiş ilki 1886'da olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'na iki üst düzey ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaretler Osmanlı-Almanya dostluğunu pekiştirmeye yöneliktir. Almanlar başarılı bir diplomasi çalışması yürüterek İngiliz ve Fransızların Osmanlılar üzerindeki siyasi, ekonomik ve askeri nüfuzunun yerine kendilerininkini ikame edebilmeyi başarabilmiştir. Bir başka deyişle İngilizlerin yaklaşık üç yüz yıllık çabalarıyla elde ettikleri konumu Almanlar sadece otuz yılda yakalamışlardır.⁵³² Almanların bu konudaki başarısında akıllı bir diplomasi yürüterek emperyalist bir yaklaşımının olmadığını Osmanlı yetkililerine iletebilmiş olmalarının etkisi bulunmaktadır. Öte yandan özellikle İngilizlerin Kıbrıs ve Mısır işgalleri de Almanların işini kolaylaştırmıştır.

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren Batılı devletler eski ticaret yollarını aktif bir şekilde kullanmak için adeta birbirleriyle yarışmaktadırlar. Bu eski ticaret yollarının yeniden hareketlendirilmesi emperyalist devletlerin çatışmalarına yeni bir zemin hazırlamış ve uluslararası mücadeleyi alevlendirmiştir.⁵³³ Eski ticaret yollarının geçtiği bölgeye demiryolu ağı kurulmak istenmektedir. Zira demiryolunun

⁵²⁸ Owen, *a.g.e.*, s. 195.

⁵²⁹ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 3.4

⁵³⁰ Earle, *a.g.e.*, 2003, s. 41.

⁵³¹ Earle, *a.g.e.*, 2003, s. 42.

⁵³² Waylet ve Ernst, *a.g.e.*, s. 313.

⁵³³ Earle, *a.g.e.*, 2003, s. 11.

geçtiği bölge emperyalist devletlerin henüz tam manasıyla ulaşamadığı ve üzerinde yeterince çalışma yapamadığı dünyanın en önemli gelişmemiş bölgesidir.⁵³⁴

Bir Alman teknik heyeti demiryolu bölgesinin etüd çalışmalarını yapmış, Almanların kurduğu Anadolu Demiryolları Kumpanyası Genel Müdürü Dr. Zander anlaşma şartlarını Osmanlı Nafia Nazırı Zihni Paşa ile belirlemiş, Dr. Von Siemens ise mali yönünü hesaplamış ve neticede 1902’de Almanlara Sultan Abdülhamid Han tarafından Bağdat Demiryolu ayrıcalığı verilmiştir.⁵³⁵ Avrupa’da önemli bir gücü temsil eden Almanların, Osmanlılarla yürütmeye çalıştıkları Bağdat Demiryolu Projesi İngiliz çıkar bölgesine ulaşımı kolaylaştırmakta ve saldırı riskini arttırmaktadır. Dolayısıyla güçlü bir Almanya’nın Bağdat’a kadar ulaşacak bir demiryolu hattını inşa etmesi Britanya Hükümetini ziyadesiyle rahatsız etmiştir. Ortadoğu’nun kalbine kadar ulaşacak bir demiryolu ağı, olası bir askeri mobilizasyonu da kolaylaştırabileceği düşünüldüğünden⁵³⁶ İngiliz çıkar bölgesine tehdit olarak algılanmıştır. Ayrıca İngilizlerin ve diğer Avrupalı ülkelerin bu projede yer almaması bir başka rahatsızlık nedenidir. Çünkü böyle büyük bir projenin tek bir ülke tarafından üstlenilmesi diğer Büyük Güçlerin kabul edebileceği bir durum değildir.

Ortadoğu, uluslararası aktörlerin büyük bir siyasi ve ekonomik mücadele alanına dönüşmüştür. Uluslararası güçler, girişimcilerinin ve tüccarlarının başarıları olabilmeleri için gereken desteği vermişlerdir. Bölgede ticari ve siyasi üstünlüğü ellerine geçirip, rakiplerini elimine etmek istemişlerdir. Bu açıdan ele alındığında Bağdat Demiryolu Projesi’nin Almanya’ya terk edilmesi, hem ticari hem de siyasi dengeyi Almanya lehine değiştireceğinden dolayı Britanya’nın bu projeye kayıtsız kalması düşünülemezdi. Ayrıca Bağdat Demiryolu’nun geçtiği hattın her iki yanına genişleyen 20 km gibi muazzam bir alanda bulunan zenginliğinin imtiyazı da Almanlara verilmiştir.⁵³⁷ Bu nedenle Demiryolu şirketi Avrupa’dan modern tarım

⁵³⁴ Earle, *a.g.e.*, 2003, s. 1.

⁵³⁵ Earle, *a.g.e.*, 2003, s. 69; Bağdat Demiryolu anlaşması metni için bkz. *Osmanlı Döneminde Irak*, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Plato Basımevi, İstanbul, 2006, s. 8-9-10-11-204-208.

⁵³⁶ Earle, *a.g.e.*, 2003, s. 28.

⁵³⁷ Abdullah Manaz, “Oil and The Middle East Policy”, *Cağ University Journal of Social Sciences*, 6 (2) December 2009, s. 73.

aletleri getirmek ve eğitimler verdirmek suretiyle hat üzerindeki tarımın geliştirilmesine çalışmıştır.⁵³⁸ Bu geniş alan Almanların bölgeye yönelik beklentilerini arttırmıştır. Çünkü demiryolu hattı üzerindeki tarım alanlarının değerlendirilmesi, Alman ticari geleceğinin temeli olarak görülmekteydi.⁵³⁹ Ancak Almanya'nın bu türden bir iktisadi stratejiyi benimsemiş olması emperyalist devletlerin uyguladığı yöntemlere benzememektedir. Zira Britanya'nın da aralarında bulunduğu büyük devletler sömürgecilik yoluyla iktisadi çıkar bölgeleri kurarken, Almanya alışılmadık bir şekilde sömürgeciliğe başvurmadan yalnızca iktisadi girişimlerle yetiniyor görünmektedir.⁵⁴⁰

Almanlar, Bağdat Demiryolu'nun geçeceği bölgenin ekonomik değerinin farkındadır. Çünkü 1870'lerde Musul bölgesinde petrolün varlığından haberdardılar ve bölgede petrolün bulunduğunu Osmanlı yetkililerine bildirmişlerdir.⁵⁴¹ Diğer taraftan Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid Han, bölgedeki petrol zenginliğini korumak amacıyla petrol imtiyazlarını bazı güvendiği Paşalarına tahsis etmek ve Kerkük ve Musul petrol yataklarını Sultan'ın özel mülkü ilan etmek suretiyle tedbir almaya çalışmıştır.⁵⁴²

Yirminci yüzyılın başında Mezopotamya bölgesine Büyük Güçlerin ilgisi artmaya başlamıştır. Musul ve Kerkük vilayetlerinde bulunan petrol, mahalli ihtiyaçların karşılanması için ilkel metotlarla ve az miktarda çıkarılıyordu ancak bir Alman teknik heyeti Mezopotamya petrol kaynaklarının daha fazla araştırılması gerektiğini rapor etmesi⁵⁴³ üzerine Almanların bölgeye olan ilgileri artmıştır ve daha ileri adımlar atmasına neden olmuştur. Deutsche Bank, Anadolu Demiryolu Şirketi aracılığıyla Fırat ve Dicle vadilerindeki petrol yataklarının tetkik edilmesi imtiyazını elde etmiştir.⁵⁴⁴ Bu anlaşma uygulanamamış ancak Almanların bölgeye olan ilgisini

⁵³⁸ Waylet ve Ernst, *a.g.e.*, s. 156.

⁵³⁹ Waylet ve Ernst, *a.g.e.*, s. 107.

⁵⁴⁰ Waylet ve Ernst, *a.g.e.*, s. 49.

⁵⁴¹ Manaz, *a.g.m.*, s. 72-73.

⁵⁴² Manaz, *a.g.m.*, s. 73.

⁵⁴³ Edward Mead Earle, "The Turkish Petroleum Company-A Study in Oleaginous Diplomacy", *Political Science Quarterly*, Vol. 39, No. 2, June 1924, s. 266.

⁵⁴⁴ Earle, *a.g.m.*, 1924, s. 266.

tetiklemiştir.⁵⁴⁵ Almanların bölgeye olan ilgisi, hiçbir ticari faaliyeti ve vatandaşı olmamasına rağmen Musul'da bir konsolosluk açmak istemelerinden anlaşılabilir.⁵⁴⁶

Britanya İmparatorluğu'nun Ortadoğu'ya ilgisinin en büyük nedenlerinden birisi bölgedeki petrol yataklarıdır. Çünkü Britanya sanayi ve teknolojisinin ilerlemesiyle gemilerin yakıtını kömürden petrole çevirmiş böylece hem insan gücü hem de zaman tasarrufuna gitmiştir. 1912'de Britanya Kraliyet Deniz Kuvvetleri Bakanı Winston Churchill, Deniz Kuvvetlerinin petrole çalışan gemiler kullanacağını açıklamıştır. Courtney Hunt'a göre; Churchill'in kararından sonra kendine ait petrol rezervi bulunmayan Britanya İmparatorluğu, Irak petrolüne göz dikmeye ve Irak'taki Osmanlı hâkimiyetine kafa tutmaya başlamıştır.⁵⁴⁷ Yani İngilizlerin donanmasında kullanacağı yakıtla ilgili değişiklik kararı daha çok petrole ihtiyaçlarının olacağı anlamına gelmektedir. Britanya, petrol rezervlerine sahip olan bir ülke olmadığı için İran petrolünü kullanmaktadır. Özellikle Basra Körfezi, İran'dan gelen petrolün yükleme alanı olarak kullanılmakta ve bu bölgede çok önemli bir ticari faaliyet yürütülmektedir. Basra Körfezi'nde bulunan Abadan Adası'nda İngilizlerin büyük bir petrol rafinerisi vardır.⁵⁴⁸ Buradan İran petrolünü ülkelerine sevk etmektedirler.

Musul civarında petrol rezervlerinin varlığı Osmanlı yöneticileri tarafından bilinmektedir.⁵⁴⁹ Ancak bölgedeki petrol ticari amaçla kullanılmamaktadır. Yine de Britanya'nın bölgeye olan ilgisini azaltmamaktadır. Çünkü henüz ticareti yapılacak kadar çıkarılmıyor olmasına rağmen Mezopotamya petrolünün “*negatif stratejik değeri*” bulunmaktaydı. Bir başka ifadeyle Mezopotamya petrolü iktisadi olarak kullanılmıyor olsa dahi başka biri gücün eline geçmesine de izin verilmemeliydi. İngilizler Mezopotamya petrolünü kullanamıyor olsa bile başka ülkelerin kullanması da engellenmeliydi.

⁵⁴⁵ Earle, *a.g.m.*, 1924, s. 266.

⁵⁴⁶ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 133.

⁵⁴⁷ Courtney Hunt, *The History of Iraq*, Greenwood Press, London, 2005, s. 58.

⁵⁴⁸ Gökhan Bolat, “Anglo-Persian Oil Company'den British Petroleum'a (BP): İngiltere'nin İran'daki Petrol Macerası”, *History Studies*, Volume 5/2, 2013, s. 62.

⁵⁴⁹ Bkz. *Osmanlı Döneminde Irak*, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul, 2006, Plato Basımevi, s. 204-208.

Britanya İmparatorluğu, bölgedeki petrol faaliyetlerini İran'daki Britanya petrol gücünün kurucusu olan Anglo-Persian Company'den William Knox D'Arcy'in faaliyetleriyle yürütmektedir.⁵⁵⁰ Ayrıca Anglo Persian Company, Ortadoğu gibi stratejik bir bölgede rakipleri Rusya ve Almanya'ya karşı İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan yardım almaktaydı.⁵⁵¹ Bunun yanı sıra, 1912'de Sir Ernest Cassel Mesopotamya petrol yataklarının tüm haklarını elde etmek ve Osmanlı Devleti'nin başka bölgelerinde de petrol araştırması yapmak amacıyla bir İngiliz anonim ortaklığı olan Turkish Petroleum Company'yi kurmuştur.⁵⁵² Daha sonra Alman ve İngiliz hükümetleri konuyla ilgilenerek, Osmanlı Devleti ve kendi aralarında olmak üzere yaptıkları anlaşmalarla konuyu kendi çıkarlarına uygun hale getirmeye çalışmışlardır.⁵⁵³ 1914'de Londra Hükümeti, Turkish Petroleum Company'nin petrol ürünleri imtiyazının devredildiği Anglo Persian Company'nin hisselerini satın alarak kontrolü eline geçirmiştir.⁵⁵⁴ Bu bağlamda Mezopotamya'da petrol işlerinin devlet eliyle yönetilmesine karar verilmiştir. Ancak Büyük Savaş'ın patlak vermesiyle Mezopotamya petrolünün çıkarılması gecikmiştir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu tek taraflı olarak kapitülasyonları kaldırarak İngiliz-Türk ticari ilişkilerini sonlandırmıştır.⁵⁵⁵

1.3.2. Dini Örgütlenme

Britanya'nın Ortadoğu'daki dini örgütlenmesi bölgeyle ilgili dış politika araçlarından birisi olmuştur. Britanya İmparatorluğu, bu sayede bölgedeki siyasi nüfuzunu arttırabilmiştir. Ayrıca dini örgütlerinin yardımıyla Ortadoğu'da Batı değerlerinin yerleştirilmesine yönelik kültürel değişim çabasında bulunulmuştur. Misyonerlerin kullandığı eğitim ve sağlık örgütleri bu değişimin öncüleri olmuştur.

⁵⁵⁰ Earle, *a.g.m.*, 1924, s. 266.

⁵⁵¹ G. Gareth Jones, "The British Government and the Oil Companies 1912-1924: The Search for an Oil Policy", *The Historical Journal*, Vol. 20, No. 3, Sep., 1977, s. 649.

⁵⁵² Earle, *a.g.m.*, 1924, s. 268.

⁵⁵³ Earle, *a.g.m.*, 1924, s. 268.

⁵⁵⁴ Earle, *a.g.m.*, 1924, s. 267.

⁵⁵⁵ Kent, *a.g.e.*, s. 288.

İngiliz Protestan Misyonerlik Örgütlerinin Ortadoğu'da gerçekleştirdikleri faaliyetleriyle Britanya'nın bölgeye yönelik dış politikası arasında paralellik görülmektedir. Bu nedenle İngiliz Protestan Misyonerleri bölgede yaptıkları faaliyetlerle Britanya'nın Ortadoğu'da politikasını yerleştirmesine yardım etmişlerdir. Dolayısıyla Britanya İmparatorluğu ile Ortadoğu'da örgütlenmiş İngiliz Misyoner kuruluşları arasında organik bir bağ kurulabilir. Bu bağlamda, Britanya'nın Osmanlı topraklarındaki dini örgütlenmesi misyonerlik, okullar ve sağlık kuruluşları olarak üç bölümde ele alınacaktır.

1.3.2.1. Misyonerlik

Büyük Güçler, Osmanlılar üzerindeki siyasi nüfuzlarını inşa edebilmek amacıyla dini imtiyazları elde etmeye çalışmışlardır. Aralarındaki rekabetin ve mücadelenin temel sebeplerinden biri haline gelen bu imtiyazları elde edebilmek için uygun politikalar üretmişlerdir. Çünkü tanımış olduğu imtiyazları ve millet sistemini Osmanlı Devleti'nin zayıf noktaları olarak gördüklerinden dolayı⁵⁵⁶ nüfuz oluşturma faaliyetlerinde de bu konuların üzerinde odaklanmışlardır. Bu nedenle Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerin konumu ve hakları uluslararası güçler açısından çok önemli olmuştur. Bir başka ifadeyle Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyan azınlığın himayesini üstlenmek Büyük Güçler arasında mücadele ve rekabete neden olmuştur. Hâlihazırda Fransa ve Çarlık Rusyası, Osmanlı tebaası olan Hıristiyanların üzerinde ayrıcalıklı bir konumdaydı. Bu nedenle Britanya İmparatorluğu her iki rakip gücün gerisinde kalmamak ve bu ayrıcalıklı konumdan nemalanmak istemiştir. Zira Fransa Katoliklerin ve Rusya ise Ortodoksların himayesini üstlendikleri için Osmanlılar üzerindeki siyasi nüfuzlarını kurabilmeleri söz konusu olabiliyordu. Buna karşılık Britanya'nın hamilik edebileceği bir halk bulunmuyordu. Bu bağlamda on yedinci yüzyılın son çeyreğinde İngiltere'de misyoner teşkilatlarının kurulması ve güçlendirilmesi İngilizlerin nüfuz kurma çabalarının bir işareti olarak kabul

⁵⁵⁶ Mehmet Alparslan Küçük, "Anadolu'da "Protestan Ermeni Milleti"nin Oluşumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, 50:2, 2009, s. 155.

edilebilir.⁵⁵⁷ Zira İngiliz Protestan Örgütleri Britanya İmparatorluğu'nun amacına uygun hareket etmiş ve bölgedeki varlığını güçlendirerek ülkesine hizmet etmiştir.

İngiliz Protestan Örgütlerinin mensupları Osmanlı topraklarında faaliyetlerine başlamadan önce Levant Kumpanyası'nda resmi din görevlileri bulunmaktadır. Bu din görevlileri Ortadoğu misyonerlerinden çok önce ülkelerinin Osmanlı coğrafyasındaki varlığını güçlendirmek ve dinlerine hizmet etmek için bir takım çalışmalar yapmıştır. Levant Kumpanyası'nın yetkilileri dini görevlileriyle iç içe olmuş ve birbirlerine destek olmuşlardır. Zira önemli ticaret merkezleri olan İstanbul, İzmir ve Halep'te görev yapan Protestan papazlarının maaşları dahi Levant Kumpanyası tarafından ödenmektedir.⁵⁵⁸ Bu din görevlileri İngiliz büyükelçi ve konsoloslarla beraber ikamet etmektedir.⁵⁵⁹ İstanbul'da bulunan din görevlileri aynı zamanda büyükelçinin özel din görevlisi olduğundan dolayı ayrı bir konumu vardı.⁵⁶⁰ Çünkü iş merkezleri çoğunlukla burada görev yapan din adamlarının daha önemli makamlara gelmesi için bir basamak olmuştur. Dolayısıyla Kumpanya'daki papazların Levant'taki görevleri bittiğinde önemli makamlara geldiği görülmüştür.⁵⁶¹

Levant Kumpanyası'nın Protestan papazları her ne kadar misyonerler gibi sistemli faaliyetler yürüttüklerine rastlanmamışsa da görev yaptıkları bölgeyle ilgili İngilizlerin bilgilenmesinde önemli rollerinin olduğu da açıktır. Çünkü Doğu'yu gezen ve incelemelerde bulunan bu din görevlileri Levant ticaret merkezlerindeki mutad işlerinin dışında çok daha önemli bir işlevi yürütmüşlerdir. Bir taraftan Levant'taki İngiliz vatandaşlarının evlenme, doğum, ölüm gibi din adamının sorumluluğundaki işleriyle meşgul olurken, diğer taraftan yaşadıkları yerlerin sosyo-kültürel zenginliklerini incelemişlerdir. Bu bakımdan Levant Kumpanyası'nın Protestan papazları, Levant'ta İngiliz Şarkiyatçıları olarak çalışmışlardır.⁵⁶² Levant

⁵⁵⁷ Ş. Tufan Buzpınar, "Suriye ve Filistin'de Avrupa Nufuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl)", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10, 2003, s. 109.

⁵⁵⁸ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 75.

⁵⁵⁹ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 79.

⁵⁶⁰ Wood, *a.g.e.*, s. 285.

⁵⁶¹ Wood, *a.g.e.*, s. 285-286.

⁵⁶² İngiltere Protestanların çoğunlukta olduğu bir ülkedir ve Londra temelli Levant Kumpanyası'da tamamıyla İngiliz ve Protestan bir kuruluştur. Kumpanya'nın din görevlileri şarkiyatçılar olarak hizmet etmişlerdir. Levant bölgesinde Halep'te hizmet eden papaz Pococke, kalış süresinde oryantal kitaplar toplamış ve 1683'de Oxford'da İbranice ve Arapça dallarında ilk profesör olmuştur. 1655'de Halep'te papaz olan Robert Frampton Arapça ve İtalyanca öğrenen bir dilcidir. 1670-1681 yıllarında yine

topraklarında bölgenin dillerini ve kültürünü öğrenmişler, el yazmalarını toplamışlar ve yaşadıklarıyla ilgili günlükler tutmuşlardır. Bu din görevlileri daha sonra akademik çalışmaların içerisinde bulunarak İngiltere'nin seçkin okullarında dersler vermişlerdir. Bir başka ifadeyle edindikleri bilgiyi bir bilimsel çerçevenin içerisine oturtup, ülkelerine kazandırabilmişlerdir. Levant Kumpanyası'nda görev yapmış din adamlarının bölgeyle ilgili çalışmaları İngilizlerin bilgilerinin arttırılmasına hizmet etmiştir.

Sanayi Devrimi'yle birlikte İngiltere'de Protestan misyoner örgütlerinin kurulduğu ve İngiltere dışındaki bölgelere yöneldikleri görülür.⁵⁶³ Osmanlı coğrafyası hiç kuşkusuz Protestan misyonerlik örgütlerinin önemli bir çalışma sahası olmuştur. Birçok din ve etnisitenin Osmanlı topraklarında bulunması misyonerlerin faaliyetlerini uygulayabilmeleri ve sürdürürebilmeleri açısından çok uygundur.⁵⁶⁴ Bu nedenle ülkenin büyük coğrafyasında yaşayan toplulukları etki alanına almak üzere misyonerler gönderilmiştir. Aslında misyoner gruplarının Osmanlı topraklarına gelişleri en fazla on altıncı yüzyıla kadar uzanır. Bu yüzyılda ilk Protestan misyonerleri, Müslüman ve Yahudileri dinlerinden döndürmeyi ve Yakın Doğu Hıristiyanlığını yeniden canlandırmayı hedefleyerek bölgeye gelmişlerdi. Ancak bu ilk Protestanların başarılı bir çalışma yapabilmiş oldukları söylenemez.⁵⁶⁵ Esasen Protestanların kalıcı çabaları İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nda papaz olan Henry Martyn'ın 1810'da Yakın Doğu'ya gelmesiyle başlamıştır.⁵⁶⁶ Martyn'ın ölümü, İngiltere ve Amerikalı Protestan misyonerleri için tetikleyici olmuştur. Bu nedenle İngiltere'den Church Missionary Society (CMS) harekete geçmiştir. Bu

Halep'teki Robert Huntington, topladığı el yazmalarıyla muhteşem bir oryantal el yazması koleksiyonu oluşturmuştur. William Hallifax 1687-1695 yılları arasında Halep'te papazlık yapmış ve Suriye'deki gezilerini ve arkeolojik kalıntıları 1695'de yayınlamıştır. Halep'te papaz olan Henry Maundrell 1703'de ünlü gezilerini yayınlamıştır. 1665-1669 yılları arasında İzmir'de papaz olan John Luke daha sonra Cambridge'de Arapça profesörü olarak seçilmiştir. 1697-1701 yıllarında İzmir'de papaz olan Edmund Chishull ise bölgede yaptığı araştırmalarla ilgili tuttuğu günlükleri ve seyahatlerini yayınlamıştır. Laidlaw, *a.g.e.*, s. 75-85-86

⁵⁶³ Esra Danacıoğlu Tamur, "Karşılaştırmalı Bir Perspektiften 19. Yüzyılda Çin ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestan Misyoner Faaliyetleri", *ÇTTAD*, Cilt: 12, Bahar 2006, s. 4.

⁵⁶⁴ Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 16, 1999, s. 172.

⁵⁶⁵ Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy in the Middle East Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1971, s. 4.

⁵⁶⁶ Grabill, *a.g.e.*, s. 4.

örgüte bağlı misyonerler, Martyn'ın ölümünden hemen sonra Osmanlı topraklarına ulaşmıştır.⁵⁶⁷ Onların gelişinden on yıl sonra American Board of Commissioners for Foreign Mission (ABCFM)'dan Levi Parson ve Pliny Fisk adlı iki öncü misyoner, Amerikan gemilerinin uğrak noktalarından birisi olan İzmir'e gelmiştir.⁵⁶⁸ Daha sonraki yıllarda, İngiliz Church Missionary Society (CMS) Mısır, Filistin ve İran'da güçlü bir konumdayken American Board of Commissioners for Foreign Mission ise İran, Lübnan ve Anadolu'da etkili konumda olduğu görülmektedir.⁵⁶⁹ Bu misyoner teşkilatlarının temel amacı Hıristiyan dinini dünyanın her yerine götürmek ve bu dini dünyanın her yerinde etkin hale getirmektir. 1824'e kadar misyonerlik faaliyetlerini yürütmek üzere Church Missionary Society yüzden fazla misyonerini çeşitli bölgelere göndermiştir.⁵⁷⁰ Misyonerler ütopyik görüşlerinin yanısıra Batı'nın pragmatik projelerini de gittikleri yerlere beraberlerinde götürmüşlerdir.⁵⁷¹ Bu nedenle, görevlendirilecek misyonerler özel bir eğitimden geçirilerek yetiştirilmekteydi.⁵⁷² Dolayısıyla gidecekleri ülkenin coğrafi, ekonomik, siyasi ve kültürel durumu hakkında bilgilendiriliyorlardı.⁵⁷³ Çünkü faaliyet yapacakları bölgeyle ilgili önceden bilgilendirilmek misyonerlere avantaj sağlamaktaydı. Bir

⁵⁶⁷ Grabill, *a.g.e.*, s. 5.

⁵⁶⁸ Grabill, *a.g.e.*, s. 5

⁵⁶⁹ Helen Murre-van den Berg, "Nineteenth-century Protestant Missions and Middle Eastern Women: An Overview", Ed. Inger Marie Okkenhaug and Ingvild Flakerud, *Gender, Religion and Change in the Middle East: Two Hundred Years of History*, Berg Publishing, Oxford, 2005, s. 104.

⁵⁷⁰ Darwin, *a.g.e.*, s. 44.

⁵⁷¹ Hans-Lucas Kieser, *İskalanmış Barış Dağı Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, Çev: Atilla Dirim, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2013, s. 37.

⁵⁷² Yzb. Ahmet Hamdi Bey, Yemen'de misyoner olduğunu öğrendiği Abdullah Mansur ismini kullanan İngiliz misyonerin, Londra Hayvan İlimleri Cemiyeti üyesi eğitilmiş biri olduğunu ve çok para harcayarak insanlarla ilişkilerinin kuvvetlendirdiğini ifade etmektedir. Bu misyonerin çok iyi Arapça bildiğini de ilave etmektedir. Misyonerin en önemli özelliklerinden birisi aralarında yaşadığı insanların davranışlarına uygun davranabilmesidir. Yani bir Arap gibi davranıyordu. Yine Yzb Ahmet Hamdi Bey anılarından aktardığı kadarıyla, misyoner olabilecek zeki çocuklar seçilerek, gerekli alan eğitimi sağlandıktan ve ailelerinden izin alındıktan sonra görev yapacakları yerlerdeki İngiliz elçilik veya konsolosluklarına kesin talimatlarla teslim edilirdi. Daha küçük yaşta olmaları sebebiyle elçilik görevlilerinin nezaretinde Türk ailelerinin yanına verilerek, örf, adet, dil ve din öğrenmeleri sağlanırdı. Böylece bir İngiliz misyoner görev yapacağı ülkeye henüz çocuk yaşta gelir ve gerekli olan kültür ve dili öğrenir, ilişkiler kurar ve devletin en hassas noktalarına kadar ulaşma imkânı da bulurdu. Elde ettiği bilgiyi bağlı bulunduğu misyonuna bildirir ve böylece devletine hizmet ederdi. Genel olarak misyonerler kendi ülkelerine hizmet edebilmek için gittikleri ülkelerin bir vatandaşı gibi görünmeye dikkat ederlerdi. Yani maskeleye yaparlardı. Yzb. Ahmet Hamdi Bey, *Bir Misyoner Nasıl Yetiştiriliyor? İslam Âlemi ve İngiliz Misyonerler*, Haz: Zafer Çınar, Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2010.

⁵⁷³ Yzb. Ahmet Hamdi Bey, *a.g.e.*, s. 13

başka ifadeyle gittikleri yerlerle ilgili edindikleri ön bilgi misyonerlerin hedeflediği topluma daha çabuk adapte olmalarına ve görevlerini daha etkili ifa etmelerine yardımcı olmuştur. Zira misyonerler sadece dini alanda değil aynı zamanda siyasi alanda da propagandanın en önemli unsuru olarak görev yapmışlardır.⁵⁷⁴

Protestan misyonerler, faaliyetlerini daha sağlıklı bir şekilde yürütebilmek ve tek bir merkezden idare edebilmek için teşkilatlanmışlardır.⁵⁷⁵ Çünkü bütün misyoner örgütleri yarış halindedir ve iyi bir organizasyona sahip olmaları görev yaptıkları bölgedeki başarı şanslarını arttırabilmektedir. Böylece misyonerlik faaliyetleri tek bir merkezden yönlendirebilmiş ve olası karışıklıklar engellenmiştir. Ayrıca bölgede etkinliklerini arttırmak için misyoner örgütler birbirleriyle işbirliği de yapmışlardır. Kendi çalışma bölgelerini de belirleyen bu örgütler faaliyetlerine yoğunlukla kendi bölgelerinde odaklanmışlardır. Ortadoğu'da faaliyet gösteren iki önemli Protestan örgütten söz edilebilir: Londra'dan Church Missionary Society (CMS) ve Boston'dan American Board of Commissioners for Foreign Mission (ABCFM). Bu iki örgüt Osmanlı coğrafyasına ilk ayak basmalarından itibaren misyonerlik faaliyetlerini güçlendirerek yollarına devam etmiştir. Misyonerlik faaliyetleriyle bölgenin nabzını tutmuşlar ve hem Protestanlığın yayılmasına hem de ülkelerinin çıkarlarına hizmet ve rehberlik etmişlerdir.

On dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren İngilizlerin, Osmanlı Devleti üzerindeki siyasi nüfuzu hızla artmaktadır. Napolyon'un Mısır işgali Britanya'nın Osmanlılar nezdinde konumunu kuvvetlendirmiştir. Britanya'nın Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasına yönelik dış politikası doğrultusunda vermiş olduğu askeri ve siyasi destek, iki ülke ilişkilerini geliştirmiş ve birbirine yaklaştırmıştır. Britanya İmparatorluğu, bu yakınlığı amaçları doğrultusunda kullanabilmiştir. Öyle ki Amerikan misyonerleri, Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerini İngiliz elçi ve konsoloslarının himayesinde rahatça sürdürmüşlerdir.⁵⁷⁶ Zira 1820-1830 yılları arasında İngiltere'nin Amerikalı misyonerlere verdiği koruma

⁵⁷⁴ Yzb. Ahmet Hamdi Bey, *a.g.e.*, s. 11.

⁵⁷⁵ Küçük, *a.g.m.*, s. 161.

⁵⁷⁶ Sezer, *a.g.m.*, 1999a, s. 82.

belgeleri, Osmanlı Devleti'nin İngiliz vatandaşlarına sağladığı imtiyazların aynısından yararlanabilmelerine olanak tanımıştır.⁵⁷⁷

Hem İngiliz hem de Amerikalı misyonerlerin bölge güvenliğinin sağlanmasının sorumluluğu İngiliz konsolosları tarafından üstlenilmiştir. Bu nedenle, Yunan isyanı sırasında güvenlik sorunu olması nedeniyle Amerikalı misyonerlerin İzmir'e dönmesi tehlikeli görülmüş ve İngiliz konsolosları tarafından daha güvenli olan Beyrut'a yönlendirilmişlerdir.⁵⁷⁸ Buradan hareketle, Amerikan misyonerleri Osmanlı topraklarında tıpkı İngiliz vatandaşları gibi İngiliz görevlileri tarafından korunmuş ve yönlendirilmişlerdir. Buna karşılık Amerikalı misyonerler de İngilizlerin Osmanlı tebaasını Hıristiyanlaştırmak arzusuna ve çıkarına hizmet etmiştir. Dolayısıyla Kraliçe'nin memurları, ülkelerinin emperyalist çıkarlarının genişlemesine yardımcı olmak için Amerikalı misyonerlerin hevesini memnuniyetle kullanmışlardır.⁵⁷⁹ Çünkü Amerikalı misyonerlerin Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerine çok istekli olmaları, İngiliz yetkililer tarafından farkedilmiş ve iyi bir şekilde değerlendirilmiştir. 1840'tan sonra ise Amerikalı misyonerler, Amerikan Hükümeti'nin desteğiyle daha ferdi hareket etmişler ve Anadolu'daki çalışmalarını daha etkin bir şekilde yürütmüşlerdir.⁵⁸⁰ Böylece ileriki dönemlerde Ortadoğu'nun kontrolünü büyük ölçüde eline geçiren İngilizler için büyük katkı sağlanmıştır.

On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda Osmanlı yönetim alanında, Protestanların Katoliklere kıyasla daha başarılı bir grafik çizmelerinde, Katoliklerin dünyada ortaya çıkan hızlı değişim ile aralarına bir mesafe koymaları, buna mukabil Protestanların bu değişimi içselleştirmeleri ve gelişmelere adapte olup kendilerini bir anlamda “*uygarlığın taşıyıcısı*” olarak görmeleri etkili olmuştur.⁵⁸¹ Kendilerini uygarlığın taşıyıcısı olarak gördüklerinden dolayı, faaliyetlerini temelde din, sağlık ve eğitim alanlarında sürdürmüşlerdir.⁵⁸² Böylece Protestan misyonerlerinin, bölge insanlarını güçlü biçimde etkileri altına alarak dönüştürebilecekleri alanlarda faaliyet

⁵⁷⁷ Sezer, *a.g.m.*, 1999a, s. 83.

⁵⁷⁸ Grabill, *a.g.e.*, s. 6.

⁵⁷⁹ Grabill, *a.g.e.*, s. 15.

⁵⁸⁰ Sezer, *a.g.m.*, 1999a, s. 84.

⁵⁸¹ Tamur, *a.g.m.*, s. 6.

⁵⁸² Tamur, *a.g.m.*, s. 6.

yürütmüş oldukları görülmektedir. Osmanlı devlet sistemi, misyonerlerin bu türden faaliyetlerinin yürütülmesi adına misyoner teşkilatları tarafından suistimal edilmiştir. Zira Osmanlı devlet sisteminin, toprakları üzerinde yaşayan gayrimüslim halklarının kendi dini, ilmi ve adli müesseselerinin kuruluşuna izin vermesinden dolayı, bu halklar bu faaliyetlerini cemaat yöneticileri ve Kilise Teşkilatı tarafından yönlendirilerek yapmışlardır.⁵⁸³

1838’de Kudüs’te Protestan misyonerlerinin yoğun çalışmaları ve London Jews Society (LJS)’nin ısrarlarıyla İngilizler tarafından ilk konsolosluk açılmıştır.⁵⁸⁴ İlk Kudüs konsolosu olarak William Young atanmıştır. Kutsal Topraklarda böyle bir konsolosluğun açılması hem İngilizler hem de diğer Avrupalı güçler için şüphesiz çok önemliydi. Çünkü Kudüs, Büyük Güçler’in ele geçirmek veya nüfuz kurmak istedikleri kutsal bir yerdir. İngilizler burada bir konsolosluk açmak suretiyle bir ayrıcalık kazanmış görünmektedir. Ayrıca Britanya, konsolosluğu aracılığıyla Kudüs’de yaşayan Protestanlara ve Yahudilere yakınlaşma fırsatı bulmuştur. Lord Ashley, Levant’ta kurulacak olan Protestan kiliselerinin bağlı olduğu Kudüs merkezli bir Protestan Piskoposluğu’nun kurulması fikrini Lord Palmerston’a bildirmiş ve Kudüs’te bulunan Protestanların yanı sıra Yahudilerin de himayesini oradaki İngiliz Konsolosluğu’nun üstlenmesi yönünde bir öneriyi Osmanlı yöneticilerine iletmesi konusunda ikna etmiştir.⁵⁸⁵ İngiliz Hükümeti’nin ve Protestan Misyonerlerinin çabaları neticesinde, 1841’de Kudüs Protestan Piskoposluğu kurulmuştur. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde, 1842’de Kudüs’de ve 1846’da İstanbul’da olmak üzere iki tane Protestan Kilisesi kurulmuştur. Bu bağlamda misyonerlik faaliyet alanının özellikle İstanbul, İzmir ve Kudüs gibi önemli yerlerde genişletilmesiyle sömürgeciliğin gelişmesi arasında güçlü bir bağ bulunmaktadır.⁵⁸⁶

Fransa ve Rusya’nın Osmanlı Devleti’ndeki misyonerlik faaliyetleri İngiltere için tetikleyici olmuştur. Filistin bölgesinde Fransız destekli Katolik ve Rusya destekli Ortodoks misyonerlerinin faaliyetleriyle oldukça mesafe almış oldukları

⁵⁸³ Ezber Bodur, “Arap Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Doğuşu (I. Dünya Savaşına Kadar)”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 8, 1988, s. 240.

⁵⁸⁴ Buzpınar, *a.g.m.*, s. 112.

⁵⁸⁵ Celal Öney, “Misyoner Örgütlerin Rekabet Sahnesi Filistin”, *Tarih Okulu Dergisi*, Eylül 2013, Yıl: 6, Sayı: XV, s. 343.

⁵⁸⁶ Sezer, *a.g.m.*, 1999a, s. 172.

görülmektedir. Yüzyılın ortalarında İngiliz misyonerleri bölgeye geldiğinde, Fransızlar ve Ruslar politik çıkarlarını koruyabilmek için bölgede hastane, kilise, manastır, okul ve yetimhane gibi pek çok kuruluşu hâlihazırda inşa etmiştir.⁵⁸⁷ Bölgede Fransa ve Rusya karşısında dengeyi kurabilmek için Britanya misyonerlik faaliyetlerine ağırlık vermiştir. Hatta Amerikalıların Protestanlığı yaymaya yönelik aşırı hevesi, bölgede faaliyet gösteren İngiliz ve İskoç misyonerlerinin çıkarına olduğundan bu işi onlara bırakmayı dahi düşünmüşlerdir.⁵⁸⁸ Buradan hareketle İngilizler Amerikalı misyoner örgütlerle işbirliği içerisinde olmuşlardır. Amerikan misyonerlerinin Osmanlı topraklarındaki faaliyetleri artmış ve Britanya zorluk çektikleri durumlarda gereken yardımları yapmıştır.⁵⁸⁹

Britanya, Fransa ve Rusya kendi çıkarlarının devamı için Osmanlı coğrafyasındaki misyonerlik faaliyetlerini desteklemiş ve birbirleriyle rekabet halinde olmuşlardır.⁵⁹⁰ Aralarında var olan rekabetin nedeni Osmanlı topraklarında kendilerine bir nüfuz alanı açmak ve himayeleri altındaki Osmanlı azınlıklarının haklarını bahane ederek, ülkenin iç ve dış siyasetine müdahale edebilmektir.⁵⁹¹ Böylece Osmanlı Devleti üzerinde siyasi bir baskı oluşturabilmeyi düşünmüşlerdir. Bu bağlamda, Britanya'nın misyoner örgütleri bu ülkelerin politik amaçlarına hizmet etmiş ve ülkelerinin en büyük politik aletlerinden birisi olmuştur.

İngiltere'nin resmi kilisesi Anglikan Kilisesi faaliyetlerini dünyanın pek çok yerine ulaştırmak için misyoner teşkilatlar kurmuştur. Hatta Church Pastoral Aid Society (CPAS)'nin üyeleri arasında İngiltere Başbakanı William E. Gladstone da yer almaktadır.⁵⁹² Yine bu teşkilatlardan Church Missionary Society (CMS), 1815'te Malta'da kurmuş olduğu matbaa ile Osmanlı topraklarında yürüttüğü misyonerlik faaliyetlerine destek vermiş ve Mısır'daki Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin dini,

⁵⁸⁷ Öney, *a.g.m.*, s. 332.

⁵⁸⁸ Öney, *a.g.m.*, s. 338.

⁵⁸⁹ Mehmet Sait Dilek, "İngiliz ve Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Sorunun Ortaya Çıkışındaki Rolü (1810-1878)", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 2012, Sayı: 43, s. 97.

⁵⁹⁰ Öney, *a.g.m.*, s. 338.

⁵⁹¹ Öney, *a.g.m.*, s. 339.

⁵⁹² Resul Çatalbaş, "Anglikan (İngiliz) Misyoner Teşkilatlar", *Journal of Faculty of Theology of Bozok University*, 2.2 (2012/2), s. 130.

sosyal ve ekonomik durumlarıyla ilgili elde ettiği bilgileri raporlar haline getirerek haleflerine uygun zemin hazırlamıştır.⁵⁹³

Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanıyla Osmanlı İmparatorluğu parçalanma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu ortamdan en çok faydalananlardan biri şüphesiz misyonerlerdir. Zira kendileri için müsamahalı bir çalışma zemini ortaya çıkmıştır. Mehmet Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa hâkimiyetleri altındaki topraklarda dünyadaki değişimi yakalamak ve ilerlemek için faaliyete girişmişlerdi. Mısır yönetimi faaliyetlerine devam ederken, Fransız Cizvit Kilisesi, Amerikan Presbiteryan ve İngiliz Protestan Kilisesi de kendi faaliyetlerini başlatma ve devam ettirme imkânı ve desteği bulmuşlardır.⁵⁹⁴

Osmanlı yöneticileri devletin eski gücünü yakalayabilmesinin yeni reformlarla mümkün olabileceğini düşünüyorlardı. Osmanlı Devleti'ndeki reformlar, bir taraftan ülkeye daha geniş özgürlük ve haklar getirirken diğer taraftan misyonerlerin güçlenmesinin yolunu açmıştır. Osmanlı Devleti'ndeki değişim çabası, misyonerlere yeni hareket alanları açmış ve bu dönemde misyonerlik faaliyetleri büyük bir ivme kazanmıştır. American Board of Commissioners for Foreign Mission (ABCFM)'nin kayıtlarına göre; misyoner kurum ve kuruluşlarının, misyonerlerin, öğrencilerin ve üyelerinin sayılarında büyük bir artış görülmüştür.⁵⁹⁵

Ortadoğu'da faaliyet yürüten İngiliz misyonerleri, Hıristiyanların veya Yahudilerin Protestanlaşmasını istiyordu.⁵⁹⁶ İngiliz misyonerler, Evangelist Protestanlığı'nı savunarak, bozulmuş ve çağdışı olduğunu düşündükleri Doğu Kiliselerinin Hıristiyanlık anlayışına karşı çıkıyorlardı.⁵⁹⁷ Ayrıca Katoliklerle de üstünlük mücadelesi içerisindeydiler. Bunların yanısıra özellikle Osmanlı tebaası olan Ermeniler üzerinde misyonerlik faaliyetlerini sürdürmüş ve bu amaçla Amerikan Protestan Misyonerlerini desteklemişlerdir.⁵⁹⁸ Aslında İngilizler,

⁵⁹³ Çatalbaş, *a.g.m.*, s. 128.

⁵⁹⁴ Bodur, *a.g.m.*, s. 239.

⁵⁹⁵ Kieser, *a.g.e.*, s. 98.

⁵⁹⁶ Öney, *a.g.m.*, s. 336.

⁵⁹⁷ Öney, *a.g.m.*, s. 339.

⁵⁹⁸ Süleyman Sayar, "İstanbuldaki Protestan Kiliseler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, 2001, s. 285.

Ermenilerin Protestanlaştırılması için çaba gösteren tüm gruplara yardım etmiştir.⁵⁹⁹ İngiliz Protestan teşkilatlarının Osmanlı Devleti'nde kendilerine hedef kitle olarak Gregoryen Ermenilerini seçmelerinde Katolik misyonerlerinin Ermeniler üzerindeki faaliyetlerinden iyi neticeler almalarının etkisi olmuştur.⁶⁰⁰ Ermenilerin Protestanlaştırılması için yaptıkları çalışmalarda başarılı olmuşlar ve bunun sonucu olarak 1842'de Kudüs'te ve 1846'da İstanbul'da olmak üzere iki tane Protestan kilisesi açmışlardır.⁶⁰¹ Ayrıca 1850'de Ermeniler, İngilizlerin büyük desteğiyle, Osmanlı Devleti'nde varolan çeşitli etnik ve dini grupların özgürce bir arada ve barış ortamında yaşayabilmesini ifade eden "*millet sistemine*" girmeyi başarabilmiştir. Dolayısıyla Ermenilere verilen yeni statüyle, Osmanlı Devleti'nde Katolik ve Ortodoks Hristiyanlarının ardından Protestanların da hukuki olarak tanındığı anlamına gelmektedir.

İngilizlerin, Ermeniler konusunda ilgisinin bir başka sebebi ise politiktir. Çünkü Rusların sıcak denizlere inmek için Doğu Anadolu'da bulunan Ermeni toplumunu kullanmak istemesine karşılık olarak İngilizler de Rusların niyetlerini engellemek ve Hindistan'daki çıkarlarını koruyabilmek için benzeri bir politik anlayışla Ermenilere olan ilgisini arttırmıştır.⁶⁰² Aynı zamanda Fransa'nın da bölgedeki gücüne ve Katolikliğin Anadolu'da yurtlanmasına de engel olmayı istemiştir.⁶⁰³ Bu mücadelede, Britanya'nın Fransa karşısında avantajlı konumda olduğu görülmektedir. Zira Ortadoğu'da Protestanlık ve Katoliklik algısı birbirinden farklıydı. Protestanlık modernliği, ilericiliği ve laikliği temsil ederken Katoliklik ise tutucu, gerici ve hareket özgürlüğünü kısıtlayıcı olarak görülmekteydi.⁶⁰⁴

1844'te Ermenilerin Protestanlaştırılmasına yönelik faaliyetlere tepki gösteren Ermeni Patriği Matteos'un Protestanlığı tercih eden Ermenileri kendi toplumlarından dışlamasından dolayı İstanbul'daki İngiliz Elçisi Stratford Canning harekete geçmiş ve Osmanlı Hariciye Nezaretine yazdığı bir yazısıyla Protestan

⁵⁹⁹ Dilek, *a.g.m.*, s. 97.

⁶⁰⁰ Küçük, *a.g.m.*, s. 155.

⁶⁰¹ Sayar, *a.g.m.*, s. 286.

⁶⁰² Küçük, *a.g.m.*, s. 159.

⁶⁰³ Küçük, *a.g.m.*, s. 159.

⁶⁰⁴ Kieser, *a.g.e.*, s. 85.

Ermenilerinin yaşamakta olduğu sorunların çözümlmesini istemiştir.⁶⁰⁵ Elçinin bu tutumundan, İngilizlerin siyasi güçlerini kullanarak Protestan Ermenilere yardım ettiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin modernleşme çalışmaları sonucunda ortaya çıkan Tanzimat Fermanı misyonerlik faaliyetlerinin etkinliğinin artmasına yardımcı olmuştur. Bu dönemde misyonerler Doğu Anadolu ve Mezopotamya'da çok sayıda misyonerlik istasyonu kurmanın yanı sıra okullar, hastaneler, yüksekokullar ve imalathaneler açmıştır.⁶⁰⁶ Böylece misyoner kuruluşlarıyla etkinliklerini Osmanlı coğrafyasında arttırmaya çalışmışlardır.

1878'deki Berlin Kongresi, Osmanlı Devleti'nin Britanya'nın siyaset mengenesinde sıkıştırılabılmesinin hukuki zeminini hazırlamıştır. Din özgürlüğünün hukuki bir dayanağa bağlanmasını sağlamak ve bu konuda katılımcıları zorlamak adına American Board of Commissioners for Foreign Mission (ABCFM) üyesi Dr Joseph P. Thomson'da Berlin'de bulunmuştur.⁶⁰⁷ Çünkü din özgürlüğü lehine çıkacak herhangi bir karar misyonerlerin Protestanlaştırma çalışmalarına ivme katacaktır. Berlin Kongresi'nin aldığı kararlar çerçevesinde Osmanlı Devleti'ne Doğu vilayetlerinde yaşayan Ermenilerin durumlarını düzeltmeye yönelik reformları yapacağına dair yükümlülük getirilmiştir. İngilizler, Kongre'nin Ermenilerle ilgili öngördüğü reformların takibine büyük özen göstermiştir. Çünkü bu şekilde bir siyasi baskı kurmak suretiyle konumunu güçlendirmeye çalışmıştır.

Britanya'nın Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerle ilgili siyasi girişimlerinin hem dış politikası hem de iç politikası açısından önemli bir rolü vardır. Berlin Antlaşması'ndan sonra iç siyasette Liberaller ve Muhafazakârlar Ermenileri siyaset malzemesi olarak kullanmışlardır. Liberal Gladstone, Osmanlı Devleti'ne baskı yapmak için kullandığı Ermenileri, rakibi Muhafazakârların siyasetlerinde zorluk çıkarmak için desteklemektedir. Aynı şekilde Muhafazakârlar da Osmanlıların iç işlerine karışmaya çok istekli olmasa bile iktidarda kalmak adına siyasetlerinde

⁶⁰⁵ Dilek, *a.g.m.*, s. 98.

⁶⁰⁶ Kieser, *a.g.e.*, s. 39.

⁶⁰⁷ Kieser, *a.g.e.*, s. 160.

Ermenileri destek olarak kullanmaktadır.⁶⁰⁸ Yani Gladstone ve Lord Salisbury dönemlerinde rastlanan bu siyasi mülahazalar hem İngiliz dış politikasında hem de iç politikasında etkili olabilmiştir. Bu bakımdan, Ermeniler İngiliz siyasetinin önemli bir öznesi haline gelmiştir. 1895’de Lord Salisbury, Lordlar Kamarası’nda yaptığı konuşmasında, Ermeni meselesiyle birlikte Osmanlı Devleti’nin geleceğini değerlendirirken, Ermeniler için yapılması gereken reformların sürüncemede bırakıldığını dile getirerek Osmanlıların kendi bağımsızlığını tehlikeye attığını söylemektedir.⁶⁰⁹ Bu ifadesiyle, Lord Salisbury Osmanlı Devleti’nin Büyük Güçler’in desteğiyle yaşamını sürdürebildiğini, şayet uluslararası güçlerin Ermenilerle ilgili aldığı karara uymazsa, bu güçlerin elbirliğiyle Osmanlı Devleti’ni ortadan kaldırılabileceğini dile getirmektedir.

Ortadoğu’da faaliyet gösteren Protestan misyonerleri aslında diğer bölgelerdeki çalışmalarından farklı hareket etmiyorlardı. Ancak faaliyetlerini özellikle Filistin bölgesinde yürütmek ve orada bulunmak istemelerinin nedeni Hz. İsa ve Hıristiyanlığın doğduğu yer olarak Protestanların zihninde önemli bir yerinin olmasından dolayıdır.⁶¹⁰ Bu yüzden misyoner örgütleri Filistin bölgesinde etkinliklerini arttırmak ve hâkimiyetlerini kuvvetlendirmek istemişlerdir.

İngilizlerin Ortadoğu’ya yönelik politik kararlarının en önemlilerinden birisi olan Balfour Deklarasyonu Filistin’i bir “*Yahudi Yurdu*” yapma fikrini desteklemek adına İngiliz Protestanlarının vermiş olduğu taahhüdü yansıtmaktadır.⁶¹¹ Çünkü İngiliz Protestan misyonerleri kutsal kitaplarına dayanarak Yahudilerin Filistin’e dönmesi fikrine olumlu bakmış ve desteklemişlerdir. Bu nedenle İngiliz Protestanlarının Yahudilerin Filistin’e yerleşmesine dair destekleyici tavrı Siyonizm’e Britanya’nın da destek olması konusunda cesaret vermiştir.⁶¹² Böylece “*Yahudiler’e Anayurt Projesi*” ilk defa bir Büyük Güç tarafından desteklenmiştir. Bu anlatılanlar düzleminde, Ortadoğu’nun geleceğini değiştirecek kadar güçlü bir etkiye

⁶⁰⁸ Sıtkı Baykal, “Lord Salisbury’nin Osmanlı İmparatorluğunu Taksim Planı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 5, 1944, s. 776.

⁶⁰⁹ Baykal, *a.g.m.*, s. 773.

⁶¹⁰ Murre-van den Berg, *a.g.e.*, s. 103.

⁶¹¹ Laura Robson, “Church, State, and the Holy Land: British Protestant Approaches to Imperial Policy in Palestine, 1917-1948”, *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, Vol. 39, No. 3, September 2011, s. 459.

⁶¹² Robson, *a.g.m.*, s. 457.

sahip olan bu somut adımda aslında İngiliz Protestan Misyonerlerinin büyük payı olduğu anlaşılmaktadır.

İngiliz Protestan misyonları, Ortadoğu'da ülkelerinin diplomatik örgütlenmesine de yardım etmiştir.⁶¹³ Yani misyonerler bir yandan Ortadoğu bölgesindeki misyonerlik faaliyetlerini yürütürken diğer yandan Britanya'nın siyasi çıkarlarını korumak ve emperyalist yayılmasını genişletmek için gerekli alt yapının hazırlanmasında aracı olmuştur. Misyonerler dünyanın hiçbir yerinde Osmanlı'daki kadar emperyalizmin hizmetinde olmamışlardır.⁶¹⁴ Çünkü İngiliz konsoloslar bölgede aktif olan misyonerlerden edindikleri bilgiyi Londra Hükümeti'yle değerlendirip, Osmanlı Devleti'ne baskı unsuru olarak kullanmışlardır.⁶¹⁵ Bu nedenle misyonerler Britanya'nın dış politikasının gerçekleştirilmesinde araçsallaşmışlardır.

Misyon faaliyetlerinin sürdürülmesi Britanya'nın dış politikası açısından bir kazançtır. Bu nedenle faaliyetleri desteklenmiş ve misyonerlik kurumunun devamından yana olunmuştur. Church Missionary Society'nin ekonomik nedenlerden dolayı Mezopotamya misyonundan çekileceği uyarısını duyan Britanya Hükümeti yönetici elitleri Ramsay ve Lloyd "*politik etkisi böyle güçlü bir manivelanın kenara konulması yanlış görünüyor*" diye karşı çıkmıştır.⁶¹⁶ Parker, Hardinge ve Grey ise Dışişleri Bakanlığı'nın bu misyoner kuruluşa küçük bir ücret ödemesine karar vermişlerdir.⁶¹⁷ İngiliz yöneticilerinin tutumlarından misyoner cemiyetlerinin bölgedeki çalışmalarının ve politik etkisinin Britanyalı yöneticiler tarafından takdir edildiği anlaşılmaktadır.

1.3.2.2. Okullar

Misyonerler başlangıçta Hıristiyan dinini dünyanın her tarafına yayma ana gayesiyle çıktıkları yolculuklarında bağlı oldukları ülkelerin siyasetiyle paralel hareket etmeye çalışmışlardır. Misyonerlik faaliyetlerini daha etkin bir şekilde

⁶¹³ Robson, *a.g.m.*, s. 458.

⁶¹⁴ Earle, *a.g.e.*, 2003, s. 14.

⁶¹⁵ Kieser, *a.g.e.*, s. 168.

⁶¹⁶ Cohen, *a.g.e.*, s. 142.

⁶¹⁷ Cohen, *a.g.e.*, s. 142.

yürütmek amacıyla eğitim ve sağlık alanlarını kullanmaya çalışmışlardır. Çünkü Misyonerlerin kurdukları eğitim ve sağlık kurumları Batı kurumlarını bir ideal olarak tanıtır Osmanlı Devleti'nin iktidarını zayıflatıyorlardı.⁶¹⁸ Misyonerler bölgedeki azınlıkların çocukları başta olmak üzere misyonerlerin açtığı okullarda eğitim gören öğrencilerin eğitimleriyle yakından ilgilenmişlerdir. Bu nedenle açtıkları okullarda verdikleri eğitim programları çerçevesinde Batı'nın fikir, dil, din ve kültürünü yerleştirmek başlıca gayeleri olmuştur.⁶¹⁹

Misyonerliğe ait kurum ve kuruluşların sistematik yaklaşımları zamanla meyvelerini vermeye başlamıştır. İyi örgütlenmeleri neticesinde kendilerine ait okulları ve hastaneleri olan Ermeni toplumu, olumsuz gördüğü her hangi bir durumu ortaya koyuyor veya uluslararası diplomasiyi kullanarak çözülemeye çalışıyordu.⁶²⁰ Uluslararası diplomaside en büyük yardımcısı ise İngiliz Hükümeti'ydi. Bir başka ifadeyle, İngilizler misyonerlerinin yardımlarıyla Osmanlı topraklarındaki Ermeni toplumunun değişim ve dönüşüm isteklerini kamçulamıştır.

Protestan misyonerler Şark Kilise'sini yeniden canlandırma ütopiyalarını gerçekleştirmeye çalışırken, aynı zamanda Yakın Doğu'da bir "*ruh ve kültür mayalaması*" yapmayı arzulamaktadır.⁶²¹ Bu nedenle misyonerler, bölge çalışmalarında eğitimi merkezlerine alarak hedeflerini gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Bu nedenle İngiliz-Suriye Misyonerlik Teşkilatı kız ve erkek öğrencilere yönelik Beyrut ve Şam benzeri önemli merkezlerde okullar açmıştır.⁶²² Misyonerler kendi eğitim sistemlerini kurdukları bu okullarda öğrencileri çok yönlü yetiştirmeye çalışmaktadır. Öğrencilere Batı değerleri zerk ediliyordu. Bu okullardaki misyonerler öğrencilere Batı demokrasisi, tıp, hemşirelik, mühendislik ve meslek öğretmekteydi.⁶²³ Ayrıca öğrencilere İncil dağıtılarak dersler yapılmaktadır.⁶²⁴ Bir anlamda Batı kültürü ve Hıristiyanlık Doğu'ya misyonerler aracılığıyla ihraç edilmeye çalışılmaktaydı. Amerikan camlı pencereleri, vagonlar,

⁶¹⁸ Earle, *a.g.e.*, 2003, s. 14.

⁶¹⁹ Ayten Sezer, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", s. 183, Güler Eren, Ed., *Osmanlı 2 Siyaset*, Türkiye Yayınları, Ankara, 1999b.

⁶²⁰ Kieser, *a.g.e.*, s. 40.

⁶²¹ Kieser, *a.g.e.*, s. 612.

⁶²² Bodur, *a.g.m.*, s. 240.

⁶²³ Grabill, *a.g.e.*, s. 31.

⁶²⁴ Grabill, *a.g.e.*, s. 8.

saatler, dikiş makinaları, çırçır makinası, telgraf cihazları, müzik aletleri, patates ve domates gibi egzotik eşya ve yiyecekler Batı hayatını gözler önüne sermekteydi.⁶²⁵ Böylece Batı buluşlarıyla halk üzerinde etki oluşturup kültürel bir etki yapmayı planlıyordu. Çünkü kültürel bir değişim misyonerliğin başarısı anlamına gelecektir. Batı'nın daha ileri toplumlar olduğu algısını yaratarak toplumu değişime ve dönüşüme zorlayabileceklerdir.

Fransa, Almanya, İtalya ve İngiltere gibi devletler birçok misyonerlik istasyonları kurup eğitim ve kültürel faaliyetlerine ağırlık vermekteydi. Fransa-Osmanlı ilişkilerinin gelişmesi neticesinde, Fransız Katolikleri olan Cizvitler, Fransiskan, Dominiken, Kupuçin ve Frerler okullar açarak misyonerlik çalışmalarını Osmanlı topraklarında yürütmeye başlamışlardır. Bu bağlamda 1583'de Fransız Cizvitleri İstanbul'da St. Benoit'i açmıştır.⁶²⁶ Daha sonrasında okul ve öğrenci sayıları oldukça artmıştır. 1914'te Osmanlı Devleti'nde faaliyette olan Fransız okullarının sayısı yaklaşık 500 ve bu okullarda eğitim alan 59.414 öğrenci vardı.⁶²⁷

İtalyanlar misyonerlik yarışına katılan bir diğer ülkeydi. Fransızlar gibi Katolik misyonerliği yapan İtalyanlar, İstanbul, Hatay, Beyrut, Selanik, Bingazi, Derne, Humus ve Trablusgarp'ta okullar açmışlardı.⁶²⁸

On dokuzuncu yüzyıldan itibaren Almanlar da Osmanlı sahnesinde misyonerlik faaliyetlerini yürütmek üzere göründüler. İstanbul, İzmir, Beyrut, Selanik, Hayfa ve Kudüs'te okullar, enstitüler ve yetimhaneler açmak suretiyle Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki nüfuz mücadelesinde yerlerini aldılar.⁶²⁹ Kurtuluş Savaşı öncesi Osmanlı topraklarında Alman misyonerlere ait 7 çocuk yuvası, 17 ilkokul, 1 ortaokul, 2 hastane, 1 dispanser, 890 rahip ve eğitim elemanı bulunmaktadır.⁶³⁰ Almanların Osmanlı topraklarındaki en önemli okulu ise İstanbul'da bulunan Alman Lisesi'dir.

İngiltere en eski ve en organize misyonerlik örgütlerine sahip olmasına rağmen, Osmanlı Devleti'ndeki teşkilatlanması geç zamanlara denk gelmiştir. On

⁶²⁵ Grabill, *a.g.e.*, s. 19.

⁶²⁶ Sezer, *a.g.m.*, 1999b, s. 183.

⁶²⁷ Sezer, *a.g.m.*, 1999b, s. 185.

⁶²⁸ Sezer, *a.g.m.*, 1999b, s. 185.

⁶²⁹ Sezer, *a.g.m.*, 1999b, s. 185.

⁶³⁰ Sezer, *a.g.m.*, 1999b, s. 185.

dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren misyonerlik faaliyetlerine başlayan İngiliz misyonerler, İstanbul, Antakya, Harbut, İzmir, Ankara, Bursa ve Antep şehirlerinde okullar açarak,⁶³¹ eğitimle nüfuz kazanma ve toplumda “*kültürel erozyon*” yaratma kervanına katılmışlardır. World’s Mission’un 1914 tarihli istatistiklerine göre, İngiliz Misyoner Cemiyetlerinin (British Missionary Societies) Osmanlı topraklarında hâlihazırda 178 okulu ve 12800 öğrencisi vardı.⁶³² Milli Mücadele öncesinde ise 23 İngiliz misyoneri, 86 çocuğun barındığı 1 çocuk yuvası, 7 ilkokulu, 5 ortaokulu ve 2190 öğrencisi bulunmaktaydı.⁶³³ Misyoner teşkilatları, eğitim faaliyetleriyle kültürel, dini ve siyasi alanlarda etkinliklerini arttırabilmişlerdir.

Yayınların misyonerlik faaliyetlerinde önemli bir işlevi bulunmaktadır. Çünkü misyonerler yayınlarıyla faaliyetlerini daha etkin bir hale getirebilmektedir. Ancak yayınları yapabilme imkânı da sınırlıdır. Çünkü bu yayınlar için bir matbaanın olması gereklidir. American Board’un Osmanlı Devleti’ne misyonerlik faaliyetleri için gönderdiği iki misyonerden biri olan Parson’un 1822’de Mısır’da ölümünden sonra arkadaşı Fisk, Malta’daki İngiliz Protestan misyonlarının karargâhına çekilmiş ve orada bir matbaa kurmuştur.⁶³⁴ Bu matbaa sayesinde çok sayıda dini yayın çoğaltılmış ve dağıtılmıştır. 1834’de American Board, Malta adasında bulunan ve Arap harfleriyle basım yapan bu matbaayı Beyrut’a naklederek, bölgedeki eğitim faaliyetlerine hız vermeyi hedeflemiştir.⁶³⁵ Bu nakledilen matbaa ile American Board on dilde eser basmıştır⁶³⁶ ve Osmanlı Devleti’nde beş dilde dergi, sözlük, tarih ve edebiyat alanlarında yayım yapmışlardır.⁶³⁷ Bu eserlerle Osmanlı Devleti içinde öncelikle azınlıklar arasında Batı kültürünü yaymak ve Protestanlığı yerleştirmek ve bir değişim gerçekleştirmek istenmekteydi. Bu amaçla misyonerler 1914 öncesi yaklaşık 4 milyonu İncil olmak üzere toplam 8 milyon kitap dağıtmıştır.⁶³⁸

⁶³¹ Sezer, *a.g.m.*, 1999b, s. 186.

⁶³² Sezer, *a.g.m.*, 1999b, s. 186.

⁶³³ Sezer, *a.g.m.*, 1999b, s. 186.

⁶³⁴ Grabill, *a.g.e.*, s. 6.

⁶³⁵ Bodur, *a.g.m.*, s. 240.

⁶³⁶ Grabill, *a.g.e.*, s. 20.

⁶³⁷ Grabill, *a.g.e.*, s. 21.

⁶³⁸ Grabill, *a.g.e.*, s. 21.

American Board öyle sistemli çalışıyordu ki 1914'den önce Türkiye'yi dört yönetim bölgesine ayırarak çalışmalarını bu bölgeler üzerinden yürütmüştür.⁶³⁹ Bu bölgelerde 20 fazla misyonerlik istasyonu, 150 personel, 1000 ulusal işçi ve 130 Protestan Ermeni kilisesinde 15000 üyelik muazzam bir organizasyon haline dönüşmüştür.⁶⁴⁰ Ayrıca Protestan misyonerlik örgütleri kendi bölgeleri içerisinde hareket etmeye çok dikkat etmişler ve birbirlerinin etki alanına müdahaleden kaçınmışlardır.⁶⁴¹ Faaliyet bölgelerinin ayrılması, teşkilatların birbirlerini engellemeden daha etkin çalışabilmesine de yardımcı olmuşlardır. Böylece İngiliz misyonerler çalışma faaliyetlerine Ortadoğu bölgesinde ağırlık verirken, meslektaşları ve misyon ortakları olan Amerikalılar ise Anadolu'da faaliyetlerini derinleştirmişlerdir. İngiltere Dışişleri'nin himayesinde yürüyen bu işbirliği 1880'li yıllara kadar devam etmiştir.⁶⁴²

İngiliz ve Amerikan misyoner teşkilatlarının Osmanlı topraklarındaki teşkilatlanmalarında ve çalışmalarında bazen tek bir örgütmüş gibi çalıştıkları da görülmektedir. Bu nedenle Beyrut, Britanya konsolosluğu sayesinde Amerikan misyonunun merkezi olmuştur.⁶⁴³ Beyrut'ta faaliyetlerini sürdüren American Board misyonerleri 1866'da daha sonraları Beyrut Amerikan Üniversitesi'ne dönüşen Suriye Protestan Koleji'ni 16 öğrenci ve 4 öğretim elemanı ile kurmuşlardır.⁶⁴⁴ Misyonerlerin bu adımı, faaliyetlerinin daha sistemli ve etkin gerçekleştirmesinin önünü açmıştır. Çünkü 1871'e kadar Osmanlı hakimiyet alanında açılan Suriye Protestan Koleji, Robert Koleji ve İstanbul Kız Koleji, Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren misyonerlerin faaliyetleri için prototip okullar olmuştur.⁶⁴⁵ 1878-1903 yılları arasında American Board, ilkokul ve lise karışımı 7 okul açmıştır.⁶⁴⁶ Bu okullar, Harput'ta Fırat Koleji, Van'da Amerikan Koleji, Antep ve Maraş'ta Merkez Türkiye Koleji, Tarsus'ta St Paul Koleji, Merzifon'da Anadolu Koleji ve İzmir'de

⁶³⁹ Kieser, *a.g.e.*, s. 99; American Board'un yönetim bölgeleri haritası için bkz. Harita 2, Grabill, *a.g.e.*, s. 33.

⁶⁴⁰ Grabill, *a.g.e.*, s. 33.

⁶⁴¹ Kieser, *a.g.e.*, s. 101.

⁶⁴² Sezer, *a.g.m.*, 1999b, s. 187.

⁶⁴³ Grabill, *a.g.e.*, s. 6.

⁶⁴⁴ Grabill, *a.g.e.*, s. 24.

⁶⁴⁵ Grabill, *a.g.e.*, s. 25.

⁶⁴⁶ Grabill, *a.g.e.*, s. 26.

Uluslararası Koleji'dir.⁶⁴⁷ Amerikan misyonerlerinin faaliyette oldukları bu okulların kurulduğu yerler özenle seçilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nu bir ağ gibi kaplayıp faaliyetlerini dört bir yanda devam ettirmişlerdir. Yani “*misyonerlik ateşi*” ülkenin her tarafında yakılmıştır. Bu bağlamda Amerikalılar 1914'ten önce özellikle Ermeniler ve Suriyelilerin arasında büyük bir okul ağı kurmuştur. Osmanlı Devleti'nde, Amerikan Protestan misyonerlerinin kontrolünde 2500 kolej öğrencisi, elli lisede 4500 öğrenci, dört yüz ilkokulda 20.000 öğrenci, Suriye'de ise hem Suriye Protestan kolejinde hem de diğer eğitim kurumlarında 6000 öğrenci olmak üzere toplam 33.000 öğrenci vardı.⁶⁴⁸ Hâlbuki 1830'larda iki Türk Okulu ile işe başlamışlardır.⁶⁴⁹ Ayrıca okulların ve misyonerlerin hepsi erkeklerden oluşmuyordu. Misyoner faaliyetlerine yardımcı olmak ve kız okulları açmak için 1835 yılından itibaren pek çok bayan misyoner gelmiştir.⁶⁵⁰

Britanya'nın Ortadoğu'daki dini ve kültürel faaliyetleri organize bir şekilde sürdürülmekteydi. En faal olan kuruluşlar The Church of Missionary Society ve London Jews Society'di. Bunların yanında Britanya'nın Ortadoğu'daki misyonerlik teşkilatlanmasında, The British-Syrian Mission, The Babtist Missionary Society, The Christian Alliance, The Friends of Foreign Mission, The British and Bible Society isimli örgütlerde yer almaktadır.⁶⁵¹ On dokuzuncu yüzyılın sonunda İngiliz misyonerlerinin Suriye ve Filistin'de 16 kilisesi, 26 hastanesi, 142 okulu ve 3254 kız ve 5679 erkek toplam 8933 öğrencisi vardı.⁶⁵² Britanya'nın kontrolündeki bu misyonerlik kurum ve kuruluşlarının sayısı Osmanlı coğrafyasında etki alanının büyüklüğünün görülmesi açısından önemlidir.

Ülkelerinin gönül elçisi, diplomatı, eğitimcisi, doktoru, din adamı, askeri ve istihbarat elemanı gibi çalışan misyonerlerin Osmanlı Devleti üzerindeki yıkıcı faaliyetleri neticesinde, ülke parçalara bölünmekten kurtulamamıştır. Ancak ülkelerin misyonerlik faaliyetlerinin etkin olduğu bölgeler ile Osmanlı topraklarının parçalanması sonunda galip güçlerin hâkimiyetleri altına alınan bölgeler arasındaki

⁶⁴⁷ Grabill, *a.g.e.*, s. 26.

⁶⁴⁸ Grabill, *a.g.e.*, s. 27.

⁶⁴⁹ Grabill, *a.g.e.*, s. 19.

⁶⁵⁰ Murre-van den Berg, *a.g.e.*, s. 104.

⁶⁵¹ Sezer, *a.g.m.*, 1999b, s. 186.

⁶⁵² Buzpınar, *a.g.m.*, s. 116.

benzerlik şaşırtıcı değildir. Çünkü misyonerler hizmet ettikleri devletlerinin “*öncü birlikleri*” gibi görev yaparak, devletlerine bir müdahale ve yerleşme sahası yaratmayı başarmışlardır. Böylece her büyük güç kendi misyonerlerinin çizdiği bölgeyi elinde tutmaya çalışmıştır.

İngiliz misyonerleri Ermeni ve Yahudiler dışındaki halklarla da ilgilenmeye çalışmışlardır. Misyonerlerinin Ortadoğu’da yer alan bu halklarla olan yakın ilişkileri Britanya’nın bölgedeki siyasi nüfuzunu arttırmıştır. Nasturilerle dostluklarını geliştirmek için, Kanterbury Başpiskosu din adamı olan Dr. Badger görevlendirilmiştir.⁶⁵³ İngiliz misyonerler, Nasturiler için 1886’da bir erkek ve bir kız okulu açmış ve bir matbaa kurmuştur.⁶⁵⁴ Nasturilerin yanında Dürzilerle de iletişim kurmaya ve üzerlerinde nüfuz kurmaya çalışan İngiliz misyonerlerinin başarılı olduğu söylenebilir. İngilizlerin Dürzilere olan ilgisi Carnarvon dördüncü Kontu Henry Howard Molyneux Herbert’in⁶⁵⁵ 1853’de çıktığı büyük yolculuğunda Şam, Musul ve Bağdat ziyaretlerinde görülür.⁶⁵⁶

1900’lü yıllarda Osmanlı Devleti’nin İdadi ve Sultani olmak üzere 69 okulu ve bu okullarda 7000 öğrenci eğitim görürken, aynı topraklarda yabancı misyonerlere ve gayrimüslimlere ait yaklaşık 2000 okul ve bu okullarda yaklaşık 10000 öğrenci eğitim görmektedir.⁶⁵⁷ Bu tablodan anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti’nin açtığı okulların sayısı yabancıların açtıklarından daha azdır ve kapitülasyonların engeli yüzünden denetimleri de tam manasıyla yapılamamaktadır. Bu nedenle Osmanlı Devleti kendi tebaasının eğitim sorumluluğunu yabancı güçlere kaptırmıştır. Misyonerlik faaliyetlerinin ülkeyi getirdiği nokta, aslında Osmanlı yöneticileri tarafından görülebiliyordu. Zira Sultan II. Abdulhamid “*özel okullar milletimize ciddi bir tehlike teşkil ediyor*” diye uyarmıştır.⁶⁵⁸ Buradan hareketle Protestan misyonerlerinin kurduğu okullar ve bunların yürüttükleri faaliyetler ancak II.

⁶⁵³ Sezer, *a.g.e.*, 1999b, s. 186.

⁶⁵⁴ Sezer, *a.g.e.*, 1999b, s. 186.

⁶⁵⁵ Lord Carnarvon yaptığı arkeolojik kazılar ve etnolojik mülakatlarla geçmişe dair bilgi edinmeye çalışan anahtar bir orta Viktorya şahsiyetidir. Carnarvon’un arkeolojik fikirleri sürekli olarak onun emperyalist düşüncesini beslemiştir. Edward Beasley, *Mid-Victorian Imperialists British Gentlemen and the Empire of the Mind*, Routledge, London and New York, 2005, s. 108.

⁶⁵⁶ Beasley, *a.g.e.*, s. 109.

⁶⁵⁷ Sezer, *a.g.m.*, 1999b, s. 188.

⁶⁵⁸ Grabill, *a.g.e.*, s. 28.

Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti'ne açık bir tehdit olarak algılanmıştır. Sultan II. Abdülhamid, misyonerleri ve Büyük Devletleri, Osmanlı milletlerinde görülen milliyetçilik akımlarıyla aynı kefede değerlendiriliyordu.⁶⁵⁹ Bu çerçevede milliyetçi hareketlerin ortaya çıkışında Büyük Devletlerin ve misyonerlerin etkisinin olduğu düşünülmüş ve misyonerlerin açtığı okullar devletin bekasına tehdit olarak algılanmıştır.

Kurulan misyoner okulları vasıtasıyla yabancı dil eğitimi verilerek, azınlıklar arasında ayrılık ruhu kışkırtılarak ve Batı'ya ait fikirleri zihinlere yerleştirilerek Türk milliyetçiliğinin gelişmesi de engellenmekteydi.⁶⁶⁰ Öte yandan misyonerler, hedefledikleri toplumların hislerine hitap ederek Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmalarına katkı sağlıyorlardı. Çünkü Batılı fikirler, Ortadoğu'da misyonerlerin eğitim faaliyetleriyle ortaya çıkarılan küçük bir Hıristiyan aydın zümre tarafından içselleştirilmiştir.⁶⁶¹ Misyonerlerin topluma yerleştirdikleri Batılı fikirlerin etkisiyle ortaya çıkan milliyetçilik akımı daha sonraki süreçte Britanya İmparatorluğu'nun askeri, siyasi ve maddi desteğiyle Osmanlı Devleti'nin kendi lehlerinde bölünmesini sağlamıştır. Bu bağlamda Arap coğrafyasında ayrılıkçı hareketlerin ilk tohumlarının kaynağı misyoner okulları olmuştur.⁶⁶² Ortadoğu toplumunun geleceğini oluşturacak olan nesiller bu okullarda görev yapan Batılı misyonerlerin elinde şekillendirilmiştir. Batılı fikirlerin ve eğitimcilerin yardımıyla Osmanlı yönetimine karşı bir reaksiyon oluşturmuşlardır. Bir başka ifadeyle Osmanlı'nın Arapça konuşulan topraklarında kurulan misyonerlik kuruluşları ve yaydıkları bağımsızlık fikirleriyle ayrılıkçı hareketlerin zeminini hazırlamışlardır.

1.3.2.3. Sağlık Kuruluşları

İngiliz Protestan misyonlarının en etkili olduğu alanlardan birisi sağlıktır. Çünkü sağlık şüphesiz insanların en çok ihtiyaç duyduğu alanlardan biridir. Dolayısıyla sağlık hizmetleri yardımıyla toplumla iletişim kurularak fikirlerini çok

⁶⁵⁹ Kieser, *a.g.e.*, s. 50.

⁶⁶⁰ Earle, *a.g.e.*, s. 14.

⁶⁶¹ Bodur, *a.g.m.*, s. 240.

⁶⁶² Kocabaş, *a.g.e.*, s. 167.

sayıda insana ulaştırılabilmekteydi. Bu maksatla, misyonerler hastalarına verdikleri hizmetlerden dolayı bir ücret almıyorlardı ancak tedaviye başlamak için vaazlarını dinlemelerini şart koşuyorlardı.⁶⁶³ Bu bağlamda sağlık kurumlarının inşasında temel amaçlarının ticari veya sağlık hizmeti olmadığı anlaşılmaktadır. Sağlık kuruluşlarıyla fikirlerini zerk etmekte ve bölge insanlarıyla temasa geçebilmektedirler. Bu sağlık kuruluşları adeta misyonerlerin amaçlarını anlatabilecekleri propaganda merkezleri haline gelmiştir.

İngiliz misyonerler Osmanlı topraklarına dağılarak uygun gördükleri yerlerde hastaneler ve dispanserler kurmuşlardır. İngiliz misyonerlerinin İzmir’de British Sea Man’s Hospital, Yafa’da British Syrian Mission’a ait bir hastanesi ve Kudüs’te iki hastanesi bulunmaktadır.⁶⁶⁴ Bu kuruluşların bulunduğu yerlerin gelişi güzel seçilmediği de ortadadır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti’nin en önemli merkezlerinin misyonerlik faaliyetleri için seçilmiş olduğu sonucu çıkarılabilir. Ayrıca Misyonerlik örgütleri, bu sağlık kuruluşlarında çalışacak çok sayıda görevliyi de tayin etmişlerdir.

1914’de on misyoner hastane, bir düzineden fazla dispanser ve yüzlerce doktorla binlerce hastaya hizmet vermektedir.⁶⁶⁵ Birinci Dünya Savaşı’ndan kısa bir zaman önce Kudüs mutasarrıflığında misyonerler tarafından yılda yaklaşık 14000 hastaya hizmet verilmektedir.⁶⁶⁶ Buradan hareketle misyonerler bu kadar sayıda insana ulaşabilmekte ve propagandalarını yüzyüze yapabilmektedirler. Böylece insanların en hassas olduğu konuların başında gelen sağlık alanında hizmet vermeleri misyonerlerin başarılarını arttırmaktadır. Çünkü bir taraftan yerli halkın ihtiyacı olan sağlık hizmetlerini karşılarken diğer taraftan onların sağlık gibi temel bir sorununu çözerek sempatisini kazanmaya çalışmışlardır. Britanyalı misyonerler tarafından verilen sağlık hizmetleriyle kazanılan güven ve sempati Britanya’nın bölgede güçlenmesine yardım etmiştir.

⁶⁶³ Aubrey Herbert, *Ben Kendim Osmanlı Ülkesine Son Seyahatler*, Çev: Yılmaz Tezkan, 21. Yüzyıl Yayınları, I. Baskı, Ankara, 1999, s. 118.

⁶⁶⁴ Sezer, *a.g.m.*, 1999b, s. 185.

⁶⁶⁵ Grabill, *a.g.e.*, s. 31.

⁶⁶⁶ Buzpınar, *a.g.m.*, s. 116.

1.3.3. Diplomatik Örgütlenme

Britanya'nın Ortadoğu politikasının yönlendirilmesinde ve uygulanmasında bazı kurum ve kuruluşlarının büyük rollerinin olduğu görülmektedir. Bu nedenle İngiltere, Mısır ve Hindistan'daki bazı resmi birimler öne çıkmaktadır. Bunun yanı sıra bölgede görev yapan büyükelçi ve konsolosların da Britanya'nın dış politikasında ve bu politikanın uygulanmasında önemli işlevinin olduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle Britanya'nın Ortadoğu politikasının şekillendirilmesine ve uygulanmasına dair faaliyetler ülkenin diplomatik örgütlenmesi içerisinde yer alan Sömürge Bakanlığı, Londra-Kahire-Delhi Yönetimleri, Elçilik ve Konsolosluklar ve Arap Bürosu başlıkları altında ele alınacaktır.

1.3.3.1. Sömürge Bakanlığı

Dünyanın en önemli emperyalist devletlerinden biri olan Britanya İmparatorluğu'nun artan sömürgeleriyle birebir ilgilenecek bir bakanlığının Londra Hükümet'i içinde konuşlandırılması yönetim başarısı ve dış politikasının takibi açısından önemliydi. Bu nedenle Londra Hükümeti tarafından Kuzey Amerika da dâhil olmak üzere İmparatorluğun tüm kolonilerini daha etkin bir şekilde yönetebilmek için müstakil bir bakanlık olarak Sömürge Bakanlığı (Colonial Office) kurulmuştur.⁶⁶⁷ Londra Hükümeti, Sömürge Bakanlığı'nın aracılığıyla sömürgelerinde yeni yönetimler oluşturmuş, yöneticilerini atamış, yerel kanunlarını çıkararak hukuksal zeminini oluşturmuş ve ihtiyaç duydukları maddi desteği sağlamıştır.⁶⁶⁸ Bir başka ifadeyle Britanya dünyanın çeşitli coğrafyalarında sahip olduğu kolonilerinde düzeni sağlamak ve dış politikasını tatbik etmek için gerekli olan çalışmalarını Sömürge Bakanlığı vasıtasıyla yürütmüştür.

1660'dan 1768'e kadar olan uzun bir dönemde, Britanya kolonileri, Ticaret ve Plantasyonlar Kurulu (the Board of Trade and Plantations) ve Güney Bölümü Devlet Bakanlığı'nın (Secretary of State for the Southern Department) bir birleşimi

⁶⁶⁷ www.thecanadianencyclopedia.ca

⁶⁶⁸ www.thecanadianencyclopedia.ca

tarafından yönetilmiştir.⁶⁶⁹ 1782’de Amerikan kolonilerinin kaybedilmesiyle geriye kalan tüm kolonilerin yönetimi İçişleri Bakanlığı’na devredilmiştir. Ancak 1801’de yeni bir düzenlemeye gidilebilmiştir. Sömürgelerin sorumluluğu yeni kurulan Savaş ve Sömürge Bakanlığı’na (War and Colonial Office) devredilmiştir. 1820’lerde Sömürge Bakanlığı’nın yeniden şekillendirilmesiyle, genişleyen sömürge imparatorluğu Kuzey Amerika, Batı Hindistan, Akdeniz ve Afrika ve Doğu kolonileri olarak dört farklı gruba bölünmüştür.⁶⁷⁰ Britanya’nın sömürge alanı genişlediğinden dolayı 1825’de kolonilerle ilgilenecek kalıcı bir bakan müşaviri de atanmıştır. 1947’de İngiliz Uluslar Topluluğu İlişkileri Bakanlığı (Commonwealth Relations Office), 1966’da İngiliz Uluslar Topluluğu Bakanlığı (Commonwealth Office) ve 1968’de Dışişleri ve Uluslar Topluluğu Bakanlığı (Foreign and Commonwealth Office) kurulmuştur. Bu bağlamda 1801’de kurulan Sömürge Bakanlığı 1966’ya kadar faaliyetlerini devam ettirmiştir.

Londra Hükümeti’nin en önemli bakanlıklarından biri olarak kabul edilen Sömürge Bakanlığı’nın yöneticiliğini üstlenmiş birçok tanınmış İngiliz yönetici seçkin bulunmaktadır. Sömürge Bakanları arasında Joseph Chamberlain, Alfred Lyttelton, Earl of Elgin, Andrew Bonar Law, The Viscount Milner, Winston Churchill ve Leo Amery sayılabilir. Sömürge Bakanlığı’nın bu bilindik yöneticileri, Britanya’nın sömürgeleriyle olan ilişkilerini düzenlemiş ve ülkelerinin etkinliğini arttırmaya çalışmışlardır.

Sömürge Bakanlığı’nın memurları kendilerini “*Britanya İmparatorluğu’nun Koruyucuları*” olarak görüyorlardı.⁶⁷¹ Dolayısıyla Bakanlığın işlerini bu inançla yürütüyorlardı. Sömürge Bakanlığı’nın sorumluluğundaki işlerin yürütülmesinde bir işbölümü yapılmaktaydı. Bakanlık çalışanlarının sorumluluk alanları belirlenmiş, yönetimleri altındaki bölgelerle ilgili Bakanlığa ulaşan problemlerin analizi yapılarak çözüme kavuşturulabilmesi için önem derecesine göre bir görevliye sevk

⁶⁶⁹ www.thecanadianencyclopedia.ca

⁶⁷⁰ Anthony Kirk-Greene, *On crown service: a History of HM Colonial and overseas civil services, 1837-1997*, IB Tauris, London, 1999. s. 7.

⁶⁷¹ Micheal D. Callahan, “NOMANSLAND: The British Colonial Office and the League of Nations Mandate for German East Africa, 1916- 1920”, *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, 1993, s. 463.

edilmiştir.⁶⁷² Böylece görev dağılımı ve sorumluluk anlayışı içerisinde meseleler ele alınarak gereği yapılmıştır.

1921’de yeni Sömürge Bakanı Sir Winston Churchill’in girişimleriyle, Birinci Dünya Savaşı sonrasında paylaşımı yapılan ve Britanya yönetimine verilen bölgelerin sorumluluğunun verilmesi amacıyla Sömürge Bakanlığı bünyesinde Ortadoğu Bölümü (The Middle East Department) kurulmuştur.⁶⁷³ Daha öncesinde Dışişleri Bakanlığı ve Hindistan Bakanlığı kendi aralarında bir sorumluluk paylaşımı yapmış olmasına rağmen böyle önemli bir yetki değişiminin yapılmış olması Ortadoğu Bölümü’nün idari açıdan önemli bir ilerleme gösterdiği anlaşılmaktadır.⁶⁷⁴ Çünkü Dışişleri Bakanlığı Filistin, Mısır, Hicaz ve Aden’i, Hindistan Bakanlığı ise Mezopotamya ve Arabistan’ın sorumluluğunu üstlenmişti.⁶⁷⁵ Bu bağlamda hükümette etkin olan iki bakanlığın sorumluluk alanından bazı yetkilerin kendilerine bağlaması bu yeni bölüme tanınan yetkinin büyüklüğünü göstermektedir. Ayrıca Churchill bir organizasyon yaparak diğer bakanlıklardan bazı uzmanları Ortadoğu Bölümü çatısı altında toplamıştır. Getirilen uzmanlar arasında Hindistan Bakanlığı’ndan Sir John Evelyn Shuckburgh, Dışişleri Bakanlığı’nın Doğu Bölümü’nden önemli bir Ortadoğu uzmanı olan Hubert Young ve politik danışman olarak atanan T. E. Lawrence da bulunmaktadır.⁶⁷⁶ Böylece Sömürge Bakanlığı’nın kontrolündeki Ortadoğu Bölümü’nün yetkililerinin de yardımıyla, Londra Hükümeti ilgisini Birinci Dünya Savaşı sonrası işgal edilen topraklar üzerinde toplamıştır. Ortadoğu Bölümü’nün politik ve idari kolunun başında bulunan Hubert Young ve politik danışman T. E. Lawrence, Mekke Şerifi Hüseyin ve ailesinin yönetimini destekliyorlardı.⁶⁷⁷ Bu nedenle Ortadoğu’da yeni yönetimler oluşturulurken bölgede görev yapan İngiliz yöneticilerinin yanı sıra Ortadoğu Bölümü’nün yetkililerinin görüşleri de etkili olmuştur. Başka bir ifadeyle, Trans Ürdün ve Irak Devleti’nin yöneticilerinin seçiminde hem Sömürge Bakanlığı’nın hem de bölge yetkililerinin

⁶⁷² John M. Carland, *Colonial Office and Nigeria, 1898-1914*, Hoover Press, Hong Kong, 1985, s. 12.

⁶⁷³ Sahar Huneidi, “Was Balfour Policy Reversible? The Colonial Office and Palestine, 1921-23”, *Journal of Palestine Studies* (1998), s.24.

⁶⁷⁴ Huneidi, *a.g.m.*, s. 24.

⁶⁷⁵ Huneidi, *a.g.m.*, s. 24.

⁶⁷⁶ Huneidi, *a.g.m.*, s. 24-25.

⁶⁷⁷ T. G. Fraser, Andrew Mango ve Robert Mcnamara, *Modern Ortadoğu’nun Kuruluşu*, Çev: Fusun Doruker, Remzi Kitabevi, 2011, s. 257.

tavsiyesi etkili olmuş ve kurulan iki yeni devletin yöneticisi de Şerif Ailesinden seçilmiştir.

1.3.3.2. Londra/ Kahire/ Delhi Yönetimleri

Ondokuzuncu yüzyıl boyunca İngiliz Hükümeti'nin Mezopotamya'da stratejik, ticari ve politik çıkarlarının korunmasına yönelik dış politikası bölgede yönetim istikrarını gerektirmiştir.⁶⁷⁸ Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına yönelik tüm hareketlere karşı durmaya ve Osmanlıların yanında yer almaya çalışmıştır. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu ile yakınlaşmaya çalışan uluslararası aktörleri uzaklaştırmanın yollarını aramıştır. Çünkü Ortadoğu genel olarak Britanya'nın çıkar bölgesinde yer almaktadır. Dolayısıyla Britanya, bölgedeki çıkarlarının devamı için Osmanlı yönetimiyle ilişkilerini sağlamlaştırmaya ve rakiplerini bu alandan uzak tutmaya çalışmıştır. Bu nedenle Ortadoğu'yu sürekli gözetim altında tutmuş ve bölgeye gönderdiği yetkilileri aracılığıyla bilgilendirilmiştir. Kendisine ulaşan bilgiler, ülkenin yönetimi ve politikası açısından çok önemli olmuştur. Mezopotamya'daki bölgesel bilgi kaynakları hem Britanya hem de Hindistan Hükümetleri tarafından paylaşılmaktaydı.⁶⁷⁹ Ortadoğu'da çalışan İngiliz konsoloslarının ulaştırdığı bilgilerden askeri konularda olanlarıyla Delhi ilgilenirken, Londra daha çok ticari olanlarıyla daha yakından ilgilenmiştir.⁶⁸⁰

Yirminci yüzyılın başlarında Britanya ve Hindistan Hükümetlerinin Mezopotamya bölgesiyle ilgili kararların alınmasında zorluk çektiği görülmektedir. Çünkü iki hükümetin de kendi arasında konsültasyon yapmaları gereken meselelerde sık sık gecikmenin yaşanması nedeniyle karar alma süreci uzamaktadır.⁶⁸¹ Konsültasyon yapılmaması ise, iki yönetim arasında kargaşaya neden olmaktadır.⁶⁸² Ayrıca Hindistan Dışişleri ve Britanya Dışişleri arasında Britanya'nın Mezopotamya politikasına yönelik ortak bir kararın alınabilmesini engelleyen bir dizi tartışma da

⁶⁷⁸ Cohen, *a.g.e.*, s. 10.

⁶⁷⁹ Cohen, *a.g.e.*, s. 15.

⁶⁸⁰ Cohen, *a.g.e.*, s. 15.

⁶⁸¹ Cohen, *a.g.e.*, s. 14.

⁶⁸² Cohen, *a.g.e.*, s. 14.

başlamıştır.⁶⁸³ Bu durum 1906'da Arthur Balfour tarafından açıkça dile getirilmektedir. Balfour, "*Hindistan bize yabancı bir güç gibi davranmamalı, bizler ortak bir iş yapıyoruz ve biz üstün olan ortağız*"⁶⁸⁴ demiştir. Balfour'un bu açıklaması iki yönetim arasındaki olması gereken yönetim hiyerarşisine işaret etse de İngiliz Hindistanı'nın bireysel davranışları sergilemekten çekinmediği ve yetki alanını genişletmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Londra ve Delhi arasındaki yetki paylaşımı sorunu veya yetki bölgesi karmaşası İngiliz Dış Politikasının karar mekanizmasına zarar vermektedir. Çift başlı bir yönetim, Mezopotamya'yı tarafların mücadele alanına dönüştürmüştür. Bu mücadelenin en önemli nedenlerinden birisi Bağdat'ın İngiltere'ye olan uzaklığıdır. Bağdat konsolosu Ramsay, İngiltere'deki pek çok insanın Bağdat'ı dünyanın diğer ucunda olduğunu düşündüğünden şikâyetçi olurken, halefi Lorimer ise Bağdat'ın hem Hindistan Hükümeti hem de İngiltere Hükümeti tarafından yeterince takdir edilmediğini düşünmektedir.⁶⁸⁵ Mezopotamya konsoloslarının ifadelerinden bölgenin Londra'ya uzaklığı iki ülkenin anlaşmazlığının temel nedenlerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır.

1900-1910 yılları arasında Hindistan Dışişleri ve Britanya Dışişleri Bakanlığı birbirinden tam olarak bağımsız hareket edemediklerinden dolayı sıkıntılar yaşanmaktadır.⁶⁸⁶ Her iki bakanlık arasında koordinasyon eksikliği, yetki karmaşası ve kontrolün kendi ellerinde olmasını isteyen bir anlayış vardır.⁶⁸⁷ Bu bağlamda Hindistan Hükümeti bölgedeki askerlerin kendi kontrollerinden çıkmasını istememektedir.⁶⁸⁸ Yani bölgedeki askeri harekâtın ve kontrolün kendi inisiyatiflerinde olmasını istemektedirler. Bu dönemde Britanya İmparatorluğu'ndaki anlaşmazlık yalnızca Londra ve Delhi yönetimleri arasında yaşanmamaktadır. Delhi ve Kahire arasında da bir çekişme söz konusudur. Ortadoğu'daki olayların Mısır yöneticileri tarafından değil de Hindistan tarafından kontrol edilmesine Kahire'deki İngiliz yetkilileri itiraz etmiştir.⁶⁸⁹ Mark Sykes, Hindistan Hükümeti'nin Arap

⁶⁸³ Cohen, *a.g.e.*, s. 14.

⁶⁸⁴ Cohen, *a.g.e.*, s. 14.

⁶⁸⁵ Cohen, *a.g.e.*, s. 15.

⁶⁸⁶ H. V. F. Winstone, *Gertrude Bell*, Quartet Books, First Published, New York, 1978, s. 147.

⁶⁸⁷ Ronald Bodley ve Lorna Hearst, *Gertrude Bell*, Macmillan, New York, 1940, s. 148.

⁶⁸⁸ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 148.

⁶⁸⁹ Susan Goodman, *Gertrude Bell*, Berg, Leamington, 1985, s. 79.

meselesiyle ilgilenmekte yetersiz olduğunu iddia etmiştir.⁶⁹⁰ Kahire ve Delhi arasındaki anlaşmazlık arttığında, Kahire'deki Arap Bürosu görevlilerinden Gertrude Bell çözüm bulmak üzere Hindistan'a gönderilmiştir.⁶⁹¹ Bu ziyaretle, Kahire'deki Arap Bürosu'nun faaliyetleriyle ilgili Hindistan Genel Valisi Lord Harding'in yanlış anlamalarının da giderilmesi planlanmıştır.⁶⁹² Gertrude Bell'in Hindistan'daki görüşmelerinin meselenin çözümü noktasında yararlı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Gertrude Bell babasına yazdığı mektubunda, “zannedirim Delhi ve Kahire arasındaki şeyleri biraz düzelttim”⁶⁹³ demektedir.

Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Britanya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı yerel halkı kışkırtması ve ayaklanmaları konusunda öncülük etmek istemesi üzerine Delhi ve Londra yöneticileri birbirinden farklı sesler çıkarmışlardır. Çünkü “Hindistan görevlileri Türklere karşı bir girişimin Hindistan'daki Müslümanları kışkırtmasından korkmaktadır.”⁶⁹⁴ İngiliz Hindistanı yöneticileri, Osmanlı padişahının İslam halifesi unvanıyla olası bir “*cihad*” çağrısı durumunda Hindistan'da çok sayıda Müslüman nüfusun bulunmasından dolayı büyük bir sıkıntının ortaya çıkacağı düşünülmektedir. Bir başka ifadeyle Hindistan Hükümeti, ülkesindeki Müslümanlarla karşı karşıya kalmak istemediğinden, Osmanlılara karşı bir ayaklanma fikrinin İngilizler tarafından desteklenmesini sakıncalı bulmaktadır.

Gertrude Bell, Ortadoğu konusunda Londra-Kahire-Delhi üçgenindeki anlaşmazlığın nedenini kendince tespit etmiştir: “Arap politikalarının koordinasyonu ve bir Arap politikasının oluşturulması ülkede yapılmış olmalıydı.”⁶⁹⁵ Ayrıca Londra'daki yöneticilerin tutumunun Ortadoğu'ya dönük dış politika başarısını zayıflattığına inanmaktadır. Bu nedenle, “ülkedeki insanların kayıtsızlığı ve bilgisizliğiyle mücadele devam ediyor ve henüz başarı elde edilemedi”⁶⁹⁶ diye yazmaktadır.

⁶⁹⁰ Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 186.

⁶⁹¹ Goodman, *a.g.e.*, s. 79.

⁶⁹² Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 170.

⁶⁹³ Gertrude Bell'den Babasına, Delhi, 18 Şubat 1916.

⁶⁹⁴ Bruce Westrate, *The Arab Bureau British Policy in the Middle East 1916-1920*, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 1992, s. 26.

⁶⁹⁵ Gertrude Bell'den Babasına, Basra, 4 May 1916.

⁶⁹⁶ Gertrude Bell'den Babasına, Basra, 4 May 1916.

1.3.3.3. Elçilik ve Konsolosluklar

Osmanlı topraklarında ticaret yapmak isteyen birkaç seçkin İngiliz tüccarı, ticaretlerini yürütebilmek ve diğer devletlere verilen imtiyazların benzerlerinden yararlanabilmek için girişimde bulunmuşlardır.⁶⁹⁷ Bu ticari seçkinlerin yönlendirdiği İngiliz Kraliçesi'nin Osmanlı Padişahı'ndan ricasıyla 1580'de hem kendileri hem de diğer İngiliz vatandaşları için ticari imtiyazlar koparılmıştır.⁶⁹⁸ İngilizler, Sultan'ın ahitnamesiyle Osmanlı Devleti sınırları içinde “*en ziyade müsaadeye mazhar millet*” (the most favoured nation) statüsüyle serbest ticaret yapma yetkisini elde etmişlerdir.⁶⁹⁹ Böylece ticaretlerini yürütebilmek için sınırlı sayıda kişiden oluşan Türkiye Kumpanyası 11 Eylül 1581'de kurulmuştur.⁷⁰⁰

Bu yıllarda ticaret yapacak olan tüccarların haklarını ve mallarını Türk otoritelerinin yaptırımlarına karşı koruyabilmek amacıyla bir büyükelçi ve beraberinde konsoloslar atanması gerekli görülmüştür.⁷⁰¹ Kraliçe Elizabeth tarafından İstanbul'da görevlendirilen ilk İngiliz elçi William Harborne'dur.⁷⁰² Aslında Harborne'un İstanbul'a temsil gücünü arttırmak için büyükelçi sıfatıyla atanmasını Kraliçe'den Türkiye Kumpanyası istemiştir.⁷⁰³ Bu görevlendirmeyle Harborne hem elçilik işlerini yürütmeyi hem de Türkiye Kumpanyası'nın yöneticiliğini üstlenmiştir. Her ne kadar Harborne'un 1582'deki atama emrinde “*büyükelçi*” unvanı anılmıyorsa da Kraliçe'nin “*sadakatli mutemet müdafimiz*,

⁶⁹⁷ 1575'de İngiltere'de Müslüman bir ülkeyle ticaret yapmanın sakıncalı olduğunu düşünen çevrelerin baskına rağmen ekonomik avantajları ve ülke çıkarlarını düşünen İngiliz yetkililer, John Wright ve Joseph Clements'i İstanbul'a göndermişlerdir. Bu kişiler İstanbul'da Saray çevresiyle dostluklar kurarak Padişah ile irtibatı sağlamak için uygun bir ortam oluşturmuşlardır. Böylece Osmanlı topraklarına rahatça giriş çıkış yapabilmeleri için bir ruhsat (safe-conduct) da elde etmişlerdir. Daha sonra 1578'de William Harborne yanında Joseph Clements olduğu halde Osmanlı kıyafetlerinin benzerlerini giyerek, Polanya'da karşılaştıkları Osmanlı elçisi Ahmet Çavuş ile birlikte İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da kurdukları ilişkilerin sayesinde Padişahın hocası Sadettin Efendi ve sadrazama ulaşabilmişlerdir. Ali Kemal Meram, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, Kitap Yayınları, İstanbul, 1969, s. 11-12.

⁶⁹⁸ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 19; Padişah III. Murat'ın Kraliçe Elizabeth'e mektubunun Türkçe ve İngilizce metni için bkz. Meram, *a.g.e.*, s. 13-14-15-16.

⁶⁹⁹ Padişah III. Murat'ın fermanı ve on altıncı yüzyıldaki İngilizce tercümesi için bkz. Meram, *a.g.e.*, s. 18-19-20-21-22-23-24-25-26-27-28.

⁷⁰⁰ Hurewitz, *a.g.e.*, Vol. I, s. 9.

⁷⁰¹ Wood, *a.g.e.*, s. 31.

⁷⁰² G. R. Berridge, *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the present a study in the evolution of the resident embassy*, Ed. Jan Melissen, Martinus Nijhoff Publisher, Leiden, 2009, s. 1.

⁷⁰³ Wood, *a.g.e.*, s. 32.

ulağımız, vekilimiz ve mümessilimiz” ifadeleriyle tanımlaması atandığı pozisyonu belirleyecek niteliktedir ve Harborne’da kendisine verilen görevi büyükelçi yetkisiyle yürütmüştür.⁷⁰⁴ Harborne 1583’te İstanbul’a daimi büyükelçi olarak atanmıştır.⁷⁰⁵ Konumu itibariyle başlangıç yıllarında ticari işlerle ilgilenmiş ve görev alanını Kraliçe belirlemiştir.⁷⁰⁶ Bu itibarla Osmanlı topraklarında kurulan ticari girişime ve girişimciye hizmet etmek ve onların karşılaşılabileceği zorluklar karşısında yardımcı olmak elçilerin faaliyet alanları olmuştur. İstanbul’da elçilerin odaklanması gereken en öncelikli işi Kumpanya’nın ticari faaliyetleriydi ve Levant bölgesinde ticaretin geliştirilmesinde ve İngiliz ticari çıkarlarının korunmasında yönlendirici konumdaydılar.

İstanbul’da başka ülkelerin elçilikleri ve bu elçiliklerin kendi ülkeleri adına yürüttükleri ticari işletmeleri vardı. Özellikle Venedik ve Fransız elçiler İstanbul’a daha önceden yerleşmişler ve Osmanlı Devleti’nden kapitülasyonlar elde etmeyi başarmışlardır. Hiçbiri bu ayrıcalıkların kendilerine kazandırdığı üstünlüğü başka bir güçle paylaşmak istemiyordu.

Büyükelçi Harborne’un iş önceliği ticareti geliştirmek olsa bile onun zamanında Osmanlılarla kurulan dostluk ülkesinin politik çıkarları açısından önemli olmuştur.⁷⁰⁷ Çünkü onun döneminde İspanya ve Fransa arasındaki rekabetin baskın olduğu Avrupa sisteminde İngiltere orta güce sahip bir ülkeydi.⁷⁰⁸ Yani İngiltere’nin ekonomik ve askeri gücü yeterince gelişmiş değildir. Hatta İngiliz ticaret gemileri İspanyolların korkusundan dolayı Cebeli Tarık’dan Akdeniz’e ya zorla ya da kaçak olarak girebilmektedir.⁷⁰⁹ Buna bağlı olarak İngiltere’nin sınırlarının dışında etki alanı sınırlıydı ve güçlü rakipleri karşısında dikkatli bir politika izlemesi gerekiyordu. Osmanlı Devleti ile ticari ve siyasi bir ilişkiye girmek İngilizlerin İspanya karşısındaki konumunu güçlendirebileceğini düşündürmekteydi.⁷¹⁰ Böylece başlangıçta ticari gaye taşıyan Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin önemi siyasi alana

⁷⁰⁴ Wood, *a.g.e.*, s. 33.

⁷⁰⁵ Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1553-1952)*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1952, s. 7.

⁷⁰⁶ Wood, *a.g.e.*, s. 9.

⁷⁰⁷ Berridge, *a.g.e.*, s. 2.

⁷⁰⁸ Berridge, *a.g.e.*, s. 2.

⁷⁰⁹ Meram, *a.g.e.*, s. 16.

⁷¹⁰ Kurat, *a.g.e.*, 1952, s .6-7.

kanalize edilerek tedricen artmıştır. Başka bir ifadeyle İngilizlerin ufku genişledikçe İstanbul, uluslararası diplomasinin merkezi olarak büyük önem kazanmış ve İngiliz prestijinin ilerlemesiyle önemli bir çıkar merkezine dönüşmüştür.⁷¹¹

“*Lüteriyen büyükelçi*” olarak ünlenen Harborne’un İstanbul’da elçilik için tuttuğu Tophane yakınlarındaki bina, çoğunlukla Müslümanların yaşadığı bir yerdir ve Pera’daki ticari rakiplerinden belki de uzakta olsun diye seçilmiştir.⁷¹² Ancak kısa bir süre sonra komşularının şikâyetleri üzerine İngiliz misyonunun taşınmak zorunda kaldığı Pera tüm yabancı misyonlar için uzunca bir zaman önemli bir yer olmuştur.⁷¹³ İngiliz elçilik konutu, İngiliz tüccarların, misafirlerin, doktor, rahip, sekreter ve elçinin hep birlikte yaşadıkları bir mekân olmuştur.⁷¹⁴ Sadece büyükelçinin resmi işleri ve özel konutu olarak kullanılmamış, aynı zamanda diğer elçilik görevlileriyle paylaşılan ve misafirhane olarak da kullanılan bir konut olmuştur. Bir başka ifadeyle günümüzün modern diplomatik misyon konutlarına göre farklı işlevleri bulunmaktadır.

İngiliz elçi, Kraliçe’nin kendisine vermiş olduğu yetkileri kullanarak, bölgedeki iş merkezlerine konsoloslar atayabilen, ticareti örgütlemek için çalışan, İngiliz vatandaşlarını yasalar çerçevesinde yöneten ve yasalara karşı gelenlere de gerekli cezaları verebilen bir konumdadır.⁷¹⁵ Büyükelçi, İstanbul’da ikamet ederken İskenderiye, Halep, Şam ve Trablusşam gibi bazı önemli ticaret merkezlerine konsolos ve konsolos yardımcılarının atamasını da yapmıştır.⁷¹⁶

⁷¹¹ Berridge, *a.g.e.*, s. 4.

⁷¹² Berridge, *a.g.e.*, s. 8.

⁷¹³ Berridge, *a.g.e.*, s. 8.

⁷¹⁴ Berridge, *a.g.e.*, s. 8.

⁷¹⁵ Wood, *a.g.e.*, s. 37.; Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 25.

⁷¹⁶ Büyükelçi Harborne, 1583’de Harvey Millers’ı Kahire, İskenderiye ve Mısır’a, Richard Foster’i Trablusşam’da ikamet ederek Halep, Şam, Amman, Kudüs, Suriye, Filistin dolaylarındaki diğer limanlara ve 1585’de John Tipton’ı Cezayir, Tunus ve Trablusgarb’a ve bir başkasını da Sakız ve Patras’a konsolos olarak atanmıştır. Ancak iş merkezlerinin yoğunluğu arttıkça hemen hemen her birine bir konsolos veya yardımcı konsolos atanmıştır. On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru İskenderun, Halep, Akka, Lazkiye, Trablusşam, Yafa (İtalyan asıllı bir Levanten, İngilizler adına konsolosluk yapmıştır), Mısır, Kıbrıs adasında Larnaka, Limasol (bir Rum yardımcı konsolosluk yapmıştır), Girit, Hanya, Sakız adası, İzmir, Mikonos, Değirmenlik, İstendil, Enos, Midilli, Nathaglio, Zanta’da konsolos veya yardımcı konsoloslar bulunmaktaydı. Dönemsel olarak ticaretin gidişatına göre bazı konsolosluk veya yardımcı konsolosluğun atanmasının yapılmadığı da görülmektedir. On dokuzuncu yüzyılın başında ise Beyrut, Girit, Edirne ve Mora’da konsoloslar bulunmaktadır. Bkz. Wood, *a.g.e.*, s. 9-36-37-214-215-218-253.

Osmanlı Devleti'nde ticari örgütlenmenin oluşumu aşamasında tüccarlar buralara atanacak büyükelçinin maaşının Kraliyet tarafından ödenmesini istemişlerse de İngiliz Kraliçesi, Levant'ta görev yapacak büyükelçinin tüm giderlerinin Kumpanya tarafından ödenmesine hükmetmiştir.⁷¹⁷ Bu kararla İstanbul'daki elçilerin oldukça ağır olan giderlerinin yükü de Kumpanya'nın sırtına binmiştir. Kapitülasyonların yenilenmesi, her seferinde verilmesi gelenek haline gelmiş olan hediyeler yüzünden çok büyük giderlere kapı açıyordu,⁷¹⁸ üstelik İstanbul'a daha önce gelmiş olan Fransızlarla, sonradan gelen İngilizler arasında anlaşmazlıklar çıkıyordu.⁷¹⁹ Atanan elçi ve konsolosların maaşları ve giderleri Levant Kumpanyası'nın tüccarlardan aldığı konsolosluk hakları (consulage) ile karşılanmaktadır.⁷²⁰ Aslında Harborne'un büyük yetkilerle İstanbul'da görevlendirilmesi, ticari mümessillikten ziyade İngiltere'nin Ortadoğu'ya ayak basmasına, kendisine yaşam alanı açmasına ve geleceğin İngiliz hâkimiyetine uygun zemin hazırlamıştır. Ayrıca İngiltere'nin güçlenmesiyle, uluslararası ilişkilerde rakipleri ve Osmanlı Devleti'yle olan yoğun diplomasinin de temellerini atmıştır. Başlangıç yıllarında atanan İngiliz büyükelçileri, Levant Kumpanyası'nın hizmetlisi veya tüccarıydı.⁷²¹ İngiliz elçiler ticari ayrıcalıklarını genişletmek için azami çabayı sarf etmiştir. Levant Kumpanyası, elçi ve konsolos ağıyla en ufak fırsatta Osmanlı Devleti üzerindeki hak ve imtiyazlarını arttırmaya çalışmıştır.⁷²² Öyle ki tanınan ayrıcalıklar sayesinde kendileriyle işbirliği içinde olan gayrimüslim Osmanlı tebaasıyla birlikte üçüncü bir ülkenin tebaasını da "*himaye altındaki uyruk*" (protected subject) statüsüyle himayesi altına almıştır.⁷²³

İngilizlerin ticaret yaptıkları limanlarda büyükelçiler, konsolos ve konsolos yardımcıları görev yapmaktadır. Küçük ticari merkezlerde görevli konsolosların atanmasında genellikle Avrupalı fakat Levant'ta doğmuş olan kişilerin seçilmesine dikkat edilmiştir. Ancak İzmir ve Halep gibi önemli ticaret merkezlerindeki

⁷¹⁷ Berridge, *a.g.e.*, s. 28.

⁷¹⁸ Berridge, *a.g.e.*, s. 28.

⁷¹⁹ Wood, *a.g.e.*, s. 11.

⁷²⁰ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 26.

⁷²¹ Berridge, *a.g.e.*, s. 24.

⁷²² Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 20.

⁷²³ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 50.

konsolosların atanmasında adaylar büyükelçi tarafından belirlense bile son kararı Londra’da ki şirketin genel merkezinin verdiği görülmüştür.⁷²⁴

İstanbul’a atanan büyükelçiler ticari bilgileri olan ve aynı sosyal sınıftan gelen insanlardan seçilirken, 1625’te Kral I. Charles ticaret bilgisi olmayan bir elçinin atanması konusunda ısrarcı olmuştur.⁷²⁵ Kumpanya’nın uzun süreli protestosuna rağmen, sonunda seçilecek kişinin tecrübeli bir tüccar olmaktan daha çok diplomatik tecrübesi veya sosyal sınıfı dikkate alınarak seçilmesi konusunda anlaşılmuştur.⁷²⁶ Ayrıca 1616’da büyükelçilerin ticaret yapmaları da yasaklanmıştır.⁷²⁷ Alınan bu kararlar büyükelçilerin zamanlarını ve ilgilerini tüccarların ve ülkenin menfaatlerine ayırması hedeflenmektedir.

Türkiye Kumpanyası işlerliğini arttırmaya devam ederek, Venedik’te bulunan ticaret birliğiyle birleşerek ismini Levant Kumpanyası olarak değiştirmiş ve 1825’e kadar İngiltere’nin Doğu’daki ticari ve siyasi ilişkilerini başarıyla sürdürmüştür.⁷²⁸ Hatta daha sonraki yıllarda büyükelçinin bu büyük yetkilerinin birçoğu da Levant Kumpanyası’nın müdür veya müdür yardımcısı, yardımcıları ve ortaklarından oluşan genel kuruluna devredilmiştir.⁷²⁹ Büyük ticaret merkezlerindeki konsoloslarını, Londra’daki Kumpanya merkezi, küçük merkezlerdeki yardımcı konsolosları ise İstanbul’daki büyükelçi veya büyük merkez konsolosları atamaktadır.⁷³⁰ Önemsiz ticaret merkezlerindeki konsoloslara maaş ödenmiyor ve bu konsoloslar Kumpanya ortaklarının mallarından ödenen konsolosluk ücretinden % 2’sini alarak geçimlerini sağlıyordu.⁷³¹ Hangi ticaret merkezlerinin daha önemli olduğu ise konsolosların maaşlarından anlaşılabilir. Bir başka ifadeyle, Halep’in İzmir’den daha önemli bir iş merkezi olduğu konsolosun aldığı maaşın çokluğundan anlaşılabilir.⁷³² Konsoloslara, ilk başlarda kendileri adına ticaret veya komisyonculuk yapmaları için izin verilirken, 1624’den sonra bu uygulama sakıncalı

⁷²⁴ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 32.

⁷²⁵ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 29.

⁷²⁶ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 29.

⁷²⁷ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 36.

⁷²⁸ Wood, *a.g.e.*, s. 241.

⁷²⁹ Wood, *a.g.e.*, s. 67.

⁷³⁰ Wood, *a.g.e.*, s. 278.

⁷³¹ Wood, *a.g.e.*, s. 278.

⁷³² Wood, *a.g.e.*, s. 278.

görüldüğünden vazgeçilmiştir.⁷³³ Böylece konsolosluk yetkilileri ve konsoloslukta görevli olan diğer hizmetlilerin maaşları da Levant Kumpanyası tarafından ödeniyordu.⁷³⁴

Konsolosların görev tanımını Alfred C. Wood şöyle ifade etmektedir:

Konsoloslar, iş merkezlerinin her açıdan liderleri ve temsilcileriydiler. Kumpanya'nın talimatnamelerini ve kararların uygulayıcıları, sahte para ithalatı, komisyoncuların patronlarından fazla ücret almaları ve "güvenilir" yeminlerin ihlali gibi suiistimalleri durdururlardı. Gemi kaptanlarının ve tüccarlarının limana getirdikleri malların doğru girdilerini beyan ettiklerine dair yemin etmelerini, denizcilik kanunlarına ve gemilerin limandaki davranışlarına riayet edilmesini sağlardı. Vatandaşları arasında düzenin muhafazasından ve aralarında çıkan anlaşmazlıklar konusunda bir karara varılmasından sorumluydular. Aynı zamanda konsoloslara, ölen İngiliz vatandaşlarının kitapları ve defterlerini sahiplenmeleri ve mülkünün doğru varislere gidip gitmediğinden emin olunması da buyrulmuştu; dahası, çapkın komisyoncuları yola getirmeye çalışıp eğer iflah olmazlarsa bu kişileri İngiltere'deki Kumpanya'ya rapor etmeleri gerekiyordu. Tüccarlara bir vergi konması, Kumpanya'nın parasının harcanması ya da önemli başka bir iş yapılması gerektiğinde iş merkezinde genel kurulu topluyorlardı.⁷³⁵

Konsolosluk görevinin sorumluluklarının büyüklüğü nedeniyle, bu göreve gelen konsolos ve yardımcılardan iyi hizmet edeceklerine dair yeminleri ve teminatları istenmektedir.⁷³⁶ Çünkü Konsoloslar hem iş merkezlerinin her türlü işleyişinden hem de Sultan'ın verdiği imtiyazların en iyi şekilde muhafaza edilmesinden sorumluydular.⁷³⁷ Yani gerekli makamlarla iletişime geçmek, sosyal ilişkileri tesis etmek ve ticaretlerinin daha sağlıklı yürütülebilmesi amacıyla gerekli önlemleri almak konsolosların sorumluluk alanı içerisindedir. Öte yandan İstanbul'daki büyükelçilerin görev ve sorumlulukları konsoloslardan daha büyüktür. Çünkü ülkelerinden uzak, yabancı bir dünyada ülkelerinin çıkarlarını takip etmeleri gerekmektedir. On yedinci ve on sekizinci yüzyıl boyunca İstanbul'daki büyükelçiler hem paralarını ödeyen Levant Kumpanyası'na hem de atamalarını yapan İngiliz Tahtı'na hizmet etmiştir.⁷³⁸ Ayrıca İngiliz Hükümeti'ne verdikleri bilgiler İngiltere'nin doğu politikasının şekillendirilmesine yardım etmiştir.⁷³⁹

⁷³³ Wood, *a.g.e.*, s. 279.

⁷³⁴ Bent, *a.g.e.*, s. 657.

⁷³⁵ Wood, *a.g.e.*, s. 280-281.

⁷³⁶ Wood, *a.g.e.*, s. 279.

⁷³⁷ Wood, *a.g.e.*, s. 281.

⁷³⁸ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 29; Kurat, *a.g.e.*, 1952, s. 9.

⁷³⁹ Iseminger, *a.g.m.*, s. 297.

Levant Kumpanyası bazen İngiliz Tahtı ve İngiliz Hükümeti'nin siyasi güç gösterisi ile karşılaşmaktadır. Bu bağlamda Levant Kumpanyası, merkantilist tüccarların bir ticari örgütü hüviyetini taşıyor görünse de gücünün kaynağı İngiltere'deki İngiliz Hükümeti'nin siyasi müdahaleleriyle karşı karşıya kalmaktadır. Bu müdahaleler bir anlamda İngiltere'deki siyasi gelişmelerin Kumpanya'ya yansıtılmasıdır. Öyle ki bazı İngiliz parlamenterler İstanbul Büyükelçisi Sir Crowe'ü sadık bir kraliyetçi olmasından dolayı elimine edip yerine Sir Bendish'in büyükelçi olarak atanmasını sağlamışlar ve ardından İngiltere'ye dönmeye zorlanan Crowe'a bazı suçlamalar isnat ederek hapse attırmışlardır.⁷⁴⁰ Levant Kumpanyası'nın kontrolündeki büyükelçiliğe yapılan bu müdahale, İngiltere'deki Liberal-Muhafazakâr mücadelesinin geniş bir alana sirayet ettiğini ve Levant Kumpanyası'nın siyasi iradenin etki alanında olduğuna işaret etmektedir. Başka bir ifadeyle elçi ve konsolosların seçimi Levant Kampanyası'nın inisiyatifine tam olarak bırakılmamıştır.

Elçilik ve konsolosluk teşkilat şemasında; büyük iş merkezlerinde büyükelçi ve konsolosun yanında veznedar, kâtip, tercüman, din görevlisi ve doktor bulunmaktadır.⁷⁴¹ Veznedarlar, Levant Kumpanyası'nın büyük gelir kaynağı olan tüm vergilerin toplanmasının yanı sıra büyükelçi veya konsolosun emriyle avantalar, armağanlar, rüşvetler ve diğer harcamalara yönelik paranın bulunmasıyla da ilgilenmektedir.⁷⁴² Bir bakıma para işlerinin takibini yapmaktaydılar. Kâtipler, iş merkezlerinin resmi işlerine ait tüm kayıtları tutmakla görevliydi.⁷⁴³ Tercümanlar ise Türk Devlet ricali ile görüşmelerde iki tarafın birbiriyle iletişimine yardım etmekteydi.⁷⁴⁴ İş merkezlerinde çok sayıda tercüman bulunmaktaydı ve mesleklerinin anlaşılmasını sağlayan sarı ayakkabı giymeleri zorunluydu.⁷⁴⁵ Padişahların sağladığı kapitülasyonlar çerçevesinde büyükelçi ve konsolosların güvenliği için

⁷⁴⁰ Bent, *a.g.e.*, s. 658.

⁷⁴¹ Wood, *a.g.e.*, s. 287.

⁷⁴² Wood, *a.g.e.*, s. 285.

⁷⁴³ Wood, *a.g.e.*, s. 283.

⁷⁴⁴ Wood, *a.g.e.*, s. 288.

⁷⁴⁵ Wood, *a.g.e.*, s. 290.

yeniçerilerden muhafızlar verilmektedir.⁷⁴⁶ Böylece büyükelçi ve konsolosların sokaklarda daha güvenli hareket edebilmeleri sağlanmaktadır.

Elçi ve konsolos olmak siyasi, ticari ve sosyal becerileri gerektirmektedir. Zira bu yetkililer ülkelerinin menfaatlerinin savunulması adına çeşitli zümre ve makamlarla ilişkiler kurmaktadır. Kurdukları özel çevreleriyle işlerinin daha kolay yürütülmesini sağlamaktadırlar. Levant'ta kurdukları ilişkiler ve bölgeyle ilgili elde ettikleri bilgiler Britanya'nın bölgeye yönelik dış politikasının yapı taşları olmuştur.⁷⁴⁷

Yabancı bir bölgede ilişkilerinin tesisi için mahalli dilleri konuşmak ve bilgilerini arttırmak yabancı misyon temsilcileri için oldukça önemlidir. Dil sayesinde daha güçlü bir iletişim kurulabilmektedir. Bu bağlamda tüm yabancı temsilciler arasında İngiliz elçi ve konsoloslarının daha çok dil bildiği ve daha eğitilmiş olduğu görülmektedir.⁷⁴⁸ Böylece ilişkilerinde kendilerini daha iyi ifade edebilmeleri ve daha geniş bir alana hitap etmesi mümkün olabilmıştır. Özellikle İngiliz Büyükelçi Burton gibi elçiler yerel dilleri çok iyi bilmektedir.⁷⁴⁹ Ayrıca Akdes Nimet Kurat'a göre; Burton geniş ölçüde siyasi faaliyet gösteren ilk İngiliz mümessilidir.⁷⁵⁰ Dolayısıyla diplomatların dil kabiliyetleri ülkelere olan hizmet olanaklarını güçlendirmektedir. Dil bilmenin aynı zamanda o yörenin kültürünü de bir ölçüde bilmeyi gerektirdiği düşünüldüğünden daha sağlam ilişkilerin kurulmasına yardımcı olduğu sonucuna ulaşılabilir. Açıklanan düzlemde, İngiliz elçi ve konsoloslarının diğer ülkelerin misyon görevlileriyle kıyaslandığında bölgelerine daha çok odaklandığı, işlerini önemseydiği, daha hazırlıklı ve eğitilmiş olduğu, buna bağlı olarak iletişimlerinin daha kuvvetli olduğu sonucu çıkarılabilir.

On sekizinci yüzyılın ilk yarısında Lord Paget ve Sir Robert Sutton gibi İngiliz elçilerin Osmanlı Devleti ve hasımları arasında “*arabulucu*” görevi yapmakta başarılı olduğu görülür.⁷⁵¹ Bu bağlamda İngiliz elçiler ticari misyonlarının yanında siyasi güçlerini de arttırabilmişlerdir. Böylece Osmanlı Devleti'nin başka devletlerle

⁷⁴⁶ Wood, *a.g.e.*, s. 291.

⁷⁴⁷ Laidlaw, *a.g.e.*, Introduction, s. 1.

⁷⁴⁸ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 67.

⁷⁴⁹ Berridge, *a.g.e.*, s. 27.

⁷⁵⁰ Kurat, *a.g.e.*, 1952, s. 8.

⁷⁵¹ Kurat, *a.g.e.*, 1952, s. 10.

olan anlaşmazlıklarında önemli bir diplomatik görevi de ifa etmişlerdir. Lord Paget, Türkiye-Avusturya arasında Karlofça Antlaşmasında aracılık yapmış ve diğer bir elçi Sir Sutton ise III. Ahmet döneminde Rusya, Avusturya ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki Pasarofça Antlaşmasında arabuluculuk görevi yapmıştır.⁷⁵² Bu anlaşmazlıklarda çözüm bulmaya çalışan ve iki tarafı anlaşmalara götüren bir rol üstlenmelerinden dolayı İngiliz elçilerinin Osmanlılar nezdinde itibarları artmıştır.

On dokuzuncu yüzyıl başından itibaren İngiltere, ticari ve kolonyal çıkarlarının korunabilmesi için Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunan bir dış politikayı benimsemiştir.⁷⁵³ Bu dış politikanın belirlenmesinde, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonraki gelişmeler etkili olmuştur. Antlaşmanın imzalanmasında İstanbul'daki İngiliz büyükelçi John Murray'in müdahalesi olmuş ve İngilizlerin kuşku duyduğu bazı maddelerin yapılan anlaşmada yer alması sağlanmıştır.⁷⁵⁴ Büyükelçinin isteğinin anlaşma metninde yer alması İngiliz elçilerinin siyasi gücünün görülmesi açısından önemlidir. Ancak Ruslarla olan sorun tekrar ortaya çıkmıştır. İstanbul ve Boğazları ele geçirmek suretiyle sıcak denizlere inme fikrini sürekli dış politikası haline getiren Ruslar, 1783'te Kırım'ı işgal etmiştir.

Napolyon'un Mısır işgali birtakım siyasi sonuçları da beraberinde getirmiştir. Fransızların Osmanlı topraklarına saldırısıyla ortaya çıkan hayal kırıklığının ötesinde artık Osmanlı Devleti'nin kendisine yönelik tehditleri ve saldırıları tek başına çözebilecek bir gücünün olmadığı sonucu çıkarılmıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin uluslararası sistemde başka bir güç ile işbirliği yapmasının zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bu işgal nedeniyle, sürekli sürtüşme halinde olan ve topraklarını işgal etme konusunda açık bir niyetinin olduğu bilinen Rusya ile müttefik olması Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumun zorluğuna işaret etmektedir. Öte yandan bölgede büyük çıkarları olan ve sömürgelerine giden yolu güvenli hale getirmek isteyen İngiltere açısından da bu işgal önemli olmuştur. Zira bu işgal ile Fransızlar doğudaki çıkarlarını İngilizler karşısında sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Çünkü Fransa kendi gücünün karşısında en büyük rakibi olarak İngiltere'yi görmektedir. Bu nedenle Bonapart, Mısır'ın alınması ile büyük rakibini

⁷⁵² Kurat, *a.g.e.*, 1952, s. 10.

⁷⁵³ Şahin, *a.g.m.*, s. 213.

⁷⁵⁴ Kurat, *a.g.e.*, 1952, s. 11.

Akdeniz'den çıkarabilmeyi ve Süveyş bölgesinin yönetimini kontrolüne alarak rakibinin uzak doğudaki hâkimiyetini ve ticaretini bitirmeyi yerine kendilerinin “kesin hâkimiyetini” kurmayı planlıyordu.⁷⁵⁵

Bu işgalin sonuçlarından birisi de İstanbul'daki İngiliz büyükelçinin itibarını arttırmasıdır. Fransızların Mısır'dan çıkarılmasının sevinci olarak İstanbul'da havai fişek gösterisiyle kutlama yapıldığı ve İngiliz büyükelçi Lord Elgin'in kredisinin arttığı görülmektedir.⁷⁵⁶ Böylece Fransız rakiplerinin yıpratılmış olması sayesinde İngiliz elçilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çalışmaları daha etkili hale gelmiştir. Bu diplomatik başarının sahiplerinden birisi hiç kuşkusuz Lord Castlereagh'dır. Castlereagh, Napolyon'a karşı Avrupa devletlerini finanse etmek, yardımlarda bulunmak ve cesaretlendirmek suretiyle attığı doğru adımlar sonucunda ülkesinin 1808-1815 yılları arasındaki dış politikasında başarılı olmasını sağlamıştır.⁷⁵⁷ Onun bu başarısında diplomatik misyonlarının da rolü olmuştur. Bu bağlamda İngiltere Hükümeti, İstanbul'daki elçisini gerektiğinde aracılık etmek üzere harekete geçirmektedir. Zira 1808-1811 yıllarında İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Adair, Türklerle Rusların arasındaki barışı sağlamak için çeşitli yollar önermiştir.⁷⁵⁸

On dokuzuncu yüzyılın başında Britanya'nın Ortadoğu'da diplomatik konutlarının olduğu görülmektedir. Basra'da bir diplomatik konuta ihtiyaç duyulması bölgedeki ticareti ve haberleşmeyi denetleyebilmek ve Bağdat'ta diplomatik bir konutun olması ise stratejiyi ve savunmayı koordine etmek içindir.⁷⁵⁹ Zira Basra Körfezi'nin kontrolü Kızıldeniz yolunun kontrolü anlamına da gelmektedir. Uzak Doğu'dan gelen ticari gemilerin geçişi bu bölgenin önemini arttırmakta ve Basra'da bir İngiliz konsolosluğunun bulunmasını gerekli kılmaktadır. Bağdat ise ticaret yolunun üzerinde önemli bir stratejik konuma sahiptir. Buradan hareketle, Britanya Hükümeti konsolosları aracılığıyla Ortadoğu'daki iki stratejik noktası olan Basra ve Bağdat'ı denetim altında tutmak istemektedir.

⁷⁵⁵ Eversley ve Chirol, *a.g.e.*, s. 277.

⁷⁵⁶ Berridge, *a.g.e.*, s. 12.

⁷⁵⁷ Hassal, *a.g.e.*, s. 242-243.

⁷⁵⁸ A. W. Ward ve G. P. Gooch, Ed., *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919*, Vol. I, The Macmillan Company, New York, 1922, s. 386.

⁷⁵⁹ Edward Ingram, “From Trade to Empire in the East: III: The Uses of the Residency at Baghdad, 1794-1804”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 14, No. 3, October 1978b, s. 300.

İngiltere, Osmanlı Devleti'ne yönelik dış politikası çerçevesinde Rumların Mora'da çıkardıkları isyanı önceleri desteklememiştir. Hatta İngiliz Büyükelçisi Lord Stratford isyanın çıkacağını gün evvelinden Osmanlılara haber vermiştir.⁷⁶⁰ Ancak isyanın uzaması ve İngiliz kamuoyunun Yunanlıları desteklemesiyle Londra Hükümeti kararını değiştirmiş ve Yunanlılara yardım etmeye başlamışlardır.⁷⁶¹ Londra Hükümeti'nin Yunan İsyanı'nı desteklemeye karar vermesinin en önemli sebepleri; Yunanlıların Rusların nüfuzu altında kalmalarını engellemek ve Mehmet Ali Paşa'nın muhtemel görünen Mora ve Girit'e yerleşmesinin önüne geçmektir.⁷⁶² Çünkü Mehmet Ali Paşa Mısır'da uygulamaya başladığı programlardan başarılı sonuçlar elde etmiştir. Eğitim, sağlık, tarım, sanayi ve askeri alanlarında modernleşme hareketleri Mısır'ı ileri bir eyalet haline getirmiştir.⁷⁶³ Mısır'daki bu yenilik ve özellikle Mısır ordusunun ve donanmasının modernizasyonunun yapılması bölgede büyük menfaatleri olan İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Çünkü Mehmet Ali Paşa, İngilizlerin bölgedeki çıkarlarına karşı tehdit olabilecek bir gücü temsil etmektedir. Bu nedenle İngilizler bir an evvel bu gücü ortadan kaldırmayı düşünmüşlerdir.

İngiltere'nin güçlü bir devlet haline gelmesi, Osmanlı topraklarının çıkar bölgesine yakın olması ve uluslararası ilişkilerde diplomasinin giderek ağırlığının artması neticesinde İstanbul'a atanacak olan büyükelçilerin görev ve sorumluluklarının şekli ve niteliği de değişmiştir. Bir başka ifadeyle "*İstanbul'daki büyükelçi ada krallığını Doğu'daki sömürgelerine bağlayan köprüdeki bir nöbetçi olarak artık yeni bir önem kazanıyordu.*"⁷⁶⁴ Bir bakıma İngilizler büyükelçilerine ticari değil siyasi sorumluluklar yüklemek istemişlerdir. Bu nedenle İngiliz büyükelçilerinin Levant Kumpanyası ile bağları kesilmiştir.⁷⁶⁵ İngiliz Hükümeti'nin aldığı kararla İstanbul'a atanan büyükelçiler öncelikli olarak ülkelerinin politikalarının takibini yapmaya odaklanacaklardır. Kraliyet, tüm masraflarını devlet

⁷⁶⁰ Palmer, *a.g.e.*, 2014, s. 138.

⁷⁶¹ Kurat, *a.g.e.*, 1952, s. 15.

⁷⁶² Palmer, *a.g.e.*, 2014, s. 156-157.

⁷⁶³ Peter Mansfield, *Ortadoğu Tarihi*, Çev: Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2012, s. 83-84.

⁷⁶⁴ Wood, *a.g.e.*, s. 236.

⁷⁶⁵ Wood, *a.g.e.*, s. 236.

bütçesinden karşılayarak büyükelçiye diplomatik bir misyon yüklemiş ve Levant Kumpanyası'nın ticari işlerini yürütmek üzere yeni bir temsilci belirlenmiştir.⁷⁶⁶ Bu yeni düzenleme ile büyükelçilik görevinin İngiliz Tahtı'nın kontrolünde siyasi bir görev haline geldiği görülmektedir. Neticede Doğu Sorunu'nun öneminin artmasıyla Osmanlı Devleti ile ilişkilerin ve İngiliz çıkarlarının takibi Levant Kumpanyası tarafından yapılmayacaktır. Britanya, Avrupa devletleri ile mücadele edebilmek ve güç dengesini sağlayabilmek için İstanbul ile yürüteceği diplomatik ilişkilerin öneminin arttığını görmüş ve büyükelçilerinin konumunu ve yetkisini değiştirmeye başlamıştır.⁷⁶⁷ Bu anlamda Levant Kumpanyası elinde bulunan büyük bir gücü Taht'a devretmesi gerekmiştir. İngilizlerin yapmış olduğu bu değişiklikle ilgili olarak Wood şöyle der: "Devletin servet ve idari nüfuzunun artmakta olan gücü artık Tudor ve Stuart'ların yapmak zorunda kaldıkları gibi düzeni desteklemek için yetki vermeyi ve tekelcilik imtiyazı sunmayı gerekli kılmıyordu; ayrıca İngiltere ve Türkiye arasında hem politik hem de ticari bağların gittikçe yakınlaşması, sadece büyükelçi üzerinde değil, ama Levant'taki tüm diğer temsilci ve vekiller üzerinde tam bir hükümet denetiminin kurulması gerektiğine işaret ediyordu."⁷⁶⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret ve diplomatik örgütlerin içiçeliği 1580'den 1825'e, Levant Kumpanyası'nın kapanmasına kadar devam etmiştir. Levant Kumpanyası'nın kapatılması elçi ve konsolosların ticarete ilgilerini bitirmemiştir. Ancak ağırlık merkezini siyasete kaydırmıştır. Bunların yanı sıra uluslararası alanda yaşanan büyük rekabet ve misyonerlerin faaliyetleri diplomasinin önemini ve konsolosların yükünü arttırmıştır. Bu tarihlerden itibaren İngiliz konsoloslar sadece ticari çıkarlarının değil aynı zamanda misyonerlerin kurduğu eğitim, dini ve sağlık kuruluşlarının faaliyetlerinin peşinden gitmişlerdir. Zamanla hızla büyüyen ve gelişen çıkarların oluşması konsolosların görev ve sorumluluklarını büyütüştür. Misyonerlerin yıllar içerisinde faaliyetlerinin artışıyla İngiliz elçi ve konsoloslarının ellerinde çıkarlarını genişletmeye yardım edecek siyasi argümanların sayısında artış olmuştur. Bu bağlamda, ticari, dini ve kültürel faaliyetleriyle İngiliz diplomatik misyonunun gücünü arttırmıştır.

⁷⁶⁶ Wood, *a.g.e.*, s. 239.

⁷⁶⁷ Wood, *a.g.e.*, s. 176.

⁷⁶⁸ Wood, *a.g.e.*, s. 255.

Lord Palmerston'un Dışişleri Bakanlığı döneminde Osmanlı Devleti'yle yürütülen diplomasiye çok önem verilmiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'ndeki konsolosluk örgütü geliştirilmiş ve etkinliği arttırılmıştır. Stadford Canning'in 1824-1858 yılları arasında kesintili de olsa İstanbul'daki büyükelçilik görevi sırasında yaptığı çalışmalar, İngilizlerin diplomatik örgütlenmelerini daha sistemli ve daha etkin hale getirmiştir.⁷⁶⁹ Britanya'nın diplomaside kazanmış olduğu bilgi ve beceri güçlü bir örgüt yapısının kurulmasına yardım etmiştir.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren elçilik ve konsolosluğun siyasi sorumluluğu artmakla birlikte genelde görevleri ticaret, göçmen ve karantina uygulamaları, yabancı ülkedeki uyruklar, yabancı vatandaşlara verilen imtiyazlar, gönderen ülkenin diplomatik ve askeri görevlilerine yardım etmek olarak tanımlanabilir.⁷⁷⁰ Yani Türkiye konsoloslarının temelde takip etmeleri gereken politik ve ticari talimatları vardı ve bu yükümlülüklerini sınırlı yetkiyle yerine getirmekteydiler.⁷⁷¹ Bu dönemde konsolosların ilgisi Osmanlı toplumsal hayatının siyasi, kültürel ve sosyal yönlerine kaydığı görülmektedir⁷⁷² Osmanlı Devleti'nin bu yönlerinin bilinmesi İngilizlere birçok konuda üstünlük kazandırabileceği düşünülmüştür. Bu nedenle Osmanlı Devleti her yönüyle tanınmaya ve araştırılmaya başlanmıştır. Osmanlı yöneticileri, bayındırlık, maliye, adli ve vergi sistemi, göçmenlerin ve mültecilerin durumu gibi pek çok konuda bilgi toplanıyor ve değerlendiriliyordu.⁷⁷³ Toplanan bu bilgiler İngiliz dış politika yapıcılarının dış politikaya yön vermeleri için çok değerli malzemeler olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde görevli olan İngiliz elçilerinin nüfuzunun sürekli arttığı görülmektedir.1808'de Lord Stratford Canning Türkiye Ortaelçisi Robert Adair, birinci katip olarak İstanbul'a gelmesinden itibaren aralıklarla İstanbul'da görevlendirilerek ve sonunda büyükelçiliğe terfi ettirilerek 1858'e kadar uzun süreli bir diplomatik görevi üstlenmiştir. Görev süresi boyunca birçok önemli olaya arabuluculuk yapmış, müdahale etmiş ve kalıcı izler bırakmayı başarabilmiştir. Öyle

⁷⁶⁹ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 34.

⁷⁷⁰ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 181.

⁷⁷¹ Herbert, *a.g.e.*, s. 200.

⁷⁷² Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 205.

⁷⁷³ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 206.

ki Abdülmecid Han'ın elçinin evine yaptığı ziyaretiyle ilk defa bir Osmanlı Padişahı'nın Hıristiyan bir elçinin misafiri olması İngiliz elçiye verdiği önem anlaşılmaktadır.⁷⁷⁴ Ayrıca İngiliz elçi Canning karşısındakinin zayıf noktalarını bulma ve bu noktalardan yaklaşabilme yeteneğine sahip olmasına rağmen devlet adamlığına yakışmayan adi yöntemler kullanmayı tercih etmemiştir.⁷⁷⁵ Dolayısıyla Osmanlı yöneticilerini iyi niyetli olduğu konusunda kendisine inandırmayı başarmış nadir elçilerden birisi olmuştur.⁷⁷⁶ Canning'in kurduğu ilişkiler ve diplomatik performansı kendisiyle ilgili kanaatin olumlu olmasını sağlamıştır. Yoksa Canning İngiliz Kraliçesi'nin kendisine verdiği ödevleri aksatmayıp, temsilcilik ettiği saray nezdinde ülkesinin çıkarlarını her zaman savunmuştur.⁷⁷⁷ On dokuzuncu yüzyılın ortasına gelindiğinde, İngiliz büyükelçiliğinin nüfuzu Osmanlı topraklarının bir ucundan diğer ucuna kadar kendini hissettirmektedir.⁷⁷⁸ Çünkü İngiliz elçiler Osmanlı topraklarında İngiliz menfaatlerinin korunması ve dış politikasının desteklenmesi için gerekli olan tüm diplomatik kanalları kullanmıştır. Örneğin 1845'de diplomasi yeteneğini kullanarak, zor bir mesele olan İngiliz ve Alman uyrukları için Kudüs'te bir Protestan kilise kurulması iznini Osmanlılardan almayı başarmıştır.⁷⁷⁹ Böylece Lord Canning, Osmanlı topraklarındaki Protestanların resmen bir cemaat olarak tanınmasında önemli rol oynamıştır.⁷⁸⁰ Onun çabalarının da katkısıyla, öteden beri Protestan misyonerlik çalışmalarına destek veren İngiltere'nin nüfuz kurma aracı olarak kullanabileceği bir topluluk meydana getirilmiştir. Rakipleri olan Rusların Ortadokslar, Fransızların Katolikler üzerinden yürüttükleri baskı araçları karşısında nihayetinde İngilizlerin Protestanları doğmuştur. Bölgeye gönderilen konsolosların İngilizlerin rakiplerine karşı konumlarını güçlendirmelerinde yararı olmuştur. Örneğin İngiliz konsolosluğunda göreve atanan Young'ın esas görevi, Kudüs'te yaşayan Yahudileri korumak, kilisenin yardımıyla aralarında Protestanlığı yaymak suretiyle Fransızların nüfuzu altındaki Katolikler ve

⁷⁷⁴ Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, Türk Vakfı Yurt Yayınları, III. Baskı, Ankara, 1999, s. 196.

⁷⁷⁵ Poole, *a.g.e.*, s. 83.

⁷⁷⁶ Poole, *a.g.e.*, s. 83.

⁷⁷⁷ Poole, *a.g.e.*, s. 82.

⁷⁷⁸ Poole, *a.g.e.*, s. 81.

⁷⁷⁹ Poole, *a.g.e.*, s. 96-97.

⁷⁸⁰ Poole, *a.g.e.*, s. 123.

Rusların nüfuz kurduğu Ortodokslara karşı İngilizler lehinde bir denge oluşturmaktır.⁷⁸¹ Bir anlamda Kutsal bir yer olan Kudüs Büyük Güçler'in Hıristiyan mezhepler üzerinden yürüttükleri bir mücadele sahasına dönüşmüştür.

Balta Limanı Antlaşması (1838) ile elde ettikleri ticari üstünlüğü, diplomatik alanda da sürdürme eğiliminde olan İngiliz Hükümeti çıkarlarına dokunan en ufak değişikliğe karşı reaksiyon göstermekte ve baskı kurmaya çalışmaktadır. Anlaşma, Osmanlı Devleti'nin kendi topraklarındaki ekonomik zenginliği dilediği gibi kullanamayacağı bir sürece girmesinin ve zor günler yaşamasının tetikleyicisi olmuştur. Balta Limanı Antlaşmasıyla, Osmanlı Devleti kendisi için hayati önemi olan hububatın kontrolünü elinden kaçırmıştır. 1844'de kıtlık olacağı endişesiyle hububatın ihracatına getirilen yasak, İngiliz diplomatların tepkisine neden olmuştur. Bu nedenle hububatla ilgili bütün konsoloslardan rapor isteyen İngiliz büyükelçi, yabancı elçilere haber vermeksizin yasaklama kararının alınamayacağını Osmanlı yetkililerine iletmiştir.⁷⁸² Büyükelçi Wellesley, Osmanlı yönetimi üzerinde baskı kurmaya çalışmış ve hububat rekoltesinin dünya çapında düşük olması nedeniyle durumun normal kabul edilmesi gerektiğine dikkat çekerek ihracatın tekrar serbest bırakılmasını talep etmiştir.⁷⁸³ Bu bağlamda İngiliz elçilerin ülkelerinin tüccarlarının ticaretlerini en iyi şartlarda yapabilmelerini sağlamak ve çıkarlarını arttırmak için olanca gayretleriyle çalıştıkları görülmektedir. Uygur Kocabaşoğlu'na göre; İngiliz konsoloslarının siyaseti Balta Limanı Anlaşmasıyla başlar, Kırım Savaşı ile gelişir, 1870'li yıllarda derinlik kazanır ve 1879'da askeri konsolosluğun kurulmasıyla da en ileri şeklini alır.⁷⁸⁴ Buradan hareketle Balta Limanı Antlaşması, Osmanlı Devleti'nde görev yapan büyükelçi ve konsolosların siyasi ağırlık kazanacağı sürecin miladı olarak kabul edilebilir.

Osmanlı Devleti askeri, ekonomik ve siyasi sıkıntılarını aşabilmek ve çözüm üretebilmek amacıyla 1939'ta Tanzimat Fermanı'nı ilan etmiştir. Bir başka ifadeyle Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabaları "Avrupa'nın iktisadi, askeri, siyasi gücüne karşı koymak ve bu sayede ülkenin siyasi hürriyetini, sosyal ve kültürel

⁷⁸¹ Karbat, *a.g.e.*, s. 40.

⁷⁸² Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 182.

⁷⁸³ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 184.

⁷⁸⁴ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 211.

benliğini koruyarak devamlılığını sağlamak” için bizatihi Osmanlı Sultanı tarafından başlatılmış bir süreci içermektedir.⁷⁸⁵ Böylece Osmanlı bütün tebaasına aynı mesafede olduğunu duyurmuştur. Osmanlı'nın bu yaklaşımı, Britanyalı elçilerin nüfuzlarını arttırmak için kullanacakları çok önemli bir koz olmuştur.

Tanzimat'tan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Katoliklerin hamiliğinin Fransa'ya bırakılması sorun çıkarmıştır. Daha önceden elde etmiş olduğu Ortodoks hamiliğiyle Osmanlılar üzerinde bir nüfuz oluşturmaya çalışan Rusya, bu yeni düzenlemeden rahatsızlık duymuştur. Bunun üzerine, 1851'de Çar I. Nikola elçi olarak Prens Mençikof'u İstanbul'a göndermiştir.⁷⁸⁶ Mençikof, Kudüs'te bulunan Beytül-Lahim Kilisesi'nin anahtarının Ortodokslara devredilmesini istemiş ve bu tekliften İngilizlerin haberdar edilmesi durumunda ülkeyi terkedeceği tehditinde bulunarak diplomasinin gerektirdiği tavırdan uzaklaşmıştır.⁷⁸⁷ Rus Çarı, aslında isteğinin gerçekleştirilmeyeceğini bilmektedir ancak “*Hasta Adam*” olarak nitelendirdiği Osmanlı'nın ani çöküşü olasılığına karşı İngiltere'ye kendisiyle anlaşmasının her iki taraf için de yararlı olacağını göstermeye çalışmaktadır.⁷⁸⁸ Ancak İngilizler ve Fransızlar “*Kutsal Yerler Sorunu'nda*” Ruslarla aynı politikayı takip etmiyorlardı. Britanya, Osmanlı Devleti'nin statükosunun korunmasından yana bir politikayı sürdürme niyetinde olduğundan dolayı Rusya'nın karşısında Osmanlıların yanında yer almıştır. Bunun üzerine Osmanlı yöneticileri net bir tavırla elçi Mençikof'un taleplerini geri çevirmiş ve Rus elçi diplomatik münasebetleri sonlandırarak İstanbul'u terk etmek zorunda kalmıştır.⁷⁸⁹ Ardından Rusya'nın Ortodoks kilisesinin statükosuna karşı olası bir saldırı karşısında yapacaklarını Osmanlı Devleti'ne tehdit yollu bildiren bir nota göndermesinden dolayı tecrübeli İngiliz elçi Stratford Canning özel yetkilerle İstanbul'a gönderilmiştir.⁷⁹⁰ Albay Rose'un raporlarından Rusların niyetinin Yunan Kilisesi'nin anahtarını talep etmenin ötesinde olduğunu öğrenen Canning diplomatik bir manevrayla Fransız ve Rus

⁷⁸⁵ Karbat, *a.g.e.*, s. 14-15.

⁷⁸⁶ Poole, *a.g.e.*, s. 128.

⁷⁸⁷ Poole, *a.g.e.*, s. 133.

⁷⁸⁸ Meram, *a.g.e.*, s. 131.

⁷⁸⁹ Eversley ve Chirol, *a.g.e.*, s. 346.

⁷⁹⁰ Poole, *a.g.e.*, s. 129.

elçileri biraraya toplayarak “*Kutsal Yerler*” krizini çözmüştür.⁷⁹¹ Ancak bu diplomatik başarıya rağmen, Rusya ile gerginleşen ve kopan ilişkiler neticesinde Kırım Savaşı patlak vermiştir.

Kırım Savaşı’nda (1853-1856) Britanya Ruslara karşı Osmanlıları desteklemiştir. Lord Palmerston, Osmanlı topraklarının korunmasını destekleyen İngiliz dış politikasının devamından yana olmuş ve bu siyasi anlayışın uzun süre devam etmesine hizmet etmiştir.⁷⁹² Çünkü İngiltere’nin Hindistan ilişkileri güçlendikçe ve Doğu Akdeniz’deki ticareti arttıkça Osmanlı coğrafyasının güvenliğiyle daha yakından ilgilenmeye başlamıştır. Bu coğrafyada kendilerine ciddi bir rakip istemiyorlardı. Zayıflamaya başlayan Osmanlı Devleti’ni Çar Rusya’sına karşı savunmak ayrıca İngilizlerin güç dengesi siyasetinin de gereği olmuştur. İngilizlerin güç dengesini kurabilmek için zayıf olanı desteklemesi izlediği politikanın özelliğidir. Ayrıca İngilizlerin Rusların karşısında yer almalarında başka bir önemli neden bulunmaktadır: Britanya güçlü Rus donanmasını bu savaşta yok etmek istemektedir.⁷⁹³

İngiltere’de 1858 Seçim Komitesi konsolosluklardaki maaşları arttırmak suretiyle yetenekli ve çalışkan İngiltere doğumlu İngilizlerin Levant bölgesinde bulunan konsolosluklardaki yüksek pozisyonlara gelmesini planlıyordu.⁷⁹⁴ Bu politikayla yetenekli ve çalışkan İngilizlerin üstün konumlara daha rahat ulaşmaları hedeflenmekte ve yüksek mevkilere ulaşmalarının yolu açılmak istenmektedir. Bunun yanısıra diplomatik misyonlarda kaliteyi arttırmaya yönelik iyileştirmelerde yapılmaktadır. 1877’de Levant Konsolos Hizmeti’nin başlatıldığı Dışişlerinin Doğu Departmanı Başkanı Philip Currie tarafından duyurulmuştur.⁷⁹⁵ Yeni bir planlamayla 18-24 yaşları arasındaki bekâr olan başarılı İngiliz adaylara İstanbul Ortaköy’de küçük bir okulda eğitim verilip yetiştirilmeye çalışılmıştır.⁷⁹⁶ Bu okulda yetişen ve başarılı olanlar İran, Fas, Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki İngiliz

⁷⁹¹ Poole, *a.g.e.*, s. 134

⁷⁹² Soy, *a.g.m.*, 2008, s. 141.

⁷⁹³ Kocabaş, *a.g.e.*, s. 61.

⁷⁹⁴ Berridge, *a.g.e.*, s. 85.

⁷⁹⁵ Berridge, *a.g.e.*, s. 85.

⁷⁹⁶ Berridge, *a.g.e.*, s. 85.

konsolosluklarında görev yapacaklardı.⁷⁹⁷ Böylece daha seçkin ve eğitimli konsolos adayları yetiştirilmeye çalışılmıştır. Ancak ekonomik nedenler ve İngiltere'deki rakip eğitimcilerin güçlü lobi çalışmalarından dolayı birkaç sene sonra bu diplomat okulu kapatılmak zorunda kalınmıştır.⁷⁹⁸

1860'de İstanbul Büyükelçisi Henry L. Bulwer'e gönderilen bir anket çalışmasının tüm konsolosluklara dağıtılması istenmiştir.⁷⁹⁹ Bu anketin politik bir amacı vardı ve 1856 Hattı Humayun'da söz verilen reformların uygulanıp uygulanmadığı, Türkiye'deki Hıristiyanların tacize ve hakarete maruz kalıp kalmadığı öğrenilmek isteniyordu.⁸⁰⁰ Bu çabalar İngilizlerin konsolosluk örgütleri yardımıyla politik envanterlerini çıkarttıkları ve yine aynı ellerin yardımıyla politik gücünü sınadıklarına işaret etmektedir. Ancak Bulwer'in soruları başka bir gerçeği de ortaya çıkarmıştır. Türkiye'de uzun süre kalmakta olan konsolosların Osmanlı Sarayı'na sempatisinin oluştuğu tespit edilmiştir.⁸⁰¹ Çünkü İzmir Konsolosu Charles Blunt, bölgedeki şartların iyileştiğini ve Hıristiyanların durumunun Türklerden pekçok açıdan daha iyi olduğunu rapor etmiştir.⁸⁰² E. T. Rogers ise Suriye'deki Hıristiyanların daha fazla bir değişikliği arzu etmeyeceğini bildirmiştir.⁸⁰³ Bu iki konsolosun raporu da Türklerin lehinedir ve Osmanlı Devleti'nden memnuniyetlerini ifade etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğunda konsolosluk hizmetlerinde bulunan İngiliz görevliler çok uzun süre bu görevlerini sürdürmekteydiler. Onların şikâyetleri genellikle maaşlarıyla ilgilidir. Şam'daki yardımcı konsolos W. Kirby Green on dokuz yıllık tecrübesine dayanarak İngiliz konsolosluk sisteminin genellikle diğer Avrupa güçlerinin konsolosluk sisteminden daha üstün olduğunu fakat maaşlarının onlarla kıyaslandığında daha az olduğunu ifade etmektedir.⁸⁰⁴

1870'lerden sonra İngiltere Hükümeti Osmanlı Devleti'nde yapılan reformları yerinde izlemek, siyasi gücünü arttırmak, daha fazla bilgi elde edebilmek ve mahalli

⁷⁹⁷ Berridge, *a.g.e.*, s. 85-86.

⁷⁹⁸ Berridge, *a.g.e.*, s. 86.

⁷⁹⁹ Iseminger, *a.g.m.*, s. 299.

⁸⁰⁰ Iseminger, *a.g.m.*, s. 299.

⁸⁰¹ Iseminger, *a.g.m.*, s. 299.

⁸⁰² Iseminger, *a.g.m.*, s. 299.

⁸⁰³ Iseminger, *a.g.m.*, s. 300.

⁸⁰⁴ Iseminger, *a.g.m.*, s. 304.

otoritelere fikir vermek amacıyla askeri konsoloslukları monte etmiştir.⁸⁰⁵ Böylece 1879-1882 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde politik konsolosların yanı sıra askeri konsoloslar da önemli rol oynamıştır.⁸⁰⁶ Bu yeni oluşum içerisinde görev verilen İngiliz subayların, haritacılık, istihkâm, levazım gibi konularda uzmanlıkları bulunmakta ve Osmanlı Devleti üzerinde gözetim ve denetim görevini üstlenmekteydiler.⁸⁰⁷ Anadolu'daki çalışmalarını yürütmek üzere askeri genel konsolos olarak Binbaşı Charles Wilson Sivas'a yerleştirilmiştir.⁸⁰⁸ Askeri konsolosluklarda görevli elemanlar, istihbarat konusunda deneyimli kişilerden seçilmiştir.⁸⁰⁹ Berlin Antlaşmasının şartları gereği kendilerine konsolos denilmiş olsa bile bu ajanlar elde ettikleri bilgilerini üstlerine bildirerek daha çok istihbarat işleri yapıyorlardı.⁸¹⁰ Osmanlı topraklarında stratejik noktalara atanmışlardır. Elde ettikleri bilgilerle Osmanlı'nın tüm yönleriyle detaylı bir haritasını çıkarıyorlardı. Gladstone Hükümeti işbaşına geldiğinde, askeri konsolosların artık faydalı olmadığını düşünülerek geri çekilmesine karar verilmiştir.⁸¹¹

Bu dönemde Türkiye'deki gelişmeleri takip etmek ve gerektiğinde müdahale edebilmek için pekçok stratejik noktada İngiliz konsolosu bulunmaktadır.⁸¹² İngiliz Dışişleri Ticaret Departmanı'nda kıdemli bir memur olan Charles M. Kennedy Levant'daki konsolosluk birimlerinin politik öneminin olduğunu onaylamıştır.⁸¹³ Yani eskiden daha çok ticari işleri takiple sorumlu olan konsoloslar Osmanlı Devleti'nin politik meselelerine daha çok ilgi duymaya ve bunların takibiyle uğraşmaya başlamışlardır. İngiliz büyükelçiler çeşitli yollarla İngiliz dış politikasını etkileme kapasitesine sahiptiler. İstanbul'daki İngiltere elçiliğinde ateşe olarak görev yapmış olan Aubrey Herbert, Türkiye'de görevli olan elçi veya konsolosun en önemli işinin İngiltere'nin çıkarlarını gözetmek ve fırsat bulduğunda insanlığa

⁸⁰⁵ Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968, s. 187.

⁸⁰⁶ Berridge, *a.g.e.*, s. 89.

⁸⁰⁷ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 130.

⁸⁰⁸ Berridge, *a.g.e.*, s. 89.

⁸⁰⁹ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 131.

⁸¹⁰ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 139.

⁸¹¹ Kurat, *a.g.e.*, 1968, s. 189.

⁸¹² Iseminger, *a.g.m.*, s. 306.

⁸¹³ Iseminger, *a.g.m.*, s. 308.

yardım etmek olarak yorumluyorsa da⁸¹⁴ istihbarat faaliyetlerindeki sorumlulukları en az diğer görevleri kadar önemlidir. Elçi ve konsoloslar akredite olduğu ülkenin askeri ve ekonomik gücü gibi belli başlı meselelerde Dışişleri Bakanlığı'nı bilgilendirmekle sorumludurlar.⁸¹⁵ Öncelikle İngiliz dış politikasının belirlenmesine yardımcı olacak “*zihin haritasını*” ortaya çıkarmaya yardım etmişlerdir.⁸¹⁶

Beaconsfield Hükümeti 1875’de patlak veren Bosna Hersek isyanıyla tekrar açılan Doğu Sorunu’nda genel bir Avrupa savaşını önleyebilmek için Türkiye’de politik önemi olan konsolosluklarından edindiği bilgilere güvenmiştir, ancak kendilerine verilen bilgilerin eksik olduğu ve bazı durumlarda da tamamiyle yanlış olduğu anlaşılmıştır.⁸¹⁷ Bir bakıma Levant konsolosluk sisteminin zaafı da ortaya çıkmıştır.⁸¹⁸ Çünkü uzun yıllar Türkiye’de yaşamış ve kariyerlerinin çoğunu burada oluşturmuş bu konsoloslar, İngiliz Hükümeti’nin istediği şekilde meselelere bakamıyorlardı.⁸¹⁹ Yani bu konsoloslar İngiliz üstleriyle duygudaşlık kuramıyor ve onların diplomatik ilişkilerinde ihtiyaç duydukları “*yıpratmaya yönelik bilgiyi*” servis edemiyorlardı. Bir başka ifadeyle Osmanlı Devleti’ne baskı kurmaya yarayacak nitelikteki bilgileri kurgulamayı düşünemiyorlardı. İngiliz yöneticiler ise konsoloslarının aracıyla elde ettikleri bilgileri kendi ihtiyaçlarına göre derleyip, politik ve diplomatik hamleler yapmak istemekteydi.

Britanya İmparatorluğu, Kıbrıs Antlaşması ve Berlin Antlaşmasının maddelerine dayanarak reform isteklerini dile getirmek suretiyle Osmanlı yöneticilerine baskı kurmaya çalışmışlardır. Öyle ki İngiliz elçinin yeterli derecedeki Türkçesiyle, ülkedeki reform çalışmalarının gelişmesi hakkında bilgilenmek ve meclis çalışmalarını yakından takip etmek için Mebusan Meclisi’nin oturumlarına gitmiştir.⁸²⁰ Ayrıca reformların uygulanması konusunda hassas davranan ve uygulanmasının sağlanmasında Berlin Kongresi ve Kıbrıs Antlaşması’nın kendilerini

⁸¹⁴ Herbert, *a.g.e.*, s. 200.

⁸¹⁵ Keith Neilson, “‘Only a D...d Marionette’ ? The Influence of Ambassadors on British Foreign Policy, 1904-1914”, s. 56, Ed. Michael Dockrill ve Brian Mckercher, *Diplomacy and World Power Studies In British Foreign Policy, 1900-1950*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.

⁸¹⁶ Neilson, *a.g.e.*, s. 57.

⁸¹⁷ Iseminger, *a.g.m.*, s. 311.

⁸¹⁸ Iseminger, *a.g.m.*, s. 311.

⁸¹⁹ Iseminger, *a.g.m.*, s. 311.

⁸²⁰ Kurat, *a.g.e.*, 1968, s. 165.

hukuki olarak yetkilendirdiğinden hareketle İngiliz Hükümeti “projelerini” uygulamaya sokmak istemektedir. Salisbury, Büyükelçi Layard’a bu projenin çekirdeğini oluşturan iktisadi, ticari ve askeri konularda reform yapılması yönünde Babıali’yi zorlaması konusunda talimatlar vermiştir.⁸²¹ Bununla birlikte Anadolu vilayetlerine jandarma teşkilatının kurulması, vergilendirme ve mahkemelerin yeniden düzenlenmesi sağlanarak kontrolüne İngilizlerin getirilmesi istenmiştir.⁸²² Osmanlı yetkililerinin olası karşı çıkmasını önleyebilmek amacıyla bir strateji dahi geliştirilmiştir. Lord Salisbury, elçiden görüşmeleri esnasında jandarmanın komutasına getirilecek Avrupalı subaylardan bahsederken, İngiliz subaylardan bahsetmemesini öğütleyerek, böyle hareket etmelerinin doğru bir diplomatik yaklaşım olacağını, böylece Osmanlı İmparatorluğu’nun idaresinin İngilizler tarafından ele geçirildiği izleniminin verilmeyeceğini ifade etmektedir.⁸²³ Böylece dikkat çekmeden Osmanlı’nın önemli mekanizmalarını ele geçirebilmenin hesabı yapılmaktaydı.

1880’lerden sonra konsolosların asli görevi olan ticari konuların yanında Britanya uyrukluların haklarının korunmasına odaklandıkları ve çoğunlukla Anadolu ve Arapça konuşulan Osmanlı topraklarında konuşlandığı görülmektedir.⁸²⁴ 1870’lerde Osmanlı Devleti’nde İngiltere konsoloslarının himayesi altında ve İngiliz uyruğunda olan yaklaşık 14000 kişi bulunmaktadır.⁸²⁵ O yıllarda İngilizlerin en çok himayesinde olan kişilerin bulunduğu yer ise Kudüs’tür.⁸²⁶ Zira Kudüs bölgesinde Britanya’nın ticari, dini ve siyasi faaliyetleri oldukça fazladır.

İngilizler öncülük ederek Osmanlı topraklarında ticari şirketler, siyasi partiler, kiliseler, bağımsız okullar, kulüpler ve spor takımları gibi gönüllü kuruluşlarla sivil toplum ağları kurmuşlardır.⁸²⁷ Yani sivil toplum ağıyla ülkenin nabzını tutmuşlardır. Konsolosluk ağı yardımıyla bu sivil kuruluşların çalışmaları desteklenmiş ve

⁸²¹ Kurat, *a.g.e.*, 1968, s. 172.

⁸²² Kurat, *a.g.e.*, 1968, s. 172.

⁸²³ Kurat, *a.g.e.*, 1968, s. 173.

⁸²⁴ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 150.

⁸²⁵ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 104.

⁸²⁶ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 104.

⁸²⁷ Lewis, *a.g.m.*, s. 118

karşılaştıkları zorluklara çözümler bulunmuştur. Konsoloslar aynı zamanda bu kuruluşlarla olan ilişkilerinden dolayı güçlerini arttırmışlardır.

İngiliz ve Amerikan misyoner cemiyetlerinin faaliyetleriyle çok sayıda Ermeni Protestan yapılmıştır. Ardından Osmanlı Devleti'ndeki bu Protestan Ermeni topluluğuna “*millet*” statüsü kazandırılmış ve haklarının savunulmasını ise Britanya üstlenmiştir. Böylece elçi ve konsolosları aracılığıyla himayesine aldığı Protestanların haklarını savunması yoluyla yaptığı manevralarıyla siyasi gücünü arttırmıştır.

1908'den sonra İttihat ve Terakki yöneticilerinin İngilizlere yakınlaşma isteklerine karşılık İngilizlerin soğuk tutumu, onları Almanlarla dostluk kurmaya sevk etmiştir.⁸²⁸ Başka bir ifadeyle İttihatçılar, ilk önce İngilizlere el uzatmışlar ancak İngiliz elçi Sir Gerard Lowther bu dostluk elini soğuk ve patronca bir tavırla geri çevirmiştir.⁸²⁹ İngiliz diplomatının bu yaklaşımı daha önce bozulan dostluğun onarılması fırsatını kaçırmalarına ve yeni Osmanlı yöneticilerinin Almanlara yönelmelerine sebep olmuştur.

Britanya'nın elçi ve konsolosları ülkelerinin Ortadoğu'da çıkarlarının korunması ve güçlenmesi için çalışmışlardır. İstanbul elçileri bu amaçla bölgeyi konsoloslarının da yardımıyla sürekli gözlemiş ve gerekli gördükleri hallerde müdahale etmişlerdir. Elçi ve konsolosların sağladığı bilgiler Londra'da politika yapımına büyük destek verirken, Londra'nın belirlediği politikaları bölgede tatbik etmek ve takibini yapmak en önemli sorumlulukları olmuştur. Anlatılanlar düzleminde Majestelerinin konsolosları ülkelerinin Ortadoğu'da askeri, iktisadi ve siyasi üstünlüğünü sağlamak için olanca güçleriyle çalışmışlardır.

1.3.3.4. Arap Bürosu

Ortadoğu'daki gelişmelerin takibini, istihbaratını ve propagandasını yapabilmek için bir büronun kurulması düşünülmüştür. Bu büronun kurulmasında Gilbert Clayton ve Mark Sykes isimleri öne çıkmaktadır. 1915'in son aylarında

⁸²⁸ Soy, *a.g.e.*, 2004, s.119

⁸²⁹ Ahmad Feroz, *İttihat ve Terakki (1908- 1914)*, Çev: Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, 9. Basım, İstanbul, 2013, s. 58-59

Yakın Doğu'yu gezen Mark Sykes, Londra'ya dönüşünde bir İslam Bürosu'nun (Islamic Bureau) kurulması konusunda bir kampanya başlatmıştır.⁸³⁰ Sykes'in bir istihbarat bürosu kurulması fikri kısa zamanda gerekli desteği bulmuştur. Kahire İstihbarat Şefi Binbaşı Gilbert Clayton, Savaş Bakanlığı'na böyle bir büronun Kahire'de kurulmasını desteklediği konusundaki görüşünü bildirmiştir.⁸³¹ Sykes, Clayton'un Donanma Komutanlığı'ndaki nüfuzunu bildiği için bu projeden geri durmak istemiştir ancak Savaş Bakanlığı'ndan gelen baskılar neticesinde kuruluşunda görev almayı kabul etmiştir.⁸³² Böylece Hindistan'ın hassasiyetleri de dikkate alınarak ismi "*Arap Bürosu*" (The Arab Bureau) olarak değiştirilen yeni birim Britanyalı yetkililerce onaylanmıştır.⁸³³

Arap Bürosu, Kahire'nin politik ve askeri istihbarat ağının bir dalı olarak kurulmuştur.⁸³⁴ En son yetkili merci olarak Dışişleri Bakanlığı belirlenmiş ve Arap Bürosu hiyerarşik olarak en üstünde Londra'daki Dışişleri Bakanlığı'nın emrinde olacak şekilde kurulmuştur. Kahire'deki Savoy Hotel'inin üç odası Arap Bürosu çalışanları için ayrılmış ve Büro orada konuşlandırılmıştır. Mark Sykes ise Londra'da kalıp Clayton'dan aldığı bilgiyi Dışişleri'ne bildirmekle görevlendirilmiştir.⁸³⁵ Arap Bürosu'nun başlıca fonksiyonu Dışişleri Bakanlığı, Hindistan Bakanlığı, Aden, Savaş Bakanlığı ve Hindistan Hükümeti makamlarının her birini aynı anda Türk ve Alman politikasının genel eğilimleri hakkında bilgilendirmek ve Arap dünyasına saygılı bir tutumla yorumlarını ve topladığı istihbaratı merkezîleştirerek Yakın Doğu'da Britanya'nın politik faaliyetine uyumlu hale getirmektir.⁸³⁶ Ayrıca "*Antant Güçler ve Hindistan Müslümanlarının hassasiyetleriyle çatışmadan*" Müslüman olmayan Hindistanlılar arasında da Britanya lehinde bir propaganda yürütmek üzere yetkilendirilmiştir.⁸³⁷

Deniz İstihbaratı Başkanı'nın Sykes ve Clayton'un yürüttüğü bu projeye karşı çıkması üzerine bir çözüm olarak onun adamı olan David Hogarth, Arap Bürosu'nun

⁸³⁰ Westrate, *a.g.e.*, s. 26.

⁸³¹ Westrate, *a.g.e.*, s. 27.

⁸³² Westrate, *a.g.e.*, s. 28.

⁸³³ Westrate, *a.g.e.*, s. 31.

⁸³⁴ Westrate, *a.g.e.*, s. 31.

⁸³⁵ Westrate, *a.g.e.*, s. 29.

⁸³⁶ Westrate, *a.g.e.*, s. 31.

⁸³⁷ Westrate, *a.g.e.*, s. 31.

başına getirilmiştir.⁸³⁸ Hogarth'ın genel olarak görevi ekibiyle birlikte Ortadoğu'daki Britanya'nın politik faaliyetlerini uyumlu hale getirmek, bölgede Britanya'nın propagandasını ve istihbarat faaliyetlerini koordine etmek, müttefiklerinin ve Hindistan hükümetinin hassasiyetiyle uyumlu bir şekilde çalışmak ve birimin diğer yetkili kurumlarla koordinasyonunu sağlamaktır. Hogarth, kendisiyle birlikte tanıdığı arkadaşlarını da Büro'ya taşımıştır. Bu bağlamda, Hogarth'ın kız kardeşi Janet Courtney, o zaman için Kızıl Haç'ın Londra ofisinde çalışan arkadaşı Gertrude Bell'in "David'ten haber aldım; kayıpları herkes takip edebilir, fakat sadece benim Kuzey Arabistan'ın haritasını çıkarabileceğimi söylüyor. Gelecek hafta gideceğim"⁸³⁹ dediğini bildirmektedir. Bu davet üzerine Gertrude Bell Arap Bürosu'nun tek kadın çalışanı olarak Kahire'ye gitmiştir. Gertrude Bell, Kahire'deki ilk karşılaşmalarını şöyle anlatır: "Hogarth ve Lawrence (sen onu tanımıyorsun, o da Kargamış'tan son derece zeki birisi) beni karşıladılar ve beni de kaldıkları otele götürdüler."⁸⁴⁰ T.E. Lawrence, Campbell Thompson ve Leonard Woolley ile 1911'de Kargamış kazı alanına yaptığı ziyarette tanışmışlardır. Hogarth'ın kazı ekibinin dışında, Arap Bürosu'nun görevlileri arasında Aubrey Herbert, George Lloyd, Wydnam Deeds, Philip Graves, Ronald Storrs, Kinahan Cornwallis gibi isimlerde bulunmaktadır.⁸⁴¹

Gertrude Bell, Arap Bürosu'nda yapılan işle ilgili ipuçları vermektedir: "Şu an Hogarth'a şeyhler ve kabileler hakkındaki bilgilerle ilgili istihbarat dosyalarını doldurmak için yardım ediyorum."⁸⁴² David Hogarth ise Arap Bürosu'nda hazırlanan gizli istihbarat dökümanlarını raporlar halinde Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na göndermektedir.⁸⁴³ Aslında yaptıkları iş bölgeyle ilgili raporlar tutmakla sınırlı değildir. Arap Bürosu çalışanları, tahrikleriyle daha önce akıllarında olmayan Osmanlı Devleti'nden ayrılma fikrini bölgedeki Arapların akıllarına getirip bir Arap

⁸³⁸ Fromkin, *a.g.e.*, s. 141.

⁸³⁹ Janet E. Courtney, "Gertrude Bell", *The North American Review*, Vol. 223, No. 833, December 1926- February 1927, s. 660.

⁸⁴⁰ *Gertrude Bell'den annesine*, Kahire, 30 Ekim 1915.

⁸⁴¹ Fromkin, *a.g.e.*, s. 141-142.

⁸⁴² *Gertrude Bell'den annesine*, Kahire, 30 Ekim 1915.

⁸⁴³ Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 166.

ulusu yaratmaya çalışıyorlardı.⁸⁴⁴ Bu maksatla bölgeyle ilgili istihbarat yapmışlar, bölgenin ileri gelenleriyle görüşmüşler, yerel liderlere siyasi ve maddi destekler sağlayarak onları yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Sonunda Osmanlı Devleti'ne karşı bir ayaklanma fikrini yerleştirmeyi başarmışlardır. Arap Bürosu'nun yetenekli çalışanlarının gayretleriyle ayaklanmayı başlatıp, Osmanlı topraklarını parçalamışlardır.

Kahire'deki Arap Bürosu Britanya'nın Ortadoğu politikasının şekillendirilmesinde ve bölgeye tatbik edilmesinde hayati bir rol üstlenmiştir. Arap Bürosu'nun Oxbridge'li zeki ve çalışkan görevlileri ülkelerinin bölgedeki hâkimiyetlerini kurmak ve rakiplerini elimine etmek için mümkün olabilecek tüm yolları denemişlerdir. Arap Bürosu'nun çalışanlarının İngiliz dış politikasını etkileme kapasitesinin olduğu, faaliyetlerinden anlaşılmaktadır. Bölgede ayrılıkçı hareketlerin tetiklenmesi, organize edilmesi ve başarıya ulaştırılmasının yanı sıra Büro'nun çalışanlarının desteklediği Şerif Ailesi'nin Ortadoğu'da tasarılan yeni devletlerin yönetimine getirilmesi Arap Bürosu görevlilerinin etkileme gücünün Britanya'nın Ortadoğu politikasına yansımaları olarak kabul edilebilir.

⁸⁴⁴ Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 166.

İKİNCİ BÖLÜM BRİTANYA’NIN ORTADOĞU POLİTİKASINI ŞEKİLLENDİREN AKTÖRLER

2.1. BRİTANYA’NIN DIŞ POLİTİKASINI ETKİLEYEN KİŞİLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Britanya’da dış politika oluşturmak politikacıların ve devlet memurlarının etkili olduğu bir grup faaliyeti olarak değerlendirilebilir.⁸⁴⁵ Bu grubun politikacı ögeleri “*Tacın Bakanları*” olarak anayasal yetkileriyle katkı sağlarken, devlet memuru olanları ise rasyonel kararlar almak için gerekli olan ve yönetim mekanizmasının manivelasının koruyucuları olarak yetkilerini kullanarak katkıda bulunur.⁸⁴⁶ Buradan hareketle her iki öge de sahip oldukları özelliklere dayanarak ülkelerinin dış politika yapım sürecinde rol almakta ve dış politikanın şekillenmesine hizmet etmektedirler.

On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısından itibaren Britanya’nın şekillendirici rolünü tekelinde tutan ayrıcalıklı aristokrasi sınıfı ülkenin önemli kurumlarındaki yerlerini ortaya çıkan yeni bir elit sınıfa terk etmeye başlamıştır.⁸⁴⁷ Özellikle İngiliz Hindistan’ı ve Dışişleri Bakanlığı’ndaki konumları Britanya’nın dış politika yapım sürecine artık bu yeni sınıfın da müdahil olduğunu göstermektedir. Yeni elit sınıf ekonomik ve politik aciliyet hissiyle imparatorluk girişimini yaymıştır.⁸⁴⁸ Bu sınıfın çabalarıyla, Victoria Çağı’nın sonuna doğru ülkelerinin dünya hâkimiyetinin arttığı görülmektedir. Yükselen elit sınıf “*Anglo-Sakson ırkının özel düşünce yapısının bir ifadesi*” olarak imparatorluğun fikirlerini yerleştirme misyonunu da üstlenmişlerdir.⁸⁴⁹ Sosyal Darwinizm diye özetlenebilecek bu düşünce yapısı, mücadele, üstünlük, soy, yarışma, güç, en iyinin hayatta kalması gibi temel prensipleri içermektedir. Buradan hareketle bu misyonun temsilcileri olan yeni sınıf,

⁸⁴⁵ David Vital, “The Making of British Foreign Policy”, *The Political Quarterly*, Vol. 39, Number. 3, 1968, s. 257.

⁸⁴⁶ Vital, *a.g.m.*, s. 257.

⁸⁴⁷ Liora Lukitz, *A Quest in the Middle East Gertrude Bell and the Making of Modern Iraq*, I.B. Tauris, London, 2006, s. 12.

⁸⁴⁸ Lukitz, *a.g.e.*, s. 12.

⁸⁴⁹ Lukitz, *a.g.e.*, s. 13.

üstün bir ırk olarak kabul ettikleri İngilizlerin yöneteceği bir dünya peşinde koşmaktadır.

Britanya'nın dış politikasına yön verenler aristokrasiden veya üst sınıftan gelmelerinin yanı sıra ülkenin en prestijli okullarından mezun olmuşlardır. Özellikle yönetici okulu diye ünlenen Eton Koleji'nden mezun olanların dış politika yapıcıları arasındaki sayısı azımsanmayacak kadar çoktur. Örneğin yirminci yüzyılın başlarında Sömürge Bakanı Joseph Chamberlain'in halefleri olan dört bakan Alfred Lyttelton, Elgin Kontu, Crewe Kontu ve Lewis Vernon Harcourt aristokrat ve üst sınıftan gelmekteydi ve bunların üçü Eton Koleji mezunuydu.⁸⁵⁰ Daha sonra Lyttelton ve Crewe Cambridge'e Lord Elgin ise Oxford'a gitmiştir.⁸⁵¹ Alfred Lyttelton, Gladstone'un yeğenidir, ancak bakan olması Balfour ile arkadaşlıkları sebebiyle olmuştur.⁸⁵² Buradan hareketle aynı sosyal sınıftan gelmeleri veya arkadaş olmaları konularının belirlenmesinde etkili olmaktadır. Bu nedenle Eton, Cambridge ya da Oxford'da eğitim almaları aralarında bir birliğin oluşmasına yardım etmektedir.

Birçok yönetici elit için Britanya'ya hizmet etmek bir aile geleneği olmuştur. Çünkü aile mensuplarından sömürgelerde yönetici olanlar aile büyüklerini izleyerek benzer görevlere gelmektedirler. Bir başka ifadeyle Britanya'nın sömürgelerinde veya başka kurumlarında çalışan babaları ve dedeleri gibi Britanya'nın hizmetinde görev almaktaydılar. Örneğin Elgin Kontu'nun babası Hindistan valisidir ve kendisi de 1905'de Sömürge Bakanı olmuştur.⁸⁵³ Bu bağlamda bir tür bayrak yarışı gibi kendileri de İngiliz emperyalizmine hizmet etmeye devam etmektedirler.

Britanya'daki siyasi partilerin partilerin temsilcilerinin görüşleri dış politikanın yapılmasında etkili olmuştur. Victoria döneminde muhafazakâr parlamenterler dış politikaya çok ilgi duymazlar ve liderlerinin ürettiği politikardan memnun olurlardı.⁸⁵⁴ Dolayısıyla diplomasi başbakan, dışişleri bakanı ve kraliyet tarafından yürütülmektedir.⁸⁵⁵ Bu nedenle Başbakan ve Dışişleri bakanları genellikle

⁸⁵⁰ Carland, *a.g.e.*, s. 14.

⁸⁵¹ Carland, *a.g.e.*, s. 14.

⁸⁵² Carland, *a.g.e.*, s. 14.

⁸⁵³ Carland, *a.g.e.*, s. 15.

⁸⁵⁴ Hicks, *a.g.m.*, s. 191.

⁸⁵⁵ Hicks, *a.g.e.*, s. 191.

dış politikayı yürütmekte etkin roller oynamışlar ve politik gücü ellerinde bulundurmışlardır.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Troyların ve Whiglerin liderleri arasındaki sürmekte olan mücadele dikkat çekici olmuştur. İki partinin liderleri olan Benjamin Disreali ve William E. Gladstone arasındaki siyasi mücadelede 1880 Genel Seçimlerini Disreali ve partisi Troyların büyük bir mağlubiyetiyle sonuçlanmıştır.⁸⁵⁶ Seçim sonunda Gladstone iktidara gelmiş ve ülkeyi yönetmeye başlamıştır. Ancak Gladstone ve Disreali birbirlerinden oldukça farklı karakterlere sahiptir. Disreali'nin hayatı, ilişkileri ve manevraları oldukça karmaşık olmasına rağmen hedefleri basit ve reaksiyonları tahmin edilebilmektedir.⁸⁵⁷ Gladstone ise aşırı dindarlığıyla öne çıkmaktadır. Gladstone üniversite eğitimi almış sanayici olmayan bir yönetici elit olarak iktidarı süresince sanayi ve ticari bir devlette büyük bir politik hareketin koordinasyonunu yürütebilmiştir.⁸⁵⁸ Yine Gladstone, Osmanlı Devleti'ne karşı Britanya'nın geleneksel dış politikasını değiştirmiş ve Mısır'ı işgal etmiştir.

William E. Gladstone parlamenter hayatının ilk yıllarında enerjisinin büyük bir bölümünü dini meselelere adanmıştır.⁸⁵⁹ Siyaset bir anlamda onun Evanjelik inancının uygulama sahasına dönüşmüştür.⁸⁶⁰ Eğitimini İngiltere'nin en seçkin okullarından olan Eton Koleji ve Oxford Christ Church'te tamamlamıştır. Ailesinden aldığı dini altyapı onun geleceğinin inşasında önemli bir rol oynamıştır. Gladstone'un birçok Britanyalı elite rastlandığı gibi Antik Yunan hayranlığı vardır. Çünkü okul yıllarında Antik Yunanca ile ilgili eğitim almıştır.⁸⁶¹ Britanyalı çok sayıda yöneticinin yetiştiği Eton Kolejinde ağırlıklı Latince ve Yunanca dersler verilmekte, bu derslerin ve öğretmenlerin etkisiyle Helen kültürüne hayranlık uyandırılmaktadır.⁸⁶² Bu etki Gladstone'da da görülmektedir. Gladstone, Homeros'un Yunanistanı'nı eski ve yeniye başarılı bir şekilde harmanlayan Victoria

⁸⁵⁶ Blake, *a.g.m.*, s. 51.

⁸⁵⁷ Blake, *a.g.m.*, s. 56.

⁸⁵⁸ H.C. G. Matthew, "Gladstone, Rhetoric and Politics", *Gladstone*, The Hambledon Press, Ed. Peter J. Jagger, London, 1998, s. 231-232.

⁸⁵⁹ D. W. Bebbington, *The Mind of Gladstone Religion, Homer, and Politics*, Oxford University Press, 2004, New York, s. 43.

⁸⁶⁰ Karaca, *a.g.e.*, s. 79-80.

⁸⁶¹ Herbert, *a.g.e.*, s. 20.

⁸⁶² Karaca, *a.g.e.*, s. 33.

Britanyası gibi görmektedir.⁸⁶³ Victoria Çağı'nın gelişmeci özelliğinin ve kabul ettikleri kahramanlık dolu bir tarihinin olduğuna gönderme yapılmaktadır. Böylece Victoria Çağı'nın başarılı gelişiminin eski ve yeniyi ideal bir şekilde harmanlamış olduğunu savunan bir görüşü desteklemektedir. Bir anlamda liberal olarak muhafazakârların kraliyeti güçlü şekilde destekleyen görüşünden farklı bir tutum sergiliyor gibi görünse de aslında monarşiyi farklı bir kalıba koyup görüşüne destek yapmaktadır: Gladstone'un düşüncesine göre, Homer'deki monarşi tehlikeli ve zalim bir güç olmaktan uzaktır.⁸⁶⁴ Bu bakımdan monarşi kötü bir yönetim değildir. Politik yönetim anlayışı açısından geçmişteki antik Yunan ve yeni Britanya'nın birbirine benzer yanları bulunmaktadır. Başka bir ifadeyle Gladstone, Antik Yunan'da Homer dönemindeki yönetim anlayışıyla Victoria Britanyası arasında bir benzerlik kurmaya çalışmaktadır. Anlatılan düzlemde, Victoria Çağı'nın devlet adamlarında, hayranlık duydukları Helen döneminin yönetim şekli ve toplumsal yapısına ulaşabilme idealleri vardır.⁸⁶⁵ Bu şekilde ideal bir yönetime ve toplumsal yapıya kavuşacaklarını düşünmektedirler. Birçok İngiliz devlet adamı ve entellektüeli gibi Gladstone'da medeniyetin Batı'ya dolayısıyla İngiltere'ye Helen kültüründen geçtiğine inanmaktadır.⁸⁶⁶ Bu nedenle Helen kültürüne hayranlıkları bulunmaktadır. Gladstone, Helen ve Roma kültürünün temel alındığı medeniyetlerin yani Batılı Hıristiyan devletlerin ilericiyiğin, İslamiyet ve Türklerin ise geri medeniyetlerin temsilcileri olduğunu iddia etmektedir.⁸⁶⁷

Medeniyetlerinin ve kültürlerinin kaynağı olarak gördükleri Helen'e olan sevgileri sürekli artmıştır. Bu sevginin kuvvetlenmesinde eğitim aldıkları okulların rolü yadsınamaz. Çünkü eğitim aldıkları okullarda Antik Yunan ve Roma dünyasının verileriyle kafaları tıka basa doldurulmaktadır.⁸⁶⁸ Kendi kültürlerinin ve medeniyetlerinin referansı olarak Helen kültürü ve Hıristiyanlık dini kabul ediliyor ve her eğitimli Avrupalının mutlaka Latince ve Yunanca öğrenmesi gerektiği düşünülüyordu. Bu hayranlık İngiliz hükümetleri tarafından Osmanlı Devleti

⁸⁶³ Bebbington, *a.g.e.*, s. 15.1

⁸⁶⁴ Bebbington, *a.g.e.*, s. 152.

⁸⁶⁵ Karaca, *a.g.e.*, s. 90.

⁸⁶⁶ Karaca, *a.g.e.*, s. 33.

⁸⁶⁷ Karaca, *a.g.e.*, s. 88.

⁸⁶⁸ Poole, *a.g.e.*, s. 24.

nezdinde görev yapan elçi ve konsoloslarda da görülmektedir. İstanbul'daki İngiliz büyükelçi Lord Stratford ve ardından büyükelçiliğe getirilen William Henry Bulwer'inde Yunan hayranlığı vardır.⁸⁶⁹ Hatta Hasan Ali Yücel'in verdiği bilgiye göre Bulwer gençliğinde Londra'daki Yunan Komitesi'ne dahi girmiş ve Komite onu Mora'ya göndermiş ve daha sonra Mora anılarını yayınlamıştır.⁸⁷⁰ Helen sevgisi olan bir başka İngiliz yönetici ise Lloyd George idi. İngiltere Başbakanı Lloyd George da Osmanlı topraklarını da kapsayacak geniş bir alanda Helen İmparatorluğu'nu canlandırmak istemektedir.⁸⁷¹ İngiliz yönetici elitlerinin Helen hayranlığı Osmanlı Devleti münasebetlerinde etkili olmuş ve Osmanlı-Yunan mücadelelerinde Yunanlıları desteklemişlerdir.

Gladstone Hükümeti'nde Dışişleri Bakanı olan Lord Salisbury, Fransızlara “*Kartaca'yı barbarların elinde bırakamazsınız*” diyerek işgallerini onaylayan görüşünü keskin bir şekilde bildirmiştir.⁸⁷² Bu çerçevede İngiliz bir yöneticinin Doğu'yu nasıl gördüğü ve Doğu'ya yaklaşımının nasıl olduğu anlaşılabilir. Batılı için Doğu barbarlığın, despotluğun yurdu demektir ve Batı bir an önce bu barbarlığa ve despotizme son vermek için harekete geçmelidir. Hatta Gladstone, uygarlığı Doğu'ya taşıma görevini birlikte yapmak istediğini Almanlara diplomatik bir dille iletmiştir.⁸⁷³ Çünkü İngiliz yönetici elitinin zihninde Doğu uygarlıktan uzaktır ve Doğu'ya Batı uygarlığı götürülmelidir. Uygarlığı götürmek için ise savaşılmalı ve işgal yöntemi kullanılmalıdır. Bu bakış açısı İngiliz entelektüelinin zihninde yerini almıştır. Garip bir şekilde İngiliz elitinin düşüncesinde “*işgali*” bir kurtarma eylemi olarak görebilme paradoksu vardır.

On dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başlarında Sosyal Darwinizm'in etkisi emperyalistlerin üzerinde önemli ölçüde hissedilmekteydi. Sosyal Darwinizm, spekülasyonların çokça yapıldığı bu dönemde politik düşünce üzerinde geniş bir etkiye sahip olmuştur.⁸⁷⁴ İngiltere Başbakanı Herbert Asquith teritoryal yayılmayı insan vücudundaki gelişme sürecine benzetir ve bir ulus için de

⁸⁶⁹ Poole, *a.g.e.*, s. 21-24-27-28.

⁸⁷⁰ Bebbington, *a.g.e.*, Giriş, s. 21.

⁸⁷¹ Herbert, *a.g.e.*, s. 243.

⁸⁷² Karaca, *a.g.e.*, s. 431.

⁸⁷³ Gooch ve Masterman, *a.g.e.*, s. 36.

⁸⁷⁴ Tomes, *a.g.e.*, s. 21.

“yaşama gücünün belli, kaçınılmaz, gerekli ve normal bir işareti”⁸⁷⁵ olarak görür. Asquith ulusların gelişmesini insana benzetmektedir. Yani insan gelişmektedir ve gelişmesi esnasında bir takım ilerlemeler kaydetmektedir. Eğer bu döngü bir insan için kaçınılmaz bir durumsa aynı şeylerin ulusların gelişmesi için de geçerli olması gerektiğini savunmaktadır. Muhafazakâr Arthur Balfour ise silahlı kuvvetlere olan ilgisine rağmen, Darwinci retoriği “savunmacı militarizmi” desteklemek için kullanmış ve büyük ulusların arasındaki amansız mücadelenin insan ilerlemesini sürekli engellediğini iddia etmiştir.⁸⁷⁶ Diğer yandan Balfour, Büyük Britanya’nın öncelikli stratejisinin denizcilikte üstünlüğü olması gerektiğine inanmaktadır.⁸⁷⁷ Ayrıca ırkçılığa bakışı çağdaşlarından biraz farklıdır. Balfour, ait oldukları ırka dair gururlarının İngilizce konuşulan her toplumu kapsadığını ilan etmiştir.⁸⁷⁸ Böylece aslında ırklarıyla ilgili övünmelerini “lokal” olarak değilde daha geniş bir alanı kapsayacak şekilde ifade etmiştir. Ona göre; “Britanyalılık” insanların alışkanlık, gelenek ve örfününün oluşturduğu bir otoriteye bağlı olan insanların olduğu her yerde vardır.⁸⁷⁹

Edward Beasley, Britanya’nın emperyalizminin farklı yönlerine dikkat çekmektedir. Emperyalizmin arkasında yatan esas motivasyonun ekonomi olduğuna inanmaz. Ona göre, dünya sahnesinde Büyük Britanya’nın ekonomik faaliyetleri konusunda yöneticiler ve yatırımcılar arasındaki bir duygu birliği vardır ve aynı zamanda dünya tarihinin değiştirilmesinde “İngiliz ırkının” rolünün dikkate alındığı bir başka duygu birliği vardır.⁸⁸⁰ Beasley, emperyalist motivasyonun arkasında başka fikirler olduğunu kabul etmekle birlikte, varolan motivasyonun kalıtsal aristokrasiye iş bulma ihtiyacından kaynaklandığını iddia etmektedir.⁸⁸¹ İddiasını desteklemek için Hindistan’da başlayarak kariyer basamaklarını hızla tırmanan ve aristokratik bir aileden gelen Lord Salisbury’i örnek olarak gösterir.⁸⁸² Bu bağlamda Britanya’nın yönetici elitlerinin ülkenin seçkin ailelerinden seçilerek yetiştirildiği anlaşılmaktadır.

⁸⁷⁵ Tomes, a.g.e., s. 21.

⁸⁷⁶ Tomes, a.g.e., s. 22.

⁸⁷⁷ Tomes, a.g.e., s. 286.

⁸⁷⁸ Tomes, a.g.e., s. 36.

⁸⁷⁹ Tomes, a.g.e., s. 35.

⁸⁸⁰ Beasley, a.g.e., s. 2.

⁸⁸¹ Beasley, a.g.e., s. 2.

⁸⁸² Beasley, a.g.e., s. 2.

Bir başka şekilde yönetici elitler arasına girebilmek için aristokratik veya üst sınıf bir aileye mensup olmak gerekmektedir.

Britanya'nın emperyalist yöneticileri kendilerini başka bir şekilde konumlandırmakta ve ırklarının üstünlüğüne inanmaktadırlar. İngiliz devlet adamı Lord Rosebery, emperyalist duygularını, “*Britanyalıların fetheden ve emperyalist bir ırk*” olduğunu söyleyerek ortaya koymaktadır.⁸⁸³ Ayrıca Britanyalı yöneticiler Anglo-Sakson ırkının üstünlüğüne ve geri toplumlara yönetmelerinin meşruluğuna inanmaktadırlar. Bu nedenle emperyalist yayılmaları veya bu uğurda savaşmaları olağandır. Chamberlain ve Milner gibi Britanyalı yönetici elitler kendilerine bahşedildiğini düşündükleri “*efendi ırkları*” karşısında doğuştan aşağı konumda olan ırklarla savaştıklarına inanmaktadır.⁸⁸⁴

Britanya'nın dış politikasını belirleyen kişilerin düşünceleri ve inançları ülkelerinin dış politikasına yansımıştır. Beslendikleri fikirler bu yöneticilerin bakış açısını belirlemiş ve kendi perspektiflerinden bakarak ülkelerinin dış ilişkilerini değerlendirmişlerdir. Kendi öznel yaklaşımları ile ülkelerinin beklenti ve çıkarlarını harmanlayarak ortaya koydukları dış politika nesnellikten oldukça uzak kalmıştır. Sonuç olarak daha çok “*ülke çıkarı, kazanma ve üstünlük kurmaya*” odaklı bir anlayışın ürünü olan dış politikalar belirlemişlerdir.

2.2. ORTADOĞU POLİTİKASINI BELİRLEYEN KİŞİLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren Britanya'nın Ortadoğu politikasını belirleyen muhafazakâr veya liberaller genel olarak ülkelerinin menfaatlerini korumak ve hâkimiyetlerini kurmak için çabalamışlardır. Gerektiğinde teritoryal edinimlerle de politikalarını desteklemeye çalışmışlardır. Kıbrıs ve Mısır'ın işgali ile geleneksel politikalarında değişikliğe giden Londra Hükümeti, bir sonraki teritoryal genişleme adımıyla Osmanlı'nın Arapça konuşulan tüm yönetim alanlarının parçalanmasına yönelik faaliyetleri desteklemiştir. Bölgeye gönderdiği

⁸⁸³ Crook, *a.g.m.*, 1998, s. 8.

⁸⁸⁴ Ferguson, *a.g.e.*, s. 253.

görevlileri de Britanya'nın politikasına sadık davranmaya çalışırken, bilgi, görüş ve tecrübeleriyle ülkelerinin politikalarının şekillenmesinde rol oynamışlardır.

Liberal Gladstone, Arabi Paşa'nın halkın özgürlükleriyle ilgilenmediği, bölgede anarşik bir ortamın hüküm sürdüğü ve Hıristiyan karşıtı olduğu gibi gerekçelerle Mısır işgalini başlatmıştır.⁸⁸⁵ Britanya, uluslararası arenada Osmanlı topraklarına tek başına sahip olmanın zorluğunu bildiğinden dolayı amacını yaptığı anlaşmalarla ve ince bir siyasetle sürdürmeye çalışmıştır. Mısır'a yerleşmesinin bölgedeki çıkarlarını korumak adına geçici bir süreliğine olduğu konusunda güvence vererek diğer uluslararası aktörleri de ikna edebilmiştir.⁸⁸⁶ İngilizler, oyalama taktikleriyle Mısır'ın bağımsız bir yapısı varmış gibi göstermeye çalışırken, gerçekte Mısır'ı “örtülü bir protektora” yönetim şekliyle, Britanya temsilcisi ve başkonsolosu marifetiyle yönetmeye başlamıştır.⁸⁸⁷ Mısır Hidivi'nin karşı koyabilecek bir gücünün olmamasından dolayı İngilizlerin Mısır'ı diledikleri gibi yönetmesine göz yumulmuştur. Zira Mısır'da kukla bir yönetim işbaşındadır ve ipler İngilizlerin elindedir. Sir Evelyn Baring (Lord Cromer) Mısır'da İngiliz Başkonsolosu olarak atanmıştır.⁸⁸⁸ 1889'da Lord Cromer'in yönetimi altında çalışmak ve faaliyetlerine yardımcı olmak üzere Alfred Milner Hesaplar Genel Müdürlüğüne görevlendirilmiştir.⁸⁸⁹ Lord Milner Britanya vatansever olarak değerlendirilmektedir. Bağımsızlık, adalet ve etkinliği birleştiren anayasal bir sistem aracılığıyla kendini ve diğerlerini yönetecek Anglo-Saxon ırkının eşsiz becerisinin olduğu fikri Milner'in vatanseverliğinin çekirdeğini oluşturmaktadır.⁸⁹⁰ Yani Milner Anglo-Saksonların yönetici bir ırk olduğundan hem Britanya'yı hem de başka devletleri yönetebilecek eşsiz bir kabiliyete sahip olduğunu düşünmektedir

Lord Cromer tecrübeli bir İngiliz yönetici olmakla birlikte dikkat çekici bir şekilde Mısır'da yıllarca süren idareciliği döneminde yörenin dilini öğrenmek

⁸⁸⁵ Mansfield, *a.g.e.*, s. 147.

⁸⁸⁶ Ferguson, *a.g.e.*, s. 227.

⁸⁸⁷ Ferguson, *a.g.e.*, s. 227.

⁸⁸⁸ J. Lee Thompson, *A Wider Patriotism: Alfred Milner and The British Empire*, Pickering & Chatto, London, 2007, s. 24.

⁸⁸⁹ Thompson, *a.g.e.*, s. 24.

⁸⁹⁰ Thompson, *a.g.e.*, s. 1-2.

istememiştir.⁸⁹¹ Lord Cromer'in bölgenin dilini öğrenmek istememesi, kendisini üstün bir ırk olarak görmesinden ve geri ırk saydığı Araplara bakışından kaynaklanmaktadır. Zira Lord Cromer Mısır'daki idareciliği süresince iki önemli konu üzerinde durmuştur. İngiltere'de savunulan "*laissez faire*" anlayışının Mısır'a uygulanmasını ve Mısırlıların doğuştan "*tabi ırk*" olduğuna ve kendilerini hiçbir zaman yönetemeyeceklerine inanarak yönetici ırk olarak kabul ettiği Anglo-Saksonların Mısırlıları yönetmelerini istemiştir.⁸⁹² Bu Sosyal Darwinist görüş çerçevesinde hareket eden Britanyalı yöneticiler uzun süre Mısır'dan çıkmamıştır.

İngilizlerin yönetimi altındaki Mısır'da eğitim tedricen "*Britanyalılaştırılmıştır.*"⁸⁹³ İngilizce yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanılmış olmasına rağmen, Mısırlı üst sınıf Fransızca'yı kullanmayı tercih etmiştir.⁸⁹⁴ Buradan Mısır üst sınıfının İngilizlere ve dillerine reaksiyoner yaklaştığı sonucuna ulaşılabilir. Peter Mansfield'e göre Lord Cromer'in "*Örtülü Hamiliğinin*" sınırlamaları, Mısırlı bazı aydınları küçümsemesi ve Mısırlıların sözde Britanyalılara dönüştürme girişiminin başarısız olacağına dair inanç Mısırlıların Britanyalılara yaklaşımını belirlemiştir.⁸⁹⁵ Ayrıca Lord Cromer ülkesinin bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmek için İslami yönetime karşı olan tutumunu açıkça dile getirmiştir. Lord Cromer, İslam yasalarına saygılı olduğunu ancak İslami yönetimle Avrupalılar gibi uygar toplum düzeyine gelinemeyeceğini iddia etmiştir.⁸⁹⁶ Ortadoğu'da yaşayan insanların yönetimlerine dair bu indirgemeci yaklaşımla yerel halkın Britanya tarafına çekileceği düşünülmektedir. Bölgedeki yönetimin uygarlığa engel olduğu iddiasıyla kendi yönetim anlayışlarının empozesine uygun bir zemin oluşturulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Batılının bu topraklara Doğululara yardım etmek için geldiğinin ve Doğu'yu uygar düzeye ulaştırmak istediğinin mesajını vermek için tarım, eğitim, sağlık ve iktisadi alanlarda çalışmalar yapmışlardır. Mısır ekonomisi geliyorsa dahi üretilenler gerçekte İngiliz tüccarlarının ihtiyaç duyduğu hammaddelerdir. Bu nedenle İngiliz tekstil endüstrisinde kullanılan pamuk öne çıkmaktadır. Mısır'ın

⁸⁹¹ Mansfield, *a.g.e.*, s. 150.

⁸⁹² Mansfield, *a.g.e.*, s. 154.

⁸⁹³ Mansfield, *a.g.e.*, s. 159.

⁸⁹⁴ Mansfield, *a.g.e.*, s. 159.

⁸⁹⁵ Mansfield, *a.g.e.*, s. 159.

⁸⁹⁶ Mansfield, *a.g.e.*, s. 159.

Lancashire pamuk fabrikaları için devasa bir pamuk plantasyonu olarak tasarlanıp tasarlanmadığı bir tartışma konusu gibi görünüyorsa da “*tabi ırk*” olan Mısırlılara biçilen rol pamuk üreticiliği idi.⁸⁹⁷

İngiliz yönetici sınıfının, ülkenin en seçkin okullarında Latin ve Antik Yunan ile ilgili okumaları onların eğilimlerini belirlemiştir.⁸⁹⁸ Yani İngiliz yönetici sınıfı genellikle aldıkları eğitimin tesiriyle hareket etmişlerdir. Bu nedenle politik bakışlarında Antik Yunan’a bir hayranlık bulunmaktadır. Ortadoğu politikasının uygulanmasında ve şekillendirilmesinde etkili olan kişilerin eğitimlerini Eton, Cambridge ve Oxford gibi seçkin okullardan aldıklarından dolayı politik davranışlarında bu okulların izleri görülebilir.

Ortadoğu politikasıyla ilgilenen Britanyalı yetkililerin genelde iyi eğitilmiş ve üst sınıf ailelerden oldukları görülmektedir. Eton, Oxford ve Cambridge gibi seçkin okullardan eğitimlerini almış ve aralarında dostluklar kurulmuştur. Bu dostlukları çalışma alanlarına da taşıma eğilimindedirler. Oxford mezunu bir arkeolog olan David Hogarth, Ortadoğu’da istihbaratın merkezi ve Ortadoğu politikasının yönlendirilmesinde önemli bir işlevi olan Kahire’deki Arap Bürosu’na atandığında Oxford mezunu arkadaşlarını da yanına almıştır.⁸⁹⁹ Bu ekibin uzun süreli arkadaşlıkları ve aralarında Oxford birliği vardır.⁹⁰⁰ Bu birlik, 1919 Paris Barış Konferansı görüşmeleri esnasında Emir Faysal’ın yanında bir blok oluşturmalarında da etkili olmuştur. Hogarth ve ekibi Britanya ve Fransa’nın Suriye politikalarını Emir Faysal lehinde yönlendirmeye çalışmışlardır.

Arap Bürosu’nun kurulmasının fikir babası olan Mark Sykes Katolik, zengin ve Muhafazakâr bir barondur ve Cambridge’de eğitim almıştır.⁹⁰¹ Katolik ve aynı özel okula devam etmiş olan Askeri İstihbarat Müdürü G. M. W Macdonogh ile dostluğu onun devlet makamlarında ilerlemesine yardım etmiştir.⁹⁰² Sykes’in tanışıklığı ve dostlukları başka önemli kişilerle tanışmasının ve önemli görevler üstlenmesinin yolunu açmıştır. Yarbay Oswald FitzGerald ile tanışıklığı

⁸⁹⁷ Mansfield, *a.g.e.*, s. 161.

⁸⁹⁸ Fromkin, *a.g.e.*, s. 124.

⁸⁹⁹ Fromkin, *a.g.e.*, s. 141.

⁹⁰⁰ Goodman, *a.g.e.*, s. 72.

⁹⁰¹ Fromkin, *a.g.e.*, s. 122.

⁹⁰² Fromkin, *a.g.e.*, s. 123.

Ortadoğu'nun güçlü yöneticilerinden Lord Kitchener'in çevresine girmesini sağlamıştır.⁹⁰³ Ayrıca Mark Sykes'ın Katolik olması çevresini geliştirmesinde yardımcı olmuştur. Londra'daki şefi Macdonogh, Kahire'deki Askeri İstihbarat Başkanı Clayton ve Ortadoğu konusunda söz sahibi Fitzmaurice katoliktir.⁹⁰⁴ Hepsinin dini referanslarının aynı olması aralarında "*felsefi uyuşmanın*" dayanağını oluşturmuştur.⁹⁰⁵ Buradan hareketle mezhep ortak paydasında birleşmeleri aralarındaki dostluğun gelişmesinde büyük yararı olmuştur.

Ortadoğu'daki Britanyalı görevliler ülkelerinin emperyalist yayılmasına ve hâkimiyetinin gerçekleştirilmesine yardım etme azmini taşımaktadırlar. Ayrıca Ortadoğu, buldukları sosyal statülerinin korunması ve ilerlemesi için de önemli bir çalışma sahası olmuştur. Bu nedenle orta sınıf ve aristokrasiden birçok kişi bölgede görev yapmaya gelmektedirler. Bir anlamda Ortadoğu İngiliz yöneticilerinin daha yüksek bir pozisyona gelebilmeleri için "*atlama tahtası*" olabilmıştır.

Lord Kitchener, Mısır'da hem asker hem de yönetici olarak en üst düzey görevlerde bulunmuştur. Bölgedeki görevi sırasında Ortadoğu'ya yönelik politikaların şekillendirilmesi ve yürütülmesi konusunda aktif olarak çalışmıştır. Mekke Emiri Hüseyin'i Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmasını tetiklemek için "*Arap Halifesi*" olması yönünde öneride bulunmuştur.⁹⁰⁶ Devlet Bakanı Austen Chamberlain'in karşı çıkmasına rağmen, Emir Hüseyin ile bölgede yeni bir oluşumun hazırlığına dair bir resmi görüşmenin başlatılması için gereken yetkinin Kahire'ye verilmesi konusunda etkili olmuş ve kabul ettirmiştir.⁹⁰⁷ McMahon-Hüseyin Yazışmaları böylece başlatılmıştır. Buradan hareketle Kitchener'in alandan biri olarak Londra Hükümeti üzerinde büyük bir ağırlığının olduğu ve bölgeye yönelik politikanın şekillenmesinde etkin bir rolünün olduğu anlaşılmaktadır.

Kitchener, aynı kabinede yer alan diğer üyeler Sir Herbert Samuel ve Lloyd George'un Filistin'in stratejik öneminden dolayı Britanya'nın himayesine alınması konusundaki görüşlerine karşı çıkarak ağırlığını hissettirmiş ve Herbert Samuel'in bu

⁹⁰³ Fromkin, *a.g.e.*, s. 123.

⁹⁰⁴ H. V. F. Winstone, *Ortadoğu Serüveni 1898-1926 Yılları Arasındaki Ortadoğu'daki Siyasi ve Askeri İstihbaratın Öyküsü*, Çev: Fuad Davudoğlu, Risale Basın-Yayın Ltd. Şti, İstanbul, 1999, s. 248.

⁹⁰⁵ Winstone, *a.g.e.*, 1999, s. 248.

⁹⁰⁶ Fromkin, *a.g.e.*, s. 144.

⁹⁰⁷ Fromkin, *a.g.e.*, s. 150.

konudaki teklifi reddedilmiştir.⁹⁰⁸ Ancak Llyod George Filistin konusunda ısrarına devam etmiştir. Başbakan Asquith döneminde yaşanan bu çekişmenin muhataplarının Ortadoğu'yu çok iyi bilen ve alandan gelen kimseler olması Britanya'nın Ortadoğu politikasını yönlendirenlerin nitelikleri hakkında ipucu vermektedir. Özellikle yirminci yüzyılın başlarından Büyük Savaş'ın sonundaki oluşumların gerçekleştirilmesine değin alandan gelen birçok sayıda politikacının ve yöneticinin Britanya'nın Ortadoğu politikasının şekillenmesinde etkin bir rolü olmuştur. Alandan gelenlerin en önemlilerinden biri olan Lord Kitchener "*Ortadoğu politikasını planlama yetkisini kendi elinde tutmuştur.*"⁹⁰⁹ Yani bir halk kahramanı ve bölgeyi çok yakından bilen biri olarak bölgeye yönelik politikaların belirlenmesinde etkili konumunu korumayı başarmıştır.

Ortadoğu'da önemli faaliyetlerde bulunanlardan birisi de Gertrude Bell'dir. Kahire'deki Arap Bürosu'nda çalışan ve Bağdat'ta Doğu Sekreteri olarak görev yapan Gertrude Bell, İngiliz yüksek orta sınıfına bir aileden gelmektedir. Britanya'nın önde gelen sanayici ailelerinden birinin kızı olması onun ülkesi adına görev almasında etkili faktörlerden birisi olmuştur. Çünkü Britanya'da aristokrasinin üstlendiği emperyalist yayılcılık ve hâkimiyet kurma görevi endüstriyel ve finansal üst sınıfa taşınmıştır. Dolayısıyla bu sınıfın mensuplarından biri olarak Gertrude Bell, Britanya'nın Ortadoğu politikasının inşasında ve uygulanmasında hayati görevler üstlenmiştir. Gertrude Bell, Britanya'nın politikasını bölgede sürekli ve kazançlı hale getirmek istemektedir. Bu nedenle Gertrude Bell'in zihninde istikrarlı ve model olabilecek bir Irak yaratmak vardır.⁹¹⁰ Bu bağlamda, Gertrude Bell Britanya'nın menfaati için çalışmayı bir misyon olarak benimsemiştir.

Ortadoğu politikasının belirlenmesinde etkili olan İngiliz devlet adamlarının Anglo-Sakson ırkının üstünlüğünü ve dünyayı yönetmesi gerektiğini savunduğu anlaşılmaktadır. Sosyal Darwinist fikirlerin etkilediği İngiliz yöneticiler ırklarına, yeteneklerine ve üstünlüklerine dayanarak Ortadoğu'da hâkimiyet kurmak istemişlerdir.

⁹⁰⁸ Fromkin, *a.g.e.*, s. 236.

⁹⁰⁹ Fromkin, *a.g.e.*, s. 138.

⁹¹⁰ *Gertrude Bell'den Babasına*, Bağdat, 28 Ağustos 1921.

2.3. ÖNEMLİ AKTÖRLER VE GÖREVLERİ

Bazı Britanyalı görevliler Britanya'nın Ortadoğu politikasının şekillendirilmesinde ve uygulanmasında aktif roller üstlenmişlerdir. Bu görevlilerin aileleri, eğitimleri, sosyal çevreleri ve iş konumları politik rollerinin belirlenmesinde etkili olmuştur. Britanya'nın Ortadoğu politikasında rol oynamış ve “*Ortadoğu'nun Mimarları*” diye nitelendirilebilecek bu görevlilerden öne çıkanlar arasında Winston Churchill, Horatio Herbert Kitchener, Sir Percy Cox, Sir Henry McMahon, Mark Sykes, David George Hogarth, Ronald Storrs, George Ambrose Llyod ve T.E. Lawrence bulunmaktadır.

2.3.1. Winston Churchill (1874-1965)

İngiltere'nin tanınmış kişilerinden Lord Randolph Churchill'in oğludur. Seçkin İngiliz okulları olan Harrow'da ve Kraliyet Askeri Akademisi'nde (Royal Military Acedemy) eğitim almıştır. Boer Savaşı (1899-1902) sırasında savaş muhabiri iken tutsak edilmiş ancak kaçmayı başarmıştır.⁹¹¹ 1900'de Birlik Partisi'nden (Unionist Party) İngiliz Parlementosu'na girmiştir. 1906'da Liberal Parti'den parlamenter olarak seçilmiştir. 1908'de Asquith Hükümeti döneminde Ticaret Kurulu Başkanlığına getirilmiş ve birçok sosyal reformdan sorumlu olmuştur. Churchill, 1910'da İçişleri Bakanı olmuştur. 1911'de ise Deniz Kuvvetleri Bakanlığı'na getirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Churchill'in siyasi prestiji de sarsılmıştır. Churchill ülkesinde hem Osmanlı İmparatorluğu'yla savaşın başlatılmasının hem de Britanya'nın Çanakkale Savaşı'nın kaybedilmesinin sorumlusu olarak görülmüştür.⁹¹² Ancak siyasi hayatı devam etmiştir. 1919'da Hava Kuvvetleri ve Savaş Bakanı olmuştur. 1921'de Lloyd George Hükümeti döneminde Sömürge Bakanlığına getirilmiştir. Aynı yıl Kahire Konferansı'nı organize ederek Birinci Dünya Savaşı sonrasında Britanya'nın kontrolüne geçen bölgenin askeri, siyasi ve politik düzenlemesini yapmıştır. Bir başka ifadeyle Ortadoğu'nun yeniden

⁹¹¹ Alan Palmer, *Who's Who in World Politics: From 1860 to the Present Day*, Routledge, London and New York, 1996, s. 90.

⁹¹² Fromkin, a.g.e., s. 132.

tasarlandığı Kahire Konferansı'nı toplamıştır. Daha sonrasında politik zikzaklar çizmesine rağmen 1940-1945 yılları arasında Britanya Başbakanı olabilmıştır. Winston Churchill uzun siyasi hayatında 1951-1955 yılları arasında ikinci kez Britanya'nın Başbakanlığını yapmıştır.

2.3.2. Horatio Herbert Kitchener (1850-1916)

İngiliz asker ve devlet adamıdır. Kraliyet Askeri Akademisi'nde (Royal Military Academy) eğitimini tamamlamıştır. 1890'da Mısır'a başkomutan olarak atanmıştır. Altı ay sonra Sudan'da ortaya çıkan Muhammed el-Mehdi isyanını bastırdıktan sonra adını daha çok duyurmuştur. Kuzey Afrika'daki sömürge savaşlarındaki komutanlık ve liderlik becerisi onu ülkesinde bir kahraman yapmıştır. Daha sonra Hindistan'da başkomutanlık görevine getirilmiştir. 1911'de Kahire'ye Britanya'nın temsilcisi olarak gönderilmiştir. Bu görevi esnasında, Lord Kitchener'in yanında kendisine danışmanlık yapan Sir Mark Sykes, Ronald Storrs ve Gilbert Clayton gibi önemli Ortadoğu uzmanları da vardır.⁹¹³ Kahire'deki kalışı sırasında Lord Kitchener boş durmamış ülkesi adına yeni bir hareketlilik başlatmıştır. Londra Hükümeti'nden Kahire'deki yetkililerin Mekke Emiri Hüseyin'le görüşme yaparak Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırılması konusunda izin çıkarılmasında etkili olmuştur.⁹¹⁴ Londra'dan alınan izin üzerine Emir Hüseyin ile görüşülmüştür. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmeden kısa bir zaman öncesinde Lord Kitchener'in Şerif Hüseyin'e gönderdiği mesaj aslında Britanya'nın ilk resmi belge olarak Arap ulusunu ve Şerif Hüseyin'in halifeliğini desteklediklerini göstermektedir.⁹¹⁵ Ortadoğu'dan ayrılan Lord Kitchener, Asquith döneminde Savaş Bakanlığı'na getirilmiştir. Ancak Birinci Dünya Savaşı döneminde Londra Hükümeti ile savaş alanındaki komutanlar arasındaki koordinasyonu sağlamakta başarısız bulunmuştur.⁹¹⁶ Bir başka ifadeyle Lord Kitchener İngilizlerin en prestijli

⁹¹³ Fromkin, *a.g.e.*, s. 139.

⁹¹⁴ Fromkin, *a.g.e.*, s. 150.

⁹¹⁵ Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 160.

⁹¹⁶ Palmer, *a.g.e.*, 1996, s. 227.

isimlerinden biri ve bir savaş kahramanı olmasına rağmen, Büyük Savaş'ta istenilen başarıyı gösterememiştir.

2.3.3. Sir Percy Cox (1864-1937)

Sir Percy Cox, İngiliz asker ve yöneticisidir. Varlıklı bir ailesi olmamasına rağmen annesi ve büyükbabası onun iyi bir eğitim almasını sağlamıştır.⁹¹⁷ Eğitimini Harrow ve Kraliyet Askeri Okulu'nda tamamlamıştır. Britanya yönetimi altındaki birçok yerde askeri görevlerde bulunmuştur. 1899'da Muscat'a konsolos ve politik temsilci olarak atanmıştır. 1904'te Basra Körfezi'ndeki Buşir'e yerleşmek üzere bölge başkonsolosu olarak görevlendirilmiştir. Aubrey Herbert, onun bölgedeki konumunu şöyle ifade eder:

Sir Percy Cox İran Körfezi'nin kralı gibiydi. Arkasında İngiliz İmparatorluğu'nun büyük prestiji vardı. Gücünün temeli buydu fakat bu temel üzerine tuğla üzerine tuğla koyarak binayı inşa eden oydu. O bu gücün hem mimarı hem de duvarcı ustasıydı.⁹¹⁸

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele eden Hindistan Keşif Gücü'nde (Indian Expeditionary Force "D") Baş Siyasi Subay olarak Basra Körfezi'ne gitmiştir. Gertrude Bell, "*büyük adam*" dediği ve daha önceden tanışmış olduğu Sir Percy Cox'un yanında Basra'daki İstihbarat Bürosu'nda çalışmaya başlamıştır.⁹¹⁹ Sir Percy Cox, Basra'da Britanya faaliyetlerini yöneten etkili kişi konumundaydı ve Gertrude Bell ile uyumlu bir çalışma yürütmüştür.⁹²⁰

1918'de Tahran'a İngiliz-İran Anlaşmasını görüşmek üzere gönderilmiştir. 1920'de ortaya çıkan Irak İsyanı hem bölgedeki İngiliz yetkililerini hem de Londra Hükümeti'ni kaygılandırmıştır. İsyanın maliyetleri Londra'nın Irak'ta yeni bir yönetim şekli üzerinde düşünmesine neden olmuş ve Britanya'nın doğrudan yönetim (direct rule) şeklinin isyanı kışkırttığı görüldüğünden bölgeye gönderilen Sir Percy

⁹¹⁷ Philip Perceval Graves, *The Life of Sir Percy Cox*, Hutchinson & Company Limited, London and Melbourne, 1941, s. 19.

⁹¹⁸ Herbert, *a.g.e.*, s. 94.

⁹¹⁹ Gertrude Bell'den Babasına, Basra, 4 Mart 1916.

⁹²⁰ Caroline Terrell Marshall, *Gertrude Bell: Her Work and Influence in the Near East, 1914- 1926*, Diss. University of Virginia., 1968, s. 75.

Cox'dan yeni bir hükümet kurması istenmiştir.⁹²¹ Yani Sir Percy Cox, bölgedeki sorunu çözmek ve Irak Geçici Hükümeti'ni kurmak üzere Bağdat Yüksek Komiseri olarak atanmıştır. Bağdat'a geldiğinde, Sir Percy Cox'u İngiliz yöneticiler, yerel yöneticiler, konsoloslar, dini önderler, Belediye Başkanı, İngiliz subayları ve eşlerinin de bulunduğu büyük bir kalabalık karşılamıştır.⁹²²

Sir Percy Cox, Londra Hükümeti'nden Irak'da bir Arap hükümeti oluşturmak üzere tam yetkiyi almıştır.⁹²³ Bölgedeki en büyük yardımcısı ise Doğu Sekreteri Gertrude Bell olmuştur. İkisi uyum içerisinde çalışmışlardır. Gertrude Bell, Sir Cox'un yönetim anlayışını beğeniyordu. Sir Percy Cox'un faaliyetlerini anlatırken “*çok büyük bir iş yapıyor*”⁹²⁴ demektedir.

Sir Percy Cox, bölgedeki yerel aşiret liderleriyle iyi ilişkiler kurmuş ve onların dostluğunu kazandırmıştır. Yerel halk kendisine “*Kokus*” (Coccus) ismini takmışlardı. Sir Percy Cox'un liderlik yeteneği vardı.⁹²⁵ Çevresindeki insanları inandırabiliyor ve yönlendiriliyordu. Gertrude Bell, bölgenin önemli kişilerinden eski Osmanlı subayı İzzet Paşa'nın kendisine “*Hatun, ben valiler, sultanlar ve generaller gördüm fakat Sir Percy gibi birini henüz hiç görmedim ve o bizi yönlendirdiği sürece memnunum.*”⁹²⁶ dediğini aktarmaktadır. Buradan hareketle, Sir Percy Cox'un yerel liderler üzerinde büyük bir nüfuzunun olduğu anlaşılmaktadır.

1921'de Sir Percy Cox, Bağdat heyetine başkanlık ederek Sir Winston Churchill'in organize ettiği Kahire Konferansı'na katılmış ve Konferansın yönlendirici isimlerinden birisi olmuştur. Çünkü Ortadoğu'yu ve Mezopotomya bölgesini en iyi bilenlerden birisidir. Bölge uzmanı olarak Britanya'nın bölge politikasının bu toplantıda belirlenmesine öncülük yapmıştır. Kahire Konferansı sonrası alınan kararların Mezopotamya'da tatbik edilmesi için de Gertrude Bell ile beraber çalışmıştır.

Philip Graves, Sir Percy Cox'un sabır, dürüstlük, azim ve sezginin eşsiz birleşimiyle elde edilen başarısının Ortadoğu'da ülkesinin saygınlığını arttırmış

⁹²¹ Charles Tripp, *A History of Iraq*, Cambridge University Press, New York, 2007, s. 44.

⁹²² *Gertrude Bell'den Babasına*, Bağdat, 17 Kasım 1920.

⁹²³ Bodley ve Hearst, a.g.e., s. 190; Lukitz, a.g.e., s. 138.

⁹²⁴ *Gertrude Bell'den Babasına*, Basra, 24 Mart 1916.

⁹²⁵ Graves, a.g.e., s. 20.

⁹²⁶ *Gertrude Bell'den Babasına*, Bağdat, 10 Temmuz 1921.

olduğunu düşünmektedir.⁹²⁷ Bu bağlamda Sir Percy Cox'un kişisel özellikleriyle ülkesinin bölgedeki konumunu güçlendirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Zira Britanya'nın menfaatlerini koruyup bölgedeki yönetimini kuvvetlendirmiştir.

2.3.4. Henry McMahon (1862-1949)

Sir Henry McMahon, Hindistan doğumlu bir İngiliz askeri ve sömürge yöneticisidir. Babası Korgeneral Charles Alexander McMahon İngiliz Hindistanı'nda komiserlik yapmıştır. Sir McMahon, eğitimini Haileybury Koleji ve Kraliyet Askeri Koleji'nde (Royal Military College) tamamlamıştır.

Sir McMahon uzun bir süre Hindistan'da çalışmıştır. Belucistan'da Baş Komiser olarak iki kez göreve getirilmiş ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra Ortadoğu'ya gönderilmiştir. 1915'de Lord Kitchener'in yerine Mısır Yüksek Komiserliğine geldiğinde Ortadoğu'da Arapları kışkırtmak için önemli girişimlerde bulunmuştur.⁹²⁸ Bu konuda yaptığı en önemli girişimi Mekke Şerifi Hüseyin ile yaptığı görüşmelerdir. T. E. Lawrence "...McMahon, Mekke Şerifi ile anlaşmamızda temel taşımız oldu" demektedir.⁹²⁹ "McMahon-Hüseyin Görüşmeleri" diye tarihe geçen yazışmalarla Osmanlı'nın Arapça konuşulan topraklarında yeni bir oluşum planlanmış ve Osmanlılara karşı yerel halk ayaklandırılmak istenmiştir. Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey tarafından McMahon'a Emir Hüseyin'e vaadlerde bulunması için geniş yetkiler tanınmıştır.⁹³⁰ Bu nedenle McMahon yazışmalarında Emir Hüseyin ve ailesine bir Arap Krallığı kurması için istediği Osmanlı topraklarının verilmesi vaadedilmiştir. Ancak savaş sona erdiğinde McMahon'un vaatlerinin, İngiliz ve Fransız yetkilileri tarafından gizlice yapılan Sykes-Picot Antlaşması ile uyumlu olmadığı ortaya çıkmıştır.

⁹²⁷ Graves, *a.g.e.*, s. 19.

⁹²⁸ Fraser, *a.g.e.*, s. 74-75.

⁹²⁹ T. E. Lawrence, *Bilgeliğin Yedi Sütunu*, Çev: Bilal Çölgeçen, Çiviyazıları Yayınevi, Ankara, 2014, s. 65.

⁹³⁰ Fraser, *a.g.e.*, s. 82.

Sir Henry McMahon, Birinci Dünya Savaşı sonrası toplanan Paris Barış Konferansı esnasında Ortadoğu Uluslararası Komisyonu'na Britanya delegesi olarak katılmıştır. Bu bağlamda McMahon'un bölgeyi asker, diplomat ve yönetici olarak çok iyi tanimasından dolayı sahip olduğu bilgi ve tecrübesini ülkesinin hizmetine sunmak üzere Paris'te olduğu anlaşılmaktadır.

2.3.5. Mark Sykes (1879-1919)

“Mark Sykes, yaklaşık kırk yıl süren kısa yaşamına, asker, ajan, diplomat, seyyah, oryantalist ve devlet adamı gibi çeşitli görev ve sıfatları sığdırmış bir kişiliktir.”⁹³¹ Cambridge'de bir süreliğine eğitim almış fakat okulunu tamamlayamamıştır. Sykes'in din konusundaki tutumu dostluklarını da etkilemiştir. Zira Kahire'deki Arap Bürosu'ndan Gilbert Clayton ile Mark Sykes arasındaki dostluk her ikisinin de dine bağlılığından dolayı gelişmiştir.⁹³² Buradan hareketle Mark Sykes için dinin güçlü bir referans olduğu anlaşılmaktadır. Mark Sykes, Osmanlı coğrafyasının büyük bir kısmını gezmiş ve Ortadoğu hakkında geniş bilgisi olan bir oryantalisttir. Bu seyahatlerinde bölgenin tarihini, coğrafi özelliklerini, halklarını ve bu halkların etnik, dini ve sosyo-kültürel yapısını gözlemlemiş ve yazıya dökmüştür.⁹³³ Bu seyahatlerinin birinde, kendisi gibi oryantalist olan Gertrude Bell ile karşılaşmış ve beraber akşam yemeği yemişlerdir.⁹³⁴

Mark Sykes zengin bir aileden gelmektedir. Siyasi hayatına Muhafazakârların yanında yer alarak başlamıştır. Muhafazakâr Partisi milletvekilliğinin yanı sıra Osmanlı'nın Arap, Ermeni ve Yahudi halklarını desteklemiştir.⁹³⁵ Mark Sykes'in parlamento hayatı diğer çalışmalarıyla kıyaslandığında sönük kalmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı süresince ve sonrasında Mark Sykes'a önemli görevler yüklenmiştir. Lord Kitchener'in ekibine girmiştir. Londra Hükümeti, Kitchener tarafından Ortadoğu uzmanlığına getirilen Mark Sykes'ın önerileri doğrultusunda

⁹³¹ Nuri Karakaş, “Britanyalıların Gözüyle Sina-Filistin Cephesi'nde Türk Askeri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXVII, Sayı 2, Aralık 2012, s. 405.

⁹³² Fromkin, a.g.e., s. 139.

⁹³³ Karakaş, a.g.e., s. 405.

⁹³⁴ *Gertrude Bell'den Annesine*, Kudüs, 1 Şubat 1915.

⁹³⁵ Fraser, a.g.e., s. 98.

hareket etmiştir.⁹³⁶ Mark Sykes, Osmanlı Devleti'nin geleceğini belirlemek için Maurice De Bunsen başkanlığında organize edilen heyete Kitchener'in şahsi adayı olarak katılmıştır.⁹³⁷ Bu heyet Britanya'nın Ortadoğu'daki çıkarlarını bir rapor haline getirmiştir. Sykes bölgeyi yakından tanıyan biri olarak bölgedeki istihbaratın yönlendirilmesi ve gerekli propagandanın yapılabilmesi için Londra Hükümeti'ne bir Arap Bürosu'nun kurulmasını önermiştir. Mark Sykes'in fikrinin olgunlaştırılmasıyla kurulan Kahire Arap Bürosu, çalışanları vasıtasıyla Birinci Dünya Savaşı esnasında bölgedeki Arap liderlerle temas kurarak ve maddi yardımlarla da destekleyerek bir Arap ayaklanmasının gerçekleştirilmesinde etkin bir rol oynamıştır.

Mark Sykes'in Britanya adına üstlendiği önemli görevlerinden birisi kendi adıyla bilinen Sykes-Picot Antlaşmasıdır. Bu gizli anlaşma ile Osmanlı topraklarının “*paylaşım haritası*” çıkarılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrası Osmanlı'nın Arapça konuşulan toprakları galip devletler tarafından bu anlaşma esas alınarak paylaşılmıştır. Buradan hareketle Mark Sykes Britanya'nın Ortadoğu politikasına önemli bir katkı sağlamıştır.

2.3.6. David George Hogarth (1862-1927)

David George Hogarth arkeolog, akademisyen, istihbaratçı, yazar ve oryantalist olarak görev yapmıştır. Winchester Koleji ve Oxford Magdalen Koleji'ni bitirmiştir. David Hogarth almış olduğu iyi eğitiminin ardından Oxford Üniversitesi'nde dersler vermiş ve arkeolog olarak alana çıkarak kazılar yapmıştır. Bu bağlamda David Hogarth, Karkamış kazı çalışmalarını yürütmüştür. 1909'de Asmolen Müzesi'nin sorumlusu olmuştur. 1915'de Büyük Savaş'ın devam ettiği bir dönemde Hogarth, Deniz İstihbarat Bölümü'nde çalışmıştır. 1916'da Kahire'deki Arap Bürosu'nun ikinci yöneticisi olmuştur. Arap Bürosu Ortadoğu'da büyük bir faaliyet yürütmüştür. T. E. Lawrence, David Hogarth'ı “*hepimizin akıl hocası... yaptıklarımıza inandığından dolayı, en küçük şeylerde bile büyük bilgisini ve dikkatli*

⁹³⁶ Fromkin, a.g.e., s. 139.

⁹³⁷ Winstone, a.g.e., 1999, s. 243.

aklını bize sunan uzmanımız, yorulmak bilmeyen tarihçimizdi”⁹³⁸ diye tasvir etmektedir. Ayrıca, 1925-1927 yıllarında Kraliyet Coğrafya Kurumu’nun (Royal Geographical Society) başkanlığını da yapmıştır.

2.3.7. Ronald Storrs (1881-1955)

Sir Ronald Storrs Cambridge Üniversitesi mezunudur. 1904’de Mısır’da Maliye Bakanlığında çalışmaya başlamıştır. 1907-1917 yılları arasında ise Mısır’da Britanya Doğu Sekreteri olmuştur. T. E. Lawrence eseri *Bilgeliğin Yedi Sütunu*’nda Ronald Storrs’dan övgüyle bahseder:

Aramızdaki büyük adam oydu. Gölgesi, doğudaki çalışmalarımız ve Britanya’nın politikasını bir pelerin gibi örterdi. Büyük bir kavga için dünyadan vazgeçebilir ve bir atletin katılığı ile zihnini ve bedenini hazırlayabilirdi.⁹³⁹

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Arap ayaklanmasının organizasyonunda ve McMahon-Hüseyin Görüşmelerinde aktif rol üstlenmiştir. Savaş süresinde Sir Percy Cox ve Gertrude Bell’in de bulunduğu Mezopotamya’da politik memur olarak görev yapmıştır. 1917’de General Edmund Allenby’in talimatıyla Kudüs’e askeri vali olarak atanmış ve 1920’de Kudüs’te bir Sivil Yönetimin kurulmasıyla Britanya Sivil Valisi olarak görevine devam etmiştir. Aynı yıllarda konumundan dolayı Filistin bölgesinde çıkan ayaklanmalardan etkilenmiştir. 1926-1932 yılları arasında Britanya kontrolünde olan Kıbrıs’a vali olarak gönderilmiştir. 1932-1934 yılları arasında ise Kuzey Rodos’ta Britanya adına yönetimin başına getirilmiştir.

2.3.8. George Ambrose Lloyd (1879-1941)

Baron George Lloyd, Britanya’nın üst sınıfından bir yönetici olarak ülkesinin Ortadoğu politikasının aktif uygulayıcılarından birisi olmuştur. Eton ve Cambridge mezunudur. 1900’lerde ailesinin şirketinde yönetici olarak kariyerine başlamıştır. 1905’de İstanbul’daki Britanya elçiliğine ateşe olarak atanmıştır. 1907’de

⁹³⁸ Lawrence, *a.g.e.*, s. 64.

⁹³⁹ Lawrence, *a.g.e.*, s. 64.

Mezopotamya ve Anadolu'da Britanya ticaretinin durumunu araştırmak üzere özel temsilcilik yapmıştır.

1910'da Liberal Birlik Partisinden (Liberal Unionist Party) milletvekili seçilerek parlamentoya girmiştir. Böylece parlementer olarak hizmetlerine başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Sir Ian Hamilton'un yanında Çanakkale cephesinde bulunmuştur. Savaşın ilerleyen zamanında Ortadoğu faaliyetlerine katıldığı Arap Bürosu'nda çalışmaya başlamıştır.⁹⁴⁰ Lord Lloyd ile çok iyi dost olan Gertrude Bell, onun Basra'ya geldiğini babasına yazdığı mektubunda bildirmektedir.⁹⁴¹ Basra'ya gelerek, Britanya'nın Ortadoğu'da hâkimiyet kurma faaliyetlerine doğrudan katılmış olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca 1915'de Britanya'nın Ortadoğu'daki çıkarlarını araştırmak için biraraya getirilen De Bunsen heyetinde de yer almıştır.⁹⁴²

1918-1923 yılları arasında Lord George Lloyd, Bombay valisi olarak atanmıştır. Böylece ülkesinin sömürgelerinde bir yönetici olarak yerini almıştır. Hindistan'daki valilik görevinin ardından 1924'te tekrar milletvekili seçilerek İngiltere Paramentosu'na geri dnmştir. Ancak parlementer olarak görevi kısa srmştir. Çünkü tekrar Mısır'a yönetici olarak atanmıştır. 1925-1929 yılları arasında Mısır Yüksek Komiserliğini yapmıştır. Bu görevi sırasında Ortadoğu meseleleriyle yakından ilgilenme fırsatı bulmuştur. 1940'ta Churchill Hükümeti döneminde Sömürge Bakanı ve Lordlar Kamarasında Muhafazakâr Partinin lideri olmuştur.

2.3.9. Thomas Edward Lawrence (1888-1935)

T. E. Lawrence, Galler'de doğmuştur. Oxford niversitesi'ndeki Jesus Kolejini tarih eğitimi almış ve okulu başarıyla bitirmiştir. Anne ve babasının evli olmadığını henüz kk bir ocuk iken öğrenmiş olması geleceğine ait kariyer seminde etkili olmuştur.⁹⁴³ çünkü gayrimeşru bir ocuk olduğunun bilinmesi halinde mesleğindeki konumunu zora sokabilme ihtimalinin olması, onun meslek

⁹⁴⁰ Kent, *a.g.e.*, s. 268.

⁹⁴¹ *Gertrude Bell'den Babasına*, Basra, 14 Mayıs 1916.

⁹⁴² Kent, *a.g.e.*, s. 268.

⁹⁴³ Lawrence, *a.g.e.*, s.10.

seçiminde dikkatli davranmasına neden olmuştur.⁹⁴⁴ Küçük yaşlarından itibaren arkeoloji alanına ilgi duymaktadır.⁹⁴⁵ David Hogarth'ın Karkamış'daki arkeolojik kazılarına katılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte Kahire Askeri İstihbarat Bölümü'ne atanmıştır.⁹⁴⁶ Lawrence daha sonra arkadaşlarıyla birlikte Kahire Arap Bürosu'nun yöneticisi olan David Hogarth'ın istihbarat ekibine katılmış ve Ortadoğu'daki faaliyetlere başlamıştır. Lawrence kendisinin ve Hogarth'ın politik konumunu anlatırken şöyle der: “Dışardakilere göre o, bir arabulucuydu. Ben ise tüm pençe ve dişlerimle bir şeytandım. Bu, bizi, tüm önemli kararlarda tercih edilen ve dinlenen kişiler haline getiriyordu.”⁹⁴⁷

1916-1918 yılları arasında Arap İsyanı sırasındaki faaliyetleri ona büyük bir ün kazandırmıştır. Bu nedenle, “*Arabistanlı Lawrence*” olarak Arap İsyanı'nın en bilindik ismi olmuştur. Arap milliyetçilerinin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı giriştiği bu isyan Arap Bürosu'nun “*beyin takımını*” kışkırtma faaliyetleriyle başarıya ulaşmıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Dışişleri Bakanlığı'nda çalışmaya başlamış ve Emir Faysal'ın delegasyonuna katılarak 1919 Paris Barış Konferansı'na katılmıştır. 1921'de Sömürge Bakanı olan Winston Churchill'e politik danışman olarak atanmıştır. Aynı yıl Churchill tarafından Ortadoğu uzmanlarının toplandığı Kahire Konferansı'na katılanların arasında T. E. Lawrence'da bulunmaktadır.

⁹⁴⁴ Lawrence, *a.g.e.*, s. 11.

⁹⁴⁵ Lawrence, *a.g.e.*, s. 11

⁹⁴⁶ Lawrence, *a.g.e.*, s. 11.

⁹⁴⁷ Lawrence, *a.g.e.*, s. 64.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜMÜ

GERTRUDE BELL

3.1. HAYATI

Gertrude Bell'in parlak, renkli, ilginç, ilklere dolu ve bağımsız bir hayatı olmuş ve hayatına birçok önemli olayı sığdırabilmiştir. Hayatının her evresinde yaşadıkları ve gerçekleştirdikleri Britanya'nın sosyal, iktisadi, askeri ve siyasi durumuyla ilgili önemli bilgileri içermektedir. Bu nedenle Gertrude Bell'in hayatının bölümler halinde ele alınması yararlı olacaktır. Zira Gertrude Bell'in ailesi, sosyal çevresi, eğitimi, faaliyetleri, seyahatleri, kişiliği, siyasi çevresi ve siyasi görüşü irdelendiğinde onun Britanya'nın dış politikasındaki rolüne nasıl hazırlandığı ve başarısının arkasındaki ipuçları daha iyi anlaşılacaktır.

3.1.1. Ailesi ve Çocukluk Dönemi

Gertrude Margaret Lowthian Bell, 14 Temmuz 1868 tarihinde İngiltere'nin kuzeydoğusunda yer alan County Durham'a bağlı Washington kasabasının küçük bir köyü olan Hall'da doğmuştur.⁹⁴⁸ Babası Thomas Hugh, Sir Isaac Lowthian Bell'in büyük oğlu ve annesi Mary ise Newcastle on Tyne'dan John Shield'in kızıdır.⁹⁴⁹ Ailesinin İngiltere'nin kuzeyinden olması, onun azim ve enerjisinin kendisine ailesinden geçmiş olduğu düşüncesini akla getirmektedir.⁹⁵⁰

Gertrude L. Bell ismini ailenin en tanınmış üyesi olan büyükbabası Lowthian'dan almıştır.⁹⁵¹ Lowthian Bell, aldığı bilimsel eğitimin kendisine sağladığı avantajla zamanının İngiliz sanayicileri arasında seçkin bir konuma gelmiştir.⁹⁵² Yani bilgi ve becerisini ticari kazanca dönüştürmeyi başarabilmiş biri olarak İngiliz Sanayi toplumunun önemli kilometre taşlarından birisi olmuştur. Lowthian Bell, 1850'lerde yeni bir sanayi kasabası olan Middlesbrough civarında tesis ettiği eritme ocaklarıyla

⁹⁴⁸ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 5; Goodman, *a.g.e.*, s. 3; Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 1-2.

⁹⁴⁹ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 6.

⁹⁵⁰ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 6.

⁹⁵¹ Goodman, *a.g.e.*, s. 3.

⁹⁵² Goodman, *a.g.e.*, s. 3; Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 5-6.

ülkesi için gelecek vadeden bir demir ve çelik endüstrisi kurmuştur.⁹⁵³ Sanayinin gelişmesine paralel olarak, 1870'lere gelindiğinde, büyükbabasının kardeşleriyle kurduğu şirket, Britanya demirinin üçte birini üretmektedir.⁹⁵⁴

Bell Ailesi zenginliğini sanayi ürünleriyle hızla arttırırken buna paralel olarak sosyal çevrelerini de büyütüştür. Malikâneleri ülkenin önde gelen aydınlarının, işadamlarının ve devlet adamlarının buluşma mekânlarından birisi olmuştur. Charles Darwin, Thomas Huxley, Robert Stephenson, Baron Amstrong, William Morris, Burne-Jones gibi birçok ünlü isim Lowthian Bell'in sürekli misafirleri arasında yer almaktadır.⁹⁵⁵ Bir başka ifadeyle, Gertrude Bell Britanya'nın önemli ve nüfuzlu kişilerine ev sahipliği yapan, entelektüel ortamların oluşmasına öncülük eden varlıklı bir aileden gelmektedir. Bu tür sosyal ortamlar onun hayatı boyunca devam etmiş ve evleri birçok tanınmış insana ev sahipliği yapmıştır.

Gertrude Bell'in ailesi siyasetle de ilgilenmektedir. Lowthian Bell, iki kez Newcastle belediye başkanlığı ve Durham ilçesinin polis şefliğini yapmıştır.⁹⁵⁶ Ayrıca 1875'de Hartlepoons'dan Liberal Parti adayı olarak Parlamento'ya girmiştir.⁹⁵⁷ Hem ticari hem de siyasi başarıları Bell ailesinin İngiltere'deki konumunu güçlendirmiştir. Bu bağlamda, Gertrude Bell'in doğduğu yıllarda, ailesinin zenginliği ve itibarı hızla artmaktadır.⁹⁵⁸

Gertrude Bell'in zengin ve itibarlı ailesi, Kraliçe Elizabeth'in emperyalist politikalarını desteklemektedir.⁹⁵⁹ Bu itibarla, Bell Ailesi liberal fikirlere sahip olmalarına rağmen ülkenin refahını ve kazanımını besleyen emperyalist yayılma fikrini de desteklemektedir. Ülkenin refahındaki artışın bir benzeri Gertrude Bell'in ailesinde de görülmektedir. Henüz üç yaşına gelmeden ailesi tarafından iki tane görkemli malikâne yaptırılmıştır. Redcar sahil kasabasındaki Redbarns malikânesi babası Hugh Bell, Northallerton yakınlarındaki Rounton Grange malikânesi ise

⁹⁵³ Goodman, *a.g.e.*, s. 3.

⁹⁵⁴ Janet Wallach, *Çöl Kraliçesi*, Çev: Püren Özgören, Can Yayınları, , I. Basım, İstanbul, 2004, s. 31.

⁹⁵⁵ H. V. F., *Gertrude Bell*, Quartet Books, First Published, New York, 1978, s. 92.

⁹⁵⁶ Wallach, *a.g.e.*, s. 31.

⁹⁵⁷ Goodman, *a.g.e.*, s. 3; Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 10.

⁹⁵⁸ Goodman, *a.g.e.*, s. 3.

⁹⁵⁹ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 7.

büyükbabası Lowthian Bell için yapılmıştır.⁹⁶⁰ Rounton'daki konutları 1926'da ailenin servetini yitirmesiyle terkedilinceye kadar Gertrude Bell ve ailesinin yaşam merkezi olmuştur.⁹⁶¹

Gertrude Bell, Britanya'nın en tanınmış ailelerinden birinin çocuğu olarak zenginlik ve refah dolu bir dünyaya gözlerini açmış ve mutlu bir aile tablosunun tam ortasında yerini almış olmasına rağmen, ailenin en önemli bireylerinden birinin vedasıyla mutlulukları geçici bir süreliğine hüzne dönüşmüştür. Çünkü iki yaşındayken annesi Mary Bell'i zatürreden kaybetmiştir.⁹⁶² Annesinin ölümünün en dramatik yanı, küçük kardeşi Maurice Hugh Lowthian'ın üç hafta önce doğmuş olmasıdır.⁹⁶³ Annesinin ölümünden sonra onun ve kardeşi Maurice'in bakımıyla Alman bir mürebbiye ilgilenmeye başlamıştır.⁹⁶⁴ Bayan Kluge, her ikisinin de iyi bir şekilde yetiştirilmesine yardımcı olmaktadır. Gertrude Bell, "*Bayan Kluge bize hikâye anlattı*" yazarak mürebbiyesiyle geçirdiği zamanı tuttuğu günlüğüne not düşmüştür.⁹⁶⁵ Maurice'la da eğlenceli aktiviteler yapmaktadır. Balığa gitmek bu aktivitelerden biridir.⁹⁶⁶ Buradan hareketle, Gertrude Bell'in çocukluğundan itibaren ailesiyle birlikte eğlendikleri ve birlikte ortak faaliyetler yaptıkları görülmektedir.

Gertrude Bell'in henüz çocukluğunda annesini kaybetmesiyle, annesinin yerini dolduracak birinin hayatına girmesi arasında çok zaman geçmemiştir. 1877'de Hugh Bell, Victoria toplumundaki bir bayanı temsil etmesi bakımından mükemmel bir örnek kabul edilebilecek, iyi bir aileden, oldukça kültürlü ve başarılı bir oyun yazarı olan Florence Olliffe ile evlenmiştir.⁹⁶⁷ Gertrude Bell ve Florence Olliffe başından beri çok iyi anlaşılan iki arkadaştır.⁹⁶⁸ İlk karşılaştıklarında Gertrude altı yaşında ve halalarının arkadaşı olarak tanıştığı Florence ise yirmi iki yaşındadır.⁹⁶⁹ Tanışmalarından hemen sonra yazışmaya başlamışlardı. Gertrude Bell mektubunda Florence'a, Red Barns malikânesindeki kuzgunlardan, çiçeklerinden ve gölette

⁹⁶⁰ Goodman, *a.g.e.*, s. 3; Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 2.

⁹⁶¹ Goodman, *a.g.e.*, s. 4.

⁹⁶² Goodman, *a.g.e.*, s. 4; Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 3.

⁹⁶³ Goodman, *a.g.e.*, s. 4.

⁹⁶⁴ Goodman, *a.g.e.*, s. 4; Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 3.

⁹⁶⁵ *Gertrude Bell'in Günlüğü*, 15 Kasım 1877, Gertrude Bell Archive/www.garty.ncl.ac.uk

⁹⁶⁶ *Gertrude Bell'in Günlüğü*, 12 Ekim 1877.

⁹⁶⁷ Goodman, *a.g.e.*, s. 4; Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 7.

⁹⁶⁸ Goodman, *a.g.e.*, s. 4; Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 6; Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 7.

⁹⁶⁹ Goodman, *a.g.e.*, s. 4; Wallach, *a.g.e.*, s. 4.0

yetişen nilüferlerden bahsetmektedir.⁹⁷⁰ Florence ile arkadaşlıkları babasının evliliğiyle kuvvetlenmiştir. Florence, Gertrude Bell için çok iyi bir “*rol model*” olmuştur. Florence’in özellikle adab-ı muâşeret konularında üvey çocukları üzerinde iyi bir nüfuzu vardır. Dolayısıyla Florence Bell, üvey kızının davranışlarının şekillendirilmesi ve karakterinin güçlendirilmesi için gerekli desteğin sağlanmasında çok başarılı olmuştur. Çünkü Gertrude Bell’ in iyi yetişmesi için çok çabalamıştır. “*Akşam annem bize kitap okudu*”⁹⁷¹ diye günlüğüne not düşmektedir. Günlüğünden hemen her gece Gertrude Bell’e kitap okunduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle Gertrude Bell’e, daha çok küçük yaşlarından itibaren üvey annesi tarafından kitap okuma alışkanlığı kazandırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Ailesinin bu çabasıyla Gertrude Bell’in kitaplarla dostluğunun temellerinin atılmasının yanı sıra bilgisi arttırılmakta, ufku genişletilmekte ve olayları analiz edebilme yeteneği geliştirilmektedir.

3.1.2. Eğitimi: Queen’s College ve Oxford Lady Margeret Hall

Gertrude Bell’in ailesi kızlarının eğitiminin devam etmesini istemektedir. Bu nedenle on yedi yaşındayken iyi bir okul kabul edilen Londra’daki Queen’s College’a gönderilmiştir.⁹⁷² Zira 1848’de kurulan okul kısa zamanda akademik bir ün kazanmıştır.⁹⁷³ Okuldaki eğitim, Hıristiyan dininin öğretilerine uygun olarak verilmekteydi. Çünkü kuruluşuna öncülük edenler, okuldaki eğitimin Hıristiyan prensiplerine dayandırılması gerektiği konusunda ısrar etmekteydi.⁹⁷⁴

Victoria Döneminde kızlar erkeklere kıyasla hareketlerinde toplumsal anlamda daha kısıtlı olduğundan dolayı yalnız başlarına gezmeleri toplum tarafından olumlu karşılanmıyordu. Bu nedenle Victoria Dönemi kızları tek başına alışverişe dahi çıkamazlardı.⁹⁷⁵ Dışarı çıktıklarında ise yanlarında onlara “*eşlik eden bir kadın*”

⁹⁷⁰ Gertrude Bell’den Florence Olliffe’e, Redcar, Haziran 1876.

⁹⁷¹ Gertrude Bell’in Günlüğü, 10 Kasım 1877.

⁹⁷² Goodman, *a.g.e.*, s. 8; Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 13.

⁹⁷³ Goodman, *a.g.e.*, s. 8.

⁹⁷⁴ Goodman, *a.g.e.*, s. 8.

⁹⁷⁵ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 32.

(chapelon) bulundurmaları gerekiyordu.⁹⁷⁶ Bu kadınlar genç kızlara dışarda kaldıkları süre içinde refakat ederler ve bir anlamda onların dış dünyadaki “koruyucuları” olurlardı. Böyle bir dönemde, Gertrude Bell’in Londra’da bir okula gitmesi toplumsal kuralların sınırlarını zorlayacak niteliktedir. Çünkü 1880’lerde yüksek orta sınıf bir ailenin, kızlarını eğitim alması için uzak bir yere göndermesi alışılmış bir şey değildir.⁹⁷⁷ Onun Londra’da bir okula gitmesinde Queen’s College’in bayan yöneticisi Camilla Croudace’un ikna çabalarının büyük payı vardır.⁹⁷⁸ Okul müdiresi, Gertrude Bell’in annesi Mary’nin yakın bir çocukluk arkadaşıydı ve onunla ilgilenmek için ailesine rica etmişti.⁹⁷⁹ Neticede Londra’daki bir okula gitmesi onun hayatının şekillenmesinde önemli bir adım olmuştur. Okulunda seçkin bir insan topluluğu bulunmaktadır ve okulları sayesinde “soylular birbirlerinin üstünlük duygusunu beslemekte, farklılıklarını ve seçkinliklerini” pekiştirmektedirler.⁹⁸⁰ Londra’daki yeni çevresi daha sonraki ilişkilerinin ilk önemli halkasını oluşturmaktadır.

Gertrude Bell, Queen’s College’a gittiğinde, bir yıl Florence’in annesi Lady Olliffe’in yanında kalmış ve sonrasında ise yatılı olarak devam etmiştir.⁹⁸¹ Yatılı günlerinde kendi başına olduğundan, kendi kararlarını alması ve hayatına yön vermesi gerekmiştir. Londra’daki günlerinde, kendi sınıfının insanlarıyla tanışmasının vakti de gelmişti ve Londra sosyetesine tanıştırmaya başlanmıştır.⁹⁸² Florence, Gertrude Bell’in Londra’daki çevresinin genişletilmesi ve sosyal ortamlara girebilmesi için kendi arkadaşlarını devreye sokmuştur. Bu nedenle, Florence’in arkadaşları Gertrude Bell’i sosyal ortamlara girmesi için evlerine davet ediyordu.⁹⁸³

Gertrude Bell’in Queen’s College’deki eğitimi oldukça verimli geçmiştir. Derslerinde çok başarılıdır ve öğretmenlerinin övgüsünü almaktadır. Tarih öğretmeni De Soyres, kendisine Gertrude Bell’den daha iyi bir imtihan kâğıdı veren bir

⁹⁷⁶ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 32.

⁹⁷⁷ Goodman, *a.g.e.*, s. 8.

⁹⁷⁸ Goodman, *a.g.e.*, s. 8; Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 11.

⁹⁷⁹ Goodman, *a.g.e.*, s. 8.

⁹⁸⁰ Wallach, *a.g.e.*, s. 48.

⁹⁸¹ Goodman, *a.g.e.*, s. 8; Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 13.

⁹⁸² Goodman, *a.g.e.*, s. 8.

⁹⁸³ Goodman, *a.g.e.*, s. 8

öğrencisinin olmadığını söylemiştir.⁹⁸⁴ Buradan hareketle onun tarih dersini sevdiği ve başarılı olduğu anlaşılmaktadır.

Gertrude Bell okulda sosyal faaliyetlere sürekli katılmaktadır. Sporu, müziği, dans etmeyi ve şarkı söylemeyi seviyordu. Yeni spor dallarıyla ilgileniyordu. Üvey annesi Florence'a kürek çekmeye gittiğini ve kendisine zor gelmesine rağmen ilk kez denediği için tebrik edilmesi gerektiğini yazmaktadır.⁹⁸⁵ Gertrude Bell'in okulda her konuda başarılı olduğu veya istekli olduğu söylenemez. Örneğin; spor yapmayı çok sevmesine rağmen piyano çalmaktan hiç hoşlanmıyordu.⁹⁸⁶

Victoria Dönemi Britanyası'nda, bayanların eğitimlerini sürdürebilecekleri okul sayısı çok azdır. Gertrude Bell az sayıdaki bu okullardan kendi isteğiyle Oxford'daki Lady Margaret Hall'e gitmiştir.⁹⁸⁷ Burası “*kati*” bir kilise kültürü taşıyan, zorunlu dini törenleri ve İncil dersleri bulunan bir okuldur.⁹⁸⁸ Toplumda kadınların konumlarıyla ilgili uzlaşmaz görüşleri olan dindar Elizabeth Wordsworth'un müdiresi olduğu bu okul öğrencilerine Hıristiyan değerlerini öğretiyordu.⁹⁸⁹ Ancak Gertrude Bell'in hayatı boyunca gerçek bir dini inancı olmamıştır.⁹⁹⁰ Bu nedenle müdirenin dindar olmayan ve aykırı davranışları olan Gertrude Bell'den hoşlanmamasına şaşırılmaması gerekir.⁹⁹¹ Okuldaki az sayıdaki diğer kız öğrenciler de müdirenin ilgi gösterdiği konulara değil de daha çok kızların yüksek eğitim almalarını reddeden bir toplumda entellektüelliği yakalamak için çalışmaktaydı.⁹⁹² Bu bir avuç öncü kadın topluluğu bir anlamda İngiliz toplumunu değişime zorlamakta ve kendi kalıplarını kırıp aydınları arasında yerlerini almanın mücadelesini vermektedir.

⁹⁸⁴ Goodman, *a.g.e.*, s. 9.

⁹⁸⁵ Gertrude Bell'den Florence'a, 21 May 1886.

⁹⁸⁶ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 12.

⁹⁸⁷ Goodman, *a.g.e.*, s. 10; Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 15; Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 15.

⁹⁸⁸ Janet Howarth, “The Church of England and Women's Higher Education, c. 1840-1914”, Ed. Peter Ghosh and Lawrence Goldman, *Politics and Culture in Victorian Britain In the Memory of Collin Matthew*, Oxford University Press, Oxford, 2006, s. 160.

⁹⁸⁹ Goodman, *a.g.e.*, s. 10.

⁹⁹⁰ Marshall, *a.g.e.*, s. 16.

⁹⁹¹ Goodman, *a.g.e.*, s. 10.

⁹⁹² Goodman, *a.g.e.*, s. 10.

Gertrude Bell'in Oxford yıllarında, kızların üniversitedeki konumu sürekli iyileşmektedir.⁹⁹³ Bu iyileşmenin sonuçlarından birisi de kız öğrencilerin modern tarih bölümünde erkeklerin aldığı dersleri alabilecek olmasıdır. 1884'deki kızların okuldaki statüsünde beklenmeyen bu değişiklik üniversiteyi karıştırmıştır.⁹⁹⁴ Bu değişikliğe bağlı olarak, kız öğrenciler Oxford'da erkek hocalardan ders alabilmektedir ancak yine de kız öğrenciler açısından farklılık devam etmektedir. Çünkü okulun hocalarından Bright kız öğrencileri tahtaya sırtları dönük bir şekilde oturtup dersini anlatmaktadır.⁹⁹⁵ Bütün bu zorluklara rağmen, Gertrude Bell, hiçbir zaman yılgınlık göstermemiş, başarılarını ve bilgisini katlayarak arttırmıştır.

Gertrude Bell, Oxford tarihinin en başarılı öğrencilerinden birisi olmuştur. Normalde dokuz dönem olan Modern Tarih bölümünü beş dönemde tamamlayarak 1920'ye kadar hiçbir kız öğrencinin ulaşamadığı bir başarıyı yakalamış ve birinci sınıf onur unvanı almıştır.⁹⁹⁶ Nihayetinde Gertrude Bell, bütün sınavları başarılı bir şekilde geçmiş ve Modern Tarihi birincilikle bitirmiştir.⁹⁹⁷

3.1.3. Doğu'ya Açılan Kapı: İran Seyahati

1892'de Gertrude Bell, üvey teyzesi Mary'ye eşlik ederek eşi Sir Frank Lascelles'in Britanya'nın diplomatik temsilcisi olarak görevli olduğu Tahran'a gitmiştir.⁹⁹⁸ Gertrude Bell, oryantalist yaklaşımını daha İran'a gitmeden önce ortaya koymuştur. Gittiği ülkenin dilini bilmenin kendisine kazandıracığı avantajın farkında olarak, İran'a gitmeden evvel Farsça dersleri almak için Afganlı bir hoca bulmuştur.⁹⁹⁹ Bu dersler sayesinde dilini biraz geliştirmiş ve geri kalan kısmını ise gittiği ülkede tamamlamaya çalışmıştır. Farsça bilgisinin yardımıyla 1897'de

⁹⁹³ Goodman, *a.g.e.*, s. 12.

⁹⁹⁴ Goodman, *a.g.e.*, s. 12.

⁹⁹⁵ Goodman, *a.g.e.*, s. 12.

⁹⁹⁶ Goodman, *a.g.m.*, s. 12.

⁹⁹⁷ Courtney, *a.g.m.*, s. 657; Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 21.

⁹⁹⁸ Wallach, *a.g.e.*, s. 67; Goodman, *a.g.e.*, s. 14; Winstone, *a.g.e.*, 1978; s. 32; Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 35.

⁹⁹⁹ Gertrude Bell'den Annesine, Hans Place, 26 Şubat 1892.

Hafız'ın Divanı'nı (Poems from the Divan of Hafız) İngilizce'ye çevirerek yayınlamıştır.¹⁰⁰⁰

Gertrude Bell, İran'da kaldığı süre içinde diline hâkim olacak kadar öğrenmiş ve bu ülkeden çok etkilenmiştir.¹⁰⁰¹ Onun Doğu kültürüne ilgi duymasının ve etkilenmesinin bir nedeni de İran'da tanıştığı Alman Oryantalist Dr. Rosen'in Persler hakkında verdiği bilgidir.¹⁰⁰² 18 Ağustos 1894'de günlüğüne "Dr. Rosen ile İran edebiyatı hakkında bir konuşma yaptık"¹⁰⁰³ diye yazmıştır. Buradan hareketle, Dr. Rosen Gertrude Bell ile Doğu'ya ait konulardan konuşarak bilgisini ve merakını arttırıyordu.

İran seyahati Gertrude Bell'in duygusal hislerini ortaya çıkarmıştır. Britanya'nın Tahran Büyükelçiliği'nde tanıştığı Henry Cadogan ile birbirlerine âşık oldular.¹⁰⁰⁴ Birbirleriyle evlenmek istiyorlardı. Gertrude Bell, her ne kadar bağımsız ve meydan okuyan bir karaktere sahip birisi olsa da, ailesi ona Victoria döneminin bazı temel toplumsal davranışlarını kazandırmayı başarmıştır. İngilizler genelde geleneksel insanlardır ve belli bir zümreye ait olan insanların bu gelenekleri yok saymaları kolay değildir. Dolayısıyla Gertrude Bell, saygın bir Victoria kızının davranış örneğini göstererek ailesinin evliliği konusunda iznini almak istemiştir.¹⁰⁰⁵ Fakat ailesi erkeğin kazancının bir evlilik için yeterli olmadığını ileri sürerek bu evliliği onaylamamıştır.¹⁰⁰⁶ O da ailesinin kararına itiraz etmeden duruma razı olmuş ve Henry Cadogan'nın büyükelçilik gibi daha iyi bir pozisyona geldiğinde evlenebileceklerini düşünerek teselli bulmuştur.¹⁰⁰⁷ Ailesinin evliliğini onaylamaması mutluluğunu engellememiştir. Tahran'da kaldığı süre içinde, birlikte gezmiş, eğlenmiş ve mutlu günler geçirmiştir.¹⁰⁰⁸ Sonunda ailesinin isteği üzerine

¹⁰⁰⁰ Goodman, a.g.e., s. 37.

¹⁰⁰¹ Goodman, a.g.e., s. 16.

¹⁰⁰² Wallach, a.g.e., s. 68.

¹⁰⁰³ Gertrude Bell'in Günlüğü, 18 Ağustos 1894.

¹⁰⁰⁴ Goodman, a.g.e., s. 16; Bodley, Hearst, a.g.e., s. 47.

¹⁰⁰⁵ Bodley ve Hearst, a.g.e., s. 47.

¹⁰⁰⁶ Wallach, a.g.e., s. 71; Goodman, a.g.e., s. 18; Winstone, a.g.e., 1978, s. 36.

¹⁰⁰⁷ Goodman, a.g.e., s. 18-19.

¹⁰⁰⁸ Goodman, a.g.e., s. 19; Bodley ve Hearst, a.g.e., s. 47.

İngiltere'ye dönmüştür.¹⁰⁰⁹ İran'dan ayrıldıktan yaklaşık bir sene sonra ise sevgilisi Henry Cadogan zatürreden ölmüştür.¹⁰¹⁰

İran seyahati, Gertrude Bell'in ilk Doğu tecrübesi ve Avrupalı olmayan bir kültürle ilk defa karşılaşmasıdır.¹⁰¹¹ İstanbul gezisiyle başlayan Doğu'nun ilk etkisi, İran'da iyice kendisini hissettirmiş ve ilgisini Doğu'ya çevirmiştir. İstanbul'a yaptığı seyahati günlüğüne şöyle not etmiştir: "Tepelerdeki büyük beyaz minareleriyle olağanüstü güzel göründü."¹⁰¹² Bu sözleriyle Batılı bir entelektüelin Doğu'dan etkilendiği anlaşılmaktadır. İran seyahati güçlü bir Doğu merakı ve sevgisi meydana getirmiştir. 1894'de Gertrude Bell'in İran seyahati *Safar Nameh. Persian Pictures*'da yayınlanmıştır.¹⁰¹³ Sonuçta Gertrude Bell'e Doğu kapısı açılmış ve içeriden bir bölümü görünmüştür.

3.1.4. Diplomasiyi Yakından İzleme Fırsatı: Berlin

Gertrude Bell, üvey teyzesi Mary ve eşi Frank Lascelles ile seyahatleri sırasında sosyal çevresini genişletmektedir. Sir Frank Lascelles, 1897'de Berlin'e büyükelçi olduğunda, Gertrude Bell onlarla birlikte gitmiştir.¹⁰¹⁴ Bu seyahatler sayesinde politika ve diplomasi ile ilgili izlenimlerini arttırmıştır. O sırada Osmanlı-Yunan anlaşmazlığı gündemdedir ve güçlü devletlerin ilgisi bu konu üzerinde yoğunlaşmıştır. Sir Frank Lascelles diplomatik misyon yüklenmiş biri olduğundan dolayı olayları yakından takip etmektedir ve evlerinde bu politik mesele hakkında Gertrude Bell'in de şahit olduğu konuşmalar yapılmaktadır.¹⁰¹⁵ Bu tür konuşmalar Gertrude Bell'in politik ve diplomasi bilgisine katkı sağlaması bakımından önemlidir. Bir başka ifadeyle, Almanya'nın yükselen bir güç olarak diğer Büyük Güçleri endişelendirmeye başladığı bir dönemde, onun Berlin'de bulunması, bilgisi ve tecrübesi açısından çok büyük bir katkı sağlamıştır.

¹⁰⁰⁹ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁰¹⁰ Wallach, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁰¹¹ Goodman, *a.g.e.*, s. 21.

¹⁰¹² *Gertrude Bell'in Günlüğü*, 6 Haziran 1898.

¹⁰¹³ Goodman, *a.g.e.*, s. 19; Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 37.

¹⁰¹⁴ Goodman, *a.g.e.*, s. 22; Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 48.

¹⁰¹⁵ Goodman, *a.g.e.*, s. 22.

Gertrude Bell, Berlin’de bulunduğu süre içerisinde katıldığı saray balosunda Alman İmparatoru II. Wilhelm’in davetine katıldığını “Çarşamba günü saray balosu iyi bir gösteriydi, ancak yorucuydu”¹⁰¹⁶ diye annesine yazmaktadır. Yakaladığı bu fırsatla, II. Wilhelm’i yakından görüp değerlendirme imkânını bulmuştur. “Yakından bakan biri için İmparator William hayal kırıklığına uğrıyor; şişkin, hasta ve böyle ürkek birini hiç görmedim.”¹⁰¹⁷

Balkanlardaki olası çatışma durumu Berlin’deki toplantılarda kendisini açıkça belli etmektedir. Gertrude Bell, davetli olduğu bir çay partisinde Sir Frank Lascelles ile İmparator II. Wilhelm’in kısık bir sesle heyecanlı heyecanlı bir şeyler konuştuklarına şahit olur ve “Girit... Bulgaristan... Sırbistan seferberliği”¹⁰¹⁸ gibi kelimeler işitir. Bu kelimelerden önemli şeylerin yaşanacağı anlaşılmıştır. “(İmparatoriçe) bütün bunlardan korkunç şekilde tedirgin oluyor ve bizim savaşın eşliğinde olduğumuza (İmparatorun) ikna olduğuna hiç şüphesi yok.”¹⁰¹⁹ Davetten sonrası eve döndüklerinde Sir Frank Lascelles, Alman İmparatoru’yla yaptığı konuşmayı şifreli olarak Londra’ya bildirmiştir.¹⁰²⁰ Bu anlatılanlar düzleminde Gertrude Bell Bükreş seyahati sırasında politik gelişmeleri ve diplomasiyi yakından görme ve değerlendirme fırsatı bulmuştur.

3.1.5. Zirveye Tırmanış ve Hayatta Kalma Mücadelesi

1899’da Gertrude Bell, ailesiyle Fransız Alplerine tatile gittiklerinde dağ tırmanışları yapmıştır. “...daha önce pratik olarak kaya üzerinde bulunmamışım”¹⁰²¹ diyerek bu konudaki tecrübesizliğini ifade etmektedir. Bu kadarı bile onun kararlı davranmasına yetmiştir. Ailesinin dağcılık ile ilgili gerekli ortamı sağlaması ile Gertrude Bell’in dağcılığa ilgisi profesyonel bir çabaya dönüşmüştür. Zira daha ileri

¹⁰¹⁶ Gertrude Bell’den Annesine, Berlin, 5 Şubat 1897.

¹⁰¹⁷ Gertrude Bell’den Annesine, Berlin Britanya Büyükelçiliği, 12 Şubat 1897.

¹⁰¹⁸ Gertrude Bell’den Annesine, Berlin, 17 Şubat 1897.

¹⁰¹⁹ Gertrude Bell’den Annesine, Berlin, 17 Şubat 1897.

¹⁰²⁰ Gertrude Bell’den Annesine, Berlin, 17 Şubat 1897.

¹⁰²¹ Gertrude Bell’den Babasına, La Grave, 28 Ağustos 1899.

bir noktaya tırmanabilmek için Meije'ye gitmiştir.¹⁰²² Bundan böyle dağların zirvelerine çıkmak onun için bir tutkuya dönüşmüştür.

Doğu'ya yaptığı bir seyahatten sonra dağcılığa olan tutkusu onu yine Alplere götürmüştür. Alplerde yaptığı zirve tırmanışlarını en ince ayrıntısına kadar babasına yazmıştır.¹⁰²³ 1901 ve 1902'deki tırmanışlarında Engelhorn, Wetterhorn, Metterhorn, Rosenhorn, Wellhorn ve Lanteraarhorn'a tırmanmıştır.¹⁰²⁴ Böylece Gertrude Bell, Engelhorn dağ grubunun zirvelerine sistematik olarak keşifler yapan ilk kişi olmuştur.¹⁰²⁵ Gertrude Bell, Alplerin zirvelerini görmüştür.¹⁰²⁶ Tırmanışlar sırasında yeni zirve noktaları keşfedilmiştir. Bu zirvelerden birine "*Gertrude Zirvesi*" (Gertrude's Peak) denilmiştir.¹⁰²⁷

Tırmanışlar oldukça zorlu geçmektedir. Bunlardan birinde Gertrude Bell takım arkadaşının ve dolayısıyla tüm takımının hayatını kurtarmıştır.¹⁰²⁸ Gertrude Bell, tırmanıştaki zorlu anı şöyle anlatmaktadır:

...bunun nasıl yapılacağını düşündüğümü hatırlıyorum. Ve önden giden Ulrich'in de bağlı olduğu belimde bir ip vardı. Heinrich bunu olağandışı zor (bir durum) olduğunu kabul etti. Onu yukarı çekmem gerektiğini düşündüğüm bir an vardı.¹⁰²⁹

Gertrude Bell'in tırmanış ekibi hayatta kalma mücadelesi vermiş ve sonunda tırmanışı bitirebilmişlerdir. Gertrude Bell, tüm zorluklarına rağmen, tırmanışlardan zevk almaktadır. "Daha önce gitmediğim Zermatt'a gitmek çok heyecanlıydı... İtalya tarafından tırmandık ve İsveç tarafından indik."¹⁰³⁰

Dağcılığı sevmesine rağmen, politikaya olan düşkünlüğü ağır basmaktadır. 1903'de Kanada'ya Rocky dağlarına tırmanışa giderek Avrupa dışında da macera ve tutkusunu gerçekleştirme fırsatı bulmuştur. Ancak Kanada'da politikaya olan ilgisini bir an olsun terk etmemiştir. Vancouver'de bir garsonla Chamberlain'in politikasını tartışmışlar ve bu emperyalist İngiliz politikacının Kanada'da beğenilen biri olduğu

¹⁰²² Goodman, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁰²³ *Gertrude Bell'den Babasına*, Montanvert, 8 Ağustos 1900.

¹⁰²⁴ *Gertrude Bell'in Günlüğü*, 21 Ağustos 1901, 12 Temmuz 1902, 24 Temmuz 1902.

¹⁰²⁵ Goodman, *a.g.e.*, s. 29; Winstone, *a.g.e.*, 1978, s.78-79.

¹⁰²⁶ *Gertrude Bell'in Günlüğü*, 14 July 1902.

¹⁰²⁷ Goodman, *a.g.e.*, s. 29; Wallach, *a.g.e.*, s. 107.

¹⁰²⁸ Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 73; Marshall, *a.g.e.*, 1968, s. 4.1

¹⁰²⁹ *Gertrude Bell'den Annesine*, Zermatt, 31 Ağustos 1904.

¹⁰³⁰ *Gertrude Bell'den Ailesine*, Red Barns, Coatham, Redcar, 13 Eylül 1904.

sonucuna ulaşmıştır.¹⁰³¹ Bu tür sondajlarla önemli siyasi verilere ve bilgilere ulaşarak kendisini yetiştirmektedir.

3.1.6. Doğu'daki Ayak İzleri

Gertrude Bell, İran'da tanışıp dostluğunu ilerletmiş olduğu Rosenlerin daveti üzerine Kudüs'e gitmiştir.¹⁰³² Dr. Rosen Alman bir oryantalisttir ve ondan Doğu'ya ait birçok şey öğrenmiştir. "Dr. Rosen bize İran'dan oldukça ilginç seyahat mektuplarını okuyordu"¹⁰³³ diye annesine yazmaktadır. Kudüs seyahati Gertrude Bell için büyük bir tecrübe olmuştur. Kudüs günlerinde etrafı ayrıntılarıyla incelemekte ve fotoğraflar çekmektedir. Bulunduğu kalabalığın içinde, "Türk askerleri, Grek rahipler, Rus köylüler..."¹⁰³⁴ gibi farklı etnik ve mesleki grupları hemen fark etmiştir.

Gertrude Bell, Anadolu'ya arkeolojik çalışmalar için gelmiştir. 1907'de Binbir Kilise arkeolojik kalıntılarını araştırmak üzere daha önce de görüştüğü Sir William Ramsay ile Konya'da tekrar buluşmuştur. Kazı masrafları için herhangi bir destek almıyordu. Sir Ramsay, bu araştırmanın masraflarını paylaşmayı teklif etse de Gertrude Bell, bu teklifi kabul etmeyip bütün masrafları kendisi üstlenmiştir.¹⁰³⁵ Ancak bu çalışması sırasında Türk yetkililerden de destek görmüştür. Bu konuda 8 Haziran tarihli mektubunda şöyle yazmaktadır: "...Vali'nin İstanbul'dan işimize karışmaması ve yapabileceği tüm yardımı yapması konusunda özel talimatlar aldığımı duydum."¹⁰³⁶ Anlatılan düzlemde, Osmanlı yöneticileri Gertrude Bell'in araştırmalarına kolaylık sağlamaya ve engellerle karşılaşmasını önlemeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Konya'daki kalışı sırasında misyonerlerle de görüşmeler yapmıştır. İstanbul'daki Amerikan Koleji'nden Bayan Dodd ziyaretine gelmiştir. Gertrude Bell'in günlüklerinden gezdiği yerlerde bulunan başka misyoner okullarının

¹⁰³¹ Gertrude Bell'den Annesine, Lake Louise. Rocky Mountains, 30 Haziran 1903.

¹⁰³² Goodman, a.g.e., s. 53.

¹⁰³³ Gertrude Bell'den Annesine, Kudüs, 23 Aralık 1899.

¹⁰³⁴ Gertrude Bell'den Annesine, Jericho, 17 Ocak 1900.

¹⁰³⁵ Gertrude Bell'den Ailesine, 30 Mayıs 1907.

¹⁰³⁶ Gertrude Bell'den Annesine, 8 June 1907.

bazılarının yöneticileri ve öğretmenleriyle de görüştüğü anlaşılmaktadır.¹⁰³⁷ Zira Bayan Dodd'dan başka Lübnan'da yine bir misyoner okulu olan Amerikan Koleji'nden Bayan Bliss'le de buluşmuştur.¹⁰³⁸

Gertrude Bell, Konya'da daha sonra büyük bir aşk yaşayacağı Konsolos yardımcısı Yüzbaşı Doughty-Wylie ile tanışmıştır.¹⁰³⁹ Çanakkale Savaşı'nda ölen Doughty-Wylie'nin ölümü onu derinden etkilemiştir. Evli olan Doughty-Wylie ile yaşadığı gizli aşk Gertrude Bell'in hayatındaki en önemli noktalardan birisi olarak kabul edilebilir.

Gertrude Bell'in en büyük tutkusu Doğu'ydu. Sanki Doğu'nun “*gizemli girdabi*” onu içine çekmektedir. İstanbul, Tahran, Kudüs, Şam ve Bağdat gezileri yüzünü sürekli Doğu'ya dönmesine neden olmuş ve Doğu onun çalışma sahası olmuştur. 1911'de Gertrude Bell, Beyrut'a geldiğinde buradaki Amerikan Koleji'ne gitmiş ve orada tanıştığı Bayan Bliss ile öğle yemeği yemiştirler.¹⁰⁴⁰ Daha sonra birlikte Amerikan hastanesini ziyaret etmişlerdir.¹⁰⁴¹ Ukhaydir'de yaptığı arkeolojik araştırmanın ardından David Hogarth'ı göreceğini ümit ederek Kargamış kazı alanına gittiğinde, onun ayrılmış olduğunu öğrenmiştir. Ancak kazı alanında Campell Thompson ve T.E. Lawrence'la karşılaşmıştır. Annesine yazdığı mektupta Lawrence ile ilgili olarak, “ilginç bir delikanlı” diye yazmıştır.¹⁰⁴² “Bana kazdıklarını ve bulduklarını gösterdiler ve onlarla hoş bir gün geçirdim.”¹⁰⁴³ Bu karşılaşmaları Gertrude Bell ve T. E. Lawrence için uzun soluklu bir dostluğun da başlangıcı olmuştur.

Gertrude Bell'in Doğu'yu keşfetme isteği artmıştır. Öyle ki Orta Arabistan'ın tehlikeli çöllerinde bir yolculuğa çıkmakta tereddüt etmemiştir. İbni Reşid'in yurdu Hail'e yaptığı bu seyahat ülkesinin bölgedeki politikasına yardımcı olurken kendisinin de saygınlığını arttırmıştır. Hail seyahatinden elde ettiği bilgi Britanyalı yetkililer tarafından kullanılmıştır. Seyahati esnasında bölgenin iki önemli yerel gücü

¹⁰³⁷ Gertrude Bell'in Günlüğü, 22 Haziran 1907.

¹⁰³⁸ Gertrude Bell'in Günlüğü, 15 Ocak 1911.

¹⁰³⁹ Gertrude Bell'den Annesine, Konya, 11 Mayıs 1907.

¹⁰⁴⁰ Gertrude Bell'den Annesine, Beyrut, 16 Ocak 1911.

¹⁰⁴¹ Gertrude Bell'den Annesine, Beyrut, 16 Ocak 1911.

¹⁰⁴² Gertrude Bell'den Annesine, 21 Mayıs 1911.

¹⁰⁴³ Gertrude Bell'den Annesine, 21 Mayıs 1911.

olan İbni Reşid ve İbni Suud arasındaki savaşı ve bu savaşın muhtemel galibini tespit etmiştir.¹⁰⁴⁴ “...geleceğin İbni Suud’la olacağını söylemeliyim”¹⁰⁴⁵ Britanya politikasını Gertrude Bell’in işaret ettiği bu muhtemel galip üzerine kurmuştur.

3.1.7. Majestelerinin Ortadoğu’daki İlk Kadın Görevlisi

Gertrude Bell, ilk önce Kahire’de Arap Bürosu’nda çalışmaya başlamıştır. Bu resmi görev onun Ortadoğu’da ülkesi adına önemli görevler üstlenmesinin giriş kapısı olmuştur. Daha sonra Hindistan Valisi’nin görevlendirmesiyle Basra’ya gitmiştir. Böylece Gertrude Bell, Hindistan Keşif Gücü D’nin İrtibat subayı Binbaşı Bell olmuştur.¹⁰⁴⁶ Bu göreve atanmış ilk İngiliz kadındır. Politik Bölüm’de çalışacak olan Gertrude Bell babasına yazdığı mektupta “çok şükür üniforma giymek zorunda değilim”¹⁰⁴⁷ demektedir. Daha sonra Gertrude Bell, Kahire’ye dönmektense Basra’da bulunmasının daha yararlı olduğuna ikna olmuştur. Çünkü Mezopotamya ve Hindistan arasındaki ilişkilerde sıkıntılar olduğunu ve bir köprü kurulması gerektiğini düşünmektedir. Bu nedenle “bu işle uğraşacak kişi olacağım”¹⁰⁴⁸ diyordu. Görev tanımını da belirlemiştir. “Benim işim askeri değil politik.”¹⁰⁴⁹ Basra’daki politik görevini başarıyla sürdürmektedir. Basra Arap Bürosu’nda önemli politik raporlar yazmaktadır ve yazılan bu raporlar Sir Percy Cox tarafından Whitehall’e gönderilmektedir.¹⁰⁵⁰

1917’de General Stanley Maude’un Bağdat’a girmesiyle, buranın kontrolü İngilizlerin eline geçmiştir. Dolayısıyla Osmanlı askerleri Bağdat’tan çekilmek zorunda kalmıştır. General Maude, Iraklı Arapların yardımını alabilmek düşüncesiyle savaşın sona ermesinin ardından Irak halkının kendi yönetimlerini kuracağına dair

¹⁰⁴⁴ Gertrude Bell’in Günlüğü, 2 Mart 1914.

¹⁰⁴⁵ Gertrude Bell’in Günlüğü, 17 Mart 1914.

¹⁰⁴⁶ Wallach, a.g.e., s. 274.

¹⁰⁴⁷ Gertrude Bell’den Babasına, Basra, 25 Haziran 1916.

¹⁰⁴⁸ Gertrude Bell’den Babasına, Basra, 14 Mayıs 1916.

¹⁰⁴⁹ Gertrude Bell’den Babasına, Basra, 14 Mayıs 1916.

¹⁰⁵⁰ Goodman, a.g.e., s. 82.

bir vaatte bulunmuştur.¹⁰⁵¹ İngiliz komutanın bu sözleri yöre halkında beklentileri arttırmıştır.

İngiliz İşgalinin hemen ardından Gertrude Bell hayatının geri kalanını geçireceği “*masal şehri*” Bağdat’ta görevine başlamıştır. Gertrude Bell, Bağdat’taki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Percy Cox’un Doğu Sekreteri olarak kabileler ve bölgenin önde gelen kişileriyle ilişkileri yürütmektedir. Daha önceden yerel liderlerle kurmuş olduğu dostlukları bu görevini yürütürken kendisine yardımcı olmuştur.

Gertrude Bell kısa zamanda Irak’tan birisi olmuştur. İngiltere’ye kendi ülkesine gideceğini söylediğinde, Irak Kralı Faysal “ülkeme gideceğim diye konuşma, senin ülken burası. Babamı görmeye gideceğim diyebilirsin” demiştir.¹⁰⁵² Buradan hareketle, “*Hatun*” Irak’ta benimsenmekte ve Irak’ın bir parçası kabul edilmektedir. İngiltere’den Bağdat’a dönüşünde, Sir Percy Cox emekli olduğundan dolayı eskiden de tanıdığı Sir Henry Dobbs’la çalışmaya başlamıştır.¹⁰⁵³ Dobbs’la çalışırken de yine özel yeteneklerini göstermektedir.

Arap Ordusu’nda bir polo takımı kurulmuştur. Gertrude Bell, babasına “hepimiz bu öğleden sonra Irak Ordusu ve İngiliz takımı arasındaki polo maçını izliyorduk”¹⁰⁵⁴ diye yazmaktadır. Bir Arap-İngiliz polo maçı organize edilerek, tam da Gertrude Bell’in istediği gibi, Araplarla İngilizler bir araya getirilmiş olmaktadır.¹⁰⁵⁵ Ayrıca bu oyun aracılığıyla İngiliz kültürünün Arap toplumuna zerki de gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. İngilizlere ait bir oyun aracılığıyla Araplar ve İngilizler bir araya getirilerek, toplumunun sempatisi kazanılmaya çalışılmaktadır. Gertrude Bell, Arap Ordusu’nun polo maçlarını kaçırmıyor ve sık sık seyretmeye gidiyordu. Irak’ta izciliğe de ağırlık verilmekteydi. Gertrude Bell, Al Bait Üniversitesinin temel atma töreninde, “tüm dünya oradaydı ve izciler sıra sıra dizilmişlerdi...”¹⁰⁵⁶ diye yazar. Bir bakıma Iraklılarla İngilizler kaynaştırılıyordu.

¹⁰⁵¹ Hunt, *a.g.e.*, s. 60.

¹⁰⁵² Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 13 Kasım 1921.

¹⁰⁵³ Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 252; Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 223-231; Goodman, *a.g.e.*, s. 109.

¹⁰⁵⁴ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 6 Temmuz 1922.

¹⁰⁵⁵ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 235.

¹⁰⁵⁶ Gertrude Bell’den Ailesine, 18 Mart 1924.

Gertrude Bell, yeni Irak Devleti'nin yapılandırılması için çabalarına devam etmektedir. Babasına “Bağdat Halk Kütüphanesi başkanı seçildim”¹⁰⁵⁷ diye haber vermektedir. Ayrıca Bağdat'ta bir müze kurulmasına da öncülük ederek ilk yöneticiliğine de kendisi getirilmiştir.¹⁰⁵⁸ Aynı zamanda Arkeoloji Dairesi'nin Onursal Başkanlığını da üstlenmiştir.¹⁰⁵⁹ Aslında arkeolojik buluntuların bir müze içerisinde toplanması ve Irak halkının hizmetine sunulması bir anlamda ülkenin kimliğinin oluşturulmasına yönelik bir çaba olarak değerlendirilebilir. Müze ile Iraklılara geçmişleri ve geçmişte atalarının üstünlüğü hatırlatılmaktadır. Irak toplumuna eskiden var olan uygarlıklarının üstünlüğü gösterilerek, kendilerinin de istendiğinde böyle bir uygarlığa ulaşabileceklerinin algısı yaratılmaya çalışılmaktadır. Yani tarihteki uygarlıklarının benzerlerinin tekrar yaşanabileceği ve bunun İngilizler gibi uygar bir milletin yardımıyla mümkün olabileceği fikri verilmek istenmektedir.

1926 yılı Gertrude Bell için üzüntülerle dolu olmuştur. Öncelikle çok sevdiği üvey kardeşi Hugo'yu tifodan kaybetmiştir.¹⁰⁶⁰ Daha sonra İngiltere'de çıkan kömür grevi ülkenin sanayicilerinin ekonomik darboğaza girmelerine neden olmuş ve uzun süren grev ailesinin işlerini de etkilemiş ve servetlerini kaybetmeye başlamışlardı. Gertrude Bell, bir yandan ülkesinin ekonomik durumunu yakından takip ediyor bir yandan da babasını içinde bulunduğu ekonomik sıkıntısından dolayı teselli ediyordu. “Sevgili Babacığım, mektubun ailemizin serveti hakkında oldukça umutsuzdu ve gerçekte senin böyle zor günler yaşamış olman çok kötü.”¹⁰⁶¹ Bu bağlamda, Britanya'daki ekonomik gelişmeler Gertrude Bell'in ailesini Britanya'nın en büyük sanayicileri kategorisinden düşürmüştür.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Gertrude Bell işini yapmaktadır. Ancak eskiden olduğu kadar etkin bir politik rolü yoktur. Zamanının büyük bir bölümünü kendi kurduğu Bağdat Müzesi'nde geçirmektedir.¹⁰⁶² Irak'ta yeni bir devlet ve yeni bir yönetim oluşturulmuştur. Bu nedenle Gertrude Bell'in politik müdahaleleri de

¹⁰⁵⁷ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 23 Haziran 1921.

¹⁰⁵⁸ Winstone, a.g.e., 1978, s. 244-257.

¹⁰⁵⁹ Wallach, a.g.e., s. 502.

¹⁰⁶⁰ Goodman, a.g.e., s. 114.

¹⁰⁶¹ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 27 Temmuz 1921.

¹⁰⁶² Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 7 Temmuz 1926.

azalmıştır. Politikadan daha çok sosyal organizasyonlarla ilgilenmek zorunda kalması Irak’da onun alışmış olduğu yaşam şeklinden oldukça farklıdır.

Son mektubunda Yüksek Komiser Henry Dobbs’un verdiği partiye katıldığını, “oldukça uygar hissederek ve onları (Rus dansçıları) seyrederek serin geniş bir balo salonunda oturduklarını”¹⁰⁶³ yazmaktadır. Bu bağlamda Gertrude Bell ve arkadaşları kurdukları ülkede kendilerine özgü bir ortamı da oluşturdukları anlaşılmaktadır. 12 Temmuz 1926’da talimatı üzerine hizmetçisi Marie, Gertrude Bell’i sabah uyandırmaya çalışmış ancak başaramamıştır.¹⁰⁶⁴ Ölüm raporuna göre; Gertrude Bell aşırı doz uyku ilacı aldığından dolayı ölmüştür.¹⁰⁶⁵ Ayrıca Gertrude Bell’in intihar etmiş olduğuna dair iddialarda bulunmaktadır. Arkadaşı Lionel Smith Vita Sackville-West’a göre ise, Gertrude Bell çok hastaydı ve İngiltere’ye dönerse bir boşluğa düşeceğini bildiğinden dolayı intihar etmiştir.¹⁰⁶⁶ Her ne sebeple olursa olsun, Gertrude Bell’in oldukça renkli ve başarılarla dolu hayatı son bulmuştur. Aynı gün Gertrude Bell, Bağdat’taki Britanya mezarlığına dostlarının ve Irak’ın ileri gelenlerinin nezaretinde gömülmüştür.¹⁰⁶⁷ Ayrıca Gertrude Bell’in ölümü Britanya’da üzüntüyle karşılanmış ve İngiltere Kralı V. George, Gertrude Bell’in ailesine bir taziye mesajı göndererek, üzüntüsünü dile getirmiştir.¹⁰⁶⁸

3.2. KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ

Gertrude Bell’in ailesiyle olan ilişkilerinin kişilik gelişiminde büyük etkisi olmuştur. Henüz küçük bir çocukken dahi babası ve üvey annesi onunla yakından ilgilenmiş ve gelişimine olumlu katkı sağlamıştır. Düzenli olarak tuttuğu günlüklerinden çocukluğunda ailesiyle oldukça eğlenceli faaliyetler yaptıkları anlaşılmaktadır. “Akşam babamla dans ettim”¹⁰⁶⁹ Bir başka gün ise, “öğleden sonra

¹⁰⁶³ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 7 Temmuz 1926.

¹⁰⁶⁴ Courtney, *a.g.m.*, s. 662; Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 259.

¹⁰⁶⁵ Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 259.

¹⁰⁶⁶ Goodman, *a.g.e.*, s. 115.

¹⁰⁶⁷ Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 261.

¹⁰⁶⁸ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 251.

¹⁰⁶⁹ Gertrude Bell’in Günlüğü, 13 Kasım 1877.

tenis oynadım, boyama yaptım. Akşam babamla domino oynadım, onu yendim.”¹⁰⁷⁰ diye günlüğüne yazmaktadır. Buradan hareketle çocukluğunda yarışmaya dayalı oyunlar oynandığı da görülmektedir. Gertrude Bell’in hem sosyal yönü geliştirilirken hem de oyunlarla yarışmacı ruhu kazandırılmaktadır. Yani kazanmak, kaybetmek, mücadele etmek, yarışmak gibi duygular henüz küçük yaşlarda ailesi tarafından kazandırılıyordu. Dolayısıyla ailesiyle birlikteliğinde, hem eğlenceli vakit geçirmiş hem de kalıcı duygular edinmiştir. Öte yandan üvey annesi entelektüel Florence, Gertrude Bell’in eğitimiyle yakından ilgilenmektedir. Ona daha küçük yaşlarında kitap okumaktadır: “Annem bize okudu ve bir kitap bitti.”¹⁰⁷¹

Florence’in yakın ilgisi nedeniyle, Gertrude Bell’in başarı öyküsünde haklı bir pay sahibi olmuştur. Çünkü Victoria dönemi İngilteresi’nin kadınlar üzerindeki sınırlayıcı baskısına rağmen, Gertrude Bell’in çağının ötesinde bir kadın olarak yetişmesinde en büyük destekçisi olmuştur. Gertrude Bell’in mensubu olduğu sosyal sınıfın kızları normalde zeki dahi olsalar okula gönderilmez, evlerinde gereken eğitimi alırlar ve on yedi yaşına geldiklerinde ise sosyeteye taktim edilerek uygun bir eş bulmaları beklenirdi.¹⁰⁷² Gertrude Bell’in ailesi, kızlarını İngiltere’nin en prestijli okullarına göndererek onun sosyal statüsünü yükseltmesine öncülük etmişlerdir. Ayrıca Florence, Victoria döneminin entelektüel bir kadını olarak, Gertrude Bell’in bir kadın olarak toplumdaki etkileyici konumunun alt yapısını da hazırlamıştır. Kitap ve elbise seçimlerinde olduğu kadar sosyal ilişkilerinin düzenlenmesinde de ona rehberlik yapmıştır. Florence’in giyim, tarz ve davranış konusundaki ilhamının etkisi üvey kızının üzerinde görülmektedir. Çünkü Gertrude Bell, kadınsı özelliğini sürekli çevresine yansıtmaktadır.¹⁰⁷³ Hatta en vahşi maceralarının ortasında bile görünüşüne, giyim ve kuşamına dikkat etmektedir.¹⁰⁷⁴ Florence’in kızı üzerindeki etkisi ileri zamanlarda daha açık bir şekilde görülmektedir. Gertrude Bell, iyi bir okul eğitimi almış olmasına rağmen, Londra’da sosyal bir çevrede arkadaşlıklarını geliştirirken üvey annesinin onayını alması gerektiğini hissetmektedir. Babasına yazdığı bir

¹⁰⁷⁰ Gertrude Bell’in Günlüğü, 14 Ekim 1877.

¹⁰⁷¹ Gertrude Bell’in Günlüğü, 20 Kasım 1877.

¹⁰⁷² Wallach, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁰⁷³ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 8.

¹⁰⁷⁴ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 8.

mektupta, Creightonların onu gz mevsiminde Worcester'e davet ettiğinden bahsederek;

Çok isterim, ancak annemin gerçekten onaylayacağını zannetmiyorum. Biliyorsun Mr Creighton'dan hoşlanmıyor ve onun beni etkileyebileceğinden korkuyor. Bunun olabileceğini zannetmiyorum. Ben bu tarz biri değilim ve Creighton'un karakterinde birçok kişiyle karşılaştım.¹⁰⁷⁵

Buradan hareketle Florence'in kızı üzerindeki ilgisi ve titizliğinin ileri yaşlarında bile devam ettiği anlaşılmaktadır. Gertrude Bell'in de ailesine karşı sorumluluk hissettiği ve onların düşüncelerini önemseydiği görülmektedir. Ayrıca insanlara olan bakışını şekillendirdiğini ve insanları kendi gözlüğünden değerlendirebildiği anlaşılmaktadır. Kendine ait bir kişiliği olmasına rağmen annesinin görüşünü de bilmek istemektedir. "Senin görüşlerinin gücünü anlıyorum ve bunu unutmamaya çalışacağım."¹⁰⁷⁶ Onunla konuşmak, dertleşmek ya da okuduğu bir kitap hakkında görüşünü duymak hoşuna gitmektedir. "Bu sabah ilk cildini okuduğum D. G. hakkında ne düşündüğünü duymak için can atıyorum."¹⁰⁷⁷

Victoria Çağı'nda kızlar için eğitim imkânları sınırlıdır. Toplumun kızların eğitimine yönelik yaklaşımı ile erkeklere olan arasında belirgin bir fark bulunmaktadır. Ülkenin en prestijli okulları dahi kapılarını sadece erkeklere açmaktaydı. Kızlar ise eğitimlerini evlerinde mürebbiye ve özel hocalardan alırlar ve eğitimlerinde dikiş ve piyano gibi uğraşlara önem verilirdi.¹⁰⁷⁸ Yani kızların eğitiminde daha çok ev işleri ve annelik eğitimi öne çıkmaktadır. O dönemin kızlarından farklı ve alışılmamış biri olarak Gertrude Bell, piyano çalmaya isteksizdir ve zamanının çoğunu kitap okuyarak geçirmektedir.¹⁰⁷⁹ Yani kadınlara özgü eğitim modelini reddetmekte ve toplumda ayrıcalıklı bir konumda olan erkeğin yaptığı faaliyetleri yapmak istemektedir. Henüz küçük bir kızken dahi dikiş olan ilgisizliğini günlüğüne şöyle yazar: "Dersler güzel gitti, dikiş çok kötü gitti..."¹⁰⁸⁰ Piyanoya karşı gösterdiği tepkisi ise onun karakterinin görülmesi açısından

¹⁰⁷⁵ Gertrude Bell'den Babasına, 95 Sloane Street, 21 Haziran 1889.

¹⁰⁷⁶ Gertrude Bell'den Annesine, Leeds, 17 Haziran 1889.

¹⁰⁷⁷ Gertrude Bell'den Annesine, Hans Place, 1892.

¹⁰⁷⁸ Goodman, a.g.e., s. 7.

¹⁰⁷⁹ Goodman, a.g.e., s. 7.

¹⁰⁸⁰ Gertrude Bell'in Günlüğü, 15 Ekim 1877.

önemlidir. Çünkü piyano öğrenmeye karşı tepkisi, onun hayatı boyunca olağanüstü özelliği olacak bağımsız karakter yapısının ilk izleridir.¹⁰⁸¹

Oxford Üniversitesi'nin kızları Gertrude Bell üzerinde bir olumsuz etkisinin olabileceği düşüncesi ailesini endişelendirmiştir. O dönemde İngiliz üst sınıf toplumunda, üniversitenin öğrenciler üzerinde büyük bir etkisinin olduğuna ve sosyalleşmelerini engellediğine inanılmaktadır. Gertrude Bell için bulunan çözüm ise Bükreş seyahatidir. Diğer bir ifadeyle, üvey teyzesi Mary, Gertrude Bell'e "Oxfordlu davranışlarından kurtulsun diye" eşi Sir Frank Lascelles'in diplomatik temsilci olarak atandığı Bükreş'e beraber gitmelerini teklif etmiştir.¹⁰⁸² Planları kızlarının değişik ortamlara girerek sosyalleşmesini sağlamak ve üniversitenin olumsuz etkisini uzaklaştırmaktır. Gertrude Bell, Bükreş'teyken danslara ve sohbetlere katılarak çok eğlenmiştir.¹⁰⁸³ Onun yaşam neşesiyle dolu olduğunu ve iyi zaman geçirmeye çalıştığını gördüğünde, Lady Lascelles, "Oxfordlu davranışının" olmadığını anlamıştır.¹⁰⁸⁴ Çünkü Gertrude Bell, sıradan bir Oxford öğrencisi değildir. Okul yılları boyunca sadece dersleriyle meşgul olmamış sosyalleşme adına da birçok faaliyete katılmıştır. Bir başka ifadeyle, Gertrude Bell Oxford günlerinde yüzmüş, kürek çekmiş, tenis ve hokey oynamıştır.¹⁰⁸⁵

Gertrude Bell'in hayatında spor ve sosyal faaliyetlerinin ayrı bir önemi vardır. Bu uğraşları zihninin dinlenmesi ve güçlenmesi için profesyonelce kullanabiliyordu. Öyle ki Arabistan macerasında, kazılarında veya siyasi meselelerin çözümünde karşılaştığı zorluklarda, biran için kendini uzaklaştırabilmek ve zihnini toplamak için spora veya sosyal zevklere yöneliyordu.¹⁰⁸⁶ Böylece zihin dinginliğini kazanmakta, mücadele ruhunu beslemekte ve güçlü bir şekilde yoluna devam edebilmektedir. Ronald Bodley ve Lorna Hearst'e göre; Gertrude Bell'in başarısının ve enerjisinin sırrı spor ve sosyal uğraşlarında gizlidir.¹⁰⁸⁷

¹⁰⁸¹ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 12-13.

¹⁰⁸² Wallach, *a.g.e.*, s. 57; Goodman, *a.g.e.*, s. 13; Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 22; Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁰⁸³ Goodman, *a.g.e.*, s. 13.

¹⁰⁸⁴ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁰⁸⁵ Courtney, *a.g.m.*, s. 657.

¹⁰⁸⁶ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 14.

¹⁰⁸⁷ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 14.

Gertrude Bell, dağcılığa karşı büyük bir ilgi duymuştur. Onun dağcılık uğraşı karakteri hakkında birçok ipucu verebilecek niteliktedir. Janet Wallach'a göre; "tırmanmak için verilen fiziksel mücadele, o meydan okuma, sabır ve dayanıklılık sınavı, yeni ve zor bir şeyi fethetme duygusu Gertrude'ü çekiyordu."¹⁰⁸⁸ İlk büyük tırmanışı, Dauphine Alplerinin ikinci yüksek zirvesineydi.¹⁰⁸⁹ Bu başarılı tırmanıştan sonra Alplerin daha yüksek zirvelerine ulaşmak için çabasını sürdürmüştür. Bu zorlu tırmanışlar bir çeşit meydan okuma olarak değerlendirilebilir. Çünkü o dönemde bir kadın için zirve tırmanışları yapmak alışılmış bir durum değildir.¹⁰⁹⁰ Bir keresinde yaptıkları bir dağ tırmanışını takım arkadaşı Ulrich "bir erkeğin yapabileceğinden daha zor bir tırmanış"¹⁰⁹¹ olarak değerlendirmektedir. Dağcılık büyük tehlikelerin yaşandığı ve zorlu mücadele verilen bir uğraştır. Gertrude Bell, dağ tırmanışlarının zorluğunu günlüğüne şöyle yazar:

Bir kez kaydım ve buzun üzerine arka üstü düştüm. Mathon iple beni yakaladı. Her ikimizde ellerimizi kestik. Onun ki çok kötüydü.¹⁰⁹²

Bu tırmanışlar güç, mücadele, cesaret, enerji ve azmin birleşik uygulamasına ihtiyaç duyulabilecek niteliktedir. Gertrude Bell, bu özellikleri taşıyarak dağcılığa olan güvenini beslemektedir. "Böyle şeyler yaparak şimdi gücüme daha fazla güveniyorum"¹⁰⁹³ demektedir. Buradan hareketle tırmanıştaki zorlukların üstesinden gelmesi ve başarılı sonuçlar elde etmesi, onun kendine olan güveninin arttırmaktadır. Bütün bu zorluklara ve ağır şartlara rağmen cesareti kırılmamış ve yine Alplerde tırmanış yapmaktan vazgeçmemiştir. Londra'daki yakın arkadaşı Janet E. Courtney, Gertrude Bell'in Alplerde atlattığı ölüm tehlikesinden sonra "Korktun mu?" diye sorduğunda, "Hayır. Soğuktan biraz uyuştum hepsi o kadar!"¹⁰⁹⁴ yanıtını almıştır. Bu bağlamda, Gertrude Bell'in tehlikeye aldırış etmeyen ve cesaretli bir kadın olduğu sonucuna ulaşılabilir. Yine Janet E. Courtney, Gertrude Bell'i "demirden bir yapısı vardı"¹⁰⁹⁵ diye tarif etmektedir. Dağcılık, onu hem fiziksel hem de ruhsal olarak

¹⁰⁸⁸ Wallach, *a.g.e.*, s. 81.

¹⁰⁸⁹ Goodman, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁰⁹⁰ Goodman, *a.g.e.*, s. 24-25.

¹⁰⁹¹ *Gertrude Bell'in Günlüğü*, 1 Ağustos 1902.

¹⁰⁹² *Gertrude Bell'in Günlüğü*, 1 Ağustos 1899.

¹⁰⁹³ *Gertrude Bell'den Babasına*, Chamonix, 21 Ağustos 1900.

¹⁰⁹⁴ Courtney, *a.g.m.*, s. 658.

¹⁰⁹⁵ Courtney, *a.g.m.*, s. 658.

beslemiştir. Bir anlamda karşılaşılabileceği zorluklarla mücadele etmenin yollarını öğrenmiştir. Cesaretini ve azmini bu tırmanışlarda tekrar tekrar deneme fırsatını yakalamıştır.

Onun tabiatı tamimiyle bağımsızlıktan yanaydı ve kendisini zorlayacak herhangi bir disiplini reddediyordu.¹⁰⁹⁶ Erken yaşlarında ortaya çıkan bu karakteri, Gertrude Bell'in daha sonraki yıllarında hedeflerine ve gayesine ulaşmasında ona destek olacaktır. Kendisine biçilen rolü değil, kendisinin beğendiği bir rolü üstlenecektir. Çünkü hiçbir zaman kendisine dayatılanı kabul etmemiştir. Sürekli yönlendiren kendisi olmuştur. İçindeki bağımsızlık duygusu, enerjisi ve azmi, maceracı ruhuyla birleştiğinde sürekli dünyanın bir ucundaki ülkeleri ve Ortadoğu'nun uçsuz bucaksız çöllerini keşfetmeye gitmiştir.

Gertrude Bell, gezileri sırasında ilginin odağı olmayı başarabilmektedir.¹⁰⁹⁷ Nereye giderse gitsin, İngiliz yüksek orta sınıfının kendine güvenen bir üyesi olarak karşısındakilerde saygı uyandırmaktadır.¹⁰⁹⁸ Gittiği yerlerde kendisine bir misyon üstlenmiştir. Bu misyonun gereği olarak medeniyeti Doğu'nun topraklarına taşımak, Britanya'nın üstünlüğünü ve yönetim kabiliyetini en iyi şekilde uygulamak için mücadele vermiştir. Özellikle yeni kurulan Irak Devleti'ni, Britanya'nın medeniyet projesinin bir numunesi yapmak için uğraşmıştır.

Zamanla karakterinin, eğitiminin ve tecrübesinin yardımıyla insanları ve olayları daha iyi analiz etmesini öğrenmiştir. Çevresindeki insanların zayıf ve güçlü özelliklerini hemen anlayabilme becerisini zamanla daha da geliştirmiştir. Bunların yanı sıra, Gertrude Bell'in hayatında erkekler, kadınlarla kıyaslandığında daha fazladır. Dolayısıyla erkeklerin çölün ortasında da olsa gösterişli ve çekici bir kadınla ilgileneceğini öğrenmiştir.¹⁰⁹⁹ Bu nedenle her ortamda giyimine ve davranışlarına çok dikkat ederek erkeklerin ilgi merkezi olmayı her defasında başarabilmektedir.

1900'de birkaç haftalık çöl yolculuğunda bu istisnai özellikleri açıkça görülmektedir. Çöldeki yolculuğunda Hannah adında bir aşçı ve Tarif adında bir

¹⁰⁹⁶ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 9.

¹⁰⁹⁷ Goodman, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁰⁹⁸ Goodman, *a.g.e.*, s. 34.

¹⁰⁹⁹ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 8.

hizmetçisini de yanına aldı.¹¹⁰⁰ Çöle yaptığı bu seyahat peşinden gelecek olan zorlu yolculuklarının başlangıcı olarak kabul edilebilir. İngilizlerin bölgeyi gezmesi ve bölge kabileleriyle iletişim kurmasına Osmanlı yetkililerince kuşkuyla karşılanmaktadır.¹¹⁰¹ Ayrıca saldırı ihtimali dâhil olmak üzere çöl tehlikelerle doludur. Bu nedenle bölgeyi gezecek olan seyyahların mutlaka Osmanlı Devleti'nden askeri eskort alması ve bölge valisinin izniyle hareket etmesi gerekmektedir.¹¹⁰² Bu nedenle bir Türk yetkilisi onu görmek üzere çadırına kadar geldiğinde, "Onu tüm kibarlığımla çadırıma davet ettim ve sigara ikram ettim."¹¹⁰³ diye yazar. Gertrude Bell, parlak zekâsıyla misafirin zayıf noktasını derhal tespit eder. "...onun askerleriyle birlikte fotoğraf çektirmek istediğini anladım."¹¹⁰⁴ Yetkilinin fotoğrafının çekilmesiyle muhtemel engellemeler ortadan kalkar ve yolculuğu devam eder.

Yirminci yüzyılın başlarında İngiltere'de kadınlara oy hakkı talep eden bir hareket ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan kadınlara oy hakkının verilmesine karşı çıkan grup ve derneklerde bulanmaktadır. Gertrude Bell, kadınların oy hakkına karşı çıkan derneklerden biri olan Women's National Anti-Suffrage League'e üye olmuştur.¹¹⁰⁵ Bu karşı hareket, kadınların devlet politikasına katkı sağlayacak kadar sağlam yargılarının olmadığını, onların esas görevlerinin çocuk doğurmak ve büyütme olduğunu kabul eden bir aklın ürünüdür. Bu nedenle oy kullanmayı veya devlet politikasına katkıda bulunmayı ancak erkeklerin yapabileceği bir şey olarak görmektedirler. Gertrude Bell'in entelektüel biri olarak toplumsal normları defalarca delmiş ve meydan okuyan faaliyetlerde bulunmuş olmasına rağmen böyle bir paradoksal yaklaşım sergilemesinin nedeni nedir? Janet Wallach, onun bu davranışını şu şekilde değerlendirmektedir:

O, Viktorya Çağının bir kızıydı; gözü imparatorluğu büyütmekten başka bir şey görmeyen erkeklerin egemen olduğu bir dünyada büyümüş, tek görevi İngiliz ırkını doğurmak ve gözetmek olan kadınların arasında yetişmişti. Doğu'da ne kadar gözü pek davranırsa

¹¹⁰⁰ Gertrude Bell'den Ailesine, çadırında, 20 Mart 1900.

¹¹⁰¹ Goodman, *a.g.e.*, s. 27; Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 61; Wallach, *a.g.e.*, s. 94.

¹¹⁰² Goodman, *a.g.e.*, s. 27.

¹¹⁰³ Gertrude Bell'den Ailesine, 21 Mart 1900.

¹¹⁰⁴ Gertrude Bell'den Ailesine, 21 Mart 1900.

¹¹⁰⁵ Goodman, *a.g.e.*, s. 44.

davransın, ülkesinde geleneklerin katı sınırları içinde yaşıyordu; bunlar ayrıcalıklı, korunaklı üst sınıfa, gelişmemiş, eğitimsiz çalışan sınıfın tehdit etmediği bir tabakaya özgü geleneklerdi.¹¹⁰⁶

Yani bu ayrıcalıklı sınıf toplumsal statülerini etkileyecek herhangi bir davranışa karşı durmakta ve sınıfının geleneklerine sahip çıkmaktadır.

Gertrude Bell, okul hayatından itibaren birçok dil öğrenmiştir. İngilizce, Fransızca, Almanca, Arapça, Farsça ve Türkçe konuşabilmektedir.¹¹⁰⁷ Birçok dil bilmesine rağmen, dil öğrenme konusunda oldukça isteklidir. Zira seyahatlerinde dil önemli bir rol oynamaktadır. Bu bakımdan Arapça onun çok ilgisini çekmektedir ve öğrenmeye çalışmaktadır. İngiltere’de aldığı Arapça dersleriyle, Binbir Gece Masallarını okuyabilmektedir.¹¹⁰⁸ Ancak bu kadarının kendisi için yeterli olmadığını ve Arapça konuşurken problem yaşadığını, Kudüs’e varışında fark etmiştir. Annesine yazdığı mektupta “Arapçayla ilgili kendimi çaresiz hissetmeye başladım ve şimdi yeni bir plan yapmaya çalışıyorum”¹¹⁰⁹ demektedir. Bu nedenle Suriyeli bir kızla haftada üç veya dört kez bir araya gelip pratik yapmaktadır. Bu eğitim daha sonra Ortadoğu’da yapacağı seyahatlerinde çok işine yarayacaktır. Gertrude Bell’in en önemli seyahati olarak Orta Arabistan’daki İbni Reşid’in kabilesinin yaşadığı Hail’e yaptığı seyahatidir.

İbni Reşid kabilesinin yurdu Hail’e yaptığı seyahat oldukça maceralı geçmiş ve büyük tehlikeler atlatmıştır. Hail’de tutsak edilmiş ve tutsaklıktan kurtulduğunda Bağdat’a geçmiştir. Bağdat’taki İngiliz yetkiliyle görüştüğünde, bölgeye yönelik politikalarının sürekliliği ve başarısı konusunda bir tespit yapar. “Eğer biz burada ileri bir politika izlemek istiyorsak, ülkeyi tanımayan ve dil bilmeyen birini göndermemeliydik.”¹¹¹⁰ Bölgeyi derinlemesine bilmenin ve bölgede konuşulan dili bilmenin politik başarıları için önemini vurgulamaktadır. Bölgede görev yapan İngiliz yetkiliyi tenkit ederek, “adam bölgeyi tanımıyor, Türkleri bilmiyor”¹¹¹¹ demek suretiyle diplomaside bölgeye ait bilginin önemli bir güç olduğuna dikkat

¹¹⁰⁶ Wallach, *a.g.e.*, s. 138.

¹¹⁰⁷ Goodman, *a.g.e.*, s. 34; Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 90.

¹¹⁰⁸ Goodman, *a.g.e.*, s. 25.

¹¹⁰⁹ Gertrude Bell’den Annesine, Kudüs, 28 Aralık 1899.

¹¹¹⁰ Gertrude Bell’in Günlüğü, 26 Mart 1914.

¹¹¹¹ Gertrude Bell’in Günlüğü, 26 Mart 1914.

çekmektedir. Gertrude Bell, tespit ve analizleriyle Britanya'nın Ortadoğu'da nüfuzunu ve hâkimiyetini arttırmaya çalışmaktadır. Onun isteği ülkesinin bu topraklarda hâkimiyet kurmasıdır.

Çöl seyahatleri Gertrude Bell'in önemli bir karakterini ortaya çıkarmaktadır. Karakterinin özelliği olarak aklına koyduğunu yapma ve tüm tehlikeleri göze alma eğilimi içerisindedir. Hiçbir şeyin kendisini engellemesine izin vermiyordu. Limitleri zorluyordu. Gertrude Bell, gerçek bir maceracıydı. "...risk aldım. Şans benimleydi. Bu resimli kitaplarda görebileceğiniz gibi gerçek bir çöl.¹¹¹²

3.3. SİYASİ ÇEVRESİ ve POLİTİK GÖRÜŞLERİ

Gertrude Bell, sürekli büyük bir azimle bağlı olduğu açık bir görüşe sahiptir.¹¹¹³ Bu yönü onun berrak zekâsı ve geniş bir perspektifle politik olayları değerlendirmesine ve görüşünü net olarak ortaya koymasına imkân vermektedir. Ülke politikasına karşı bir duyarlılığı ve ilgisi vardır. Politikaya ilgisini ve politik görüşünü ailesiyle olan konuşmalarında paylaşmakta ve görüş alışverişi yapmaktadır.¹¹¹⁴ Özellikle babasıyla politik meseleler üzerinde görüş alışverişi yaparken ailesinin politik düşüncesini de yansıtmaktadır. Ailesi mensubu olduğu üst sınıfın özelliklerini taşımaktadır: sosyal ve ekonomik görüşü liberal, ancak aristokratik hayata bağlı bir gelenekçi.¹¹¹⁵ Bu çerçevede Gertrude Bell tüm hayatında aristokrasiye aykırı bir görüş geliştirmemiş ve bir anlamda aristokrat bir aileden olmamasına rağmen onların haklarının korunmasına da hizmet etmiştir.

Okuldayken dahi politik bir zekâ ve Liberal Partiye karşı sıkı bir bağlılığı vardır.¹¹¹⁶ Gertrude Bell, açıkça bir Liberal ve Gladstone destekçisiydi.¹¹¹⁷ 1885'deki politik kriz boyunca babasının Liberalleri bırakıp Liberal Birlik Partisi'ne (Liberal Unionist Party) geçtiğinde bile, Liberal lider Gladstone'a sadık kalmıştır.¹¹¹⁸ Bu dönemde İrlanda meselesi politik tartışmaların merkezinde yer almaktadır.

¹¹¹² Gertrude Bell'in Günlüğü, 4 Şubat 1914.

¹¹¹³ Goodman, *a.g.e.*, s. 8.

¹¹¹⁴ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 13.

¹¹¹⁵ Lukitz, *a.g.e.*, s. 35.

¹¹¹⁶ Goodman, *a.g.e.*, s. 8.

¹¹¹⁷ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 13.

¹¹¹⁸ Goodman, *a.g.e.*, s. 9.

Gladstone'un İrlanda konusunda çarpıcı bir politika değişikliği yapması pek çok liberal aileyi bölmüş ve krizlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹¹¹⁹ İrlandalı milliyetçiler parlamentoda güç dengesini oluşturarak 1885'de Muhafazakâr partiye oy vermiş ve Gladstone'u devirmiştir.¹¹²⁰ İrlandalı milliyetçilerin bu başarısı İngiltere'de yönetimin bir süreliğine Muhafazakâr yöneticilere devredilmesinin yolunu açmıştır.¹¹²¹ Gertrude Bell, çok genç olmasına rağmen bu politik tartışmaları yakından takip etmiştir.¹¹²² Politikaya olan ilgisi daha sonraki yıllarda ülkesinin politik çıkarlarının savunmasına hizmet eden ve politikacılara yön veren biri olarak ün yapmasını sağlamıştır.

H.V.F. Winstone'a göre; politika Gertrude Bell'in zihnini besleyen bir gıda, Ortadoğu ise ruhunun manevi olarak sığındığı bir evdir.¹¹²³ Buradan hareketle onun politika ve Ortadoğu'dan uzaklaşması düşünülemez. Zira her ikisi de onun hayat kaynağı olmuştur. Ortadoğu'da ülkesinin resmi görevlisi olarak çalışmaya başladıktan sonra bir daha bölgeden ayrılamamıştır. Diğer yandan politikaya olan ilgisine rağmen, politikaya atılmayı hiç düşünmemiştir. Oxford'dan arkadaşı Janet Courtney, Gertrude Bell'in Mezopotamya yıllarında artık politik işlerinin de azalmış olduğu 1925 yılında Parlamento'ya girmesini teklif ettiğinde şöyle bir cevap alır:

Parlamento çatışmalarına uygun olacak konuşma ve düşünce çabukluğum yok. Ben kendi işimi yapabilirim... benim tabii arzum arkeoloji ve tarih alanlarına dönmek¹¹²⁴

Parlamentar olarak aktif siyaset yapmak ona hitap eden bir şey değildir. Hâlbuki birçok aktif siyasetçi arkadaşı vardır. Sir Edward Grey, Sir Louis Mallet, Lord Hardinge, Edwin Montagu, Sir Arthur Hirtzel, Winston Churchill ve Arthur Balfour gibi erken yaşlarından beri tanıdığı pek çok yakın arkadaşı

¹¹¹⁹ Goodman, *a.g.e.*, s. 9.

¹¹²⁰ Goodman, *a.g.e.*, s. 8-9.

¹¹²¹ Liberal Gladstone'nun yerine Muhafazakâr Lord Salisbury İngiltere Başbakanı olmuştur ancak Liberallerin üzerinde çoğunluğu sağlayabilmesi için İrlandalıların oyuna ihtiyacı vardı. Şaşırtıcı bir şekilde Gladstone, Özerklik isteyen İrlandalı milliyetçileri destekleyince, 1886'da Salisbury Hükümeti düşmüş ve Gladstone üçüncü kez başbakan olmuştur. Goodman, *a.g.e.*, s. 9.

¹¹²² Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 13.

¹¹²³ Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 15.

¹¹²⁴ Courtney, *a.g.e.*, s. 662.

İngiltere'nin yüksek mevkilerine gelmişlerdi.¹¹²⁵ Ailesinin ve sosyal statüsünün yardımıyla bu kişilerle olan dostluğunu geliştirebilmiştir.

Gertrude Bell, yüksek orta sınıf bir ailenin üyesi olmasına rağmen sınıfsal ilişkilerde çoğunluğun aksine bu statüsünü ön plana çıkarmamıştır. Bir başka ifadeyle onun için isimlerin ve unvanların çok önemi olmamıştır.¹¹²⁶ Yani makam ve unvan kazanmak için mücadele etmediği gibi bunlara değer de vermemiştir. Gladstone iktidara geldiğinde büyükbabası Lowthian Bell baronet payesi için aday gösterilmiştir.¹¹²⁷ Büyükbabasına baronet unvanı verildiğinde, keşke kabul etmeseydi diyebilmiştir.¹¹²⁸ Babası da kendisi gibi düşünüyor olmalıydı. Zira babasını birkaç defa boronetliğe aday göstermek istemelerine rağmen, her defasında reddetmiştir.¹¹²⁹ Gertrude Bell'in unvan ve isimlerin tesirinden kalmaması ve bunları önemsememesi güçlü kişiliğinin belirgin bir özelliği olarak kabul edilebilir. Bu kişisel özelliğinin etkisiyle hiçbir büyük unvan ve makama gerek duymadan kralların davetlerine, diplomatların ve yöneticilerin yemeklerine, partilere ve saraylara davet edilmiş, sohbetleri yönlendiren kişi olmuştur. Öte yandan amaçlarını ve isteklerini gerçekleştirebilmek için ise ünvan ve makam sahipleriyle kurduğu ilişkilerden olabildiğince yararlanmıştı.

Gertrude Bell'in büyük bir sosyal çevresi bulunmaktadır. Bu çevresini ailesinin konumu, okul hayatı, katıldığı sosyal toplantıları, seyahatleri ve resmi görevleri sayesinde oluşturmuştur. Çünkü bu ortamlarda hem kendi ülkesinden hem de başka ülkelerden insanlarla karşılaşma fırsatı yakalamıştır. Entelektüel ve güçlü kişiliği onun tanışıklığını kısa zamanda dostluklara dönüştürme imkânı vermiştir.

Gertrude Bell, ülkenin önemli kişilerinin bulunduğu sosyal toplantılara katılıyor ve ilişkilerini geliştiriyordu. Kız kardeşi Elsa, onun Londra'nın elit toplumunun bir üyesi olduğundan hiç şüphe duyulmadığını yazmıştır.¹¹³⁰ Ev toplantıları tanışmalar için en uygun ortamlardan biridir. Bilhassa bazı ailelerin evleri, ülkenin önemli insanların toplanması, tanışması ve eğlenmesi için oldukça

¹¹²⁵ Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 153.

¹¹²⁶ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 11.

¹¹²⁷ Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 15.

¹¹²⁸ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 11.

¹¹²⁹ Goodman, *a.g.e.*, s. 9.

¹¹³⁰ Goodman, *a.g.e.*, s. 13.

uygundur. Davetine gittikleri arasında Thackeray'ın kızı Richmond Ritchie de vardır ve sanatçı ve artistlerden oluşan geniş çevresiyle Gertrude Bell'i de tanıştırmıştır.¹¹³¹ İlk defa böylesine bir çevreyle karşılaşmış olması onun öz saygısını biraz sarsmış olsa da, kendine olan büyük saygısıyla bunu aşmayı bilmiş ve bu karakteristik özelliği Gertrude Bell'i Mezopotamya'da Britanya'nın eşsiz Doğu Sekreteri yapmıştır.¹¹³² Lord Arthur Russell'in kızı Flora, Gertrude Bell'in yakın arkadaşıdır ve babasına "Leo Mascey, Flora ve ben karşılıklı oturduk ve üçümüz konuştuk ve tüm yemek boyunca neşeye güldük"¹¹³³ diye yazmaktadır. Bu yakın arkadaşlık ilişkisi onun bu tür ortamlara girmesine yardım etmiştir. Çünkü Russelların evi Londra'nın entelektüel çevresinin gözdesi olan yerlerden birisidir. Gertrude Bell'de bu evin müdavimleri arasındadır. "Arthur Russell'in evindeki akşam yemeği çok eğlenceliydi, Bernard Holland'la yanyana oturdum. Çok komik ve konuşması büyüleyici birisi"¹¹³⁴ Ayrıca Flora'nın evinde Sir Lous Mallet' in ailesiyle tanışıp dostluk kurmuştur.¹¹³⁵ Sir Mallet, İstanbul'da elçilik yapmaya kadar birçok önemli pozisyonlarda bulunmuştur.¹¹³⁶ Gertrude Bell'in tanıştıkları arasında, daha sonra Almanya Başbakanı olan Prince Bülow, Avusturya'da Dışişleri bakanı olan Kont Goluchowski ve Birinci Dünya Savaşı'nda Hindistan genel valisi olan ve onu Basra'daki Arap Bürosu'na görevlendiren Lord Hardinge de vardır.¹¹³⁷ Ayrıca Sir Valentine Chirol ile de tanışmış ve ömür boyu sürecek bir dostluğun temellerini atmıştır.¹¹³⁸

Gertrude Bell'in seyahatleri seçkin çevresini oluşturmasında önemli rol oynamıştır. Avrupa seyahati sırasında uğradığı İtalya'da Winston Churchill ve kardeşiyle karşılaşmıştır.¹¹³⁹ 1896'da İtalya'ya yaptığı bir seyahatinde ise ileride beraber çalışacakları ve ekip halinde hareket edecekleri arkeolog David Hogarth'la

¹¹³¹ Goodman, *a.g.e.*, s. 8.

¹¹³² Goodman, *a.g.e.*, s. 8.

¹¹³³ *Gertrude Bell'den Babasına*, 2 Audley Square, 15 Şubat 1890.

¹¹³⁴ *Gertrude Bell'den Annesine*, 95 Sloane Street, 8 Mart 1890.

¹¹³⁵ Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 29.

¹¹³⁶ Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 29.

¹¹³⁷ Wallach, *a.g.e.*, s. 60; Goodman, *a.g.e.*, s. 13; Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 23; Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 25-26.

¹¹³⁸ Wallach, *a.g.e.*, s. 61; Goodman, *a.g.e.*, s. 13; Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 23.

¹¹³⁹ *Gertrude Bell'in Günlüğü*, 26 Ağustos 1895.

karşılaşmıştır. Annesine bu karşılaşmadan bahsetmektedir. “Dün sabah Ravenna’da Hogarth’la kahvaltı yaptık.”¹¹⁴⁰ Hogarth önemli bir entelektüel ve saygın bir arkeologdu. David Hogarth aynı zamanda Gertrude Bell’in okul arkadaşı Janet Courtney’ in ağabeyidir. Birlikte kütüphaneye gittiler ve mozaikleri gezmişlerdir.¹¹⁴¹ Yani beraber güzel vakit geçirmişlerdir. Yine ailesiyle yaptığı bir başka Avrupa seyahatinde ise bir kez daha Churchill’le rastlamış ve hep beraber gezmişlerdir.¹¹⁴² Birlikte San Dominika’ya gitmişler ve orada küçük bir kiliseyi ziyaret etmişlerdir.¹¹⁴³ Bu karşılaşmaları uzun soluklu bir dostluğun başlangıcı olmuştur. Winston Churchill, Britanya’nın çeşitli yönetim kademelerinde yönetici elit olarak yerini alırken, Gertrude Bell ile yolları zaman zaman kesişmiştir. Özellikle Kahire Konferansı’nda Ortadoğu’nun geleceğine dair hayati kararların alınmasında her ikisi de birlikte hareket etmişlerdir.

Gertrude Bell, Kahire seyahati sırasında Doğu hakkındaki bilgisini ve görüşünü arttırırken hayranlık duyduğu biriyle de karşılaşır. Babası ve üvey kardeşi Hugo ile beraber, Lord Cromer’le görüşüp hep birlikte akşam yemeği yerler.¹¹⁴⁴ Gertrude Bell, “şüphesiz dünyadaki en kibar insan”¹¹⁴⁵ diyerek Lord Cromer’e olan beğenisini ifade etmektedir. Arkadaşı Maurice Baring’in amcası olan Lord Cromer’in Mısır’daki yönetimiyle gurur duyulmakta ve mükemmel bir örnek olarak değerlendirilmektedir.¹¹⁴⁶ Lord Cromer’in yönetiminde finansal ve tarım alanlarında önemli gelişmeler gerçekleştirilmiştir. Gertrude Bell, Britanya’nın Mısır’daki faaliyetlerini beğendiğini ifade etmektedir.

Akşamın çoğunu Türklerin baskısı ve çöl hikâyelerini dinleyerek ve Mısır’daki işlerin nasıl olduğunu anlatarak geçirdim. Mısır bir çeşit vadedilmiş toprak; hükümetimizin Doğu zihninde yaptıkları etkinin nasıl olduğunu bilemezsin... buradaki topluluğu elde etmek için Türklerin yanlış yönetiminden faydalanabileceğimizden şüphem yok.¹¹⁴⁷

¹¹⁴⁰ Gertrude Bell’den Annesine, trende, 17 Nisan 1896.

¹¹⁴¹ Gertrude Bell’in Günlüğü, 16 Nisan 1896.

¹¹⁴² Gertrude Bell’in Günlüğü, 9 Şubat 1902.

¹¹⁴³ Gertrude Bell’in Günlüğü, 9 Şubat 1902.

¹¹⁴⁴ Gertrude Bell’den Annesine, Kahire, 1 Ocak 1907.

¹¹⁴⁵ Gertrude Bell’den Annesine, Kahire, 1 Ocak 1907.

¹¹⁴⁶ Goodman, a.g.e., s. 33.

¹¹⁴⁷ Gertrude Bell’den Ailesine, 12 Şubat 1905.

Bu ifadesiyle İngilizlerin Doğu'ya yerleşmelerinin ve yönetmelerinin Doğu adına iyi olduğuna dikkat çekilmektedir. Gertrude Bell, beceriksizlik ve adaletsizlikle yönetilen Suriye'deki birinin kendi kontrolleri altındaki Mısır'a zenginliği veren bir yönetimin altında olmayı arzu edeceğini ifade etmektedir.¹¹⁴⁸ Gertrude Bell, Britanya'nın Mısır'daki siyasi, askeri ve iktisadi faaliyetlerini bir İngiliz yönetim başarısı olarak gördüğünden dolayı diğer topraklarda da bu başarının inşa edilmesini istemektedir. Bir başka ifadeyle “*medeniyetin taşıyıcısı*” olan İngiliz ırkı geri kalmış bölgelerin yönetim ve hâkimiyetini ele geçirmelidir. Bu Sosyal Darwinist görüşe göre; İngilizler Doğu'yu hâkimiyetleri altına almasında bölgenin yararına bir durum söz konusudur.

Gertrude Bell, Doğu seyahatlerinin ardından Londra'ya döndüğünde dostlarıyla ve seçkin insanlarla buluşmaktadır. Lord Carlsisle, Albert Grays, Hugh Barneses, Una Birch, Maude Lawrence, Owen Smith ve Bay Liddell ile birlikte akşam yemeği yediler.¹¹⁴⁹ Daha sonra Russellarla birlikte Lord Rayleigh ve Sir Walter Lawrence'ın da katıldığı başka bir akşam yemeğine katılmıştır.¹¹⁵⁰ Gertrude Bell bulunduğu ortamda kendisini fark ettirmekte ve çevresindekileri etkileyebilmektedir. Gertrude Bell'in duruma Oscar Wilde'in sözünü hatırlatıyordu: “Londra'da akşam yemeğine hükmeden, dünyaya hükmeder.”

1907'de Anadolu'daki kazı çalışmaları ve İstanbul'a yaptığı ziyaretten sonra Londra'ya geri dönmüştür. Londra Hükümeti'nden önemli kişilerle bir araya gelmişti. Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, onun etkili özel sekreteri Willie Tyrell ve Savaş Bakanı Haldane ile öğle yemeği yemişlerdi. Bu toplantıları “çok ilginçti ve zevkliydi”¹¹⁵¹ diye anlatmaktadır. Ayrıca Başbakan Sir Henry Champbell-Bannerman'ın kendisini henüz davet etmediğini ifade etmekte ve “biraz şaşırdım, sen de şaşırdın mı? İstanbul'daki alışkanlıklarımın biraz farklı”¹¹⁵² diye bahsetmektedir. Yani İstanbul'da birçok üst yetkiliyle görüşmeler yapmıştır ve

¹¹⁴⁸ Goodman, *a.g.e.*, s. 34.

¹¹⁴⁹ Gertrude Bell'den Annesine, 95 Sloane Street, 14 Mart 1907.

¹¹⁵⁰ Gertrude Bell'den Annesine, 95 Sloane Street, 14 Mart 1907.

¹¹⁵¹ Gertrude Bell'den Annesine, 95 Sloane Street, 9 Ağustos 1907.

¹¹⁵² Gertrude Bell'den Annesine, 95 Sloane Street, 9 Ağustos 1907.

yüksek makamlarla görüşmenin onun için olağan bir durum haline geldiğini ima etmektedir.

Gertrude Bell, kadınlara oy hakkı verilmesine karşı duruşu esnasında Britanya'nın birçok eliti ile karşılaşmıştır. Bu harekete karşı erkekler tarafından bir dernek kurulmuştur. Kadına oy hakkına karşı erkeklerin kurduğu bir dernek olan Men's Committee for Opposing Female Suffrage'in üyeleri arasında Lord Curzon, Lord Cromer, Sir Alfred Lyall ve Gertrude Bell'in babası Sir Hugh Bell de bulunmaktadır.¹¹⁵³ Birçoğunu daha önceden tanımaktaydı ve derneğin faaliyetleri esnasında dostluklarını iyice geliştirmiştir.¹¹⁵⁴

Gertrude Bell, Ortadoğu'daki seyahatleri sırasında politik gözlem ve analizler de yapmaktadır. Günlüğüne "Hükümet bu ülkeyi yönetmekte zorluk çekiyor"¹¹⁵⁵ diye yazmaktadır. Bu görüşünü bölge kabilelerinin davranışlarına dayandırmaktadır. Osmanlı askerlerinin bölgenin önemli kabilelerinden Beni Tayi ile savaşmak zorunda kaldığını ve Beni Sakhr'ın da isyan etmek istediğini ifade etmektedir.¹¹⁵⁶ Buradan hareketle, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgede güçlü bir yönetim gücünün olmadığını iddia etmektedir. Kabilelerin devletiyle olan mücadelesini de devletin gücünün zayıflığına bağlamaktadır. Bir başka ifadeyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki topluluklara hâkim olmakta zorluk çektiği iddia edilmektedir. Yani anarşik bir ortamın var olduğu ve bölge kabilelerinin merkezi yönetime karşı koyduğu anlatılmaya çalışılmaktadır.

Gertrude Bell, Doğu'ya yapacağı seyahatlerde bölgenin dilini öğrenmenin önemini bildiğinden dolayı Arapça derslerine başlamıştır. 14 Şubat 1896 tarihli mektubunda annesine, Arapça derslerinden bahsetmekte ve Arapça hocasının kendisinden memnun olduğunu söylemektedir. Ayrıca hocasıyla beraber Kuran-ı Kerim okumaktadırlar. "Onunla Kuran okumak olağanüstü bir şekilde ilginç ve öyle muhteşem bir kitap ki!"¹¹⁵⁷ Gertrude Bell, dini görüşü olmayan birisi olarak, İslam dininin kutsal kitabı olan Kuran-ı Kerim ile ilgili söyledikleri şaşırtıcıdır. Zira ileriki

¹¹⁵³ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 48.

¹¹⁵⁴ Goodman, *a.g.e.*, s. 51.

¹¹⁵⁵ Gertrude Bell'in Günlüğü, 28 Mart 1900.

¹¹⁵⁶ Gertrude Bell'in Günlüğü, 28 Mart 1900.

¹¹⁵⁷ Gertrude Bell'den Annesine, 95 Sloane Street, 13 Şubat 1886.

yıllarda Kuran-ı Kerim ile ilgili olmasa da İslam'la ilgili sözleri görüşünü ortaya koyacaktır. Gertrude Bell, açıkça “İslam'dan nefret ediyorum”¹¹⁵⁸ demektedir. Janet Wallach onun inancını şöyle izah eder: “Bir tanrı tanımaz olan Gertrude'un inandığı tek şeyse, ailesi ve Britanya İmparatorluğu'ydu. Onun öğretisi İngiltere'nin haklı, geçerli yazgısında, Britanyalıların dünyayı yönetmek üzere seçildikleri inancı odaklanıyordu.”¹¹⁵⁹ Birçok İngiliz aydını için temel olan bu Sosyal Darwinist görüş, Doğu'nun yönetilmesini savunmaktadır. Bu görüşteki İngiliz yönetici elitleri de politik malzemelerini Şarkiyatçıların çabalarından elde etmektedir. Doğu'nun keşfine çıkmış olan Şarkiyatçılar çıkardıkları ayrıntılı demografik ve kültür haritalarıyla yöneticilerin işgal yollarına ışık tutmaktadır. Dolayısıyla Gertrude Bell, bu zorlu seyahatleriyle Ortadoğu'nun en mahrem bilgilerini öğrenip, bunları derleyerek çok sevdiği ülkesinin bölgeyi yönetmesine büyük katkı sağlamıştır. Bu katkısıyla, Kraliyet Tacı'nın üzerindeki mücevherlerin sayısını arttırmıştır.

Gertrude Bell, başarılı bir oryantalist olarak Arapların önde gelen birçok lideriyle kişisel dostluklar kurmuş ve kendisini onlara kabul ettirmiştir. Ortadoğu'nun önemli kabilelerinden Beni Sakhr, onu “Çölün Kızı” diye çağırır.¹¹⁶⁰ Kişisel dostluklarının sayesinde Ortadoğu ile ilgili önemli bilgilere ulaşmıştır. Bağdat Yüksek Komiseri Sir Percy Cox, “onun (Gertrude Bell'in) Arab gelenekleri, Bedevi adetleri hakkındaki büyük tecrübesi ve bu ve daha önceki seyahatlerinde karşılaşmış olduğu kişiler hakkındaki bilgisi hepimiz için çok büyük bir değerdi”¹¹⁶¹ diye ifade etmektedir. Bölgedeki çalışmaları ve dostlukları Britanya'nın yetkilileri arasında ona ayrıcalıklı bir konum kazandırmıştır. Ayrıca bilgi ve birikimiyle ülkesinin politikasına destek olmuştur.

Gertrude Bell, çoğunlukla ülkesinin politikalarına paralel bir politik görüşe sahip olmasına rağmen tenkit ettiği politikalar ve politikacılar da olmuştur. İki tanıdığı politikacıyı tenkit etmekten geri durmamıştır. “Bence baştan sona kadar tarihimize baksan, Churchill ve Lloyd George'dan daha zavallı yöneticiler

¹¹⁵⁸ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 7 Şubat 1921.

¹¹⁵⁹ Wallach, *a.g.e.*, s. 85.

¹¹⁶⁰ Gertrude Bell'den Ailesine, 9 Şubat 1905.

¹¹⁶¹ Percy Cox, Gilbert Clayton, Hugh Bell and William Goodenough, “Gertrude Bell's Journey to Hayil: Discussion”, *The Geographical Journal*, Vol. 70, No. 1, July, 1927, pp. 17-25, s. 18.

bulamazsın”¹¹⁶² Hâlbuki birkaç ay sonra Kahire Konferansı vesilesiyle her ikisiyle de iyi ilişkiler içerisinde olacaktır. Buradan hareketle Gertrude Bell’in ülkesi adına eleştiriyi yapmaktan çekinmediği anlaşılmaktadır. Dostlukları devletin menfaatinden sonra gelmektedir.

Gertrude Bell, Alfred Balfour’un Yahudi politikasını da tenkit etmiştir. Britanya’nın bölgedeki Yahudi politikasının belgesi niteliğindeki Balfour Deklarasyonu’nu beğenmemiştir.

Bu arada Suriye açısından Balfour’un Siyonist beyanından nefret ediyorum. Benim inancım bu uygulanamaz. Yahudiler için büyük gelişmeler yapılması ve Yahudilere küçümsemeyle bakan üçte ikisi Müslüman Araplar için çorak bir toprak olduğu için her iki taraf için de uygun değil.¹¹⁶³

Gerçeklerden uzak “*tamamıyla yapay bir plan*”¹¹⁶⁴ diye değerlendirdiği Balfour Deklarasyonunun başarılı olmayacağını inanmaktadır. Elie Kedourie, Sünni Arapların yoğun olduğu Filistin’in Yahudi Milli Yurdu olması için seçilmiş belki de en kötü yer olduğunu düşünmektedir.¹¹⁶⁵ Bu bağlamda, her ikisi de bu bölge için uygulanan İngiliz politikasının doğru olmadığına inanmaktadırlar.

3.4. ORTADOĞU HAKKINDA GÖRÜŞLERİ ve İLİŞKİLERİ

Gertrude Bell’in Ortadoğu hakkındaki görüşleri dört başlık altında ele alınacaktır. Bunlar yazdığı mektup ve günlükleri, Mezopotamya Raporu, eserleri ve Araplarla ilişkileridir. Böylece onun kişisel belgelerinden, hazırlamış olduğu resmi bir rapordan, yayınlarından ve bölge insanlarıyla kurduğu ilişkilerden Ortadoğu hakkındaki görüşleri anlaşılacaktır. Ayrıca Araplarla ilişkileri çerçevesinde bölgenin bazı önemli kişileriyle olan ilişkileri ele alınacaktır. Bu bağlamda, Gertrude Bell ile Emir Faysal, Fahad Bey, Cafer el-Askeri Paşa, Seyid Talip Paşa, Nuri Said Paşa, Sasun Eskail Efendi ve İbni Suud’un ilişkileri incelenecektir.

¹¹⁶² Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 3 Ocak 1921.

¹¹⁶³ Gertrude Bell’den Annesine, Bağdat, 25 Ocak 1918.

¹¹⁶⁴ Gertrude Bell’den Annesine, Bağdat, 25 Ocak 1918.

¹¹⁶⁵ Kedourie, *a.g.e.*, s. 152.

3.4.1. Mektupları ve Günlükleri

Gertrude Bell, günlüklerini ve mektuplarını çok küçük yaşlarından itibaren yazmaya başlamıştır. Newcastle Üniversitesi'ndeki Gertrude Bell Archive'de 1874-1926 yılları arasında yazılmış 1600 mektubu ve bazı yıllarda ara verilmiş olsa da 1877-1919 yılları arasında yazılmış günlükleri bulunmaktadır. Günlük ve mektupları dört bölüme ayrılabilir: arkeoloji, seyahat, tarih ve politika. Daha geniş bir ifadeyle, Gertrude Bell'in günlük ve mektuplarında özel hayatına, arkeolojik ve bilimsel araştırmalarına, seyahat notlarına, politik görüşlerine, siyasi olaylara, analiz ve gözlemlerine dair zengin ve önemli bilgiler bulunmaktadır. Gertrude Bell'in tuttuğu günlüklerin önemini David Hogarth şöyle ifade etmektedir: "Bedevi hayatı ve gelenekleri hakkında Doughty'nin "Arabia Deserta" adlı kitabı dışında herhangi bir kitaptansa Bayan Bell'in günlüklerinden öğrenilecek daha fazla şey var."¹¹⁶⁶

Günlüklerinin 1905'den sonra daha hacimli ve içerikli olduğu dikkat çekmektedir. Bu tarihlerden sonra günlüklerini daha çok arkeolojik çalışmalarının ve seyahatlerinin detaylı notları olarak kullanılmıştır. Mektup ve günlüklerinde detaylara yer verildiği ve pek çok konunun bir arada ele alındığı görülmektedir. Özellikle 1905'ten sonra Ortadoğu seyahatlerinde bölgenin demografik yapısına, coğrafi özelliklerine, politik düşüncesine ve bölgedeki kabilelerin ayrıntılı bilgilerine yer verildiği görülmektedir. Zira bu yıldan sonra Ortadoğu'da bir arkeolog, gezgin, oryantalist ve politik temsilci olarak bulunmuştur. Arkeolojik incelemelerinin yanında, bölge insanlarının yaşadığı coğrafi koşulları, yerleşimleri, yaşantıları, kültürleri ve politik durumları ile ilgili benzersiz bir çalışma yapıldığı görülmektedir. Ortadoğu'da yaşayan kabilelerin siyasi, ekonomik, stratejik önemine dair eşsiz bilgiler sunulmuştur. Ortadoğu'daki mezhep ve etnik yapının, kabilelerin birbirleriyle olan ilişkilerinin, merkezi yönetim ve yerel halk ilişkilerinin, yabancıların bölgeyi etkileme kapasitelerinin görülmesi açısından çok önemli belgeler olarak kabul edilebilir.

Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında bölgedeki gelişmeler ayrıntılarıyla ele alınmış olduğundan bu dönemin değerlendirilmesine büyük katkı sağlamaktadır.

¹¹⁶⁶ D. G. Hogarth, "Gertrude Bell's Journey to Hayil", *The Geographical Journal*, Vol. 70, No. 1, July, 1927, s. 16.

Hogarth “...Fırat kıyılarında Şii kabileleri hakkında öğrendikleri Birinci Dünya Savaşı’nda ve sonrasında birçok hizmetini kanıtlamıştır.”¹¹⁶⁷ Bir başka ifadeyle bölgedeki gelişmelerde bölge dinamiklerinin ve yabancı aktörlerin rolünün değerlendirilmesine yardımcı olmaktadır.

22 Ekim 1919 tarihinden itibaren günlüklerine son verdiği anlaşılmaktadır. Bu tarihten sonra mektuplarını aynı zamanda bir günlük olarak kullanmaktadır. Ancak günlük tutamadığıyla ilgili rahatsızlığını babası Hugh Bell’e şöyle ifade etmektedir:

Keşke bir günlük tutsam. Keşke günler daha uzun olsa! Şu an tek kayıtlım sana gönderdiğim mektuplar, bu yüzden detaylarıyla yazıyorum ve biliyorum sen mektuplarımı muhafaza ediyorsun.¹¹⁶⁸

Babasına ve annesine gönderdiği uzun ve detaylı mektuplarının sayısının çok olmasına rağmen bazen kısa yazdığı mektupları da bulunmaktadır. Bunun gerekçesiyle ilgili olarak, “Bu hafta kaydedecek bir şey yok. Siyasi gelgitler ve akışlar, fazla ilerleyemiyoruz.”¹¹⁶⁹ demektedir.

Gertrude Bell, mektup yazmasının önemini kavramıştır. Çünkü mektuplarının önemli birer belge olduğunun bilincinde olduğuna işaret etmektedir. Babasına yazdığı mektubunda, “kızının ve Irak’ın tarihini tutuyorsun” der.¹¹⁷⁰ Buradan hareketle, Irak Devleti’nin kuruluşunda büyük pay sahibi olmuş ve Irak Kralı’nı yönlendirmiş biri olarak bölgedeki gelişmelerin öneminin farkındadır. Bir başka ifadeyle Gertrude Bell tarih yazmıştır ve bu tarihe ait notların tutulmasını da üstlenmiştir.

Yazdığı mektupların yararlanılacağından emin bir tavır içerisindedir. Bu mektupların kamuya mal olduğunu düşünmektedir. Bu nedenle “mektubumun bu bölümü halka açık değil. Özel günlük.”¹¹⁷¹ diye not düşer. Yani içerisinde özel hayatına ait bilgilerin olduğu kısım dışındaki bölümün herkesin bilgisine ve hizmetine açık olduğunu ifade etmektedir. Zira tuttuğu notları ve elde ettiği bilgiyi Britanya’nın istifadesine sunulmuştur. Bu bağlamda Gertrude Bell, Irak’ta yaptığı

¹¹⁶⁷ Hogarth, *a.g.m.*, s. 16

¹¹⁶⁸ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 4 Aralık 1920.

¹¹⁶⁹ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 4 Temmuz 1920.

¹¹⁷⁰ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 25 Haziran 1924.

¹¹⁷¹ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 30 Ağustos 1920.

faaliyetlerin hem arkadaşı hem de İngilizlerin istihbaratına hizmet etmiş olan David Hogarth tarafından bilinmesini istemektedir. Babasına yazdığı mektubunda şöyle yazar: “Hogarth benim Faysal mektuplarımı isterse, lütfen sansürsüz gönder.”¹¹⁷²

Ailesine yazdığı mektuplarında özellikle Ortadoğu’da resmi görevli olarak çalıştığı yıllarda yapılan işlerle ilgili önemli bilgilerin de verildiği görülmektedir. Mektuplarını bir belge olarak kullandığı için Ortadoğu faaliyetleriyle ilgili gizli bilgi ve belgeleri dahi babasına iletmektedir. Babasından bunları adeta ilerde kullanılmak üzere saklanmasını ve muhafaza edilmesini istemektedir. 1921 Kahire Konferansı öncesi Londra Hükümeti’nin bölgeye yönelik politikasını öğrenmiştir. Bu gizli bilgiyi babasına iletmiştir:

Bağdat. 10 Ocak. OLDUKÇA GİZLİ. Korkarım bölümün sonuna geldik... Sir Percy Cox, Majestelerinin Hükümetinin Savaş Bakanlığı eliyle Mezopotamya’daki politikaları konusunda kararını vermiş ve bu nedenle önerilen programı yürütmek için gerekli masrafları Britanya halkına yüklemeyeceğini Başkomutan ve Yüksek Komiserleri bilgilendirdiğini söyleyen Winston Churchill’in telgrafını bana uzattı.¹¹⁷³

Gertrude Bell’in en gizli bilgileri dahi mektupları aracılığıyla Britanya’ya taşınması belki de her şeyin bilinmesini istediğindedir. Çünkü Oxford’dan arkadaşı Janet E. Courtney’e “hayatımda hiç kilitli kapı bırakmayacağım”¹¹⁷⁴ demiştir. Buradan hareketle bölgedeki bütün politik gelişmelerin bir şekilde açıklanmasını ve hayatında bilinmeyen hiçbir şeyin olmaması gerektiğini düşünüyor olmalı. Dolayısıyla tüm faaliyetleriyle ilgili teferruatlı bilgilere ulaşılabilmektedir.

Gertrude Bell mektuplarında seyahatleriyle ilgili bilgi verirken bölgenin politik durumunu da açıklamaktadır. Dolayısıyla mektuplarından bölgedeki siyasi gelişmeler anlaşılabilir. Çünkü bölge gezilerinde birçok kişiyle görüşmekte ve bölgedeki siyasi havayı da teneffüs etmektedir. 2 Mart 1900 tarihli mektubunda, Arapların sempatilerinin İngilizlerden yana olduğunu yazar ve “Levant’daki Alman nüfuzunun genişlemesiyle daha da artan bir duygu”¹¹⁷⁵ haline geldiğini söyler. Yani Gertrude Bell, bölgede artan Alman nüfuzunun artışına dikkat çekmektedir. Ancak Almanların Osmanlı Devleti üzerinde nüfuzunun artışının, İngilizlerin lehine bir

¹¹⁷² Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 4 Eylül 1921.

¹¹⁷³ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 10 Ocak 1921.

¹¹⁷⁴ Courtney, *a.g.m*, s. 663.

¹¹⁷⁵ Gertrude Bell’den Ailesine, Kudüs, 2 Mart 1900.

gelişme olduğunu ifade etmektedir. “Turist veya sömürgeci ayırt etmeksizin hepsi Almanlardan, nefret ediyor ve İmparatorun ziyareti bu nefretin güçlenmesine yardım etmiş”¹¹⁷⁶ Buradan hareketle Almanların nüfuz oluşturma faaliyetleri ve diplomatik ziyaretleri Gertrude Bell’e göre istenilenin aksine negatif bir etki yapmıştır.

25 Mart 1900 tarihli mektubunda Gertrude Bell, Petra ziyaretini politik bir bilgiyi ekleyerek ailesine bildirir. “(Osmanlı yetkililer) İngilizlerden son derece korktukları için Alman olduğumu söylüyorum.”¹¹⁷⁷ Buradan hareketle Gertrude Bell’in Osmanlı yetkililerinin seyahatine izin vermeyeceklerini düşünmüş olabileceği anlaşılmaktadır. Bu ihtimali bertaraf edebilmek için böyle bir yol izlemiş olmalı. Bu stratejisinin sonucu olarak yetkililerden resmi izinle birlikte kendisine refakat edecek askeri güvenliği de alabilmiştir. Gertrude Bell’in yetkililere karşı izlediği politikadan Alman-Osmanlı yakınlaşmasının oldukça ilerlemiş olduğu ve İngiliz dostluğunun artık Osmanlı İmparatorluğu tarafından şüpheyle karşılandığı anlaşılmaktadır. Buna ilaveten, politik olayları kendi akıl filtresinden geçirerek bir sonuç çıkaran Gertrude Bell, hedefine ulaşabilmek için aklını ve bilgisini birleştirmiştir.

Gertrude Bell’in azmi onu hep ileriye doğru gitmeye programlamaktadır. Petra’dan sonra Dürzi bölgesini de gezmek istemektedir. Ancak Türk otoritesi Dürzilerin isyan edeceğinden korktukları için İngilizlerin onlarla görüşmesini istememektedir.¹¹⁷⁸ Bu nedenle şüphe duyulan İngiliz seyyahların, Dürzilerle görüşmek istemesi büsbütün yetkililerin şüphesini uyandırmaktadır. Ancak Gertrude Bell kararlıdır ve Beyrut civarında yaşayan Dürzîlerle görüşebilmek için tüm riskleri göze alarak yoluna devam etmiştir. Yanına aldığı uşağının yardımıyla Türk yetkililerini atlatmayı başarır. Türk yetkilisi geldiğinde, çadırında dinlendiği söylenen Gertrude Bell, yetkilinin “herhangi bir yere gitmeden önce beni haberdar etmeli”¹¹⁷⁹ uyarısını da dikkate almadan yola çıkmıştır.

Yolculuğu sırasında karşılaştığı kabile lideri Şeyh Muhammed onlar için ziyafet vermiştir. Bu ağırlamanın karşılığında da bölgede adet olduğu üzere misafirin bir hediye vermesi gerekmektedir. Gertrude Bell, hediye olarak verdiği silahla ilgili,

¹¹⁷⁶ Gertrude Bell'den Ailesine, Kudüs, 2 Mart 1900.

¹¹⁷⁷ Gertrude Bell'den Ailesine, 25 Mart 1900.

¹¹⁷⁸ Goodman, a.g.e., s. 28.

¹¹⁷⁹ Gertrude Bell, Jebel ed Druze, 3 Mayıs 1900.

“oldukça pahalı bir yemek oldu ama bu tecrübe bu silaha değerdi”¹¹⁸⁰ diye yorumluyordu. Zor şartlar altında Şam’a ulaşmıştı. Akşam yemeğinden sonra İngiliz konsolosunu görmeye gitmiştir.¹¹⁸¹

Gertrude Bell mektuplarında seyahat ettiği yerlerde rastladığı hemen her şeyden atlamak istemezcesine bahsetmektedir. Ailesine Şam seyahati esnasında gördüğü Şam’ın çiçeklerinden, ağaçlarından, çeşmelerinden, mermer duvarlarından ve ağaç işçiliğinden bahsetmiştir.¹¹⁸² Yolculuğun ve hava şartlarının zorluğu da mektuplarından anlaşılmaktadır. Gertrude Bell’i yolculuk ve hava şartları etkilemektedir. Bu nedenle, Şam’dan Palmira’ya kadar olan yolculuğunda sürekli serap görmüştür. “Biz ne kadar ilerlesek o da ufukta ilerliyor”¹¹⁸³ diye yazmaktadır. Mektubunda Palmira’ya ulaşmasını babasına şöyle anlatır: “Böyle bir seyahatten sonra sonunda vardım!”¹¹⁸⁴

Mektuplarında bölge insanının kendisine olan bakışını da ortaya koymaktadır. Hizmetlileriyle seyahat ederken, “konuşuncaya kadar insanlar benim erkek olduğumu zannediyor ve bana Efendim diye hitap ediyorlar”¹¹⁸⁵ diye yazarak yerel halkın bakışını yansıtmaktadır. Buradan hareketle bölgede bir kadının bu tür bir seyahati yapmayacağına hesap edildiğini veya onun bir erkek gibi hareket ettiği sonucu çıkarılabilmektedir. Yine mektuplarında bölgedeki Osmanlı yetkililerinin ve yerel halka dair bilgi verilmektedir. Osmanlı Kaymakamı’nın sekreteri, Gertrude Bell’in kampını ziyaret eder ve izin teskeresini gördükten sonra bir Osmanlı askerini kampı korumak üzere görevlendirir.¹¹⁸⁶ Bu bağlamda, çölün tehlikelerinden Gertrude Bell ve ekibinin Osmanlı yöneticileri tarafından korunmaya çalışıldığı ve bu yönde güvenlik tedbirleri alındığı görülmektedir.

Mektuplarından Gertrude Bell’in Ortadoğu’ya olan ilgisi de açıkça anlaşılmaktadır. Babasına “çok kısa zaman sonra yine buraya geleceğim”¹¹⁸⁷ diye yazar. Böylece 1905’de tekrar büyük tehlikelerle dolu Suriye Çölleri’ne girmiştir. Çöl

¹¹⁸⁰ Gertrude Bell’den Babasına, 26 Mayıs 1900.

¹¹⁸¹ Gertrude Bell’den Babasına, Şam, 11 Mayıs 1900.

¹¹⁸² Gertrude Bell’den Babasına, Şam, 11 Mayıs 1900.

¹¹⁸³ Gertrude Bell’den Babasına, 16 Mayıs 1900.

¹¹⁸⁴ Gertrude Bell’den Babasına, Palmira, 20 Mayıs 1900.

¹¹⁸⁵ Gertrude Bell’den Ailesine, Dar’a, 30 Nisan 1900.

¹¹⁸⁶ Gertrude Bell’den Ailesine, Dar’a, 30 Eylül 1900.

¹¹⁸⁷ Gertrude Bell’den Babasına, 10 Haziran 1900.

seyahati esnasında çöl sakinlerinden birçok dost edinmiştir. Bölgede bulunan kabilelerin liderlerinin birçoğunu şahsen tanıma şansı elde etmiştir. Tanıdıklarının veya öğrendiklerinin isimlerini günlüğüne yazmıştır.¹¹⁸⁸

Gertrude Bell'in Ortadoğu'daki sosyal faaliyetleri, görüş ve analizleri mektuplarında görülmektedir. Bağdat'ta İngiliz bir yetkilinin düzenlediği bir baloda yerel halktan hiçbir kimsenin katılmadığını fark ettiğinde, müsebbibi olduğunu düşündüğü İngiliz yöneticilerinin eşlerini sert bir şekilde eleştirerek şöyle yazar: “yaşadıkları toplumdan oldukça kopuk mükemmel bir İngiliz toplumu oluşturmuşlar. Britanya Hükümetinin neden Hindistan'da dertli olduğunu şimdi anlıyorum.”¹¹⁸⁹ Bu bağlamda, Gertrude Bell bölgedeki İngilizler ve yerel halk arasında hem sosyal hem de kültürel bir kaynaşmanın olmasını istemektedir. Zira İngilizlerin bölgedeki yönetim başarısı için bölge insanıyla kaynaşması ve kültürünü benimsetmesi gerekmektedir. Hâlbuki David Fromkin'e göre; “yerel İngiliz yetkilileri ve aileleri birbirlerine sıkıca bağlı homojen bir grup oluşturuyorlardı.”¹¹⁹⁰

Gertrude Bell, Irak'ta okul faaliyetlerine de katılmaktadır.¹¹⁹¹ Çünkü okullar en önemli kültürel yayılma araçlarından birisidir. Batı değerlerini, Batı tarzı eğitim ve dil desteğiyle küçük yaşlardan itibaren verebilme imkânı bulunmaktadır. Okulların ve eğitimin yardımıyla yerel örf ve kültürün yerine istenilen Batı kültürü yerleştirilebilecektir. Bu nedenle, Britanyalılar istila ettikleri bölgelerde eğitim kurumlarını desteklemişlerdir.

Gertrude Bell ve Britanyalı yetkililerin bölgedeki rolleriyle ilgili bilgiye mektuplarında rastlanmaktadır. Bölgedeki yaptıkları görevleriyle ilgili “...burada büyük bir oyun oynuyoruz veya oynayacağız...”¹¹⁹² diye açıklamaktadır. Buradan hareketle Gertrude Bell'in, Britanya'nın bölgedeki politikalarını yerleştirmek için uğraştığı anlaşılmaktadır.

Gertrude Bell, bölgedeki kalışı sırasında Osmanlı Devleti'nin bölgedeki siyasi ve askeri konumuyla ilgili bilgi de vermektedir. “Bence Türklerin Mezopotamya'da

¹¹⁸⁸ Gertrude Bell'in Günlüğü, 9 Şubat 1905.

¹¹⁸⁹ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 19 Haziran 1921.

¹¹⁹⁰ Fromkin, a.g.e., s. 75.

¹¹⁹¹ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 5 Haziran 1921.

¹¹⁹² Gertrude Bell'den Annesine, Basra, 9 Temmuz 1916.

çok zamanları kalmadı. Osmanlı Hükümeti birkaç kasaba ve Bağdat dışında her yerde yok olmuş görünüyor.”¹¹⁹³ Osmanlıların müttefiki olan Almanların bölgedeki konumu Britanya açısından önemlidir. Bu nedenle Gertrude Bell, Almanların bölgedeki hareketleriyle yakından ilgilenmektedir. “Ve Yakın Doğu-Berlin-Bağdat ve diğerleri üzerindeki Alman rüyası son buldu.”¹¹⁹⁴ Böylece İngiliz-Alman rekabetinin kendileri lehinde sonuçlandığının veya başarısının duyurusunu yapmaktadır. Gertrude Bell, Ortadoğu’da Britanya’nın Almanya karşısında elde ettiği üstünlüğü şöyle değerlendirmektedir: “Büyük bir başarı. Ve Ortadoğu’da Alman dominyon hayalinin sonu oldu... Bizim Arap medeniyeti ve refahının büyük bir merkezi yapacağımıza güveniyorum... Bu kısmen benim işim olacak, umarım.”¹¹⁹⁵ Bu mektubundan Gertrude Bell’in Ortadoğu’da Araplara medeniyet ve refah getirme misyonunun içinde bizatihi yer almak istediği anlaşılmaktadır. Gertrude Bell’in Ortadoğu’ya bakışı ve ideali görülmektedir. Batı’nın medeniyet taşıma ideolojisinin bir “görevlisi” olarak çalışmak istemektedir. İngiliz toplumunu temsilen, “öteki’ne” medeniyeti ve refahı taşıma sorumluluğunu üstlenerek, Ortadoğu’yu tekrar medeniyet ve refahın merkezi haline getirmeyi amaçlamaktadır.

3.4.2. Mezopotamya Raporu

1915-1920 yılları arasında Mezopotamya’da birçok gelişme olmuştur. Britanya İmparatorluğu Arap ayrılıkçıların desteğiyle bölgeyi tamamen işgal etmiştir. Britanya’nın kontrolüne geçmesinin ardından bölgede İngiliz yönetimi kurulmuştur. Britanyalı yöneticiler bölgede hâkimiyetlerini kalıcı hale getirebilmek için birçok kurum ve kuruluşu aktif hale getirmiş ve birçok yeni proje denemesi yapmıştır. Ancak yerel halk Britanya yönetimine karşı büyük bir isyan başlatmıştır. “Majestelerinin Hükümeti bu zor dönem hakkında bir raporu Vekil Sivil Komiser’den istemiştir. O da bu raporun hazırlanması için Gertrude L. Bell’i

¹¹⁹³ Gertrude Bell’den Babasına, Basra, 11 Ağustos 1916.

¹¹⁹⁴ Gertrude Bell’den Babasına, Basra, 10 Mart 1917.

¹¹⁹⁵ Gertrude Bell’den Babasına, Basra, 10 Mart 1917.

görevlendirmiştir.”¹¹⁹⁶ Buradan hareketle, Mezopotamya Sivil Yönetiminin başında bulunan Sivil Komiser A. T. Wilson’a bu sıkıntılı dönemin detaylı bir raporunun hazırlanması konusunda talimat verilmiştir. Sivil Komiser Wilson ise bu konuda bölgeyle ilgili eşsiz bilgisi olan yardımcısı Gertrude Bell’i görevlendirmiştir. Gertrude Bell zaten politik büroda irtibat işiyle uğraşmaktadır. Bölgeyi karış karış bilmektedir ve bölgenin siyasi, ekonomik ve politik durumuna vakıftır.

Gertrude Bell’in hazırladığı “*Mezopotamya’nın Sivil Yönetiminin İncelenmesi*” (Review of The Civil Administration of Mesopotamia) başlıklı raporu Britanya Hükümeti’ne bölgenin taslağını çizmektedir. 1915’de Basra’nın işgaliyle başlayan rapor 1920’de Irak Geçici Hükümeti’nin kuruluşuna kadar olan dönemi kapsamaktadır. Raporda bölgedeki kabileler ve yerleşim yerleri hakkında ayrıntılı bilgi verilirken Britanyalıların bölgede yeni bir yapılanmaya gittiği adalet, eğitim, sağlık ve polis teşkilatlarından da bahsedilmektedir. Ayrıca raporda bölgedeki ekonomik kaynakların değerlendirilmesi adına gerçekleştirilen projelerle ilgili ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Bu rapor aracılığıyla Gertrude Bell, bölgeyle ilgili elde ettiği büyük bilgiyi kendi gözlem ve analizlerini de ekleyerek Britanya Hükümeti’ne sunmuştur. Böylece Britanya İmparatorluğu, Gertrude Bell’in sunduğu önemli bilgilerin yardımıyla bölge politikasının değerlendirmesini yapabilmıştır.

3.4.3. Eserleri

Gertrude Bell, görüşlerini ve bilimsel gözlemlerini eserleri ve yayınlarıyla duyurmayı istemiştir. Gertrude Bell, Ortadoğu’da İngiliz hâkimiyeti kurmayı ve yönetmeyi hedeflemektedir. Ayrıca bölgede “*Britanya’nın yönetim modeli*” olabilecek yerel yönetimler kurmak ve Batı medeniyetini buraya taşıma fikrini gerçekleştirmek istemektedir. Bu dönemde Britanya’nın Doğu halklarına yönelik politikasında, Doğu halklarının modern dünyayla entegre olması gerektiğine dair açık bir görüş vardı.¹¹⁹⁷ Bu bağlamda Doğu’nun Batı’nın modernliğiyle tanışması ve uygar Batı çizgisine taşınması gerekmektedir. Doğu bunu tek başına

¹¹⁹⁶ Gertrude Margaret Lowthian Bell, *Review of the Civil Administration of Mesopotamia*, Vol. 1061. HM Stationery Office, 1920, Note.

¹¹⁹⁷ Goodman, *a.g.e.*, s. 33.

yapamayacağından, Batının yardımı, denetimi ve örgütlemesine ihtiyaçları vardır.¹¹⁹⁸ Yirminci yüzyılın başlarında, İngilizler için denetlemek maksadıyla uzun süreli İngiliz varlığı olmadan doğu halklarının ilerleyebilmesinin mümkün olabileceği düşünülemezdi.¹¹⁹⁹ Bu “*Beyaz Adamın*” Doğu’nun geri kalmış halklarına ulaştırması gereken yüküdür. Bu nedenle İngiliz Hükümeti beyaz adamın yükünü omuzlamış olarak Doğu’ya yönelik politikalar üretmesi gerekmektedir.

Gertrude Bell’in eserleri daha çok arkeolojik çalışmaları ve seyahatleriyle ilgilidir. Arkeolojik çalışmalarını akademik dergilerde makale ve kitap olarak yayınlamıştır. Ukhadir’e arkeolojik incelemeler yapmak üzere gitmiştir. Bu çalışmasını yapabilmek için sadık hizmetçisi Fattuh da onunla seyahat etmiştir.¹²⁰⁰ Yolculuğundaki zorluklara rağmen Ukhaidir kalesine ulaşmıştır.¹²⁰¹ İncelemelerinin ardından arkeolojik çalışması hakkında detaylı bilgiler içeren *Amurath to Amurath* kitabını yayınlamıştır.¹²⁰² Yine aynı konuda 1914’de “*Palace and Mosque at Ukhaidir*” adlı eserini yayınlamıştır.¹²⁰³ Bu yayınlarından Gertrude Bell’in İslam medeniyetinin ilk örneklerinden kabul edilebilecek Ukhaidir’deki tarihi kalıntılarla yakından ilgilendiği anlaşılmıştır.

Gertrude Bell, Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Irak’ta inşa edilecek yönetim sistemini ülkesinin çıkarları açısından değerlendirmektedir. Böylece Mezopotamya’ya yerleştirecekleri sistemin “*örnek*” olacağını ve dünyada fark yaratacaklarını düşünmektedir.¹²⁰⁴ Buradan hareketle, Gertrude Bell’in Irak’ta uygulanmasını istediği yönetim anlayışı ile İngiliz Mısırı arasında bir ilişki kurulabilir. Çünkü yakından tanıdığı Lord Cromer yönetiminde Mısır’ın İngiliz yönetim anlayışı açısından örnek olduğunu düşünmektedir. Gertrude Bell, *Amurath to Amurath* adlı kitabının önsözünde yer verdiği Lord Cromer’e, Mısır’da yaptıklarından dolayı hayranlığını ifade etmektedir.¹²⁰⁵ Lord Cromer’e hitaben,

¹¹⁹⁸ Goodman, *a.g.e.*, s. 33.

¹¹⁹⁹ Goodman, *a.g.e.*, s. 34.

¹²⁰⁰ Gertrude Bell’den Ailesine, Ukhadir, 3 Mart 1911.

¹²⁰¹ Gertrude Bell’den Ailesine, 1 Mart 1911.

¹²⁰² Goodman, *a.g.e.*, s. 43; Wallach, *a.g.e.*, s. 149.

¹²⁰³ Bkz. Gertrude Lowthian Bell, *Palace and Mosque at Ukhaidir A Study in Early Mohammadan Architecture*, Clarendon Press, Oxford, 1914.

¹²⁰⁴ Gertrude Bell’den Frank Balfour’a, Süveyş, 25 Mart 1921.

¹²⁰⁵ Gertrude Lowthian Bell, *Amurath to Amurath*, E. P. Dutton and Company, 1911, Preface.

Doğu'daki eşsiz tecrübenizle, tarihin kesintisiz bir sürekliliğinin olduğunu öğrendiniz. Fatih Fatih'in topuklarını izler, uluslar yıkılır ve şehirler toz haline gelir, ancak varoluş şartları değişmez ve karşı konulmaz bir şekilde eskinin benzeri yeni bir çağı biçimlendirir. Amurath başka bir Amurath'ın yerine geçer ve hikâye yeniden anlatılır.¹²⁰⁶

Gertrude Bell, birilerinin yok olup birilerinin hayatta kalacağını ama bu mücadelenin devam edeceğini ve Ortadoğu'da medeniyetlerin tekrar canlanacağını ifade etmektedir. Britanya'nın Ortadoğu'daki yönetim başarısı olarak kabul edilebilecek bir başka örnek olarak Mezopotamya yönetimini göstermektedir. Çünkü Gertrude Bell, Mezopotamya'da bir İngiliz başarısı elde edilebildiğinde, bunun diğer İngiliz yönetimlerine de örnek olabileceği gibi, İngiliz yönetimini kendi ülkelerinde de görmek isteyen halkların ortaya çıkabileceğini hesap etmektedir. Anlatılanlar düzleminde, Sosyal Darwinist akla göre; İngilizler bölgedeki diğer güçleri yok edip, geri medeniyete ait olan Doğu'ya hâkimiyet kurarak ve yöneterek modern bir düzeye ulaştırır. Gertrude Bell, bölgenin ilerleyememiş olduğunu tasvir etmek için "Doğu yaşlı bir çocuk gibi"¹²⁰⁷ demektedir. Bu bağlamda üstün ırk İngilizler, Doğu'yu gelişmiş medeniyetin yaşadığı eski günlerine döndürme sorumluluğu üstlenmiştir.

The Desert and The Sown adlı kitabında "İngiliz olarak, bizim az çok makul bir Sultan'ın kazandığından daha büyük bir başarı ihtimaliyle Suriye'yi ele alabileceğimize ikna oldum"¹²⁰⁸ demektedir. Kitabını atfettiği arkadaşı Sir Alfred Comyn Lyall, Britanyalıların yerli halkın geleneksel inanç ve kurumlarına saygı gösterdiğini ve İngiliz yönetiminin yerli yönetici sınıfı ve yerel kurumlar vasıtasıyla uygulandığını ifade etmektedir.¹²⁰⁹ Yani Lyall İngiliz yönetiminin başka halkları yönetmekte başarılı olduğunu ve sorumluluklarını gerektiği gibi yapabildiğini savunmaktadır. Bu nedenle Doğu halklarının Osmanlı Devleti'nden ayrıldığında, İngilizlerin onları daha iyi yönetebileceğini ve onların da daha iyi şartlarda yaşayacağını iddiası bulunmaktadır.

¹²⁰⁶ Bell, *a.g.e.*, 1911, Preface.

¹²⁰⁷ Gertrude Lowthian Bell, *Syria The Desert and The Sawn*, William Heinemann, London, 1907, Preface.

¹²⁰⁸ Bell, *a.g.e.*, 1907, Preface, s. xi.

¹²⁰⁹ Goodman, *a.g.e.*, s. 33.

Gertrude Bell eserleriyle ülkesinin politikasına yardım etmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından yönetimi eline alan Britanya'nın bölge temsilcilerinin isteği üzerine makaleler yazmaktadır. Bununla ilgili babasına şöyle yazar:

A. T. Wilson'un ricasıyla Milletler Cemiyeti ve Manda hakkında üç makale yazdım. AT ve Sir Edgar çok memnun oldu ve Arapça ve İngilizce olarak burada yayımlanacak. Sana göndereceğim.¹²¹⁰

Bu yayınlar sayesinde Britanya'nın bölgeye dair politikaları kuvvetlendirilmeye çalışılmaktadır. Gertrude Bell, bölgedeki faaliyetleriyle ilgili bilgileri aktarmanın ve ülkesinin politikasını desteklemenin bir başka yolu olarak The Times'ı kullanmaktadır. Yaptığı seyahatlerle ilgili topladığı bilgileri the Times'ın Dış Haberler Servisinin şefi olan çok yakın arkadaşı Domnul Chirol'a aktarmaktadır ve o da bu eşsiz bilgileri gazetede köşesinde yayımlayarak İngiliz yetkililere bir alt yapı oluşturmaktadır.¹²¹¹

3.4.4. Yerel Aktörlerle İlişkileri

Gertrude Bell, Ortadoğu'daki seyahatleri ve resmi görevi esnasında bölgenin en önde gelen kişileriyle iyi ilişkiler ve dostluklar kurabilmiştir. Janet Wallach, “Şeyhlerle ve nüfuzlu kişilerle Gertrude kadar iyi ilişkiler kurabilmiş biri yoktu; çoğunu adıyla seslenecek kadar tanımakla kalmıyor, oğullarını ve erkek kardeşlerini de tanıyordu, onların çadırlarında, salonlarında oturmuş, kahvelerini içmiş, ekmeklerini paylaşmıştı”¹²¹² demektedir. Etkileme kapasitesi ve iletişim yeteneği bu tür dostlukların oluşturulmasında kendisini göstermiştir.

Seyahatlerini bölgeyi çok iyi tanıyan hizmetçilerinin yardımıyla yapmaktadır. Halep'te tuttuğu Ermeni hizmetçisi Fattuh'u çok sevmiştir.¹²¹³ Onunla zorluklarla dolu yolculuklar yapmış ve birbirlerine güvenleri oluşmuştur. Gertrude Bell, Lübnan civarında yaşayan Dürzilerin lideri Yahya Bey'le görüşmüştür. Bu görüşmeleri sırasında birlikte çay içmiş, sohbet etmiş ve onların gönlünü kazanmıştır.¹²¹⁴

¹²¹⁰ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 14 Temmuz 1920.

¹²¹¹ Wallach, *a.g.e.*, s. 103-104.

¹²¹² Wallach, *a.g.e.*, s. 249.

¹²¹³ Wallach, *a.g.e.*, s. 129.

¹²¹⁴ Gertrude Bell'in Günlüğü, Jebel ed Druze, 13 Mayıs 1900.

Gertrude Bell'in etkileyici kişiliği ve iletişim yeteneği Dürzilerin dostluğunu kazanmasına yardım etmiştir. Dürziler, Gertrude Bell'e "kız kardeş" diye hitap etmiştir¹²¹⁵ Bu yolculuğu esnasında kabileler hakkında ilk elden bilgiye ulaşmıştır. "Beni Sahkr ve Dürzilerin arasında sürekli kan davası var. Aralarında merhamet yok. Eğer bir Dürzi bir İbni Sahkr'i görse onlardan biri diğerini öldürür."¹²¹⁶

Sir Gilbert Clayton, Kraliyet Coğrafya Akademisinde (The Royal Geography Academy) Gertrude Bell ile ilgili yaptığı bir konuşmasında şöyle der: "...Arabistan'daki şeflerin ve Arap yöneticilerin çoğuyla tanışıklığım var. Bayan Bell'i şahsen tanımayan veya adını duymamış biriyle karşılaşmadım."¹²¹⁷ Zira Gertrude Bell, Dürzilerin dışındaki kabilelerle de iyi ilişkiler içerisinde olmuştur. Ailesine yazdığı mektupta, "Beni Sakhr'le büyük dostluk kurduk"¹²¹⁸ demektedir. Ayrıca çölün önemli kabilelerinden biri olan Dulayimlerin şefi Muhammed el-Abdullah ile de tanışmış ve beraber çay içmişlerdir.¹²¹⁹

Ortadoğu'daki ilişkileri ve dostlukları onun bu coğrafyaya bağlanmasına neden olmaktadır. Çünkü Gertrude Bell bu coğrafyada kendisini önemli hissetmektedir. Bu hissini anlatırken, "Suriye'de biri oldum"¹²²⁰ diye yazar. Gertrude Bell, bundan böyle Arap coğrafyasında çok iyi bilinen ve değer verilen biridir. Bağdat'taki Britanya konutunda karşılaştığı Yarbay Lorimer onun Araplara olan yaklaşımını değerlendirirken, "Gertrude kadar Araplara güvenen birini daha görmediğini"¹²²¹ söylemektedir. Buradan hareketle Gertrude Bell, hem Araplara güven duymakta hem de onların güvenini kazanmaktadır. Araplarla kurduğu yakın ilişkileri ve dostlukları Britanya'nın bölgeye yönelik politikalarının tatbikinde önemli rol oynamıştır.

Gertrude Bell, Irak Devleti'nin kuruluşu esnasında çok yoğun bir şekilde bölgenin önemli kişileriyle görüşmüş ve onları Britanya'nın politikası çizgisinde hareket etmeleri konusunda ikna etmeye çalışmıştır. Bu yoğun çabasını,

¹²¹⁵ Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 65.

¹²¹⁶ *Gertrude Bell'den Ailesine*, Tuneib, 11 Şubat 1905.

¹²¹⁷ Cox, Clayton, Bell and Goodenough, *a.g.m.*, s. 19.

¹²¹⁸ *Gertrude Bell'den Ailesine*, 9 Şubat 1905.

¹²¹⁹ Wallach, *a.g.e.*, s. 146.

¹²²⁰ *Gertrude Bell'den Ailesine*, Şam, 27 Şubat 1905.

¹²²¹ *Gertrude Bell'den Babasına*, Bağdat, 18 Mart 1911.

“Rüyalarım da bile kendimi tartışmalarla ilgileniyor buluyorum”¹²²² diyerek açıklamaktadır. Dolayısıyla Araplarla Britanya İmparatorluğu arasında iyi ilişkilerin kurulmasına gayret etmektedir. Yüksek Komiser Henry Dobbs ise, Londra Hükümeti’ne gönderdiği raporunda, Gertrude Bell’in “Britanya ve Arap ırkları arasında bağlayıcı bir hat”¹²²³ olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda, Gertrude Bell Irak’ı Britanya’ya sağlam bir hat ile bağlamaya çalışmıştır.

3.4.4.1. Emir Faysal

1919 Paris Barış Konferansı sürecinde Gertrude Bell ve Emir Faysal’ın ilişkileri ciddi manada başlamıştır. T.E. Lawrence, Emir Faysal’ın Suriye’deki politik durumuyla ilgili olarak Gertrude Bell’e ikna edici açıklamalar yapmıştır.¹²²⁴ Bu tarihten sonra Emir Faysal ale aralarında bir dostluk ilişkisinin meydana geldiği görülmektedir. Çünkü babasına Suriye’ye gitmesi durumunda, “Faysal’a veya Zeyd’e telgraf çekip senin geleceğini söylerim”¹²²⁵ demektedir.

Fransızların Emir Faysal’ı Suriye’den uzaklaştırmasından dolayı İngilizler kendilerinde bir sorumluluk hissetmişlerdir. Çünkü Şerif Ailesine savaş öncesi verilen sözler tutulmamıştır. Emir Faysal’ın Londra’da bulunduğu süre zarfında problemin çözümüyle ilgili Gertrude Bell’in bir önerisi bulunmaktadır. “Yapabileceğim en iyi öneri şimdi Faysal Londra’da Sir Percy Westminster Abbey’de Faysal’a Mezopotamya’nın Kralı olarak taç giydirmek ve sonra onunla el ele geri gelmek.”¹²²⁶ Buradan hareketle, Gertrude Bell Emir Faysal’ın Mezopotamya’ya yönetici olarak atanmasını istemektedir. Onu tanımıştır ve onun Mezopotamya’ya yönetici olarak atanmasıyla sorunun çözebileceğini düşünmektedir. Böylece hem Mezopotamya’ya İngiliz taraftarı bir yönetici monte edilmek suretiyle bölgede yönetici meselesi çözümlenebilir hem de Emir Faysal’a bir ülke bulunarak verilen söz tutulabilirdi.

¹²²² Gertrude Bell’den Mektup, Bağdat, 2 Temmuz 1921.

¹²²³ Bodley ve Hearst, a.g.e., s. 232.

¹²²⁴ Gertrude Bell’den Mektup, Paris, Mart 1919.

¹²²⁵ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 16 Aralık 1919.

¹²²⁶ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 16 Ağustos 1920.

Ortadoğu'daki gelişmeler Emir Faysal ve Gertrude Bell'in bir araya gelmesine ve birlikte çalışmalarına zemin hazırlamıştır. 1921 Kahire Konferansı'nda Emir Faysal'ın Irak Devleti'ne yönetici yapılmasına karar verilmiştir. Bu amaçla Mekke'den yola çıkan Emir Faysal Bağdat'a İngiliz görevliler nezaretinde gelmiştir. Müstakbel Irak Kralı'nın yolculuğu sırasında kendisine refakat eden İngiliz yetkililerden John Philby'nin davranışlarından dolayı kafası karışmıştır.¹²²⁷ Gertrude Bell gerekli müdahaleyi ve açıklamayı yaparak büyük bir sorun ortaya çıkmadan çözmüştür. "...kanepede oturduk (Emir Faysal ile) ve bana endişelerini anlattı ve onu rahatlattım ve Sir Percy'nin kesinlikle onunla birlikte olduğuna garanti verdim."¹²²⁸ Böylece Gertrude Bell'in açıklamaları Emir Faysal'ın endişeden kurtulup İngilizlere tekrar güvenebilmesini sağlamıştır.

Gertrude Bell, politik bilgisinin ve büyük tecrübesinin yardımıyla Britanya'nın kral adayını daha sağlam adımlar atabilmesi için yetiştirmeye başlamıştır. "Ona insanlarla ilgili küçük bir tavsiyede bulundum; Musul delegasyonuna çok kibar olmasını, arabasında yanına kimsenin oturmasına müsaade etmemesini ve en önemlisi kafasından geçenleri Sir Percy'le konuşmasını."¹²²⁹ Gertrude Bell, bölgeyi ve bölgedeki kabileleri çok iyi tanimasının avantajıyla Emir Faysal'ı yönlendirebilmiştir. "Kabile coğrafyası konusunda ders vermek için kabile haritalarıyla birlikte saat 4'te Faysal'ın evine gittim..."¹²³⁰ Gertrude Bell'den aldığı bilgiler ve direktiflerle Emir Faysal, bölgedeki kabile liderlerini kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Uygulamada da en büyük yardımcısı ve desteği Gertrude Bell olmuştur. Çünkü Emir Faysal onun bölgedeki geniş dost çevresinden yararlanmaktaydı. Gertrude Bell, Emir Faysal'ı bölgedeki önemli kabilelerin reisleriyle tanıştırmıştır. Babasına yazdığı mektupta bu tanışmalardan birini şöyle anlatır:

İki büyük kabile lideri Fahad Bey ve Ali Süleyman, Emir Faysal'a "Sana bağlılığımız için yemin ediyoruz çünkü sen Britanya Hükümeti tarafından kabul ediliyorsun" dediklerinde Emir biraz şaşırıldı. Hemen bana baktı gülümsedi ve dedi ki "Britanyalılarla ilişkimden kimsenin şüphesi olmasın, fakat sizinle ilişkilerimizi kendi aramızda halletmeliyiz." Bana

¹²²⁷ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 30 Haziran 1921.

¹²²⁸ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 30 Haziran 1921.

¹²²⁹ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 30 Haziran 1921.

¹²³⁰ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 8 Temmuz 1921.

tekrar baktı ve ben Arap ve Britanya Hükümetlerinin birliğinin sembolü olarak iki elimi kenetledim.¹²³¹

Emir Faysal ve bölgenin önde gelen kişileri Gertrude Bell'i Britanya'nın temsilcisi olarak görmektedirler. Bu nedenle onun desteği her iki taraf için de çok önemlidir. Nuri Said Paşa bu ilişkinin değerini bildiğinden dolayı Gertrude Bell'in kral adayının yanında bulunmasının önemine dikkat çekmektedir. "İnsanlar seni Faysal'ın toplantılarında görmek istiyor... İnsanlar senin bir Arap devletini savunduğunu biliyor ve seni görmek onlara güven veriyor."¹²³²

Gertrude Bell ve Emir Faysal arasındaki dostluk ilerlemekteydi. İkili yalnızca politika konuşmuyordu. Gertrude Bell, bir defasında Emir Faysal'a Arap fethi hikâyesini anlatmıştır ve "bu onların kendi insanların hikâyesi"¹²³³ diye yazmaktadır. Bu bağlamda, "siz eskiden böyle fetihler yapan bir millettiniz ve atalarınız şanlı bir tarihe sahiptir" denilmek istenmektedir. Ayrıca "sizlerde atalarınız gibi olabilirsiniz, onlar yapabiliyorsa sizlerde yapabilirsiniz" demenin bir yolu olarak Arap tarihi öne çıkarılmaktadır. Öte yandan Gertrude Bell "Arap ataları gibi olabilmeleri için de Britanya yardımcı olmaya hazırdır ve bu yüzden Arapların topraklarındadır" algısını yaratmaya çalışmaktadır.

Gertrude Bell, Emir Faysal üzerinde iyi bir nüfuz kurabilmiştir. Kendi gücünün ve yaptığı işin farkındadır. Hem kendisi hem de İngiliz danışmanı Kinahan Cornwallis Emir Faysal'ı çevrelemiştir. Gertrude Bell ve Kinahan Cornwallis Emir Faysal'ı kontrolleri altında tutma konusunda uyum içerisinde çalışmaktadır. Gertrude Bell mektubunda şöyle yazar: "eninde sonunda onu ve onunla Arap dünyasının kaderini yönlendiren ikimiziz."¹²³⁴ Bu bağlamda, her ikisi de Kral Faysal'ı yönlendirmeye çalışmaktadır.

Gertrude Bell, Emir Faysal'ın güvenini ve dostluğunu kazanmıştır. Emir Faysal'ın kendisine verdiği değeri şöyle ifade etmektedir: "Faysal bana Arap ordusundan bir alay sözü verdi- Hatun'un kendisinin (Alayı)."¹²³⁵ Bu bağlamda Emir Faysal'ın Gertrude Bell ile olan dostluğunu sürdürmek için çabaladığı da dikkat

¹²³¹ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 31 Temmuz 1921.

¹²³² Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 6 Ağustos 1921.

¹²³³ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 6 Ağustos 1921.

¹²³⁴ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 30 Temmuz 1922.

¹²³⁵ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 6 Ağustos 1921.

çekmektedir. Gelişen dostlukları neticesinde, her ikisi birbirleriyle daha çok zaman geçirmeye başlamıştır: “Faysal ile dün iki saat beraber zaman geçirdik. Bana çay söyledi. Ona pikniklerimizdeki resimlerimizi getirdim.”¹²³⁶

Gertrude Bell’in mektuplarından siyasetin dışında da birlikte iyi vakit geçirmekte oldukları anlaşılmaktadır. Gertrude Bell, Emir Faysal ile görüşmelerinden memnuniyet duymaktadır. “Bakalım bu hafta ne oldu. Bir gece Kral ile akşam yemeği yedim...”¹²³⁷ Emir Faysal’ın ailesiyle de yakın dostluk kurmayı başarmıştır. Emir Faysal’ın tüm ailesiyle birlikte zaman zaman vakit geçirmektedir. Gertrude Bell, Emir Faysal’ın taşındığı yeni evine tüm ailesiyle öğle yemeği yemek için davet edilmiştir.¹²³⁸ Dostlukları iyice pekişmiştir. Çünkü Emir Faysal’ın kendi evinde organizasyonlar yapılmasında dahi bütün sorumluluk kendisine bırakılmıştır. Emir Faysal, bu organizasyonlara kimlerin davet edilmesi gerektiği konusunu Gertrude Bell’e bırakır: “Vallahi evin hanımı sensin kimin en iyi olacağını düşünüyorsan onu çağır.”¹²³⁹

Emir Faysal, Gertrude Bell’i öylesine benimsemiştir ki onu artık bir İngiliz olarak görmez ve “Sen Iraklısın sen Bedevisin”¹²⁴⁰ der. Yani “*sen bizden birisin*” demektedir. Buna karşılık, Gertrude Bell dostluğuna sürekli sadık kalmıştır. Emir Faysal’ı tüm imkânlarıyla desteklemiştir. Öte yandan Emir Faysal’ın hem kendisine hem de Britanya’ya olan dostluğuna güvenmiş ve tüm Ortadoğu’yu onun yönetmesini arzu etmiştir. Bu nedenle, “ölmeden önce Akdeniz’den İran sınırına kadar Faysal’ın yönettiğini görmeyi umuyorum”¹²⁴¹ demektedir.

3.4.4.2. Fahad Bey

Britanya’nın Ortadoğu politikasını gerçekleştirebilmesi için yerel güçleri yanlarına çekmeleri çok önemlidir. Onların yardımıyla bölgedeki konumlarını güçlendirebileceklerdir. Bu nedenle Britanyalı yetkililer bölgenin ileri gelenlerine

¹²³⁶ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 28 Ağustos 1921.

¹²³⁷ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 25 Eylül 1921.

¹²³⁸ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 11 Eylül 1921.

¹²³⁹ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 25 Eylül 1921

¹²⁴⁰ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 21 Ağustos 1921.

¹²⁴¹ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 28 Ağustos 1921.

davetler vermekte veya çeşitli gösterilerle onların dostluğunu ve güvenini kazanmaya çalışmaktadır. Gertrude Bell, bölgenin güçlü kabilelerinden Anizaların şeyhi Fahad Bey'e İngiliz Hava Kuvvetlerinin (R.A.F) bir uçuş gösterisini seyrettirmiştir.¹²⁴² Böylece Britanya'nın teknik ve askeri üstünlüğünü göstermek suretiyle aslında Britanya'nın gücüne dikkat çekilmiş olmaktadır.

Fahad Bey'in Gertrude Bell ile dostluğu, onun Britanya'ya yaklaşımında önemli rol oynamıştır. Gertrude Bell ile çölde karşılaşmaları ve onun hakkında edindiği intibah Fahad Bey'in Britanya'ya karşı düşüncelerini kuvvetlendirmiştir. Yani Fahad Bey, Gertrude Bell'in cesareti ve güçlü kişiliğinden etkilenmiştir. "Bu bir kadın, erkekleri nasıl olmalı?" demiştir.¹²⁴³ Buradan hareketle, Gertrude Bell bölge kabileleri nezdinde olumlu bir algı oluşturmaktadır. Onun cesaret gerektiren davranışları, azim ve kararlılığı etrafındakileri etkilemesini sağlamakta ve bu insanların Britanya lehinde hareket etmelerine yardımcı olmaktadır.

Anizaların şeyhi Fahad Bey'in Bağdat ziyareti Gertrude Bell'i sevindirmiştir. "Bizim çevremizdeki en büyük olay, güçlü ve eski arkadaşım Anizaların görkemli şeyhi Fahad Beyin gelişidir. Üç yıl önce Şam'a dönerken onunla kalmıştım."¹²⁴⁴ Fahad Bey, bölgede etkili olan bir kabilenin önderi olduğundan Britanya'nın yanında yer alması bölgedeki diğer kabilelerin kazanılmasında ve yönetilmesinde faydalı olabileceği hesap edilmektedir. Gertrude Bell şöyle yazar: "Umarım onun yardımıyla kabileler arasında ilerleyebiliriz."¹²⁴⁵

Fahad Bey'le dostlukları ileri düzeydedir. Gertrude Bell'e köpeklerini bu önemli kabile reisi hediye etmiştir.¹²⁴⁶ Bu hediye ikisinin arasındaki sıkı dostluğa işaret etmektedir. Ayrıca Gertrude Bell, dostunu ağırlamak için özel bir davet vermiştir.

Öğleden sonra bahçemde Fahad Bey'e ve Aqail, Philby, Yüzbaşı Clayton ve diğerlerimize büyük bir çay partisi verdim. Gerçekten şahaneydi. Fahad Bey oturdu ve çöl hikâyeleri anlattı...¹²⁴⁷

¹²⁴² Gertrude Bell'den Ailesine, Bağdat, 1 Haziran 1917.

¹²⁴³ Gertrude Bell'den Ailesine, Bağdat, 1 Haziran 1917.

¹²⁴⁴ Gertrude Bell'den Ailesine, Bağdat, 26 Mayıs 1917.

¹²⁴⁵ Gertrude Bell'den Ailesine, Bağdat, 26 Mayıs 1917.

¹²⁴⁶ Gertrude Bell'den Babasına, 23 Ağustos 1920.

¹²⁴⁷ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 1 Kasım 1920.

Kabile reisleriyle olan iyi ilişkileri Britanya'nın bölgedeki manevra alanını genişletmekte ve gücünü pekiştirmektedir. Britanya onların yardımıyla bölge hâkimiyetini daha kolay kazanabilmektedir.

3.4.4.3. Cafer el-Askeri Paşa

Cafer el-Askeri Paşa eski bir Osmanlı subayıdır. Osmanlı Devleti'ne karşı başlatılan Arap İsyanına katılmış ve Emir Faysal ile beraber hareket etmiştir. Emir Faysal Suriye Kralı iken, Cafer Paşa da onun Halep Valisidir. Valiliği döneminde Gertrude Bell ile tanışıklığı bulunmaktadır. “Beni bu sabah Cafer Paşa görmeye geldi ve uzun bir konuşma yaptık.”¹²⁴⁸ Bu görüşmeden sonra Cafer Paşa, Gertrude Bell ile irtibatını kesmemiştir. Emir Faysal'ın Suriye'den gönderilmesi neticesinde birçok Arap milliyetçisi gibi Cafer Paşa'da ayrılmak zorunda kalmış ve Bağdat'a gitmiştir.

Bağdat'a gittiğinde dostluk kurduğu Gertrude Bell'i ziyaret etmiştir. Gertrude Bell onunla karşılaşmasını şöyle anlatmaktadır:

Cumartesi seçkinlerden biri olan Cafer Paşa'nın ziyaretiyle başladı. Türklerde seçkin bir hizmetteydi, daha sonra Faysal'ın bir tüm generaliydi. Geçen yıl Şam'da onu gördüm ve tüm kış boyunca sürekli bana yazmıştı.¹²⁴⁹

Cafer Paşa, Osmanlı seçkinlerinden biriyken, Emir Faysal döneminde Suriye'deki yönetici seçkinlerinin içinde yer almıştır. Irak'a gelişiyle yeniden yöneticilik yapması istenmiştir. Britanya'nın kontrolündeki “Bölgesel yönetimde yer almasının bir Milliyetçi olarak ününü zedeleyip zedelemeyeceğini”¹²⁵⁰ Gertrude Bell ile istişare eder. Daha sonra Britanyalı yöneticilerinin istekleri doğrultusunda Cafer Paşa, Irak Geçici Hükümeti'nde Savunma Bakanı olarak görev yapmıştır.

Cafer Paşa, Emir Faysal'a sadıktır ve Suriye'deki zorlu döneminde hep yanında olmuştur.

¹²⁴⁸ Gertrude Bell'den Ailesine, Şam, 12 Ekim 1919.

¹²⁴⁹ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 24 Ekim 1920.

¹²⁵⁰ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 24 Ekim 1920.

Geçen gece Yüzbaşı Clayton, Binbaşı Moray ve Cafer Paşa akşam yemeği yedik. İlginç bir akşamdı. Cafer çiçek gibi açıldı, bize tüm Suriye hikâyesini anlattı (sessizce ve utanarak dinledik).¹²⁵¹

Bu bağlamda Britanya'nın Suriye'de dostları olan Emir Faysal'ı yüzüstü bırakılmasının yanlış bir davranış olduğu Britanya yöneticileri tarafından da hissedildiği anlaşılmaktadır.

Gertrude Bell ve Cafer Paşa sık sık görüşmektedirler. Cafer Paşa onun takdirini ve beğenisini kazanmıştır. “Cafer Paşa bu sabah konuşmak için ofise uğradı. Keşke onun ölçülülüğünde ve sağlamlığında daha fazla insan olsa.”¹²⁵² Aralarındaki dostluk oldukça ilerlemiştir. Gertrude Bell, onun ailesiyle de iyi ilişkiler içerisinde ve zaman zaman evlerine ziyaretler de yapmaktadır. Cafer Paşa diplomatik bir görevle Londra'ya gittiği bir zamanda Gertrude Bell babasından onu görmesini istemektedir. “...Cafer Paşa'nın eşine uğradım. Londra'da görürsen Cafer'e eşini ve çocuklarını gördüğümü ve iyi olduklarını, şehrin dışındaki yeni evlerinde yaşamlarının daha iyi olduğunu söyler misin?”¹²⁵³ Buradan hareketle, Gertrude Bell arkadaşını bir vesile ile düşünmekte ve onun için çaba harcamaktadır.

Gertrude Bell, Cafer Paşa'yı Bağdat'ın karmaşık siyasi ortamında “bir güç kulesi”¹²⁵⁴ olarak tanımlamaktadır. Zira Cafer Paşa yöneticiliği sırasında siyasi ve askeri kararların alınmasında İngilizler lehinde bir duruş sergilemiştir. Britanya'nın çıkarlarına uygun hareket ederek onların güvenin kazanmıştır. Britanya'nın bölge uzmanlarının toplandığı ve Ortadoğu'nun geleceğine dair kararların alındığı 1921 Kahire Konferansı'na katılan ve Britanyalı olmayan iki kişiden birisi olmuştur.

3.4.4.4. Seyid Talip Paşa

Osmanlı mebusluğu yapmış olan Basra Nakip'inin oğlu Seyid Talip Paşa bölgenin en etkili isimlerinden biridir. Gertrude Bell onu tasvir ederken, “Seyid Talip özel bir konuma sahip... Haklı olarak ondan korkuyorlar- ülkenin en yetenekli

¹²⁵¹ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 1 Kasım 1920.

¹²⁵² Gertrude Bell'den Ailesine, Bağdat, 20 Aralık 1921.

¹²⁵³ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 13 Şubat 1923.

¹²⁵⁴ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 4 Aralık 1920.

adamı.”¹²⁵⁵ demiştir. Arap İsyânının öncülerinden olmuştur. Daha sonra Britanya İmparatorluğu’nun bölgeyi ele geçirmesiyle Bağdat’a gelmiştir. Nüfuzlu biri olarak Irak Geçici Hükümeti’ne İçişleri Bakanı olarak atanmıştır. Bu süreçte Irak’ın yöneticiliği için adı konuşulanlardan birisi olmuştur. Ancak Gertrude Bell, Seyid Talip Paşa’nın Irak Emiri olmasını onaylamamaktadır: “Talip düzenbaz. Eğer onu Emir olarak seçerlerse, söyleyebileceğim tek şey hak ettiklerini bulurlar. Fakat seçmeyecekler.”¹²⁵⁶

Gertrude Bell’in onun Irak’ın başına gelmesini istemese de Seyid Talip Paşa onunla ilişkilerini geliştirmeye özen göstermekte ve dostluk kurmaya çalışmaktadır. “Seyid Talip ve Philby ben hastayken beni görmeye geldiler. Çok hoş ve mantıklıydı. Ayrıca bana hurma ve peynir kutuları ve bal gönderdi.”¹²⁵⁷

Gertrude Bell, kendisiyle iyi ilişkiler içerisinde olmaya çalışmasına rağmen, “Seyid Talip’i Kral olarak görmüyorum...”¹²⁵⁸ demektedir.

Seyid Talip Paşa kamuoyu oluşturmak için çabalamaktaydı. “Bence o (Seyid Talip) taban kazanıyor fakat kendine çok güvense de asla Mezopotamya’nın Emiri olarak seçilecek kadar kazanamayacak.”¹²⁵⁹ Buradan hareketle, Seyid Talip’in bu konuda kısmen başarılı olduğu anlaşılmaktadır. Gertrude Bell, onun bu çalışmalarını babasına yazdığı mektubunda ifade etmektedir. “Bu arada Talip açıkça güzden önce Irak kralı olacağını ilan ediyor.”¹²⁶⁰ Bu bağlamda, Seyid Talip Paşa zor bir işe kalkışarak Britanya Hükümeti’ne rağmen kral olmak istediğini söylemektedir.

Gertrude Bell, Doğu Sekreteri olarak bölgedeki politik olayları ve politik kişilikleri yakından takip etmektedir. Böylece Seyid Talip’in Irak Tahtı’nı istediğini öğrenmiştir. Seyid Talip Paşa, Irak Krallığına gidebilmesi için Gertrude Bell’in desteğini ve vizesini alması gerektiğinin farkındadır. Mektubunda akşam yemeğinde görüştüğü Seyid Talip’le ilgili olarak şöyle yazmaktadır: “... kulağıma ağırlar bir tonla her zaman beni kız kardeşi gibi gördüğünü, sürekli tavsiyemi takip ettiğini ve şimdi

¹²⁵⁵ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 26 Temmuz 1920.

¹²⁵⁶ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 4 Aralık 1920.

¹²⁵⁷ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 12 Aralık 1920.

¹²⁵⁸ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 16 Ağustos 1920.

¹²⁵⁹ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 7 Şubat 1921.

¹²⁶⁰ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 13 Şubat 1921.

de onun kalmasında tek desteği ben de gördüğünü kulağıma fısıldadı.¹²⁶¹ Buradan hareketle, Gertrude Bell'in bölgenin politik oluşumundaki etkinliği anlaşılmaktadır. Bölgede politik bir pozisyona gelebilmek için Britanya'nın desteğinin gerekli olduğunu bilen Arapların ileri gelenleri Gertrude Bell ile yakın ilişki içerisine girmek istemektedirler. Zira Gertrude Bell, Mezopotamya'da Britanya'nın gücünü temsil etmektedir.

1921 Kahire Konferansı'ndan sonra Britanya'nın Ortadoğu politikasının berraklaşmasıyla, Seyid Talip İngiliz menfaati açısından tehlike olarak görülmüştür. Britanya'nın bölge yetkilileri, önlerinde ülkelerinin politikalarını etkileyecek olası bir engeli görmek istemedikleri için, Seyid Talip Paşa'yı derdeste edip sürgüne göndermiştir. Açıkçası Seyid Talip Paşa için Gertrude Bell ile dostluğunu pekiştirememiş olmanın bedeli ağır olmuştur.

3.4.4.5. Nuri Said Paşa

Gertrude Bell'in Ortadoğu'da birçok kişiyle tanışıklığı bulunmaktadır. Bağdat'taki konumu onun ilişkilerinin kuvvetlenmesine yardım etmiştir. Bağdat'ta ilgi odağı olmuş ve oraya gelenlerin mutlaka uğradığı ve görüştüğü bir kişi konumundadır. Suriye'den dönen Nuri Said Paşa'da onunla görüşmüştür.¹²⁶² Nuri Paşa, Arap İsyanı'nda yer almış eski bir Osmanlı subayıdır. Emir Faysal'ın kısa ömürlü Suriye yöneticiliği sırasında yanında görev yapmıştır. Nuri Paşa aynı zamanda Cafer el- Askeri'nin kayınbiraderidir.

Nuri Paşa ve Gertrude Bell çok iyi dost olmuş ve birlikte politik meseleleri görüşmektedirler. "Nuri, Yüzbaşı Clayton ve ben büyük toplantılar yapmaktayız..."¹²⁶³ Böylece Nuri Said, bölge politikasının yürütülmesine katkı sağlamaya çalışarak, İngiliz görevlileri topluluğunun içinde kendine yer bulmuştur. İngiliz yetkililer ve birkaç Arap seçkin sürekli birlikte vakit geçirmektedirler. "İki

¹²⁶¹ Gertrude Bell'den Annesine, Dicle gemisinde, 24 Şubat 1921.

¹²⁶² Gertrude Bell'den Annesine, Dicle gemisinde, 24 Şubat 1921.

¹²⁶³ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 8 Ekim 1922.

gün önce Cafer Paşa, Bay Davidson, Bay Cooke, Yüzbaşı Clayton, ben, Nuri ve Amin Raihani akşam yemeği yedik.”¹²⁶⁴

Nuri Said’in parlak zekâsı ve tavrı Gertrude Bell’in beğenisini kazanmıştır. “Onu seviyorum çünkü görüşünüzün anlaşılması için hiç zorlanmıyorsunuz ve söylediğinize göre davranmasa bile saygı duyuyor.”¹²⁶⁵ Yani zekâsı ve İngilizlere karşı tutumuyla Gertrude Bell’e kendini sevdirmiştir. Gertrude Bell, ondan övgüyle bahsetmektedir:

Kral’dan aşağıya doğru buradaki insanların arasında Nuri’yi sevdiğim kadar gerçekten sevdiğim biri yok. Bağdatlı bir avukatın oğlu nasıl oldu da böyle şaşırtıcı bir kavrayışı kazanabildi? Kelimenin yarısında anlıyor.¹²⁶⁶

Gertrude Bell sadece Cafer Paşa ve Nuri Paşa ile değil onların eşleriyle de kuvvetli bir arkadaşlık kurmuştur. “Geçen hafta Sir Almera, Cafer Paşa, Nuri Paşa ve eşleri akşam yemeği yedik. İki kadında benim iyi arkadaşım.”¹²⁶⁷ Bu bağlamda Gertrude Bell’in hem Nuri Paşa hem de ailesiyle iyi bir dostluk kurmuş olduğu anlaşılmaktadır.

3.4.4.6. Sasun Eskail Efendi

Gertrude Bell, kişiliği ve konumu sayesinde bölgede birçok insanla iyi ilişkiler kurabilmiştir. “Biri oldukça ünlü, İttihat ve Terakki’nin üyesi ve Bağdat milletvekili iki Yahudi kardeşle büyük dostluk kuruyorum. Adı Sasun Efendi.”¹²⁶⁸ Sasun Efendi Gertrude Bell’in tanışıklığından memnun olduğu birisidir. Çünkü Gertrude Bell, onu Britanya’nın bölgeye yönelik politikası için kullanmayı düşünmektedir: “Sasun zekâsı ve ünüyle büyük yardımı olur.”¹²⁶⁹ Daha sonra Irak Geçici Hükümeti’ne alınan Sasun Efendi ile dostlukları ilerlemiş ve Britanya’nın bölge çıkarları için çalıştığından dolayı Gertrude Bell’in takdirini kazanmıştır.

¹²⁶⁴ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 10 Ekim 1922.

¹²⁶⁵ Gertrude Bell’den Annesine, Bağdat, 11 Eylül 1923.

¹²⁶⁶ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 30 Temmuz 1922.

¹²⁶⁷ Gertrude Bell’den Frank Balfour’a, Bağdat, 17 Aralık 1921.

¹²⁶⁸ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 4 Haziran 1920.

¹²⁶⁹ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 4 Haziran 1920.

Sasun Efendiyi seviyorum. Bence sahip olduğumuz en iyi adam... Britanya mandasına bağlı ve söylediğimiz sürece bize yardım edebilir ve kendini hizmetimize vermeye hazır.¹²⁷⁰

Buradan hareketle Gertrude Bell için dostluklarında Britanya'ya hizmet etmelerinin önemli olduğu görülmektedir.

Sasun Efendi, 1921 Kahire Konferansı'na katılmıştır. Dolayısıyla Kahire Konferansı'na katılan kırk bölge uzmanı arasında Britanyalı olmayan iki kişiden diğeri olmuştur. Dolayısıyla Britanya'nın Ortadoğu politikasına katkı sağlamıştır.

3.4.4.7. İbni Suud

İngilizler bölgedeki kabileleri kendi kontrolleri altına almak için çalışmaktadır. Böylece Osmanlı Devleti'ne karşı daha etkili bir mücadele yapma şansı elde edebileceklerdir. Bu nedenle, İngiliz yetkililer bölge kabilelerinin desteğini kazanmak için harekete geçmişlerdir. Ancak İngiliz görevlileri Orta Arabistan'ın en önemli kabilelerinden birinin lideri olan İbni Reşid'i durdurmakta başarısız olduklarını söylemişlerdir.¹²⁷¹ Bu nedenle Gertrude Bell devreye girerek İbni Reşid'in tarafsız kalmasını sağlamaya çalışmıştır.¹²⁷² İbni Reşid'in Osmanlı Devleti'yle iyi ilişkiler içinde olduğu bilindiğinden en azından Osmanlıları desteklememesi istenmiştir.

İbni Reşid'in düşmanı ve Arabistan'ın en güçlü liderlerinden biri olan İbni Suud'un ve Kuveyt civarındaki kabile liderlerin desteğini kazanmak İngilizler için önemli olmuştur. Bu nedenle İngiliz yetkililer onların desteğini alabilmek için harekete geçmişlerdir. Gertrude Bell, "Sir Percy, İbni Suud ve Kuveytli Arap şefleri için iyi bir "Durbar" (festival) düzenliyor, yarın gelecekler."¹²⁷³ diye babasına yazmaktadır. Böylece İngilizlerin organize ettiği bu festival bir güç gösterisine dönüşmüştür. İngiliz gücü Arap kabile liderlerine gösterilerek etki altına alınmaları amaçlanmıştır. Ayrıca kutlamaya davet edilen yerel halka reislerinin Britanya'ya

¹²⁷⁰ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 7 Şubat 1921.

¹²⁷¹ Winstone, a.g.e., 1978, s. 179.

¹²⁷² Winstone, a.g.e., 1978, s. 179.

¹²⁷³ Gertrude Bell'den Babasına, Basra, 25 Kasım 1916.

olan sadakati de gösterilmeye çalışılmaktadır.¹²⁷⁴ Bir bakıma askeri güç gösterileri etkili bir propagandaya dönüşmektedir. Bir yandan Britanya'nın gücü ile yerel liderler üzerinde nüfuz kurulmaya çalışılırken diğer yandan Majestelerinin Hükümeti ile yerel liderlerin yakın dostluğu gösterilerek yerel halk üzerinde nüfuz oluşturulmak istenmektedir.¹²⁷⁵

Gertrude Bell, Basra'daki “*Durbar'a*” katılan İbni Suud'la yakından ilgilenmiştir. Böylece İbni Suud'u yakından tanıma fırsatı yakalamıştır.

İbni Suud ile olağanüstü bir gün geçirdik. Fevkalade biri ve karşılaştığım en dikkat çekici şahsiyetlerden birisi... Trenlere ve arabaya bindik, uçaklar, yüksek patlayıcılar, uçaksavarlar, hastaneler her şeyi gösterdik. Merakla doluydu, ancak asla ağzı açık değildi. Sayısız sorular sordu ve zekice yorumlar yaptı. Büyük bir adam.¹²⁷⁶

Arabistan'ın en etkili kabile liderlerinden birisi durumundaki İbni Suud'un Britanya tarafına çekilmesi yetkililerce çok önemliydi. İbni Suud ile dostluk bölgedeki dengelerin değişmesine neden olabilirdi. Osmanlı taraftarı İbni Reşid'i yanlarına çekmekte zorlanan Britanya'nın İbni Suud ile kuracağı iyi ilişkiler bölgenin kaderini değiştirecek niteliktedir. Bu nedenle Britanya Hükümeti İbni Suud'un üzerinde nüfuz oluşturmak için yerel yöneticilerinin dostluğuna başvurmuştur.

3.5. BRİTANYA'NIN ORTADOĞU POLİTİKASINDAKİ ROLÜ

Gertrude Bell, Britanya'nın Ortadoğu politikasının belirlenmesinde ve yürütülmesinde aktif roller üstlenmiştir. Gerek Majestelerinin resmi görevlisi gerekse Ortadoğu'yu baştan aşağı gezmiş bir oryantalist olarak ülkesinin menfaatlerinin korunmasına ve politik argümanlarının sağlanmasına hizmetleri olmuştur. Böylece Britanya İmparatorluğu'nun Osmanlı'nın Arapça konuşan topraklarında hâkimiyet kurma çabalarına büyük desteği olmuştur. Ülkesinin Ortadoğu'da hâkimiyeti için bölgede bir Arap isyanının gerekli alt yapısının hazırlayıcısı olmuştur. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı sonrasında düzenlenen Paris Barış Konferansı'nda bölgedeki durumu

¹²⁷⁴ Caroline Terrell Marshall, Gertrude Bell: Her Work and Influence in the Near East, 1914-1926, Diss. University of Virginia., 1968, s. 97.

¹²⁷⁵ Marshall, *a.g.e.*, s. 99.

¹²⁷⁶ Gertrude Bell'den Babasına, Basra, 1 Aralık 1916.

açıklamak üzere Bağdat Yüksek Komiserliği tarafından görevlendirilmiştir. Gertrude Bell, Paris Barış Konferansı esnasında yetkililerin Suriye konusunda alacağı kararları etkilemeye çalışmıştır. Bunların yanı sıra, İngilizler tarafından Mezopotamya’da sivil bir yönetimin kurulmasına öncülük etmiştir. Britanya’nın beklentilerini altüst eden 1920 Arap İsyanı sırasında bölgede görev yapmış, sorunun analizine ve çözümüne yardımcı olmuştur. Bölgede ortaya çıkan anarşik ortamın acilen ortadan kaldırılması, bölge dinamiklerinin ikna edilebilmesi ve Britanya’nın kalıcı politikalarının uygulanmasına uygun bir zeminin hazırlanması amacıyla kurulması planlanan Irak Geçici Hükümeti’nin kuruluşunun tüm evrelerinde aktif olarak yer almıştır. Britanya’nın inisiyatifine bırakılan topraklarda ortaya çıkan sorunların çözümü, anakaraya olan olumsuz yansımalarının elimine edilebilmesi ve bölgede kalıcı politikaların belirlenebilmesi amacıyla düzenlenen 1921 Kahire Konferansı’na katılmıştır. Bu toplantının tek kadın üyesi olarak Irak’ın kaderinin belirlenmesinde etkili olan kişilerden birisi olmuştur. Gertrude Bell, Kahire Konferansı’nda alınan kararların Irak bölgesinde uygulanmasında en önemli kişilerden biri olduğu bizatihi İngiltere Başbakanı Lloyd George tarafından ismen belirtilmiştir. Buradan hareketle Gertrude Bell’e, Britanya’nın Mezopotamya politikasının başarısının sorumluluğu yüklenmiştir. Bu sorumluluk çerçevesinde, Irak Devleti’nin kurulmasına, Irak kralının seçilmesine, Irak kabinesinin ve parlamentosunun oluşturulmasına, İngiliz mandasının kabul ettirilmesi ve Irak Anayasası’nın çıkarılmasına doğrudan katkı sağlamıştır. Açıklanan düzlemde, Gertrude Bell’in Britanya’nın Ortadoğu politikasındaki rolü yedi başlık altında ele alınacaktır.

3.5.1. Arap İsyanı

1915’de De Bunsen Komitesi Britanya’nın Ortadoğu’daki çıkarlarının genel haritasını çıkarmak üzere toplanmıştır. Stuart A. Cohen’e göre; De Bunsen Komitesinin hazırladığı rapora göre Mezopotamya’da İngilizlerin stratejik, ticari ve politik olmak üzere başlıca üç çıkarı bulunmaktadır.¹²⁷⁷ Birincisi Hindistan’ın batı yakasının korunması zaruridir. Çünkü Britanya’nın üstünlüğünün sürdürülmesi için

¹²⁷⁷ Cohen, *a.g.e.*, s. 2-3.

Basra körfezi stratejik bir öneme sahiptir. Bu nedenle Türk olmayan tüm güçlerin Musul ve Bağdat'tan atılması gereklidir. İkincisi Britanya'nın Mezopotamya'da ticari çıkarları bulunmaktadır. Britanyalı tüccarların bölgede yürüttükleri ticaretlerinin korunması, Britanyalı girişimciler için petrol kaynaklarının elde tutulması, kıtlık zamanlarında tahıl ambarı olarak kullanılabilir olan Mezopotamya'nın emniyete alınması gerekmektedir. Son olarakta bölgede yaşayan Arap kabilelerinin kendi başlarına bir hükümet kurmaları engellenmelidir. Bu amaca uygun olarak, Britanya'nın dolaylı denetimiyle Türk yöneticilerine yönelik “yetkilendirici bir program” verilerek İngilizlerin ihtiyacı olan dostluk ve istikrar sağlanmalıdır.¹²⁷⁸ Ortadoğu üzerine bir araştırma çabası ve dış politikanın çerçevesini belirlemeye dönük De Bunsen Komitesi'nin raporu o dönemde Britanya'nın bölgesel çıkarlarının anlaşılması açısından oldukça önemlidir.

Bu noktada, Britanya Ortadoğu'daki çıkarlarının korunması için harekete geçmiştir. Hindistan deniz yolunun kuzeyinin parçalanması ve yönetsel olarak düzenleme girişimleri Britanyalı yetkililer tarafından gizlice yapılmıştır. Yani Mekke Şerifi Hüseyin ile Mısır Yüksek Komiseri Sir Henry McMahon arasındaki meşhur yazışmalar yapılmıştır. Bu “*teritoryal tasarım planı*” Britanyalıların bölgeye yönelik politikalarının analizi açısından önemlidir. Britanya, Ortadoğu'da Osmanlı'nın varlığını ortadan kaldırmayı kendi çıkarları açısından daha uygun görmüştür. Zira Almanların nüfuzu altında güçsüz bir Osmanlı Devleti, Britanya'nın bölgesel çıkarlarının geleceğini belirsiz hale getirmektedir. İngilizler yanlarına aldığı diğer güçlerle, Osmanlı topraklarını kesin bir şekilde parçalamak ve kendilerince uygun gördükleri bir yönetim şekliyle bölgeyi yönetmek istemektedirler. İngilizler, Osmanlı Devleti'nin parçalanması için gerektiğinde bölgesel dinamiklerle işbirliğine ve desteğe hazır olmuşlardır.

Mekke Şerifi'nin Arap ırkının bağımsızlığına dair isteği vardır.¹²⁷⁹ Ayrıca İttihat ve Terakki Hükümeti'ne gizli bir düşmanlığı olduğundan dolayı Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Sultanı'nın yaptığı “*cihad*” çağrısını desteklememiştir.¹²⁸⁰ Diğer

¹²⁷⁸ Cohen, *a.g.e.*, s. 2-3.

¹²⁷⁹ H. W. V. Temperley, ed., *A History of The Peace Conference of Paris*, Vol. VI, Henry Frowde and Hodder & Stoughton, London, 1924, s. 13.

¹²⁸⁰ Temperley, *a.g.e.*, Vol. VI, s. 13.

tarafından McMahon-Hüseyin görüşmeleriyle, Arapça konuşulan Osmanlı topraklarındaki kopuş süreci başlatılmıştır. Zira Mekke Şerifi Hüseyin'in bölgede büyük bir Arap Krallığı isteği Britanyalı yetkililer tarafından dikkate alınmıştır. Böylece Arap Krallığı sınırları Sir McMahon ve Şerif Hüseyin arasında karşılıklı pazarlıklar yapılarak belirlenmiştir.¹²⁸¹ Bu görüşmeler devam ederken, Britanya ve Fransa'yı temsil eden iki yetkili kendi aralarındaki bir paylaşımı daha etraflı ve geniş bir resmi çerçeve içinde ele almaya çalışmışlardır. Gizli olarak toplanan temsilciler, Ortadoğu'nun kaderini belirleyecek bir anlaşmayı kendi aralarında yapmışlardır. İngiltere'den Mark Sykes, Fransa'dan François Georges Picot, temsil ettikleri devletlerin bilgisi dâhilinde, aralarında yaptıkları görüşmeler ve müzakereler neticesinde kendi adlarıyla anılan anlaşmayı hazırlamış ve daha sonra üçüncü bir ortak olarak Rusya'da onlara katılmıştır.¹²⁸² Bir başka ifadeyle bu üçlü Osmanlı'nın Ortadoğu topraklarının ne şekilde paylaşılacağı konusunda kendi aralarında uzlaşmışlardır. Bu plan genel manada Osmanlı Devleti'nin parçalanıp ortadan kaldırılması anlamına gelmektedir. Sykes ve Picot, Ortadoğu'yu A ve B bölgesi olarak Fransızların ve İngilizlerin etki alanına bölmüştür.¹²⁸³ Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama haritasında Filistin'e çok dinli karakterinden dolayı özel bir statü getirilmiş ve savaş sonrası uluslararası denetim altına alınması öngörülmüştür.¹²⁸⁴ Sonuç olarak, Sykes-Picot Antlaşması'na göre "etki bölgelerine" bölünen Osmanlı topraklarının Bağdat, Basra vilayetlerini ve Filistin limanlarının kontrolü Britanya'ya verilirken, Lübnan, Suriye ve Musul vilayetlerinin kontrolünü ise Fransa'ya bırakılmıştır.¹²⁸⁵

Sykes-Picot Antlaşması, McMahon'un Şerif Hüseyin'e verdiği vaatlerle uyum içerisinde değildir. Şerif Hüseyin, Suriye ve Mezopotamya'yı da kapsayan büyük bir coğrafyada kendisinin yöneteceği bir Arap Devleti'ni veya Arap Devletleri Konfederasyonu'nu kurmak istemektedir.¹²⁸⁶ Britanyalılar Şerif Hüseyin'e

¹²⁸¹ Jonathan Schneer, *Balfour Deklarasyonu Arap-İsrail Çatışmasının Kökenleri*, Çev: Ali Cevat Akkoyunlu, Kırmızıkeçi Yayınevi, I. Basım, 2012, s. 92.

¹²⁸² Temperley, *a.g.e.*, Vol. VI, s. 7; Schneer, *a.g.e.*, s. 102-103.

¹²⁸³ Schneer, *a.g.e.*, s. 102.

¹²⁸⁴ Kent, *a.g.e.*, s. 293.

¹²⁸⁵ Hunt, *a.g.e.*, s. 61.

¹²⁸⁶ Temperley, *a.g.e.*, Vol. VI, s. 13.

Osmanlı'ya karşı ayaklanmaları karşılığında hem toprak hem de maddi destek vadetmiştir.¹²⁸⁷ Ancak Sykes-Picot farklı bir paylaşımı öngörmektedir. Aslında Yüksek Komiser McMahon, Sykes-Picot görüşmeleri konusunda Britanya Hükümeti tarafından haberdar edilmiş olmasına rağmen bu konuda Şerif Hüseyin'e bilgi vermeyi ihmal etmiştir.¹²⁸⁸ Anlaşma olgunlaştığında ise Sir McMahon karışıklığa neden olacağını düşünerek Mekke'ye bu gizli anlaşma konusunda haber verilmemesini istemiştir.¹²⁸⁹ 1917'deki Bolşevik Devrimi ile bu gizli anlaşma da su yüzüne çıkmış ve çelişkiler görülmüştür.¹²⁹⁰ Britanya ve Fransa'nın kendi aralarındaki paylaşımını öğrenen Şerif Hüseyin İngilizleri kötü niyetli davranmakla suçlamıştır.¹²⁹¹

Gertrude Bell'in her iki anlaşmadan da haberi vardır ve Şerif Hüseyin ile yapılan anlaşmaya farklı yaklaşmaktadır. Arkadaşı Lord Robert Cecil'e yazdığı mektupta Şerif Hüseyin'le anlaşmaya varıldığını, aynı zamanda Fransızlarla da anlaşıldığını ve yapılan anlaşmanın zayıf tarafının ise Arapların kendisini yönetemeyecek durumda olduğunu ifade etmektedir.¹²⁹² Buradan hareketle, Gertrude Bell, Arapların kendi başlarına ülkelerini yönetebilme becerilerinin olmadığını düşünerek, onların İngilizler tarafından yönetilmesinin doğru olacağını düşünmektedir. Bu Sosyal Darwinist görüşe göre; kendisini yönetebilme becerisi olmayan toplulukları, yöneticilik yeteneğinin ırki bir özellikleri olduğu iddia edilen İngilizlerin yönetmesi gerekmektedir.

Gertrude Bell'in Ortadoğu seyahatleri ve bu seyahatlerinden elde ettiği önemli bilgilerin Britanya'nın Ortadoğu politikasının şekillenmesinde ve gerçekleştirilmesinde büyük yararı olmuştur. Hail'e yaptığı seyahatiyle ilgili tüm notlarını ve haritalarını Kraliyet Coğrafya Akademisi ve Savaş Bakanlığı ile paylaşmıştır. Kahire Arap Bürosu'nda birlikte çalıştıkları ve Kraliyet Coğrafya Kurumu'nun Başkanı olan David Hogarth şöyle der:

¹²⁸⁷ Schneer, *a.g.e.*, s. 97.

¹²⁸⁸ Schneer, *a.g.e.*, s. 98.

¹²⁸⁹ Schneer, *a.g.e.*, s. 103.

¹²⁹⁰ Anlaşmanın maddeleri için bkz. H. W. V. Temperley, *A History of The Peace Conference of Paris*, Vol. VI, Henry Frowde and Hodder & Stoughton, London, 1924, s. 16.

¹²⁹¹ Schneer, *a.g.e.*, s. 103.

¹²⁹² Goodman, *a.g.e.*, s. 78; Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 165.

Kraliyet Coğrafya Akademisine ve Savaş Bakanlığına devrettiği bu seyahatinde topladığı harita malzemeleri ve rotası Milyon Haritasında birleştirildi ve işaretlendi. Ayrıca Savaş boyunca Arabistan, Irak ve Filistin ile ilgili sosyal ve politik bilgisi İstihbarat Servislerine aktarıldı.¹²⁹³

David Hogarth, Gertrude Bell'in Hail seyahatiyle ilgili tuttuğu notların, yazdığı günlüklerin ve mektupların kişisel önemi ve bilimsel değerinden daha ziyade ülkesi açısından politik bir değerinin olduğunu ifade etmektedir.¹²⁹⁴ Çünkü Gertrude Bell'in bölgeyi gezerken yaptığı gözlemleri, Britanya'nın bölgeye yönelik politikalarının belirlemede ve uygulanmasında büyük katkısı olmuştur. Hogarth, Gertrude Bell'in Hail'de kalışını yararlı olarak değerlendirirken, sadece topografi açısından değil, bölgenin iki güçlü kabilesi olan İbni Reşid'in gerçek durumu ve İbni Suud'un askeri gücünü ve ilişkilerini göstermesi açısından politik bir öneminin bulunduğunu ifade etmektedir.¹²⁹⁵ Ayrıca Gertrude Bell'in politik katkısını değerlendirirken, onun yöre aşiretlerinin görüşleri ve Arap İttihatçılarının faaliyetleriyle ilgili birinci elden bilgi sahibi olduğunu ve “çölün birleşmiş” olduğunu öğrendiğine işaret ederken, Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı'nın girmesiyle bu sağlanan bilgilerin Britanya'ya büyük hizmetinin olduğunu ifade etmektedir.¹²⁹⁶ Bu bağlamda, Britanyalı yetkililer tarafından çölde Osmanlı Devleti aleyhinde bir birlik olduğu öğrenilmiştir. Gertrude Bell'in verdiği bu politik bilgi sayesinde İngilizler, Osmanlı topraklarında bir ayrılıkçı hareketin alevlendirilebileceği ve desteklenebileceğine dair hazır bir zeminin varlığını öğrenmişlerdir. Gertrude Bell'in sağladığı bu bilgi Britanya'ya güç vermiştir. Ayrıca onun kabile haritaları, bölgenin su kuyularına kadar varan coğrafi haritaları ve kabilelerle kurduğu ilişkileri Arap İsyanı'nın başarısında en büyük desteği sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'ne karşı gelişen Arap İsyanı toplumsal dinamiklerin kendiliğinden sürüklediği toplumsal bir başkaldırının sonucu olmaktan ziyade Mekke Şerifi Hüseyin'in ihtirasları ve İngiliz çıkarlarının zoraki bir sonucu olarak ortaya

¹²⁹³ Hogarth, *a.g.m.*, s. 1.

¹²⁹⁴ Hogarth, *a.g.m.*, s. 17.

¹²⁹⁵ Hogarth, *a.g.m.*, s. 2.

¹²⁹⁶ Hogarth, *a.g.m.*, s. 2.

çıkıştır.¹²⁹⁷ Britanya, bölgedeki ayrılıkçı fikirleri ve grupları organize etmek için lojistik ve politik destek sağlamıştır. Ayrıca İttihat ve Terakki yöneticilerinin bölgeye yönelik politikalarına hem Şerif Hüseyin'in hem de İngilizlerin politikalarının güçlenmesine yardım ettiğine inanılmaktadır. Bu konuda Zeine N. Zeine "Jön Türk'ler Türkleştirme programının sonucunda Arap liderlerinin tam ulusal bağımsızlık kazanma hedefi kendini tahkim ve takviye eden büyük bir destek kazanmış" olduğunu düşünmektedir.¹²⁹⁸ Ortaya çıkan Arap İsyanı bölgenin Britanya'nın kontrolüne geçmesini sağlamıştır.

İngilizlerin bir Arap İsyanı için yerel dinamikleri örgütlemekte kullandığı etkili elamanlarından birisi T.E. Lawrence'tır. Ancak Lawrence'ın Gertrude Bell'in bölgeye dair elde ettiği bilgi ve kabile ilişkilerinin yardımıyla hareket ettiği ve başarıya ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak Mısır İstihbaratının başında olan Sir Gilbert Clayton şöyle demektedir: "Binbaşı Lawrence'ın başarısının çoğunu Bayan Bell'in büyük yardımının olduğu çalışma ve bilgiye bağlıyorum"¹²⁹⁹ Gertrude Bell'in Arap İsyanı'ndaki rolünü olayların örgüsünü yakından bilen biri olarak Kahire Arap Bürosu'nun yöneticilerinden David Hogarth açıklığa kavuşturmuştur. Hogarth, T. E. Lawrence'ın Arap ayaklanmasında Gertrude Bell'in kabilelerle ilgili hazırladığı raporlarına dayanarak hareket ettiğini ifade etmektedir.¹³⁰⁰ Bu bağlamda, Gertrude Bell'in Ortadoğu incelemeleri ve araştırmaları Britanya'nın bölge operasyonlarında yönlendirici olmuştur. Sonuç olarak Osmanlı'nın Arapça konuşulan topraklarında ortaya çıkan Arap İsyanı, Gertrude Bell'in bölgeyle ilgili sağlamış olduğu istihbaratla başlatılmış, bölgeye ait verdiği topografik bilgi ve kabile liderleriyle kurmuş olduğu dostluklarının yardımıyla başarılmıştır.

¹²⁹⁷ İsmail Şahin, Cemile Şahin ve Samet Yüce, "Birinci Dünya Savaşı Sonrası İngiltere'nin Irak'ta Devlet Kurma Çabaları", *Akademik Bakış*, Cilt. 8, Sayı: 15, Kış 2014, s. 110.

¹²⁹⁸ Zeine N. Zeine, *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Çev: Emrah Akbaş, Gelenek Yayıncılık, I. Basım, İstanbul, 2003, s. 84.

¹²⁹⁹ Cox, Clayton, Bell and Goodenough, *a.g.m.*, s. 19.

¹³⁰⁰ Hogarth, *a.g.m.*, s. 16.

3.5.2. Mezopotamya Sivil Yönetimi / Britanya Doğrudan Yönetimi

Birinci Dünya Savaşı'nda Mezopotamya'yı işgal eden İngilizlerin bölgeyi yönetmek için sivil bir yönetim kurması gerekmiştir. Gertrude Bell, bölgeyi en iyi bilen uzmanlardan biri olarak yeni yönetimin oluşturulması konusunda üzerine düşen görevi yerine getirmiştir. Yani kolları sıvamış bölgenin ileri gelenleriyle görüşmelere başlamıştır. Gertrude Bell'in görevi bölge önderlerini yatıştırmak ve bireysel etki alanlarını keşfetmektir.¹³⁰¹ Bu nedenle sivil yönetimin kurulması için yardımlarının olacağını düşündüğü kabile şefleriyle görüşüp bunları rapor haline getirmiştir.¹³⁰²

Britanya Hükümeti daha önce tecrübe ettiği ve çok iyi bildiği bir yönetim modelini Mezopotamya'da uygulayarak başarı elde etmeye çalışmıştır. Yani Britanya Mezopotamya'yı yönetmek için Hindistan'da uyguladığı yönetim modelini örnek almış ve kısa zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun izlerini silecek kurum ve kuruluşları oluşturmaya başlamıştır.¹³⁰³ Bu nedenle, İslam hukukuna dayalı kanunlar yerine genel hukuka dayalı yeni sivil ve ceza kanunları çıkarmış ve çoğunluğunu Hindistanlılardan oluşturduğu polis gücünü kurmuştur.¹³⁰⁴ Yeni sivil yönetimin parasal konularını düzenlemek için İngiliz Hindistanı'ndan Henry Dobbs getirilmiştir.¹³⁰⁵ Mezopotamya Sivil Yönetimi, eğitim işiyle de ilgilenmeye başlamıştır. Okullardaki öğretmen açığını kapatmak için üç aylık bir kursla öğretmen yetiştirilmesine karar verilmiştir.¹³⁰⁶ Okullar kitapları Mısır'dan temin edilmek suretiyle açılmıştır.¹³⁰⁷ Hindistan ceza yasasına benzer bir yasa uygulamaya konulmuştur.¹³⁰⁸ Hint Yasasına göre hazırlanmış Irak Yasasının uygulanmasına dair Londra Hükümeti'nin emri dikkate alınarak, Sudan'dan Sir Edgar Bonham Carter Baş Hukuk memuru olarak Bağdat'a atanmıştır.¹³⁰⁹ Carter, Bağdat'ta Yargıtay ve Başlangıç mahkemelerinin kurulmasına öncülük etmiş, Osmanlı İmparatorluğu'na ait tüm mahkeme düzeneğini lağvedip bölgeye ait yeni bir adalet sistemi kurmaya

¹³⁰¹ Wallach, *a.g.e.*, s. 294.

¹³⁰² Wallach, *a.g.e.*, s. 295.

¹³⁰³ Hunt, *a.g.e.*, s. 62.

¹³⁰⁴ Hunt, *a.g.e.*, s. 62.

¹³⁰⁵ Gertrude L. Bell, *Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, Çev: Vedii İlmen, Yaba Yayınları, I. Basım, 2004, İstanbul, s. 18.

¹³⁰⁶ Bell, *a.g.e.*, s. 32.

¹³⁰⁷ Bell, *a.g.e.*, s. 33.

¹³⁰⁸ Bell, *a.g.e.*, s. 35.

¹³⁰⁹ Bell, *a.g.e.*, s. 176.

çalışmıştır.¹³¹⁰ Böylece Britanya'nın hâkimiyeti altındaki bölgelerden teknik ve uzman desteği sağlanarak Mezopotamya Sivil Yönetimi'nin başarısı için uğraşmıştır. Dolayısıyla İngilizler eski tecrübelerini devreye sokarak Mezopotamya'yı yönetmeye çalışmıştır. Anlatılanlar ışığında İngilizler bölgede gerçekleştirdikleri kurum ve kuruluşların faaliyetleriyle Irak'ı “ülkeleştirmeye” çabalamıştır.¹³¹¹ Zira ortada henüz bir ülke yoktu.

Britanya'nın bölgedeki yetkilileri, bir taraftan yeni yönetim anlayışını bölgeye monte etmeye çalışırken diğer taraftan da Arap halkını memnun etmeye yönelik bilinçli adımlar atmaktaydı. Bu nedenle birçok resmi evrak Arapçaya çevrilerek bölge halkı memnun edilmeye çalışılmıştır.¹³¹² Halkı memnun etmenin ve gözüne girmenin başka yolları da denenmiştir. Camilerdeki personelin parası günü gününe ödenmiş, camilerin tuvaletlerinin bakımı yapılmıştır.¹³¹³ Ayrıca kırsal kesimlerde halka tohum dağıtılmış ve yerel şeyhlere ödünç para verilip su kanallarının temizlemesi sağlanmıştır.¹³¹⁴ Devlet çiftlikleri kurularak yerel halka örnek çalışmalar gösterilmiştir.¹³¹⁵ Kentlerde helalar ve çöp yakıcılar çalıştırılmış, kasaplar ve pazarlar denetlenmiş ve haşeratlarla mücadele edilmiştir..¹³¹⁶ Hastaneler ve dispanserler çalışmaya başlamıştı.¹³¹⁷ Hastane ve dispanserlerdeki faaliyetlerin Britanya için çok önemli olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Gertrude Bell açılan hastane ve dispanserlerin Britanya adına “en şöhretli bir vaizin veya broşürün yapabileceğinden daha inandırıcı propaganda” yapabileceğine inanmaktadır.¹³¹⁸ Bu bağlamda yerel halkın sempatisini kazanabilecekleri düzenlemeler yaparak bölgede Britanya'nın otoritesini güçlendirmeye çalışmıştır.

Britanya'nın bölge halkının desteğini kazanmaya yönelik çabalarının yanı sıra halkın hoşuna gitmeyecek davranışları da bulunmaktadır. Gertrude Bell Mezopotamya raporunda, “demiryolları, limanlar ve askeri gereksinimleri için

¹³¹⁰ Bell, *a.g.e.*, s. 182.

¹³¹¹ Şahin, Şahin ve Yüce, *a.g.m.*, s. 121.

¹³¹² Bell, *a.g.e.*, 2004, s. 19.

¹³¹³ Bell, *a.g.e.*, 2004, s. 23.

¹³¹⁴ Bell, *a.g.e.*, 2004, s. 78.

¹³¹⁵ Bell, *a.g.e.*, 2004, s. 169.

¹³¹⁶ Bell, *a.g.e.*, 2004, s. 169

¹³¹⁷ Bell, *a.g.e.*, 2004, s. 41

¹³¹⁸ Bell, *a.g.e.*, 2004, s. 41

uyguladığımız geniş çaplı el koymalar yönetimimizin sevilmeyen tarafıdır”¹³¹⁹ diye itiraf etmektedir. Gertrude Bell’in yerel halkı Britanya İmparatorluğu’ndan uzaklaştıracak herhangi bir faaliyete karşı hassasiyeti bulunmaktadır.¹³²⁰ Çünkü Gertrude Bell, bölgede Britanya’nın başarısını istemekte ve bunu engelleyebilecek bir davranışı onaylamamaktadır. Bu bakımdan Mezopotamya’da kurulan Britanya Sivil Yönetimi’nin başarısı çok önemliydi. Başarılı olunması halinde, İngilizlerin yönetici bir millet olarak bölgede bulunmalarına meşru bir zemin de hazırlanmış olacaktır. Oluşturulan model yönetimle Irak’ın yöneticiliğe ehil İngilizler tarafından çok iyi yönetildiği mesajı verilebilecektir. Bir başka ifadeyle üstün bir ırk olarak İngilizler Doğu’yu yönetmelidir fikri doğrulanmış olacaktır. Bu nedenle, uygulama çiftlikleri, eğitim kurumları, sağlık kuruluşları, adli ve finansal kurumları bu fikre hizmet etmektedir. Bu kurum ve kuruluşları monte ederek yerel halkta İngilizlerin başarılı bir yönetimi olduğu algısı oluşturulmak istenmektedir.

Gertrude Bell başlarda bölgede doğrudan yönetim (direct rule) taraftarıdır ve “keşke bir Arap Emiri fikrinden vazgeçseler...”¹³²¹ diye düşünmektedir. Ancak yerel halk kendilerine ait bir yönetimin olmasını ve aralarından seçilecek bir yönetici tarafından yönetilmeyi istemektedir. Daha sonra bölgedeki yeni gelişmelerin de etkisiyle, Britanya kontrolünde bir Arap yönetiminin oluşturulmasından yana bir politikayı desteklemiştir.

3.5.3. 1919 Paris Barış Konferansı

1919’da Bağdat’taki Britanya Sivil Komiseri A. T. Wilson, Gertrude Bell’i bölgedeki politik problemleri izah etmek ve Suriye’deki gelişmeler karşısında Britanya’yı ve Emir Faysal’ın pozisyonunu Fransızlara karşı desteklemek üzere Paris Barış Konferansı’na göndermiştir.¹³²² Zira Gertrude Bell, Büyük Savaş öncesinden itibaren bölgeyi en iyi tanıyanlardan birisidir ve bölgeyle ilgili derin bilgisi toplantıya katılmasının yolunu açmıştır. A. T. Wilson, Paris Konferansı’na katılanları “Batı

¹³¹⁹ Bell, *a.g.e.*, 2004, s. 173

¹³²⁰ Marshall, *a.g.e.*, s. 108

¹³²¹ Gertrude Bell’den Annesine, Bağdat, 5 Aralık 1918.

¹³²² Goodman, *a.g.e.*, s. 96.

Arabistan’da etkili olan sivil ve askeri uzmanların arasında Gertrude Bell dışındaki hiç biri Irak, Necd veya İran hakkında birinci elden bilgisi yoktu”¹³²³ diyerek eleştirmektedir. Ayrıca iki bölge uzmanı A.T. Wilson ve Gertrude Bell ileride yaşanabilecek sıkıntılara dikkat çekmişler ancak hem askeri hem de Dışişleri Delegasyonu’nu ikna etmelerinin mümkün olmadığını anlamışlardır.¹³²⁴

Gertrude Bell, T. E. Lawrence, David Hogarth ve Emir Faysal Hotel Majestic’deki Britanya Delegasyonu’nun karargâhında bir araya gelmiştir.¹³²⁵ Aralarında yaptıkları toplantılar neticesinde Gertrude Bell, Emir Faysal’ın Suriye’yi yönetmesini savunan bir politikayı desteklemiştir.¹³²⁶ Öte yandan Paris Barış Konferansı’nda Büyük Devletlerin Suriye konusunda izlediği politikalar Gertrude Bell’in bazı saptamalar yapmasına neden olmuştur. Zira savaş kazanmalarına yardımcı olmuş olan Araplara ne olduğuyla cidden ilgilenen bir Avrupalının olmadığını fark etmiştir.¹³²⁷ Hâlbuki Emir Faysal askerleriyle birlikte General Ellenby ordusuna destek olmuş ve iki güç birlikte Suriye’ye girmiştir. Buna rağmen, Emir Faysal, Fransızlar karşısında yalnız bırakılmıştır. İngiltere Başbakanı Lloyd George, Britanya, Fransa ve Amerikan delegeleri tarafından uluslararası bir komisyonun kurulmasını ve Suriye probleminin bu komisyonca çözülmesini istiyordu.¹³²⁸ Bu yaklaşımdan dolayı, Ortadoğu’da çalışan İngiliz yöneticileri Suriye’de huzursuzluğun ortaya çıkacağını ve Emir Faysal’ın Suriye yöneticiliğinden uzaklaştırılacaklarını anlamışlardır.¹³²⁹ Bunun yanı sıra Gertrude Bell, Suriye meselesinin Doğu’daki yerleşimlerin tümünü etkileyebileceğini fark etmiştir.¹³³⁰ Bu bağlamda, Gertrude Bell “Mezopotamya yerleşimi Suriye ile öyle sıkıca bağlıdır ki birini birinden ayırt edemeyiz.”¹³³¹ diye düşünmektedir.

İngilizlerin bölgede bir Arap Krallığı konusunda taahhütlerinin olduğu bilinmektedir. Ancak Londra Hükümeti, Fransızlar karşısında bu sözlerinden çark

¹³²³ A. T. Wilson, *Mesopotamia 1917-1920 A Clash of Loyalties*, Vol. II, Oxford University Press, London, 1931, s. 116.

¹³²⁴ Wilson, *a.g.e.*, s. 116.

¹³²⁵ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 175.

¹³²⁶ Winstone, *a.g.e.*, 1978, s. 218.

¹³²⁷ Bodley ve Hearst, *a.g.e.*, s. 176.

¹³²⁸ Goodman, *a.g.e.*, s. 96.

¹³²⁹ Goodman, *a.g.e.*, s. 96.

¹³³⁰ Marshall, *a.g.e.*, s. 121.

¹³³¹ *Gertrude Bell’den Ailesine*, Hotel Majestic, 7 Mart 1919.

etmekte ve çözümünü uluslararası bir komisyona devretmek istemektedir. Paris görüşmeleri sırasında Gertrude Bell, Emir Faysal'ı tanıma fırsatını da bulmuştur. Böylece Emir Faysal'ın Suriye'deki pozisyonunu korumak için oluşturulan lobiye, Gertrude Bell de katılmış ve Lloyd George'un önerisine karşı faaliyetler yürütmüştür.¹³³² Onun desteği önemlidir, çünkü hem Fransız heyeti arasında tanıdıkları bulunmakta hem de Britanya heyetini çok iyi tanımaktadır.

Sonunda Lloyd George'u frakının kuyruğundan yakalayabilmeyi umut ediyorum ve eğer bunu başarabilirsem, inanıyorum ilgisini kazanabilirim...(Hogarth ve A.T. Wilson) geldiğinde, Lawrence da dâhil Yakın Doğu için sağlam bir blok oluşturmayı teklif edebilirim. Benim kalmamı hepsi istedi ve şu an için zannedirim bu benim işim. Zamanımı Fransızlarla temas kurmak ve onların görüşlerini öğrenmekle dolduruyorum.¹³³³

Emir Faysal'ın ve onu destekleyen İngiliz memurlarının istekleri Fransızların gücü karşısında cılız kalmıştır. Fransa, Emir Faysal'ı Suriye'den çıkmaya zorlamış ve Britanya, Emir'e ihtiyaç duyduğu desteği vermemiştir.¹³³⁴ Şerif Ailesi, İngilizlerin Suriye'den çekilme kararını ve Fransızlarla baş başa bırakıldıklarını duyduklarında buna inanmamıştır.¹³³⁵ Çünkü İngiliz dostları kendilerini ummadıkları bir şekilde yüzüstü bırakmıştır. Bunun üzerine Emir Faysal Fransa'nın ultimatomeni kabul edip Suriye krallığından feragat etmek zorunda kalmıştır.¹³³⁶

3.5.4. Irak İsyanı

San Remo Konferansı (1920)'nda, Sykes-Picot Antlaşmasının ruhuna aykırı hiçbir ciddi karar alınmamıştır.¹³³⁷ Milletler Cemiyeti, eskiden Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Ortadoğu topraklarında yaşayan halkların kendi kendilerini yönetebilecek duruma gelinceye kadar mandater bir devletin himayesi altında kalmasını onaylamıştır. Bir başka ifadeyle, manda uygulanacak topraklarda halklar kendilerini

¹³³² Goodman, *a.g.e.*, s. 96.

¹³³³ Gertrude Bell'den Ailesine, Hotel Majestic, 7 Mart 1919.

¹³³⁴ Kedourie, *a.g.e.*, s. 170.

¹³³⁵ Kedourie, *a.g.e.*, s. 168.

¹³³⁶ Kedourie, *a.g.e.*, s. 173.

¹³³⁷ Henry A. Foster, *The Making of Modern Iraq A Product of World Forces*, 1935, Norman University of Oklahoma Press, First Edition, s. 93.

yönetebilecek duruma gelinceye kadar, Avrupalı mandaterlerin kontrolünde olacaktır.¹³³⁸ Manda bölgeleri, gelişme düzeylerini gösterecek şekilde harflendirilerek A, B ve C kategorilerine ayrılmıştır.¹³³⁹ Manda şartlarına tabi olacak Irak bölgesi için “*A sınıfı*” statüsü tanınmıştır.¹³⁴⁰ Yani Irak hızlı bir şekilde kendi kendini yönetmeyi becerebilecek ve bağımsız olabilecek bir ülke olarak belirlenmiştir. San Remo Konferansı’nın önemli kararlarından biri de Filistin’in Britanya mandasına verilmesidir.¹³⁴¹

San Remo’da Milletler Cemiyetinin onayladığı manda kararı uluslararası ilişkilerde bir paradigma değişikliğinin göstergesidir.¹³⁴² Buradan hareketle, Britanya İmparatorluğu’nun eski hâkim rolünün azaldığı yönünde bir çıkarımda bulunmak doğru olacaktır. Britanya İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı öncesinde sahip olduğu siyasi, askeri ve ekonomik gücünün zayıfladığı ve diğer devletlerle uyum içerisinde hareket etmek zorunda kaldığı görülmektedir.

D. K. Fieldhouse, 1920 Irak İsyanı’nın altında yatan nedenin Irak’ın geleceğinin inşasına kadar geçen süreçte “*Londra’nın nihai karar almaktaki gevşekliği*” olduğuna inanmaktadır.¹³⁴³ Bu süreçte Mezopotamya’da kısmen İngiliz yöneticilerinin tutumu kısmen bölgeye dayatılan yönetim şekli yeni bir isyan ortamı hazırlamıştır. Böyle bir dönemde bölgenin önde gelenlerinden birinin tarım borcunu ödemek istememesi nedeniyle İngilizler tarafından tutuklanması isyanın fitilini ateşlemeye yetmiştir.¹³⁴⁴ Orta Fırat’ta ortaya çıkan çatışma bölgedeki dini liderlerin de devreye girmesiyle iyice alevlenmiştir. Britanyalı yöneticiler tüm Mezopotamya’yı kontrolleri altına alan bir anlaşmayı San Remo’da imzalamışlardı ancak bölgedeki Şii ve Sünni unsurlarını birleştiren kültürel etkinin farkında değillerdi.¹³⁴⁵ Bağdat’ta Britanya mandasını kınamak için birçok toplantı yapılmış ve

¹³³⁸ Hunt, *a.g.e.*, s. 61.

¹³³⁹ Toby Dodge, *Inventing Iraq The Failure of Nation Building and a History Denied*, Columbia University Press, New York, s. 2003, s. 14.

¹³⁴⁰ Hunt, *a.g.e.*, s. 62

¹³⁴¹ Temperley, *a.g.e.*, Vol. VI, s. 175.

¹³⁴² Dodge, *a.g.e.*, s. 55.

¹³⁴³ D.K. Fieldhouse, *Western Imperialism in the Middle East 1914- 1958*, Oxford University Press, 2006, s. 84.

¹³⁴⁴ Phebe Marr, *The Modern History of Iraq*, Westview Press, Third Edition, Boulder, 2012, s. 23

¹³⁴⁵ Hunt, *a.g.e.*, s. 62.

Şiiler ve Sünniler arasında birlik sağlanmıştır.¹³⁴⁶ Mezopotamya'daki Şii ve Sünniler güçlü bir sömürge imparatorluğuna karşı birlikte mücadele etmektedir. Gertrude Bell, isyanla ilgili olarak babasına, “*mücadele etmek için Şii ve Sünniler arasında bir ittifak, İslam birliği*” oluştuğunu ve hem Sünnilerin hem de Şiilerin katıldığı “*benzersiz olayı kutlamak için camilerde her hafta iki veya üç toplantı yapılıyor*”¹³⁴⁷ diye yazmaktadır. Bölgede çok rastlanan bir durum olmasa da birlikte hareket edebilmişlerdir. Irak İsyanı'nı durdurabilmek düşüncesiyle Fırat bölgesinin önde gelen Arap şeflerinin birçoğunun İngilizler tarafından tutuklanması işlerin daha da karmaşık hale gelmesine ve sürecin Britanyalıların aleyhine gelişmesine neden olmuştur.¹³⁴⁸ İsyan hızla yayılmaya başlamış ve İngilizlerin Mezopotamya yönetimini zora sokmuştur.

1920 Arap İsyanı'nın doğurabileceği muhtemel sonuçları değerlendiren Gertrude Bell isyanının başarılı olması durumunda Britanya'nın sadece bölgesel olarak değil tüm nüfuz alanlarında etkileneceğine işaret etmektedir.

Fakat emin olduğum şey eğer biz bu ülkeden ayrılmak zorunda kalırsak, Asya'daki tüm konumumuzu tekrar gözden geçirmek zorunda kalacağız demektir. Eğer Mezopotamya giderse, kaçınılmaz olarak İran gider ve daha sonra Hindistan.¹³⁴⁹

Dolayısıyla Gertrude Bell, Mezopotamya'nın ve Irak İsyanı'nın Britanya İmparatorluğu için hayati öneminin olduğuna dikkat çekmektedir.

Bölgedeki İngiliz yöneticiler isyanı bastırmak için Hindistan'dan yardım istemek zorunda kalmıştır.¹³⁵⁰ İsyan kısa zamanda kontrol altına alınmasına rağmen, bölgedeki huzursuzluk tam olarak giderilmiş değildi. Irak İsyanı'nın hem bölge halkına hem de Britanya Hükümeti'ne faturası çok ağır olmuştur. İsyanda yaklaşık olarak 6 bin Iraklı, 500 İngiliz ve Hindistanlı asker hayatını kaybetmiştir.¹³⁵¹

Britanya Hükümeti'nin bir an önce bölgedeki gerginliğe bir çözüm bulması gerekmektedir. Çünkü “*dolaysız yönetim*” (direct rule) veya “*manda yönetimi*” bölgedeki Arap aşiretlerinin beklentilerinin tersine olan gelişmeler olmuştur.

¹³⁴⁶ Tripp, *a.g.e.*, s. 41.

¹³⁴⁷ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 1 Haziran 1920.

¹³⁴⁸ Tripp, *a.g.e.*, s. 43.

¹³⁴⁹ Gertrude Bell'den Annesine, Bağdat, 10 Nisan 1920.

¹³⁵⁰ Goodman, *a.g.e.*, s. 99.

¹³⁵¹ Tripp, *a.g.e.*, s. 44.

Durumun vahametini fark eden Gertrude Bell, Sivil Komiser A. T. Wilson'un derhal değiştirilmesini Hindistan Bürosu'ndaki aile dostu Edwin Montagu'dan istemiştir.¹³⁵² Britanya Hükümeti bölgedeki huzursuzluğu ortadan kaldırabilmek için onun önerdiği değişikliği yapmıştır. Bu nedenle Britanya Hükümeti bölgedeki ayaklanmayı durdurmak ve Mezopotamya'da bir Arap Hükümeti kurmak için tecrübeli ve sevilen biri olan Sir Percy Cox'u görevlendirmiştir.¹³⁵³

Irak İsyanı, halkın Irak milliyetçiliği mitini bulmasını sağlamıştır.¹³⁵⁴ Irak İsyanı, Osmanlı Devleti'ne karşı göstermiş oldukları isyandan farklı olarak çok daha geniş bir halk kitlesini hareketlendirmiştir. Ayrıca Büyük Güçler'in tahriki ve yardımı olmaksızın kendi imkân ve hisleriyle harekete geçmişlerdir. Çünkü "...kendi çabalarıyla Mezopotamya'dan İngilizleri atabileceklerine inanmışlardı."¹³⁵⁵ Londra Hükümeti'ne de bölgeyi kolayca ve istedikleri gibi ynetemeyeceklerinin açık mesajını verebilmişlerdir. Bu bağlamda, 1920 Irak İsyanı, Britanya nüfuzuna karşı köklü bir değişim fikrinin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak bölge halklarının isteklerinin dikkate alınmayarak "*manda*" fikrinin uygulanmaya çalışılmasından dolayı ortaya çıkan isyanlar aracılığıyla işgalcilere bir ders verilmiştir.¹³⁵⁶

3.5.5. Irak Geçici Hükümeti

Britanya'nın Ortadoğu'yu askeri, siyasi ve ekonomik denetimi altına alabilmesinin bir formülü olarak ortaya çıkan "*manda*" fikri bölge halkı tarafından kabul edilmemiş ve ağır bir tepkiyle karşılanmıştır.¹³⁵⁷ Ardından gelen büyük isyan hem Britanya'nın bölgedeki otoritesini sarsmış hem de İngiliz kamuoyunu tedirgin etmiştir. Zaten Birinci Dünya Savaşı'nın ardından ekonomik olarak sıkıntılı günler yaşayan Britanya'nın, Irak'ta yaşanan isyanın maliyetlerinin de eklenmesiyle, bölgedeki problemin bir an önce çözüme kavuşturulması amacıyla acil bir nlem

¹³⁵² Marshall, *a.g.e.*, s. 131.

¹³⁵³ Goodman, *a.g.e.*, s. 99; Marshall, *a.g.e.*, s. 134.

¹³⁵⁴ Tripp, *a.g.e.*, s. 44.

¹³⁵⁵ Bell, *a.g.e.*, s. 268.

¹³⁵⁶ Foster, *a.g.e.*, s. 93.

¹³⁵⁷ Nissen, *a.g.e.*, s. 151.

almasını gerekli kılmıştır. Zira bölgede yaşanan ağır kayıplar ve ekonomik maliyetler İngiliz halkına ağır faturalar yüklemektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın ağır maliyetlerini telafi etmeye çalışan İngilizler bir de Irak İsyanı'nın ağır maliyetini karşılamak zorunda kalmışlardır.¹³⁵⁸ Ayrıca İngiliz mandasının uygulanmasındaki gecikme, Londra Hükümeti'ni bir an önce tedbir almaya zorlamıştır. Yani İngiliz yönetim modelini Irak'ta uygulamaya zorlamanın maliyetleri çok artmış olduğundan dolayı İngiltere Parlamentosu politik bir çözüm bulmak istemiştir.¹³⁵⁹ 1920'de Bağdat'a atanan Sir Percy Cox'un temel görevi hem bölgedeki olayları daha fazla artmadan yatıştırmak hem de az asker ve masrafla Majesteleri Hükümeti'nin çıkarlarını korumaktır.¹³⁶⁰ Bu nedenle Majesteleri Hükümeti'nin bölgedeki iki önemli görevlisi Sir Percy Cox ve Gertrude Bell bu politik çözümün ilk aşaması olan Irak Geçici Hükümeti'ni kurmaya çalışmışlardır.

Sir Percy Cox ve Gertrude Bell'in yardımıyla oluşturulacak yeni yönetimle daha sıkı bir politik hâkimiyet kurularak Britanya'nın ekonomik kaybının telafi edilebileceği de düşünülmekteydi. Ancak politik nüfuzu oluşturmak için doğru yöntemi belirlemek önemliydi. Dolaysız yönetim modelinin (direct rule) başarısız olmasından dolayı İngilizlerin kontrolünde bölgenin ileri gelenlerinden oluşacak bir hükümet kurma fikri daha uygun gözükmekteydi. Yüksek Komiser Sir Percy Cox, politik işlerin sağlıklı yürütülebilmesi için Gertrude Bell'i Doğu Sekreteri olarak atamıştır.¹³⁶¹ Her ikisi de yeni yönetim konusunda çalışmalara başlamıştır. Bölgenin etkili kişileriyle görüşülmesi gerekmektedir ve bu konuda en büyük görev Gertrude Bell'e düşmüştür. Sir Percy Cox, "herkesle ilgilenebilmem mümkün değildi ve Bayan Bell filtre görevi yapardı"¹³⁶² diyerek onun yerel dinamiklerle olan ilişkilerinin önemine vurgu yapmaktadır. Daha önce bölgeye yaptığı bir seyahati sırasında görüştüğü ve nüfuzunu tespit ettiği Bağdat Nakibi Abdurrahman Geylani'yle hem kendisi hem de Sir Percy ilk geçici Irak hükümetini kurmak için görüşmüş ve ikna etmeye çalışmışlardır. Bağdat'taki İngiliz temsilciler, en önemli

¹³⁵⁸ Foster, *a.g.e.*, s. 84.

¹³⁵⁹ Nissen, *a.g.e.*, s. 152.

¹³⁶⁰ Kedourie, *a.g.e.*, s. 204.

¹³⁶¹ Gertrude Bell'den Ailesine, 18 Ekim 1920.

¹³⁶² Cox, Clayton, Bell and Goodenough, *a.g.m.*, s. 18.

isimlerden biri olan Bağdat Nakip'i Abdurrahman Geylani'yi geçici hükümeti kurmak için uğraşları sonunda ikna edebilmişlerdir.¹³⁶³ Geylani'nin başkanlığında önde gelen 21 Iraklıdan oluşan geçici bir Irak Hükümeti kurulmuştur.¹³⁶⁴ Kurulan yeni hükümette Sünniler ağırlıkta olmasına rağmen Hıristiyan ve Yahudi toplumundan da üyeler bulunmaktadır.¹³⁶⁵ Tıpkı Osmanlı yönetimi zamanında olduğu gibi, İngilizler de yönetimde ağırlığı Sünnilere vermişlerdir. Ancak Sünnilere verdikleri yönetimin kontrolünü ellerinde tutabilmek için Kabinedeki her bir bakana bir İngiliz danışman atamışlardır.¹³⁶⁶

Gertrude Bell, babasına yazdığı bir mektubunda “Abbasilerden beri Mezopotamya’da kurulan ilk Arap hükümetinin Devlet Konseyi yarın toplanacak...”¹³⁶⁷ diye yazar. Yeni hükümette İngilizlere yakın isimler olmasına ve denge kurulmasına dikkat edilmiştir. Özellikle Irak’taki askeri gücün kontrolü bölgenin geleceği açısından önemlidir. Bu nedenle Irak Geçici Hükümeti’nde jandarma gücünün oluşturulması ve sorumluluğunun kimin yetki alanında olacağı tartışma konusu olmuştur. Jandarma gücü İçişleri Bakanlığının kontrolüne verilmiştir. Ancak İçişleri Bakanı Seyid Talip’in jandarma gücünü kontrol etmesini Gertrude Bell doğru bulmuyordu. Gertrude Bell, “bu karar yanlış”¹³⁶⁸ diyerek çekincesini ortaya koymaktadır. Jandarma konusunda kendince çözüm de üretmektedir. Bu askeri kuvvetin ancak Savunma Bakanlığında olması halinde meselenin çözülebileceğini düşünmektedir.

Mesele Cafer kendisine bağlı Savunma Bakanlığında Jandarmayı tamamen İngiliz yönetiminde olduğu için istememesiydi. Ben Sir Percy’nin yerinde olsaydım... Jandarmayı Savunmanın emrine verir, Cafer’in ihtiyaçlarına göre kendilerini adapte etmelerini sağlardım.¹³⁶⁹

Gertrude Bell’in tavsiyesi jandarma gücünün geleceğine dair kaygıların çözümüne yöneliktir. Çünkü er veya geç Britanyalı askerlerin bölgeden çekilmek ve

¹³⁶³ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 24 Ekim 1920.

¹³⁶⁴ Tripp, *a.g.e.*, s. 44.

¹³⁶⁵ Tripp, *a.g.e.*, s. 44.

¹³⁶⁶ Tripp, *a.g.e.*, s. 45.

¹³⁶⁷ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 1 Kasım 1920.

¹³⁶⁸ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 7 Şubat 1921.

¹³⁶⁹ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 7 Şubat 1921.

kontrolü jandarmaya bırakmak zorunda kalacaklarını öngörmektedir.¹³⁷⁰ Buradan hareketle şimdiden tecrübeli bir asker olan Cafer Paşa'yı jandarmanın oluşumu konusunda yetkilendirilir ve ülkenin ihtiyaçlarına uygun olarak jandarma teşkilatının dizaynını yapmasına imkân tanınırsa, gelecek bir tarihte Britanyalılar'ın bölgede var olan askerlerini çekmeleri durumunda asayişin sağlanmasının sorunsuz olacağını düşünmektedir.

Gertrude Bell, Irak Geçici Hükümeti'nin bakanlarının kendisinin nüfuz kurabildiği kişilerden seçilmesine özen göstermiştir. Bu nedenle Kabineye kendinin beğendiği ve İngilizlere sadık olan kişilerin getirilmesine gayret edilmiştir.¹³⁷¹ Gertrude Bell, Irak'ı öylesine benimsemiştir ki bütün iplerin kendi ellinde olmasını ve her şeyin istediği gibi yürümesini istemektedir. Kabine çalışmalarında onun bu yönde müdahaleleri görülmüştür.

...ben Sir Percy'nin eğitim ve Sağlık olarak bakanlığı ikiye bölmesini, böylece Hikmet'e eğitimi vermesini istiyorum. Bence bunu yapacaktır. Bence Hikmet'i almak Kabineyi oldukça kuvvetlendirecektir.¹³⁷²

Böylece beğendiği kişileri akıllı taktiklerle hükümete sokmayı başarmıştır. Yani Irak Geçici Hükümeti'nin kabinesine İngiliz çıkarlarına aykırı davranmayacak kişiler seçilmekteydi. Anahtar rol üstlenecek İngiliz personelin bakanlara danışman olarak atanmasıyla her bakanlığın içinde İngilizlere ait bir üst yönetim de meydana getirilmiş olmaktadır.¹³⁷³

Ülkenin başka bir sorununun genel af olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak Gertrude Bell, genel affın zamanının geldiğini veya yaklaştığını düşünmektedir.¹³⁷⁴ Ancak herkes onunla aynı fikirde değildir. Bağdat'taki İngiliz yetkililerden Sir Almera sınır dışı edilenlerin dönmesine muhalefet etmektedir.¹³⁷⁵ Gertrude Bell, bu karşı çıkmayı doğru bulmayarak şöyle der: “Hiçbir Arap Hükümeti'nin Britanya askeri yönetimine karşı girişilen bir isyandan dolayı

¹³⁷⁰ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 7 Şubat 1921.

¹³⁷¹ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 7 Şubat 1921.

¹³⁷² Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 13 Şubat 1921.

¹³⁷³ Dodge, *a.g.e.*, s. 19.

¹³⁷⁴ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 13 Şubat 1921.

¹³⁷⁵ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 13 Şubat 1921.

cezalandırmaya zorlamayı kabul etmeyeceğini anlamıyorlar.”¹³⁷⁶ İngiliz mandasına karşı çıkararak isyana katılanları sınır dışı etmişlerdir. Gertrude Bell, bu sınır dışı edilenlerin dönmesini istiyor ve karşı çıkanların durumu idrak edemediklerini İngilizlere karşı girişilen bir hareketin Araplar tarafından cezalandırılmasını istemek veya cezayı devam ettirmenin doğru olmadığına inanıyordu. Bu bağlamda, halkın nabzını iyi tutan ve bölge kültürüne dair bilgisinin eşliğinde olayları değerlendiren Gertrude Bell arkadaşlarından farklı görüşler taşımaktadır.

Irak Geçici Hükümeti’ne rağmen, bölgede taşlar yerine oturmamıştır. Halkın yönetici beklentileri İngilizlerden farklıydı. Anadolu’da Türklerin Milli Mücadele’ye devam etmeleri, Mezopotamya’ya bir Türk prensin yönetici olarak gelebileceği ihtimalini ve beklentisini doğurmuştur. Gertrude Bell, Irak Geçici Hükümeti üyelerinden Sasun Efendiyle yaptığı görüşmede, bu beklentinin onda da olduğunu fark etmiştir.¹³⁷⁷ Onun tespitine göre, Irak Kabinesindeki üyelerden dahi İngiliz mandası altına girmektense bir Türk Prensini yönetimine razı olanlar bulunmaktadır.¹³⁷⁸ Yeni yönetici beklentileri farklı kişiler üzerinde konuşulmasına neden olmaktadır. Neredeyse herkesin kafasında farklı bir lider vardır. Kimisi bir Türk Prensini, kimisi Şii bir Arap şeyhini, kimisi Basra Nakibi Seyid Talip’i, kimisi de Emir Faysal’ı istiyordu.

Gertrude Bell’in yerel halktan bir dostu olan Faik Bey, Mezopotamya konusunda İngilizlerin düştüğü hatayı ortaya koymuştur: “Bu ülkeyi kendi ülkenizi yönettiğiniz gibi yönetemezsiniz.”¹³⁷⁹ Çünkü bölgenin Britanya’dan oldukça farklı ekonomik, politik ve sosyo-kültürel yapısı olan bir bölgedir. Bu bağlamda, İngilizlerin Mezopotamya yönetiminde başarısızlığının nedenlerinden birine dikkat çekilmiştir. Britanya Hindistanı’nda elde ettiği tecrübeyle Mezopotamya’yı yönetmenin doğru olmadığını uygulamanın ilk zamanından itibaren anlamaya başlamışlardır.¹³⁸⁰ Çünkü Mezopotamya’yı doğrudan bir yönetim şekliyle yönetmenin ve Hindistan tecrübesini bu bölgeye monte etmenin doğru bir karar

¹³⁷⁶ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 13 Şubat 1921.

¹³⁷⁷ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 7 Şubat 1921.

¹³⁷⁸ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 7 Şubat 1921.

¹³⁷⁹ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 7 Şubat 1921.

¹³⁸⁰ Peter Sluglett, *Britain In Iraq Contriving King and Country*, I. B. Tauris & Co. Ltd, London, 2007, s. 17.

olmadığı 1920 Arap İsyanı'nda açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Britanya'nın kaybı çok fazla olmuştur. Farklı etnik ve dinlerin bir arada olduğu, bir devlet yöneticisine bağlı olmaktan ziyade kabilesinin yönetimine sadakatle bağlı toplulukların yaşadığı bir coğrafyayı eldeki bir şablona göre yönetmenin bedelini ağır ödemiştir. Bir başka ifadeyle Mezopotamya halkını, Britanya veya Hindistan halkını yönetir gibi yönetebileceğini düşünmek hatalı olmuştur. Gertrude Bell, bölgenin karakterini bildiğinden dolayı, "Arapların yönetimini istiyorum"¹³⁸¹ diyerek bölgeye uygun yönetim modelini önermiştir. Gertrude Bell, Mezopotamya için tek çözümü Arap bir kralın yani Emir Faysal'ın Mezopotamya Kralı olmasında görmektedir.¹³⁸²

3.5.6. 1921 Kahire Konferansı

Mezopotamya'da tam anlamıyla bir devlet yönetimi kurulamamış ve İngiltere aleyhine olumsuz gidişatı durdurabilecek bir devlet yöneticisi seçilememiştir. Irak İsyanı sonrasında kurulan Irak Geçici Hükümeti de bölgenin ve İngiltere'nin isteklerini karşılayabilecek güçte değildir. Bu nedenle, İngiliz İmparatorluğu işgal ettiği topraklar üzerinden istediği sonuçları elde edememiş ve bölgede yaşanan sıkıntıların etkisi İngiliz kamuoyunda da hissedilmeye başlanmıştır. Majesteleri Hükümeti'nin Ortadoğu'daki en etkili görevlilerinden biri olan Gertrude Bell, Mezopotamya'daki kötü gidişatın bir büyük toplantıyla ele alınabileceğini öğrenmiştir. Gertrude Bell, 13 Mart 1921 tarihinde babasına yazdığı mektubunda şöyle der: "Paris Konferansı, Türkiye'ye Mezopotamya'nın emirliğini teklif edebilir, eğer öyle olmazsa Sir Percy, kendisi, Winston, Allenby ve Samuel'in bulunacağı, Mart'ın ilk günlerinde yapılacak bir toplantıda bir karar alınması yönünde baskı yapılacağından oldukça emin."¹³⁸³ Buradan hareketle Mezopotamya Yüksek Komiseri Sir Percy Cox, Mezopotamya'ya bir Arap yöneticinin seçilmesinin zamanının geldiğini ve bu konuda kendisine de sorumluluğun düştüğünü bilmektedir. Gertrude Bell'de bu sorumluluğu paylaşmak istemektedir: "...Sir Percy beni de

¹³⁸¹ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 7 Şubat 1921.

¹³⁸² Gertrude Bell'den Annesine, Dicle gemisinde, 24 Şubat 1921.

¹³⁸³ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 13 Şubat 1921.

kendisiyle götürmek istiyor. Ona ne isterse yapacağımı söyledim.”¹³⁸⁴ Gertrude Bell, politik görevinin bilincindedir ve bölgedeki hassasiyetleri en iyi bilenlerden biri olarak çok yönlü düşünebilmektedir. Bağdat’ta bir “*oldubittiye*” (fait accompli) müsaade etmeyecek kadar ihtiyatlı olmaya çalışmaktadır. Kahire’ye toplantı için gittiklerinde, geride kalan yöneticilerin veya bölge liderlerinin herhangi bir olumsuz çalışma yapmaları ihtimalini dahi düşünmektedir. “...Onun (Cox) yokluğunda ülkeyi kendi başına bırakmaktan endişeliyim. Bu nedenle biri halkın fikrini değiştirebilecek bir şey yapabilme ihtimalinden dolayı burada kalsam bence daha iyi olacak.”¹³⁸⁵

Londra Hükümeti, Mezopotamya’ya odaklanmış ve yöneticisinin kim olacağına karar vermeye çalışmaktadır. Mezopotamya’da kurulması planlanan bir Arap krallığının yöneticisinin kim olacağı İngiliz çıkarları açısından hayati önemi taşımaktadır. Bu nedenle Majesteleri’nin Savaş Bakanlığı gizli bir memorandum (bildiri) yayınlamakta gecikmemiştir. Savaş Bakanlığı, Emir Faysal’ın Mezopotamya’nın ilk kralı olmasıyla ilgili öneriyi değerlendirmek üzere toplanmış ve 19 Şubat 1921’de “*Mezopotamya’nın Önerilen Kralı*” başlıklı bir memorandum yayınlamıştır. Bu memorandumda, Emir Faysal’ın Mezopotamya’nın Kralı olarak önerilmesinin artıları ve eksileri üç konu başlığı altında değerlendirilmektedir:

- Fransa’nın Faysal’a itirazının nedenleri
- Faysal’a bölgesel itirazlar
- Faysal’ın seçiminin avantajları¹³⁸⁶

Bu değerlendirmeden de anlaşılacağı üzere Londra Hükümeti Emir Faysal’ın adaylığına ciddi bir şekilde yaklaşmıştır. Emir Faysal’ın tercih edilmesi durumunda karşılaşılabilecek gerek müttefikleri Fransa’nın tepkisi gerekse Mezopotamya’daki muhtemel karşı çıkmaların değerlendirilmesi Londra Hükümeti açısından önemlidir. Zira gizli veya açık yürütülen politikalar çerçevesinde bazı konuları İngilizler ve Fransızlar birlikte olgunlaştırmışlardır. Özellikle Osmanlı topraklarının paylaşım haritasını ortaya koyan Sykes-Picot antlaşmasına göre çeşitli düzenlemeler yapılmış ve Fransa askeri gücüyle Suriye’ye el koymuştur. Ancak Mezopotamya’da Britanya kontrolü altında kurulacak bir yönetimin, İngiliz-Fransız ilişkilerine zarar

¹³⁸⁴ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 13 Şubat 1921.

¹³⁸⁵ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 13 Şubat 1921.

¹³⁸⁶ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 1, The National Archive.

vermemesine özen gösterilmekteydi. Kısacası Savaş Bakanlığının hazırlamış olduğu memorandum ile Britanya'nın Emir Faysal'ı Mezopotamya'ya yeni yönetici olarak getirmesi durumunda nelerle karşılaşılabilceğinin bir mütalaasının yapılarak rapor haline getirilmiş olduğu görülmektedir.

Memorandum'un birinci maddesinde Emir Faysal'a Fransa'nın itiraz etmesinin temel nedenleri üzerinde durulmuştur:

Bu anlaşmazlığın en temel nedeni Sykes-Picot anlaşmasının Hüseyin-MacMahon arasında gerçekleştirilen görüşmenin ruhuna aykırı olmasıydı. İkinci olarak, Mekke Şerifi Hüseyin, İngilizler ve müttefiklerinin savaşı kazanması halinde; Halep, Humus, Hama ve Şam bölgelerini bir çizgiyle batı sınırını, oradan Kızıldeniz boyunca Aden'i de içine alacak şekilde Hint Okyanusu'na kadar güney sınırını, İran sınırı ve Basra Körfezini dâhil ederek doğu sınırını, kuzeyde 37. Paraleli içine alan ve Mezopotamya konusunda kesin olarak ayrılmış bölgelerin de dâhil olduğu bir toprak parçasında bağımsız bir Arabistan kurulmasını kabul etmeye istekli olduğuna inandırıldı. O zaman Fransa'nın Halep, Humus, Hama ve Şam'ın kuzeyine doğru anakarayı genişletecek olan Mersin'den Beyrut'a kadar olan kısmıyla Suriye'nin sahil bölgesine ilgi duyduğunun altı çizilmişti.¹³⁸⁷

Memorandum'a göre; İngilizler ve Mekke Şerifi arasında Osmanlı Devleti'ne karşı işbirliği yapabilmek için verilen sözler ile aynı gayeye dayalı Anglo-Fransız işbirliği çerçevesinde verilen sözler birbiriyle kesişmiştir. Bir başka ifadeyle, eski Osmanlı toprakları Şerif Ailesi ve Fransızlar arasında paylaşım sorununa neden olmuştur. Bu paylaşım sorununda İngilizlerin anlaşmazlığın diğer taraflarına nazaran daha rahat konumda olduğu görülmektedir. Çünkü Fransızların ve Şerif Ailesinin istediği “*kesişim bölgesinde*” İngilizlerin herhangi bir iddiası yoktur. Bu bağlamda, paylaşım sorunu olan bölgede, müttefiki Fransa'ya ve Şerif Hüseyin'e zarar vermeden istediği gibi hareket etmekte serbesttir.¹³⁸⁸ Zira anlaşmazlık bölgesi Sykes-Picot Antlaşması'na göre Fransızlara bırakılan A bölgesinin sınırları içerisinde yer almaktadır.

Emir Faysal'ın, Fransızlara bırakılan A bölgesi tanımı içinde yer alan Suriye'den çıkarılması, Fransızların kaygısını sonlandırmıyordu. Zira Emir Faysal'ın kısa süreliğine de olsa Suriye'nin yöneticiliğini yapmış olması ve Arap kabileleri arasında dikkate değer bir nüfuzunun bulunması, Fransızların onu “*potansiyel bir*

¹³⁸⁷ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 1.

¹³⁸⁸ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 1.

düşman” olarak görmesine neden olmuştur.¹³⁸⁹ Buradan hareketle, Emir Faysal Fransızlarda bir tehdit algısı yaratmıştır.

Fransa’da büyük bir nüfuzu ve desteği bulunan General Gouraud, Emir Faysal’ın Britanya tarafından kullanılabilceği ihtimali karşısında açıkça telaşlanmışır.¹³⁹⁰ General Gouraud, Emir Faysal’ın kişiliğini beğenmiyor ve onu güvenilmez buluyordu.¹³⁹¹ Bu bağlamda, önemli bir Fransız devlet adamının Emir Faysal ile ilgili olumsuz bir intibainın olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Emir Faysal’ın Suriye’deki konumu bozulmuştur. Emir Faysal, Fransızlar tarafından verilen ultiatoma sadık kalmasına rağmen, Suriye’de istenmediği açıkça ifade edilmiştir.¹³⁹² İngilizler bu işe çok şaşırılmışır çünkü Fransızların Emir Faysal’ı ellerinde bir kukla olarak tutacaklarını düşünmekteydiler.¹³⁹³

Britanya Savaş Bakanlığı tarafından Emir Faysal’ın adaylığı değerlendirilirken, Suriye’deki Fransa karşıtlarının Faysal’ın adaylığını Britanya ve Fransa arasındaki bir fikir ayrılığı olarak değerlendirebileceği ve daha ileriye gitmelerini cesaretlendirebileceği hesap edilmektedir.¹³⁹⁴ Ancak İngilizler, diplomatik bir manevrayla, Emir Faysal’ın Suriye’deki gücünü meselenin çözümü için kullanmak istemiştir. Emir Faysal’ın Mezopotamya Kralı olmasına Fransızların itiraz etmesi halinde, Suriye’deki yerel kabilelerin sakinleştirilmesi için Emir Faysal’ın yardımının sağlanabileceği önerilecekti.¹³⁹⁵ Bu bağlamda, İngilizlerin kendi çıkarlarını ön planda tutarak meseleyi diplomatik bir şekilde çözüme yeteneği devreye sokulmuştur. Emir Faysal’ın vereceği garantiyle Fransız dostlarının rahatlatılması ve Fransa ilişkilerini sorunsuz devam ettirilmesi planlanmıştır. Ayrıca bölgenin geleceği de bu şekilde teminat altına alınmış olacaktır. Zira İngilizler “Mezopotamya’nın Kralı olarak halinden memnun bir Faysal’ın tüm Arabistan’ı

¹³⁸⁹ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 2.

¹³⁹⁰ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 2.

¹³⁹¹ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 2.

¹³⁹² Fraser, *a.g.e.*, s. 219.

¹³⁹³ James Barr, *A Line in the Sand The Anglo-French Struggle For the Middle East 1914-1948*, W. W. Norton & Company, Inc., New York, 2012, s. 94.

¹³⁹⁴ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 2.

¹³⁹⁵ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 2.

baştan aşağı kıskırtan hoşnutsuz bir Faysal'a nazaran Fransa için muhtemelen daha az tehlikeli"¹³⁹⁶ olacağına inanmaktadır.

Emir Faysal'ın liderliğinin bölgede çoğunlukla onaylanması bölgenin istikrarının devamı açısından önemliydi. Aksi takdirde tartışmalı ve kaotik bir ortamın oluşmasının kaçınılmaz olacağından dolayı İngilizlerin bölge hâkimiyeti zora girebilecektir. Bu nedenle, bölgedeki önemli aşiret liderlerinin de onayının alınması istikrarlı bir düzenin kurulmasında zaruri görünmekteydi. Bölgenin en önemli liderlerinden birisi Necd bölgesinden İbni Suud idi. Ancak Hicaz ve Necd bölgeleri arasındaki sınır meselesi yüzünden Mekke Şerifi Hüseyin ve İbni Suud arasında uzun süredir bir anlaşmazlık bulunmaktadır. İbni Suud her an saldırabilirdi ancak Britanya'nın bölgeyle ilgili politikası uygulanırken kendisine bir fırsat verileceğini ümit ettiğinden dolayı saldırmıyor ve bekliyordu.¹³⁹⁷ Bu nedenle Irak yönetimine Şerif Ailesi'nden birinin getirilmesi İbni Suud'un hoşuna gitmeyeceği İngilizler tarafından net bir şekilde bilinmektedir.¹³⁹⁸ Ayrıca İbni Suud'a İngilizler tarafından para yardımı yapılıyor olmasına rağmen bu yardımın onun saldırısını engellemeye yeterli miktarda olmadığı da dikkate alınan konulardan biridir.¹³⁹⁹ Anlatılanlar düzleminde, Necd bölgesi halkının ve güçlü liderleri İbni Suud'un Emir Faysal'ın adaylığını kabul etmeyeceği İngilizler tarafından hesap edilmektedir.

Asir bölgesinin lideri olan İdrisiler ile Emir Hüseyin arasındaki ilişkilerin iyi olmaması İdrisilerin Emir Faysal'ın Krallığını onaylamayacağını düşündürmekteydi. Zira İdrisilerin, Şerif Ailesi'nin güçlenmesinden yana bir politikaya destek vermeyerek İbni Suud ile birleşme ve Şerif Hüseyin'e saldırma ihtimali bulunmaktaydı.¹⁴⁰⁰

Arabistan'ın önemli kabilelerinden bir diğeri Yemen İmam'ıydı. İmam ile İdrisi'nin arasının açık olmasından dolayı, Emir Hüseyin'le uzlaşma yoluna

¹³⁹⁶ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 2.

¹³⁹⁷ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 2.

¹³⁹⁸ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 2.

¹³⁹⁹ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 2.

¹⁴⁰⁰ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 2.

gidebileceği düşünülmektedir.¹⁴⁰¹ Bu bağlamda İbni Suud'un Şerif Hüseyin'e saldırması durumunda İmam'ın İdrisi'yi dengelemesi söz konusu olabilirdi.¹⁴⁰²

Bölgenin ileri gelen Arab liderlerinden birisi de Şammarların lideri İbni Reşid idi. Gertrude Bell, 1913'de Hail'e yaptığı meşhur seyahatinde Şammarların bölgesine girmiş ve İbni Reşid'in ailesiyle tanışmıştır. İbni Reşid ile İbni Suud arasındaki düşmanlık devam etmekteydi, buna karşılık, İbni Reşid Şerif Hüseyin'le iyi ilişkiler içerisindeydi.¹⁴⁰³

Memorandumdan anlaşılacağı gibi bölgedeki büyük kabileler arasında devam eden bir huzursuzluk ve düşmanlık söz konusudur. Kabilelerin her an birbirlerine saldırma potansiyeli bulunmaktadır. Böyle bir ortamda Emir Faysal'ın yöneticiliği düşmanları olan yerel kabileler tarafından onaylanmayacaktır. Emir Faysal'ın Mezopotamya yönetiminin başına gelmesinin Şeriflerin gücünü arttıracaklarını düşünülmelerinden dolayı diğer yerel kabilelerin bu duruma müdahale etme olasılıkları bulunmaktadır. Zira sınırlarının hemen yanbaşında düşmanlarının yönetiminde bir devlet kurulması, İbni Suud ve işbirliği yaptığı bazı kabilelere düşmanlarının güçlenmiş olduğu ve kuşatılmışlık hissi vereceğinden dolayı Emir Faysal'ın Irak liderliğini olumlu karşılamayacaktır.

İngiliz Savaş Bakanlığının hazırladığı memorandumda Emir Faysal'ın Mezopotamya'ya kral seçilebilmesinin önündeki muhtemel engeller sıralanmıştır. Ancak aynı memorandumda Britanya açısından Emir Faysal'ın yönetici olarak tercih edilmesinde olumlu sayılabilecek özelliklerinin de olduğu anlaşılmaktadır. Öncelikle Emir Faysal, her zaman Britanya'nın yanında yer almış sadık bir kişi olarak kabul edilmektedir.¹⁴⁰⁴ Şerif Hüseyin ve oğulları savaşın başından beri İngilizlere sadık kalmış ve her zaman ellerinden gelen desteği vermişlerdir.¹⁴⁰⁵ Ancak İngilizlere verilen büyük desteğe rağmen Şeriflere verilen sözler tutulmamıştır. Bu nedenle, Emir Faysal'ın Irak'a yönetici yapılması İngilizlerin bu yanlış imajının değiştirilmesi için bir fırsat olabilecektir.¹⁴⁰⁶ Çünkü Savaş Bakanlığında şöyle düşünülmektedir:

¹⁴⁰¹ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 2.

¹⁴⁰² CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 2.

¹⁴⁰³ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 3.

¹⁴⁰⁴ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 3.

¹⁴⁰⁵ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 3.

¹⁴⁰⁶ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 3.

“Majestelerinin Hükümeti İslam dünyasında elde ettiği nüfuz, büyük oranda sözünü tutması ve adil davranmasının itibarıyla sürdürülmektedir. Faysal’ın atanması İngilizlerin bu itibarını arttıracaktır.”¹⁴⁰⁷ İngilizlerin Müslüman toplumuyla irtibatı sadece Mezopotamya’da değildir. Hindistan ve Mısır’da da Müslüman nüfusunu yönetmektedir. Dolayısıyla Bakanlık, Mezopotamya’daki bir uygulamasının diğer yönetim bölgelerine de yansıtacağına farkındadır.

Bölgenin karışık bir demografik yapısının olması ortak bir aday üzerinde birleşmeyi zorlaştırmaktadır. Mezopotamya’da Şiiilerin Sünnilere göre sayıca fazlalığı bulunmaktadır. Bu nedenle Sünni bir liderin Irak Tahtı’na seçilmesi, büyük bir muhalefetle karşılaşma ihtimalinden dolayı kolay görünmemektedir. Ancak Mezopotamya halkının dini hassasiyetlerinden dolayı Emir Faysal’ı yöneticileri olarak kabul edeceği hesap edilmektedir.¹⁴⁰⁸ Çünkü Hz. Muhammed’in soyundan geldiği için Emir Faysal’ın liderliği bölgenin tüm Müslümanları tarafından kabul edilirdi.¹⁴⁰⁹

İngilizlerle olan iyi ilişkileri Faysal’ın adaylığını kuvvetlendirmektedir. İngilizler doğal olarak kendilerine bağlı, yönlendirebilecekleri ve anlaşabilecekleri birini adayları olarak görmek istemektedirler. Bu açıdan Emir Faysal İngilizler için uygun bir adaydır.

Faysal, Majestelerinin Hükümeti’nden beklentileri konusunda hayal kırıklığına uğramış olsa da, hala diğer güçlerden daha ziyade İngilizlere bağlı. Ayrıca Britanya’nın yönetim metotlarını tecrübe etmiş ve diğer Araplardan çok daha fazla Majestelerinin Hükümeti’yle bağlı bir şekilde Mezopotamya’yı yönetebilir. İngilizlerle iyi anlaşılıyor ve onunla ilgilenmek bu nedenle diğerlerinden daha kolay olacaktır.¹⁴¹⁰

İngilizler için tecrübe edilmiş biriyle yola devam etmek, hiç tecrübe edilmemiş birine kıyasla daha az riskli görülmektedir. Emir Faysal’ı zor şartlar altında tanıma fırsatları olmuştur. Zira Emir Faysal Osmanlı Devleti’ne karşı başlatılan mücadelede İngilizlerin yanında yer almıştır. Kabilesini ve bölgede kendine destek veren Arapları organize etmiştir. Dolayısıyla İngilizlerin Osmanlı topraklarını ele geçirmelerine büyük katkı sağlamıştır. Buna karşılık, Suriye’den

¹⁴⁰⁷ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 3.

¹⁴⁰⁸ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 3.

¹⁴⁰⁹ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 3.

¹⁴¹⁰ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 3.

çıkarılmasına göz yummuş olan İngilizler, müttefikleri Fransızlara daha sadık davranmış ve Emir Faysal'ı yalnız bırakmışlardır. T. G. Fraser'e göre; "Britanya makul bir hesaba dayanarak kaybını azaltmaya ve Faysal'a verdiği desteği çekmeye karar verdi."¹⁴¹¹ Tek başına Fransız gücüne karşı koyamayacağının farkında olan Emir Faysal, Suriye'yi terk etmek zorunda kalmıştır.

İngilizler, Emir Faysal'ın Bolşevizm'e düşmanlığını aday göstermelerinin en önemli nedenlerden birisi olarak kabul etmektedir. İngilizler, Mezopotamya'ya komşu olan ülkelerin yavaş yavaş Bolşevizm'den etkilendiğini düşünmektedir.¹⁴¹² "Eğer Faysal Irak Kralı yapılırsa ve yerleşik bir hükümet kurulursa, ülke İslami komşularına bir örnek ve Bolşevizm'e karşı da potansiyel bir engel olabilir."¹⁴¹³ İngilizler, adaylarının Rusların ideolojilerinden uzak olmasını istemektedir. Öte yandan Mezopotamya'yı bölgede etkinlik kurma potansiyeli olan bir ideolojiye teslim etmek istemiyorlardı. Bunların yanı sıra Emir Faysal ile kurulacak Irak Devleti'ni iyi bir yönetim modeli olarak göstererek, çevre ülkeleri üzerinde etki uyandırmayı istiyorlardı.

İngilizler, Emir Faysal'ın kardeşi Abdullah'ın Mustafa Kemal Paşa'nın kontrolü altında olmasa da onunla görüşüklerinden emindiler ve Şerif Hüseyin'in ise ne kadar bu işin içinde olduğunu bilmiyorlardı.¹⁴¹⁴ Bu nedenle, İngilizler Emir Faysal'ı bu mevcut ve gelişmesi muhtemel ilişkinin engellenmesi için Mezopotamya'nın kralı yapmak istiyorlardı. Dolayısıyla Emir Faysal'ın seçilmesinin Şerif Hüseyin'in İngilizlere karşı hareket etmekten alıkoyacağını ve bu sayede Fransızların itirazlarından vazgeçmeleri konusunda ikna etmeye yönelik daha ileri adımlar atabileceklerini hesaplıyorlardı.¹⁴¹⁵ İngilizler, Emir Faysal'ın Mezopotamya'nın yönetimine getirilmesini Türkiye'nin bölgedeki nüfuzuna karşı bir tedbir olarak düşünmektedirler. Böylece Mustafa Kemal'in Şerif Ailesi üzerindeki etkisini kırmak istiyorlardı.

¹⁴¹¹ Fraser, *a.g.e.*, s. 202.

¹⁴¹² CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 3.

¹⁴¹³ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 3.

¹⁴¹⁴ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 3.

¹⁴¹⁵ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 3.

Emir Faysal'ın Irak Devleti'nin liderliğine getirilmesi bölgenin büyük Arap şefleri İbni Suud ve İdrisi üzerinde olumlu bir algı operasyonu olabilecektir. Çünkü bu iki önemli lider, Britanya'nın bölgesel kazanımlarını Şerif Hüseyin'in desteğiyle elde etmiş olmasına rağmen, Şerif Ailesinin bu işten kazançlı çıkmadıklarını ve üstelik Suriye'de yüzüstü bırakıldıklarını düşünüyorlardı.¹⁴¹⁶ Emir Faysal'ın atanması bölge liderlerinin bu düşüncesini değiştirebilirdi. Böylece Majestelerinin Hükümeti'nin istediği bir şeyi yapan birinin bu hizmetinin sonucunda hakettiği ödülü alacağına dair bir algı oluşturulabilecektir.¹⁴¹⁷ Bu bağlamda, Britanya yöneticileri Emir Faysal üzerinden bölgedeki etkinliğini ve kendisine olan güveni kuvvetlendirmeye çalışıyordu.

Britanya Savaş Bakanlığı hazırladıkları memorandumla Emir Faysal'ın Mezopotamya'nın kralı yapılmak istenmesinin gerekçelerini ortaya koymuş, karşılaşılabilecek güçlükleri ve tedbirleri izah etmiş ve politik analizlerini yaptıktan sonra bir sonuca ulaşmıştır. “Sonuç olarak, Faysal'ın Irak'a atanmasının ciddi dezavantajlarının ve Fransızların itirazlarının olmasına rağmen, Genel Kurmay avantajlarının dezavantajlarına oranla daha ağır bastığını ve Mezopotamya'nın kralı olarak Faysal'ın tahta çıkması halinde kazançlı sonuçlar ortaya çıkaracağı görüşündedir.”¹⁴¹⁸ Bu bağlamda, Majestelerinin Hükümeti'nin Savaş Bakanlığı, Emir Faysal'ı Irak'ın yeni yöneticisi olarak görmek istemektedir. Bakanlık, Faysal'ın Irak yöneticiliğinin Britanya İmparatorluğu'nun birçok açıdan faydasına olacağına inanmaktadır. Dolayısıyla Londra Hükümeti tarafından atılması gereken adım, bölgenin geleceğine dair yapılması gerekenlerin daha geniş bir zeminde tartışılmasını sağlamak olmuştur. Etraflı bir tartışma için Kahire'de toplanılmasına karar verilmiştir.

Sömürgeler Bakanı Winston Churchill'in daveti üzerine Bağdat heyeti, 22 Mart 1921'de Kahire Konferansı'na katılmak üzere yola çıkmıştır.¹⁴¹⁹ Heyette Mezopotamya'nın İngiliz yöneticilerinin yanı sıra Geçici Bağdat Hükümeti'nin bakanları da vardır. Mezopotamya hakkında geniş bir görüşü ve uzmanlığı olan

¹⁴¹⁶ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 3.

¹⁴¹⁷ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 3.

¹⁴¹⁸ CAB/24/120, 19 Şubat 1921, *The Proposed Kingdom of Mesopotamia*, s. 4.

¹⁴¹⁹ *Gertrude Bell'den Annesine*, Dicle gemisinde, 24 Şubat 1921.

heyette Yüksek Komiser Sir Percy Cox, Doğu Sekreteri Gertrude Bell, Bayındırlık Hizmetleri Bakanı Danışmanı General Atkinson, Savunma Bakanı Cafer Paşa ve danışmanı Binbaşı Eadie, Maliye Bakanı Sasun Efendi ve danışmanı Binbaşı Slater ve Sir Percy Cox'un yaveri (aide-de-camp) Yüzbaşı Woods bulunmaktadır.¹⁴²⁰ Bağdat heyeti, Basra'ya ulaştığında onlara İran'dan General Ironside, Yarbay Frith, Yarbay Burnett katılmıştır.¹⁴²¹

Gertrude Bell, Kahire'deki ilk günüyle ilgili izlenimlerini aktarmıştır. Eski arkadaşı T.E. Lawrence'ın Mezopotamya heyetini istasyonda karşılamaya geldiğinde, onu gördüğüne çok memnun olduğunu söylemektedir.¹⁴²² Aynı gün Sir Percy Cox ve Winston Churchill özel bir görüşme yaptığını ve kendisinin de General Clayton'la akşam yemeği yediğini yazmaktadır.¹⁴²³ Ayrıca Bağdat'ta bir süreliğine emrinde çalıştığı ve çok iyi anlaşılamadığı A. T. Wilson'ın Anglo-Persian Petrol Şirketi'nin yönetim direktörü olarak Kahire'de bulunduğunu bildirmektedir.¹⁴²⁴ Mektubundan anlaşıldığı kadarıyla Gertrude Bell'in, A.T. Wilson hakkındaki görüşünde bir değişiklik olmamış ve hala ondan hoşlanmamaktadır. Gertrude' un geniş çevresi Kahire'de de kendini hissettirmektedir. Fransızların sınır dışı ettiği Suriyelilerin başında olan Dr. Abdurrahman Şahbandar, Gertrude Bell'in eski bir dostudur ve onu görmeye gelmiştir.¹⁴²⁵

1921 Kahire Konferansı'nda bölge uzmanları tarafından Ortadoğu'nun yeni "Yol Haritası" çizilmiştir. Londra Hükümeti yetkilendirdiği bir bakanla Ortadoğu'daki hâkimiyet alanı içerisinde ülke çıkarlarının en iyi şekilde belirlemesinin yollarını aramıştır.¹⁴²⁶ Bu nedenle bölgeyi çok iyi bilen İngiliz askeri ve sivil uzmanları bir araya getirilerek görüşlerine başvurulmuş ve çözüm önerileri ele alınmıştır. İngiliz yetkililerinin böyle bir konferansı düzenlemeye iten başlıca nedenin ekonomik kaygılar olduğu görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan büyük mali yükün getirdiği sıkıntılara Ortadoğu'da özellikle

¹⁴²⁰ Gertrude Bell'den Annesine, Dicle gemisinde, 24 Şubat 1921.

¹⁴²¹ Gertrude Bell'den Annesine, Dicle gemisinde, 24 Şubat 1921.

¹⁴²² Gertrude Bell'den Annesine, Kahire, 12 Mart 1921.

¹⁴²³ Gertrude Bell'den Annesine, 12 Mart 1921.

¹⁴²⁴ Gertrude Bell'den Annesine, 12 Mart 1921.

¹⁴²⁵ Gertrude Bell'den Annesine, 12 Mart 1921.

¹⁴²⁶ CAB/24/122, Report On Middle East Conference Held In Cairo and Jerusalem March 12 To April 30 1921, s. 1.

Mezopotamya'nın artan mali yükünün eklenmesi, İngiliz yönetici elitlerini bir an önce bölgeyle ilgili acil ve önleyici tedbirler almaya sevk etmiştir. İngiliz Hükümeti'nin bölgede çözüm aramaya yönelik hareketlerinin hızlanmasında İngiliz vergi mükelleflerinin ve kamuoyunun baskısı da etkili olmuştur.¹⁴²⁷ Britanya halkının paralarının boşa harcandığı ve harcamaların yüksek olduğuna dair işlenen tema, Parlamento tartışmalarının da ana malzemesi haline gelmiştir.¹⁴²⁸ Çünkü Mezopotamya yönetiminin Britanya hazinesine getirdiği mali yük kaygı vericidir.¹⁴²⁹ Dolayısıyla yeni Sömürge Bakanı Churchill'in imparatorluk ekonomisini düzeltecek ve Britanya halkını ikna edecek etkili bir hamle yapmasını gerektirmiştir. William R. Polk, "göründüğü kadarıyla sadece Irak için değil, İngiliz yönetimindeki bütün bölge için belirli bir kalıcı düzenlemeye gerek vardı"¹⁴³⁰ diyerek Kahire Konferansı'nın kapsamının genişliğine işaret etmektedir.

Ortadoğu'nun karmaşık sorunlarının incelendiği ve tartışıldığı toplantı on dokuz gün sürmüştür.¹⁴³¹ Ortadoğu'da savaş öncesi yapılan bazı hesapların ve anlaşmaların hayata geçirilememiş olması konunun ivedilik kazanmasında başka bir faktör olarak değerlendirilebilir. Bölgenin karmaşık yapısı, hesaplamaların "*çok bilinmeyenli denklemler*" kurularak çözülmesini gerektirmektedir. Bir başka ifadeyle bölgenin demografik yapısı, farklı din ve mezheplere mensup kişilerin bir arada yaşaması, bölgenin sosyo-kültürel yapısı, coğrafi zorluklar, önceden verilmiş sözler, gizli ve açık anlaşmalar ve düğümlemiş çıkar ilişkileri hesaba katıldığında problemin çözümünde birçok işlemin yapılması gerektiği ve sonuca gitmenin zorluğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Winston Churchill, Ortadoğu'da var olan sorunların çözümüne ve ekonomiyi düzeltebilecek gerekli tedbirlerin bir an önce alınmasına yönelik bir adım atılması için Kabineye, Sömürge Bakanlığına devredilmiş olan bölgedeki sivil ve askeri

¹⁴²⁷ Foster, *a.g.e.*, s. 94.

¹⁴²⁸ Foster, *a.g.e.*, s. 94.

¹⁴²⁹ 1919-1920 yıllarında Mezopotamya'nın Britanya'daki vergi mükelleflerine yaklaşık maliyetinin yetmiş ila seksen milyon pound arasında olduğu hesap edilmektedir. Bunun yanı sıra sadece bölgede ortaya çıkan 1920 Arap İsyanının maliyeti yaklaşık 20 milyon pound olmuştur. Foster, *a.g.e.*, s. 94.

¹⁴³⁰ William R. Polk, *Irak'ı Anlamak*, Çev: Nurettin Elhüseyni, NTV, 2. Baskı, İstanbul, 2007, s. 88.

¹⁴³¹ CAB/24/122, *Report On Middle East Conference Held In Cairo and Jerusalem March 12 To April 30 1921*, s. 10.

memurlarla uygun bir yerde toplantı yapılmasını önermiştir.¹⁴³² Bu önerinin kabulü neticesinde Kahire Konferansı toplanmıştır. Churchill'in başkanlığında toplanan “Kahire Konferansı'nın amacı, Ortadoğu'nun askeri ve politik geleceği hakkında karar vermek ve ayrıca Irak'ı işgal eden İngilizlerin artan masraflarını minimize etmektir.”¹⁴³³ Böylece Majestelerinin Hükümeti Kahire Konferansı'ndan çıkan kararlar aracılığıyla bölgedeki mevcut hâkimiyetini ve çıkarlarını sürdürülebilir hale getirmek istemiştir.

Churchill, tertip ettiği toplantının nasıl yürütüleceği ve katılımcılarıyla ilgili kısa bir bilgi notunu telgrafla Londra'ya bildirmiştir:

Mezopotamya'daki harcamaların azaltılması hakkındaki tartışmalar için resmi politik ve askeri komiteler tarafından takip edilecek toplantılar hakkında kısa bir giriş yapıldı. Politik Komite benim başkanlığında gerekli olan Arap bakanlar ve Ortadoğu Departmanı'nın memurlarıyla Cox ve personelinden oluşuyor. Askeri Komiteye General Congreve'in başkanlığında Haldane ve personeli, Ironside, Trenchard ve onun personeli Redcliff ve Crosland. Her iki komitede tavsiyeleri koordine edebilmek için bir araya gelecekler. Sir Herbert Samuel on altısında gelecek ve Mezopotamya Komitesi detayları çalışırken umarım ben onları bırakıp Trans Ürdün ve Filistin'i tartışmak için serbest kalırım. Ayrıca Konferansta Aden, Somali ve Basra Körfezi'nin Arap kıyıları da dikkate alınacak.¹⁴³⁴

Churchill'in telgraf mesajı toplantının genel bir yapısal görüntüsünü ve nasıl yürütüleceğini ortaya koymaktadır. Buna göre, tartışma konuları iki kategori halinde ele alınacaktır. Politik ve Askeri komiteler halinde ayrılacak gruplar uzmanlıklarına göre bölgenin politik ve askeri konuları hakkında tavsiyelerini sunacaklardır. Bazen iki komite bir araya gelerek konuları birlikte tartışacak ve tavsiyeleri beraber ele alacaklardır. Tartışmanın coğrafi sınırlarının Fransız bölgesi ve Mısır hariç genel olarak tüm Ortadoğu olduğu görülmektedir. Bir başka ifadeyle, Birinci Dünya Savaşı sonrası Osmanlı İmparatorluğu'ndan işgal edilmiş toprakların tartışmaya açıldığı görülmektedir. Filistin bölgesi Kahire Konferansı'na dâhil edilmekle birlikte daha küçük bir grup tarafından çözümlenmeye çalışılmaktadır. Filistin Yüksek Komiseri Herbert Samuel ve Churchill oradaki son gelişmeleri de dikkate alarak, tartışmayı

¹⁴³² CAB/24/122, *Report On Middle East Conference Held In Cairo and Jerusalem March 12 To April 30 1921*, s. 1.

¹⁴³³ Hunt, *a.g.e.*, s. 64

¹⁴³⁴ CAB/24/121, *Telegram from Mr. Churchill to the Cabinet, Mr. Churchill's Mission*, 15 Mart 1921/The National Archive.

yerinde yapmak istemişlerdir. Çünkü Filistin bölgesi yüksek hassasiyet taşımaktadır. Savaş esnasında uluslararası bir denetlemeye bırakılacağına dair İngiliz-Fransız anlaşması bulunmaktadır. Ancak İngilizlerin Filistin'e verdiği önem bu anlaşmanın uygulanabilirliğini zorlamış ve Britanya yönetiminde kalmasını sağlamıştır.

Kahire Konferansı görüşmelerinde, Ortadoğu'nun politik, ekonomik ve askeri birçok önemli konusu arasından dört tanesi hepsinden daha fazla öne çıkmıştır. Kahire Konferansı'nın üzerinde en çok odaklandığı dört konu şunlardır:

- Yeni Irak'ın kim tarafından yönetileceği
- Ortadoğu'da Britanya askerinin sayısının azaltılması
- Irak'ın kuzeyinde yaşayan Kürtlerin geleceği
- Irak'a yapılan ekonomik yardımların azaltılması¹⁴³⁵

Kahire Konferansı'nda üzerinde önemle durulan konuların başında Mezopotamya'yı yönetecek kişiye karar vermek bulunmaktadır. Çünkü Osmanlı yönetiminden koparılmış Ortadoğu toprakları üzerinde yeni bir yönetim şekli ve yönetici adayını belirlemek elzemdir. Bu nedenle, Britanya Hükümeti Ortadoğu'daki nüfuzunu muhafaza edebilmek için İngiliz yanlısı monarşiler inşa etmek ve bu monarşilerin yöneticilerini de kendilerine minnettarlık duyacak ve sadık kalacak Araplardan seçmek istemiştir.¹⁴³⁶ Bu niteliklerde yöneticilerin bulunması ve göreve getirilmesi pek çok açıdan önemli olmuştur. Çünkü 1920'de ortaya çıkan Irak İsyanı, İngiliz otoritesi üzerinde oldukça etkili olmuştur. Bu nedenle İngilizler, Irak'ta yerel yönetimi oluştururken yerel aktörleri dikkate alması ve bütün dengeleri gözetmesi gerekmektedir.¹⁴³⁷ Ayrıca ülke çıkarına ve yönetebilmesine en uygun olarak monarşi yönetimi uygun görülmüştür. Phebe Marr'a göre; Britanya İmparatorluğu merkezi hükümeti olgunlaştırmak, Irak'ın birliğini sembolize etmek, ordu ve bürokrasiyi uyum içinde tutmak, Irak'ta bir parlamento ihtiyacını karşılayabilen Batı tarzı bir anayasa oluşturmak ve ülkeyi yönetmek için monarşiyi yerleştirmiştir.¹⁴³⁸ Mezopotamya'da oluşturulacak uyumlu bir düzen ve seçilecek bir yönetici İngiliz politikasının bölgede daha etkili bir şekilde uygulanmasına yardım edeceği

¹⁴³⁵ CAB/24/122, *Report On Middle East Conference Held In Cairo and Jerusalem March 12 To April 30 1921*, s. 1.

¹⁴³⁶ Hunt, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁴³⁷ Selçuk Duman, *II. Meşrutiyet'ten İngiliz Mandaterliğine*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010, s. 161.

¹⁴³⁸ Marr, *a.g.e.*, s. 21.

düşünülmektedir. Böylece San Remo Konferansı'nda karara bağlanan “*manda*” yönetiminin bölgeye uygulanması ve imparatorluk ekonomisinin yükünün azaltılması Churchill'in Kahire'de ele alacağı programın yardımıyla rayına oturtulabilecektir.

Kahire Konferansı'nda “*bereketli topraklar*” üzerinde kurulan Irak monarşisinin kral adayları üzerinde görüşülmüştür. Britanya Hükümeti konuyu daha önce Londra'da Savaş Bakanlığının hazırladığı memorandum vasıtasıyla incelemiş ve Emir Faysal'ın adaylığının Fransızların ve Irak'taki yerel önderlerin itirazlarına rağmen avantajlı yanları olduğu kanaatine ulaşmıştır. Bu kanaate ulaşılmasında Suriye'de Emir Faysal'ı desteklememiş olmanın verdiği bir nevi suçluluk duygusu da etkili olmuştur. Kleiman'a göre “Faysal'ın ihtiyaç duyduğu zamanda İngilizlerin sessizliğine rağmen, ona karşı devam eden bir sorumluluk duygusu vardı.”¹⁴³⁹

Sir Percy Cox, henüz Kahire Konferansı'na katılmadan önce kafasında adayını netleştirmiştir. Britanya Hükümeti ile aday konusunda aynı çizgide hareket etmekteydi.¹⁴⁴⁰ Cox, Irak'ın yönetici meselesinin uzamasının hem Britanya hem de Irak açısından kötü sonuçlar doğuracağını bilmektedir.¹⁴⁴¹ Ayrıca Cox, bölge halkını çok iyi tanıyan biri olarak, Emir Faysal'ın yöneticiliği konusunda Irak halkının ne düşüneceğini de tahmin etmektedir. İngilizlerin Emir Faysal'ı tercih ettiğini bildikleri için sıkıntı çıkarmayacaklarını ve İngilizlerin adayı olan birini destekleyeceklerini düşünmektedir.¹⁴⁴² Yani Britanya İmparatorluğu'yla karşı karşıya kalmak istemeyen Arap kabile reisleri adaylarını desteklemek zorunda kalacaklardır.

Sir Percy Cox, Mezopotamya'da öne çıkan adayların hepsini Kahire Konferansı esnasında dile getirmiştir.¹⁴⁴³ Ancak bu adayların hiç biri Şerif Ailesi kadar ağırlığa sahip değildir. Kahire'de bölge uzmanı olan kırk kişilik uzman heyeti, Emir Faysal konusunda tam bir konsensüse varmıştır. Churchill, Başbakan Lloyd George'a gönderdiği telgraf mesajında, toplantıdaki tüm otoritelerin oybirliğiyle

¹⁴³⁹ Aaron S. Kleiman, *Foundations of British Policy in the Arab World: The Cairo Conference of 1921*, The Johns Hopkins Press, London, 1970, s. 52.

¹⁴⁴⁰ Graves, *a.g.e.*, s. 279.

¹⁴⁴¹ Graves, *a.g.e.*, s. 281.

¹⁴⁴² Graves, *a.g.e.*, s. 281.

¹⁴⁴³ Graves, *a.g.e.*, s. 281.

Faysal'ın “*en iyi ve en ucuz çözüm*” olduğu sonucuna ulaştıklarını bildirmektedir.¹⁴⁴⁴ Bir başka ifadeyle, Gertrude Bell ve Lawrence'ın etkili çalışmalarının da yardımıyla Winston Churchill, Emir Faysal'ın Britanya'nın çıkarlarına en uygun çözüm olduğuna ikna olmuş ve bunu Londra'ya açıkça bildirmiştir.¹⁴⁴⁵

Emir Faysal tercihinde onun Britanya'ya sadakati çok önemli olmuştur. İngilizlerle beraber Osmanlılara karşı savaşmış ve Şam'dan çıkarıldığında da İngilizleri karşısına almamıştır.¹⁴⁴⁶ Çünkü savaş boyunca Arapların seferberliğinin zorluğunu ve Britanya'nın maddi yardımının başarı için hayati derecede değerli olduğunu öğrenmiştir.¹⁴⁴⁷ Ayrıca Şam'dan kovulmasından dostluğun emperyal çıkarlar söz konusu olduğunda geçerliliğinin olmadığını da açıkça öğrenmiştir.¹⁴⁴⁸ Charles Tripp, bu tecrübelerin Emir Faysal'ı kendi limitlerinin farkında olan gerçek ve zeki bir politikacı haline getirmiş olduğuna inanmaktadır.¹⁴⁴⁹

Winston Churchill, 14 Mart 1921 tarihli telgrafiyle Kahire Konferansı'nın gidişatı hakkında bilgi verirken, İngiltere Başbakanı'ndan üç konuya da açıklık getirmesini istemiştir.¹⁴⁵⁰ Birincisi Faysal'ın Mezopotamya'nın kralı olması yönünde aldıkları ortak kararın gereğinin yapılabilmesi için Başbakan Lloyd George ve Lord Curzon'un Fransızlarla konuşup konuşmadığını bilmek ister. Çünkü Churchill, buldukları “*formülü*” erken açıklamak veya çalkantı oluşturmaktan kaçınmaktadır. Churchill, Londra'ya bulunan formülü onayladığında Lawrence'ın Emir Faysal'la görüşeceğini iletiyor. İkincisi Churchill, Türklerle yapılan görüşmelerin sonuçlarını öğrenmek istemektedir. Böylece ikili ilişkilerin seviyesine göre askeri garnizonların azaltılmasında Musul'da azaltma yapılıp yapılmayacağına karar verilebilecektir.¹⁴⁵¹ Musul civarında askerleri azaltabilmenin şartı Türklerle olan iyi ilişkilerin kurulmasına bağlıdır. Üçüncüsü ise askerlerin bölgeden çekilmeleri sırasında güçlük yaşanmaması için yükleme ile ilgili emirlerin Başbakan tarafından verilmesidir.

¹⁴⁴⁴ CAB/24/121, *Telegram from Mr. Churchill to the Prime Minister, Mesopotamia, 14 Mart 1921/The National Archive*

¹⁴⁴⁵ Kleiman, *a.g.e.*, s. 114.

¹⁴⁴⁶ Temperley, *a.g.e.*, Vol. VI, s. 163.

¹⁴⁴⁷ Tripp, *a.g.e.*, s. 47.

¹⁴⁴⁸ Tripp, *a.g.e.*, s. 47.

¹⁴⁴⁹ Tripp, *a.g.e.*, s. 47.

¹⁴⁵⁰ CAB/24/121, *Telegram from Mr. Churchill to the Prime Minister, Mesopotamia, 14 Mart 1921.*

¹⁴⁵¹ CAB/24/121, *Telegram from Mr. Churchill to the Prime Minister, Mesopotamia, 14 Mart 1921.*

Basra'ya gelen askerlerin ve askeri araçların taşınması zaman alabileceğinden fazladan gemilere ihtiyaç duyulacaktır. Bu konuda Churchill, Başbakan'dan teyit beklemektedir.¹⁴⁵² Bu bağlamda imparatorluk maliyetlerini azaltabilmek için bölgede bulunan çok sayıdaki askerinin geri çekilmesi öngörülmektedir. Ancak düşünülen askeri azaltmayı bir çırpıda yapmak kolay görünmemektedir. Askerlerin orada kalması her geçen gün ekonomik yükü arttırdığı için çabuklaştırmanın yolları aranmaktadır.

Başbakan Lloyd George'un 16 Mart 1921 tarihli cevabi telgrafından Churchill'in açıklama beklediği noktalar için aydınlatıcı bilgi vermeye çalıştığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁵³ Söz konusu telgrafta öncelikle Londra'daki yetkililer, Fransızlara Mezopotamya'dan güçlü bir talep gelmesi durumunda barışı tesis etmek için Emir Faysal'ı Irak'ın yöneticisi yapacaklarını defalarca ima ettiklerini iletmektedir. Başbakan telgrafta oylamaya karışmamaları gerektiğini açıkça ifade etmektedir. İlk adım Mezopotamya'dan gelmedikçe, Fransızlarla konumlarının can sıkıcı olacağını ilave eder. "Bu nedenle Faysal için talep olduğuna dair gerçek adımın Mezopotamya'dan gelmesi gerektiğini düşünüyoruz. Sir Percy Cox ve Gertrude Bell bu adımın nasıl olacağı konusunda şüphesiz size tavsiye edecektir."¹⁴⁵⁴ Başbakan Lloyd George, Mezopotamya ekibinin Emir Faysal konusunda uygun bir çözüm üreteceklerinden ve yeteneklerinden emindir. Bir bakıma İngiltere Başbakanı Lloyd George, Irak Krallığının başına geçmesini istedikleri Emir Faysal'ın bu göreve hazırlanması ve Britanya'nın Irak politikasının yürütülmesi için Gertrude Bell'in tüm yeteneklerini kullanacağı düşünülmektedir. Gertrude Bell ise Bağdat'ta Doğu Sekreteri olarak İngiliz politikasına hizmet edecek ülke modeli ve yöneticisiyle ilgili "mühendislik" çalışmalarını uygulamaya koyacaktır. Ayrıca Emir Faysal'ın seçimi konusunda, Aaron S. Kleiman'ın görüşüne göre; "Londra'da hâkim olan Şerif fikri, Kahire'deki profesyoneller tarafından onaylandı, Churchill tarafından savunuldu ve Britanya İmparatorluk yapısının bir sütunu oldu."¹⁴⁵⁵

¹⁴⁵² CAB/24/121, *Telegram from Mr. Churchill to the Prime Minister, Mesopotamia*, 14 Mart 1921.

¹⁴⁵³ CAB/24/121, *Telegram from Prime Minister to Mr Churchill*, 16 Mart 1921.

¹⁴⁵⁴ CAB/24/121, *Telegram from Prime Minister to Mr Churchill*, 16 Mart 1921.

¹⁴⁵⁵ Kleiman, *a.g.e.*, s. 124.

Kahire Konferansı hakkında hazırlanan resmi rapora göre; Majestelerinin Hükümeti Faysal'ın kabulü için çok fazla aktif rol almaksızın Mezopotamya halkının kendi yöneticileri olarak tercihlerinde Faysal'ın şansını garantiye almak adına gerekli adımların atılması için detaylı bir program üzerinde çalışılmış ve ayrıca Fransız duyarlılığı da dikkate alınmıştır.¹⁴⁵⁶ Londra Hükümeti, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Fransızlarla ilişkilerinin bozulmaması konusunda çok dikkatli davranmaya çalışmasına rağmen, Emir Faysal'ın Mezopotamya yöneticiliğine getirilmesi “iki ülke ilişkilerini zehirlemiştir.”¹⁴⁵⁷ Çünkü Emir Faysal'ın Suriye'den çıkarıldıktan sonra Mezopotamya'da yönetici olması Arap halkında istenildiği zaman kendi yönetimlerini kurabileceklerine dair bir ümidin yeşermesine neden olmuştur.¹⁴⁵⁸ Bölgeyi manda yönetimi altında idare etmek isteyen iki büyük güç Britanya ve Fransa zamanla istedikleri gibi bir yönetimin mümkün olmadığını ve bölge halkını kontrolleri altında tutabilmenin kolay olmadığını anlayacaklardır.

Gertrude Bell, Sir Percy Cox ve T. E. Lawrence'ın Emir Faysal'ın Irak yönetimine nasıl getirileceğine dair bir “*planı*” dahi bulunmaktadır. “...Faysal Mekke'ye vardığında, arkadaşlarının Mezopotamya'ya gelmesi için sürekli onu zorladıklarını söyleyerek, Mezopotamya'daki etkili kimselere telgraf çekecek ve insanlar onu isterlerse, İngiliz hükümeti onu engellemeyeceğini garanti ettiği için, durumla ilgili babası ve kardeşleriyle istişare ettiklerini ve Irak'ın hizmetinde olmaya karar verdiğini bildirecekti.”¹⁴⁵⁹ Daha sonra planın geri kalanı devreye sokulacaktır. “Ramazanda Mekke'den kendisi veya temsilcisi yola çıkacaktı ve kutlama havası içinde Basra'ya gelecekti. Plan iyi işlerse adaylığı öyle benimsenecekti ki Konseye bile sormaya gerek kalmayacaktı.”¹⁴⁶⁰

Kahire Konferansı'nın can alıcı gündeminden bir tanesi Mezopotamya'da bulunan İngiliz askeri kuvvetinin azaltılmasıdır. İngilizler, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve daha sonrasında bölgede güvenliği sağlayabilmek ve bölgenin

¹⁴⁵⁶ CAB/24/122, *Report On Middle East Conference Held In Cairo and Jerusalem March 12 To April 30 1921*, s. 2.

¹⁴⁵⁷ Barr, *a.g.e.*, s. 117.

¹⁴⁵⁸ Barr, *a.g.e.*, s. 117.

¹⁴⁵⁹ Kleiman, *a.g.e.*, s. 109; Graves, *a.g.e.*, s. 282; CAB/24/121, *Paraphrase of a Telegram From Mr. Churchill to The Prime Minister*, Kahire, 16 Mart 1921, s. 2-3.

¹⁴⁶⁰ Graves, *a.g.e.*, s. 283; CAB/24/121, *Paraphrase of a Telegram From Mr. Churchill to The Prime Minister*, Kahire, 16 Mart 1921, s. 2-3.

savunmasını yapabilmek için çok sayıda askerini bölgeye sevk etmişti. Çok sayıda askerinin bölgede bulunması İngiltere hazinesine büyük bir mali yük getirmekteydi. Kahire Konferansı Mezopotamya’da askerlerin yirmi üç tabura kadar azaltılabileceğine hükmetmiştir.¹⁴⁶¹ Churchill, Mezopotamya’nın yanı sıra Filistin’de de asker sayısını ciddi manada azaltmayı amaçlamaktadır. 1921-1922 yıllarında Filistin ve Mezopotamya’da askeri unsurlarının azaltılması sonucunda elde edilecek tahmini tasarruf miktarı 5,5 milyon pound olarak hesap edilmektedir.¹⁴⁶² Eğer Hindistan Hükümeti askeri sevkiyatı hızlı bir şekilde yapabilirse bu tasarruf miktarı artabilecektir.¹⁴⁶³

Winston Churchill’in 14 Mart tarihli telgrafında Başbakan Lloyd George’dan açıklama beklediği noktalardan birisi Musul ile alakalıdır. Zira alınan cevaba göre Musul’daki İngiliz askeri birliklerinin durumuna karar verilecektir. İngiltere Başbakanı Lloyd George, Musul hakkında Türk yetkililerle henüz görüşmediklerini ve Londra’daki Türk Delegasyonu’nun İngilizlerin önemli ödünler verdiğinin farkında olduğunu ancak yine de Türk Delegasyonunun, İzmir ve Batı Trakya konusunda verilen teklifleri protesto ettiklerini bildirmektedir.¹⁴⁶⁴ Lloyd George, Mezopotamya’ya yönelik düşmanca bir hareket yapılırsa bu durumu Yunanlıları silahlandırmak için kendilerini serbest hissedeceklerini söyleyerek Türk tarafını uyardıklarını ifade etmektedir.¹⁴⁶⁵ Buradan hareketle, Britanya yetkilileri Mezopotamya’yı Türklerle pazarlığında kırmızı çizgisi yapmıştır. Ancak yine de İngilizler Mezopotamya’ya Türk askerlerinin girmeyeceği konusunda kesin bir fikir sahibi değillerdir. Churchill’in üçüncü konudaki isteğiyle ilgili olarak gereken yapılmıştır ve Lloyd George, askerlerin sevkiyatı konusunda Savaş Bakanına ve Nakliye Denetlemesine rica ettiğini duyurmaktadır.¹⁴⁶⁶

¹⁴⁶¹ CAB/24/122, *Report On Middle East Conference Held In Cairo and Jerusalem March 12 To 30 April 1921*, s. 2.

¹⁴⁶² CAB/24/121, *Paraphrase of a Telegram From Mr. Churchill to The Prime Minister, Kahire, 16 Mart 1921*, s. 1.

¹⁴⁶³ CAB/24/121, *Paraphrase of a Telegram From Mr. Churchill to The Prime Minister, Kahire, 16 Mart 1921*, s. 1.

¹⁴⁶⁴ CAB/24/121, *Telegram from Prime Minister to Mr Churchill, 16 Mart 1921*.

¹⁴⁶⁵ CAB/24/121, *Telegram from Prime Minister to Mr Churchill, 16 Mart 1921*.

¹⁴⁶⁶ CAB/24/121, *Telegram from Prime Minister to Mr Churchill, 16 Mart 1921*.

Kahire Konferansı'nda Irak'taki Kürtlerin durumu ve bölgedeki askeri yapılanma da dikkate alınmıştır. Kürt bölgelerinin bir Arap Hükümeti yönetimi altında olmak istemeyeceğini dikkate alınarak Kürtlerin Bağdat'taki İngiliz Yüksek Komiseri tarafından doğrudan yönetilmesine karar verilmiştir.¹⁴⁶⁷ Ayrıca Churchill'in dikkate aldığı bir başka konuda Musul petrolüdür. Musul çevresinde petrolün varlığının bilinmesi Kürt bölgesinin Britanya kontrolü altında tutulması kararına etkisi olmuştur.¹⁴⁶⁸ Bu nedenlerle Irak'ta Kürtlere beklentileri olan bağımsız bir devlet kurma yönünde bir karar çıkmamıştır.

Arap Ordusu'nun kurulması Britanya'nın masraflarının azaltılması açısından önemlidir. Kahire Konferansı'nda alınan karara göre; İngiliz subayların kontrolündeki mevcut Arap birliklerine Kürtler ve Asuriler de eklenerek genişletilecek böylece Musul civarındaki İngiliz askerlerinin çekilmesi gerçekleştirilebilecektir.¹⁴⁶⁹ Eğer Arap Hükümeti, Arap Ordusu'nun gelişmesinde başarılı olabilirse, ilerde imparatorluk garnizonu on iki tabura düşürülebilecektir.¹⁴⁷⁰ Mezopotamya bütçesinin kurulacak yeni devlete ait masrafları ödemek suretiyle imparatorluk harcamalarına katkıda bulunacağı hesap edilmektedir ve bu katkıyla imparatorluk kuvvetlerinin azaltılmasına yardımcı olabilecek Arap Ordusu'nun hazırlanmasına yardım edilecektir.¹⁴⁷¹ Mahalli kuvvetleri oluşturan Arap, Kürt ve Asuriler, imparatorluk kuvvetleri olarak kabul edilecektir.¹⁴⁷² Irak Ordusu'nun teşekkül ettirilmesiyle İngiliz kuvvetlerinin bölgeden çekilmesi ve masraflarının düşürülmesi planlanmaktadır. Aynı zamanda Irak Ordusu'nun bölge halkından teşekkül edilmesi birçok etnik grubun beraber hareket etmesine ve istikrarın sağlanmasına katkısı olabilirdi. Böylece ülke içinde askeri ve siyasi dengenin

¹⁴⁶⁷ CAB/24/122, *Report On Middle East Conference Held In Cairo and Jerusalem March 12 To April 30 1921*, s. 3.

¹⁴⁶⁸ Brian P. Sharp, *British Colonization of Irak, 1918-1932*, Marine Corps Command and Staff Coll Quantico, Virginia, 2008, s. 17. (Master's Thesis)

¹⁴⁶⁹ CAB/24/122, *Report On Middle East Conference Held In Cairo and Jerusalem March 12 To 30 April 1921*, s. 3.

¹⁴⁷⁰ CAB/24/122, *Report On Middle East Conference Held In Cairo and Jerusalem March 12 To 30 April 1921*, s. 3.

¹⁴⁷¹ CAB/24/122, *Report On Middle East Conference Held In Cairo and Jerusalem March 12 To 30 April 1921*, s. 5.

¹⁴⁷² CAB/24/122, *Report On Middle East Conference Held In Cairo and Jerusalem March 12 To 30 April 1921*, s. 5.

oluşturulmasına da hizmet edebilirdi. Diğer taraftan bölgede İngiliz gücünün azaltılması istikrarı riske edebileceğini akla getiriyorsa da Britanya İmparatorluğu'nun ekonomik olarak batması veya hükümetin varlığının tehlike altına girmesi bölgedeki sivil huzursuzluk ve şiddetten çok daha önemli görülmektedir.¹⁴⁷³

Kraliyet Hava Kuvvetlerince (RAF) Mezopotamya'nın kontrolünü sağlamak için Irak'ta hava kuvvetleri kurulmasını önerdi ve bu önerilen plan Kahire Konferansı'nın üyeleri tarafından prensipte kabul edilmiştir.¹⁴⁷⁴ Bu plan uygulanırsa Mezopotamya'daki İmparatorluk birlikleri bir tugay ve bir batarya düzeyine indirilebilirdi.¹⁴⁷⁵ Buradan hareketle Kahire Konferansı'nda Britanya bölgedeki askerlerini çekme ve masraflarını düşürme yollarını aramıştır. Hava Kuvvetlerini devreye sokma fikri de yine personeli azaltma ve masrafları azaltmaya yönelik bir tutum olarak değerlendirilebilir. Diğer taraftan Kraliyet Hava Kuvvetleri Komutanı Trenchard ve Churchill hava kuvvetlerini Ortadoğu'daki imparatorluk krizine bir çözüm olarak düşünmüştür.¹⁴⁷⁶ Nihayetinde Kraliyet Hava Kuvvetleri (RAF) Irak'ta düzeni sağlamak için sorumluluğu almıştır.¹⁴⁷⁷

Savaş Bakanlığı'nın görüşüne göre, Mezopotamya'da askeri garnizonların azaltılmasıyla, "Türklerle olan geleneksel dostluk yeniden oluşturulacak, İslami propagandanın durdurulması ve Bolşevik entrikalarına karşı bir tampon"¹⁴⁷⁸ olacaktır. Ancak Bakanlığın asker azaltma konusundaki alınan kararlar ilgili uyarısı da vardır: "Şayet politik dayanağının ortadan kalkmasıyla Churchill'in askeri hesapları altüst olursa, yapılan askeri azaltmanın durdurulması gerekebilir."¹⁴⁷⁹ Bu bağlamda askeri hesapların geçerliliği politik başarıya bağlanmaktadır. Britanya İmparatorluğu'nun askeri hesaplarının yanında bölge politikasında bir istikrar istediği ve geleneksel politikasını göz ardı etmediği de ortaya çıkmaktadır.

¹⁴⁷³ Sharp, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁴⁷⁴ CAB/24/122, *Report On Middle East Conference Held In Cairo and Jerusalem March 12 To 30 April 1921*, s. 3.

¹⁴⁷⁵ CAB/24/122, *Report On Middle East Conference Held In Cairo and Jerusalem March 12 To 30 April 1921*, s. 3.

¹⁴⁷⁶ Dodge, *a.g.e.*, s. 148.

¹⁴⁷⁷ Dodge, *a.g.e.*, s. 149.

¹⁴⁷⁸ CAB/24/121, *Proposed Reduction of The Garrison of Mesopotamia*, 24 Mart 1921.

¹⁴⁷⁹ CAB/24/121, *Proposed Reduction of The Garrison of Mesopotamia*, 24 Mart 1921.

Ortadoğu'daki yönetim anlayışı batı tarzı yönetimlerden çok farklıdır. İnsanlar kabilelerine ve kabile liderlerine bağlıdır. Öyle ki devletin isteğinden çok kabile reislerinin isteklerini dikkate almaktadırlar. Bu nedenle kabile reisleri mutlak otorite sahibidir. Buradan hareketle bölgedeki büyük kabile reislerinin çoğunluğunun onaylayacağı bir yöneticinin Irak Tahtı'na çıkması sorun olmayacaktır. Kabile reislerini istedikleri çizgiye getirebilmek için İngilizlerin kullandığı yöntemlerden birisi para yardımımıdır. Yapılan para yardımlarıyla kabile reisleri yönlendirilebilmektedir. Bu nedenle Kahire Konferansı'nda Şerif Hüseyin'le düşmanlıkları olan İbni Suud'a yılda yüz bin poundluk bir yardımın aylara bölünerek ve Mezopotamya, Kuveyt ve Hicaz'da barışı sürdürme şartıyla verilmesi karara bağlanmıştır.¹⁴⁸⁰ Şerif Hüseyin ve İbni Suud arasındaki barışın önemini bilen Sir Percy Cox, toplantı sonrasında sorun çıkmayacağını garantisini sağlamak amacıyla İbni Suud'a önerilen para desteğine yirmi bin poundluk ilave yapma gereği duymuştur.¹⁴⁸¹ Bu maddi destekle İngilizler, İbni Suud'u etkisiz hale getirmişlerdir. Britanya Hükümeti'nin isteklerine uygun davranacak ve Mekke Şerifi Hüseyin ve oğullarına sorun çıkarmayacaktır. Şerif Hüseyin'i de aynı kategoride değerlendiren Konferans heyeti, onun için de yüz bin pound verilmesini önermiştir.¹⁴⁸² Yemen bölgesinden İmam'a ayda iki bin ve İdrisi'ye ise ayda bin pound vermeyi uygun buldular.¹⁴⁸³ İngilizler, para yardımlarıyla bölgede etkili olan kabileleri kazanmaya ve düşmanlıkları frenlemeye çalışırken, bölgede istikrarı sağlayarak çıkarlarının sekteye uğramasını engellemenin yollarını aramışlardır. Bu amaca uygun olarak Anizalarının Reisi Fahad Bey'e Mezopotamya hazinesinden yılda ikiyüz kırk bin rupi ödenmesi ve Kuveyt Şeyhinden hurma vergisinin alınmamasına devam edilmesi önerilmiştir.¹⁴⁸⁴ Aynı şekilde maddi yardımlar yapılırken kabileler arasında denge siyaseti güdülmüştür. Çünkü siyasi ve askeri ağırlıklarına göre aldıkları maddi destek değişmektedir.

¹⁴⁸⁰ CAB/24/121, *Paraphrase of a Telegram From Mr. Churchill To The Prime Minister*, 20 Mart 1921, The National Archive.

¹⁴⁸¹ Kleiman, *a.g.e.*, s. 142

¹⁴⁸² CAB/24/121, *Paraphrase of a Telegram From Mr. Churchill To The Prime Minister*, 20 Mart 1921.

¹⁴⁸³ CAB/24/121, *Paraphrase of a Telegram From Mr. Churchill To The Prime Minister*, 20 Mart 1921.

¹⁴⁸⁴ CAB/24/122, *Report On Middle East Conference Held In Cairo and Jerusalem March 12 To 30 April 1921*, s. 9.

Filistin bölgesi İngiliz Yüksek Komiseri Sir Herbert Samuel'in yönetimi altındadır. Ancak Emir Abdullah'ın bölgedeki faaliyetleri İngiliz-Fransız ilişkileri açısından kaygı vericidir. Emir Abdullah, "halkın kendisine çok rağbet gösterdiğini ve Amman'a davet ettiğini"¹⁴⁸⁵ iddia ederek Amman'a kadar gitmiştir. Toplantılar esnasında Emir Abdullah'ın Amman'a geldiği haberi, Filistin meselesinin acilen çözülmesi gerektiğini ortaya çıkarmıştır.¹⁴⁸⁶ Emir Abdullah'ın Amman'a gelişiyle, Fransa ve Yahudi yerleşimciler için bir tehlike oluşturmaması için Churchill, Filistin Yüksek Komiseri Sir Herbert Samuel, Filistin Doğu Sekreteri Wyndham Deeds ve Churchill'in danışmanlığını yapan Albay Lawrence harekete geçmiştir. Böylece Churchill, Kahire Konferansı devam ederken Filistin meselesinin çözümüyle de ilgilenmiştir. Bu nedenle 18 Mart'ta Başbakan Lloyd George'a gönderdiği mesajla görüşmeler konusunda yetkilendirilmek istemiştir.¹⁴⁸⁷ Churchill'in kafasında olan şey "az samanla çok briket yapmaktı."¹⁴⁸⁸ Yani bölgedeki masrafları azaltmanın yollarına bakıyordu. Bu nedenle Emir Abdullah'ı Trans Ürdün'e yerleştirmenin hem Fransızlara hem de Siyonist yerleşimine saldırıyı önleyeceğini düşünmüştür.¹⁴⁸⁹ Kahire Konferansı'nın sonunda hazırlanan toplantı raporunda belirtildiğine göre, Emir Abdullah'a Konferansın Mezopotamya ve Filistin politikası açıklanmış ve Fransızlara karşı aktif saldırıları yapmakta ısrar ettiği takdirde kendisine ve ailesine karşı hem Fransızların mücadele edeceğini hem de Majestelerinin Hükümeti'nin kendilerinden uzaklaşacağı izah edilmiştir.¹⁴⁹⁰ Yine Mezopotamya raporunda belirtildiği üzere, Emir Abdullah tıpkı Irak'ta olduğu gibi İngiliz Yüksek Komiserin kontrolünde bir yönetim sisteminin Filistin ve Trans Ürdün için de uygulanmasını talep etmiştir. Emir Abdullah'a, altı aylık bir süre için Trans Ürdün'ü yönetmesi ve Britanya subaylarının emri altında Britanya'nın bölgedeki güçlerini organize etmesi ve Fransızlara karşı bölgedeki faaliyetleri kontrol altına alabildiği takdirde

¹⁴⁸⁵ Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik?*, Çev: Halit Özkan, Klasik, 9. Baskı, İstanbul, 2006, s. 166-168.

¹⁴⁸⁶ Fraser, *a.g.e.*, s. 559.

¹⁴⁸⁷ CAB/24/121, *Telegram from The Secretary of State for the Colonies to the Prime Minister*, Kahire, 18 Mart 1921, s. 3, The National Archive.

¹⁴⁸⁸ Kleiman, *a.g.e.*, s. 116.

¹⁴⁸⁹ Kleiman, *a.g.e.*, s. 116.

¹⁴⁹⁰ CAB/24/122, *Report On Middle East Conference Held In Cairo and Jerusalem March 12 To 30 April 1921*, s. 5.

Fransızların yöneticiliği konusunda ikna edilebileceği söylenmiştir.¹⁴⁹¹ Böylece San Remo’da kabul edilen Filistin bölgesine İngiliz mandası kararının da uygulanabilme zemini hazırlanmaktadır. Emir Abdullah, kendisiyle görüşmelerinde Churchill ve Filistin heyetinin, planlarını kabul etmediği takdirde her şeyi kaybedebileceğini ve İbni Suud’un Mekke’ye saldırabileceğini söyleyerek bir anlamda düşmanlarıyla tehdit ettiğini ifade etmektedir.¹⁴⁹² Ayrıca Londra’da Emir Abdullah’ın Irak Krallığıyla ilgili düşüncesi de merak ediliyordu. Daha açık ifadeyle Emir Abdullah’ın Irak Krallığı düşüncesi var mıydı? Bu bakımdan Emir Abdullah’ın durumu Mezopotamya politikasını doğrudan etkilemektedir. Lawrence, Fransızların Şam’daki yönetim boşluğunu doldurmak için Emir Abdullah’la görüşebileceğini ve yörengesi haline getirebileceğini öne sürüyordu.¹⁴⁹³ Fakat düşünüldüğü gibi olmamıştır.

Elie Kedourie, Levant bölgesinde hâkim olan Sünni Araplarıyla en yoğun ve homojen bir yer olan Filistin’in “*Yahudi Milli Yurdu*” olması için seçilmiş en kötü yer olduğunu savunmaktadır.¹⁴⁹⁴ Çünkü her iki toplum arasındaki anlaşmazlık kısa zamanda ortaya çıkmıştır. Filistin Yüksek Komiseri Herbert Samuel, Yafa’da çıkan olaylar karşısında çaresiz kalıp radikal bir kararla bölgede Yahudi göçünü durdurup, bazı Yahudileri sınır dışı etmiş ve sıkıyönetim ilan etmek zorunda kalmıştır.¹⁴⁹⁵ Ortaya çıkan olaylar neticesinde, Churchill’in Filistin bölgesinde asker sayısının azaltılmasına dair Kahire’de elde ettiği olumlu düşünce kaybolmaya başlamıştır ve Filistin bölgesinin idaresinin zor olacağı kanaati güçlenmiştir.¹⁴⁹⁶

Kahire Konferansı’ndan kısa bir süre sonra Trans Ürdün’de ilk hükümet kuruldu. Filistin Yüksek Komiseri Sir Herbert Samuel, idari sekreterliğini Reşit Tali Bey’in yaptığı yeni oluşumdan Londra Hükümeti’nin duyduğu mutluluğu dile getiren bir konuşma yapmıştır.¹⁴⁹⁷ Yani Kahire Konferansı’nda alınan kararlar bölgede hemen uygulamaya konulmuştur. Britanya İmparatorluğu para desteği sağlayarak,

¹⁴⁹¹ CAB/24/122, *Report On Middle East Conference Held In Cairo and Jerusalem March 12 To 30 April 1921*, s. 5.

¹⁴⁹² Kral Abdullah, *a.g.e.*, s. 174.

¹⁴⁹³ Kleiman, *a.g.e.*, s. 117.

¹⁴⁹⁴ Kedourie, *a.g.e.*, s. 152.

¹⁴⁹⁵ Kleiman, *a.g.e.*, s. 173-176.

¹⁴⁹⁶ Kleiman, *a.g.e.*, s. 184.

¹⁴⁹⁷ Kral Abdullah, *a.g.e.*, s. 175-176.

Emir Abdullah'ı Trans Ürdün'ün yöneticisi olarak tanımayı taahhüt ettiği geçici bir anlaşmayı kabul etmiştir.¹⁴⁹⁸ Böylece hem Filistin hem de Trans Ürdün için İngiliz mandası uygulanmaya başlamıştır. Manda'nın uygulanması, İngilizlerin bölgedeki etkinliğinin artması anlamına gelmektedir. 15 Mayıs 1923'de Trans Ürdün bağımsızlığını ilan etmiştir.

Kahire Konferansı'nda Somali Valisi Sir Geoffrey Archer'in önerisini değerlendiren heyet Somali ve Aden'i birleştirerek, Kızıldeniz'de İngiliz kontrolünün sağlanmasına yardım etmiştir.¹⁴⁹⁹ Ayrıca toplantıda Aden ve Somali'nin yönetim yapısı ve askerlerin azaltılması için gerekli kararlar alınmıştır.¹⁵⁰⁰

Kahire Konferansı, Mezopotamya demiryolu ve petrol boru hattını da gündemine almıştır. Anglo-Persian Petrol Şirketi (Anglo-Persian Petroleum Company) temsilcisi Sir Arnold Wilson, her iki konu hakkında Sir Herbert Samuel ile yaptığı görüşmesinde, Mezopotamya'da petrol arama çalışmalarının ilk üç yılında petrol hattı inşasını haklı çıkaracağına güvendiğini ve tamamlamak için de fazladan iki yıla ihtiyaç duyulacağını ifade etmiştir.¹⁵⁰¹ Sir Wilson daha önce Mezopotamya'da İngiliz Yüksek Komiseri olarak çalışmıştır ve Mezopotamya'yı iyi bilmektedir. Mezopotamya petrolü için yaptığı öngörü daha sonraki yıllarda haklılığını ortaya koyacaktır. Çünkü Mezopotamya'da zengin petrol yatakları bulunmaktadır.

Kahire Konferansı'nda ele alınan konulardan biri de bölgedeki kara ve hava yolunun durumudur. Karayolu açılmasıyla ilgili oluşturulacak bir komitenin Filistin ve Irak arasında çölden geçecek bir güzergâhın durumunu incelemesi kararı alınmıştır.¹⁵⁰² Ayrıca Britanya'nın hava yolu rotasının Ortadoğu üzerinden Avusturalya ve Yeni Zelanda'ya bağlayarak mesafeyi kısaltabilmenin çaresi

¹⁴⁹⁸ Fraser, *a.g.e.*, s. 268.

¹⁴⁹⁹ Kleiman, *a.g.e.*, s. 121.

¹⁵⁰⁰ CAB/24/122, *Report On Middle East Conference Held In Cairo and Jerusalem March 12 To 30 April 1921*, s. 8.

¹⁵⁰¹ CAB/24/122, *Report On Middle East Conference Held In Cairo and Jerusalem March 12 To 30 April 1921*, s. 9.

¹⁵⁰² CAB/24/122, *Report On Middle East Conference Held In Cairo and Jerusalem March 12 To 30 April 1921*, s. 9.

aranmıştır.¹⁵⁰³ Bu bağlamda Mezopotamya bölgesinin hâkimiyeti İngiliz İmparatorluğu'nu dominyonlarına daha kısa sürede ulaştıracağından zaman ve tasarruf imkânı sağlayabilecektir.

Kahire Konferansı'nda ele alınan bir başka konu ise Basra vilayeti yakınlarındaki kamplarda bulunan yaklaşık 800 Rus ve 14000 Ermeni ve Musul'daki Asuri mültecilerin durumlarıdır.¹⁵⁰⁴ Mültecilerin Mezopotamya'da kalmalarının mümkün olmadığını kabul eden heyet en kısa zamanda Ermenilerin, Karadeniz'de uygun bir limana, Rusların ise Rusya'daki politik şartlar düzelinceye kadar Mısır'a sevk edilmelerine karar vermiştir.¹⁵⁰⁵ Yüksek Komiser Sir Percy Cox'un Asurilerin kaldığı kampların yeterli fon olmadığından dolayı kapatılmak zorunda kalacağını söylemesi üzerine, bunların küçük bir bölümünün Amerikalılar tarafından desteklenebileceği ve bir kısmının da yeni birliklere alınabileceği düşünülmüştür. Asurilerin bir kısmı, Irak için toplanan askeri birliğin hizmetine alınmıştır.¹⁵⁰⁶ Philip Graves, Ermeni, Rus ve Asuri mültecilerinin ayrı ayrı Ermenistan, İstanbul ve İran'a gönderildiğini ifade etmektedir.¹⁵⁰⁷

Mezopotamya heyetinden bazıları Kahire Konferansı'nda kendileriyle ilgili konular görüşüldüğünde oradan ayrılmışlardır. Gertrude Bell, konferansla ilgili hislerini arkadaşı Frank Balfour'a yazmıştır: "Çok isteksiz geldim ve şimdi geldiğime çok memnun oldum. Harika geçti. İki haftada bir yılda yaptığımızdan çok daha fazla iş yaptık."¹⁵⁰⁸

Gertrude Bell'in mektubundan Kahire Konferansı'nın Churchill tarafından başarıyla idare edildiği ve amaçlandığı şekilde yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Gertrude Bell, toplantıya hazırlıklı olarak geldiklerini ve kafalarındaki fikirlerle Londra ev sahibinin fikirleri arasında bir uyumun olduğunu dile getirmektedir.¹⁵⁰⁹ Toplantının aldığı kararlara ikna olduğunu ve "genel çizginin gerçek başarı umudu veren tek

¹⁵⁰³ CAB/24/122, *Report On Middle East Conference Held In Cairo and Jerusalem March 12 To 30 April 1921*, s. 9.

¹⁵⁰⁴ CAB/24/122, *Report On Middle East Conference Held In Cairo and Jerusalem March 12 To 30 April 1921*, s. 4.

¹⁵⁰⁵ Kleiman, *a.g.e.*, s. 112.

¹⁵⁰⁶ Graves, *a.g.e.*, s. 285.

¹⁵⁰⁷ Graves, *a.g.e.*, s. 285.

¹⁵⁰⁸ *Gertrude Bell'den Frank Balfour'a*, Süveyş, 25 Mart 1921.

¹⁵⁰⁹ *Gertrude Bell'den Frank Balfour'a*, Süveyş, 25 Mart 1921.

doğru çizgi”¹⁵¹⁰ olduğunu yazmaktadır. Diğer taraftan Gertrude Bell, toplantının verimli geçmesinin nedenlerinden birisi olarak Churchill’e işaret etmektedir. Churchill’i politik komitelerin idare edilmesinde ve herkesi ustaca yönlendirmesinde takdire değer bulmaktadır.¹⁵¹¹

Gertrude Bell, kendilerine yüklenen misyonun farkında olarak Bağdat’a dönmek üzere yola çıkmıştır. Bu nedenle Gertrude Bell, “Nakip’i çevrelemeyi ve Seyid Talip’i ikna olursa ikna etmeyi...”¹⁵¹² gerçekleştirmek üzere toplantıdan ayrılmışlardır. Irak Geçici Hükümetinin emanet yöneticisi Bağdat Nakibi Abdurrahman Geylani bölgede etkili ve sözü dinlenen biri olduğu için yönlendirilmesi gerekmektedir. İçişleri Bakanı Seyid Talip ise daha önceden Irak Kral’ı olmak istediğini açıkça söylediğinden dolayı Emir Faysal konusunda ikna edilmeliydi. Diğer taraftan Mezopotamya’da Emir Faysal’ın yöneticiliğine karşı çıkacağı bilinen kişiler de aynı şekilde ikna edilmelidir. Bu bakımdan Gertrude Bell’in işinin kolay olmadığı anlaşılmaktadır. Gertrude Bell, bu zor durumunu izah etmek için babasına, “döndüğümüzde dramatik bir veya iki ayımız olacak”¹⁵¹³ diye yazmıştır. Zira yeni Irak Devleti’nin kuruluşunda ve yöneticisinin seçiminde Gertrude Bell’e büyük görevler düşmektedir. Bu nedenle, Emir Faysal kral seçildiğinde, “bizim yardımımıza ve rehberliğimize çok ihtiyaç duyacak”¹⁵¹⁴ demiştir.

3.5.7. Irak Devleti’nin Kuruluşu

1921 Kahire Konferansı’nda Britanya’nın bölgeye yönelik politik, askeri ve ekonomik kararlar alınmış ve uygulanması için gereken talimatlar verilmiştir. Bu kararlar çerçevesinde Irak’da yeni bir dönem başlamıştır. Yeni Irak Devleti için bir yönetici seçilmesine ve bu yöneticinin liderliğinde yeni devletin tüm yapısal gereklilikleri tamamlanırken, Britanya’nın çıkarlarının korunması hesap edilmiştir.

¹⁵¹⁰ Gertrude Bell’den Frank Balfour’a, Süveyş, 25 Mart 1921.

¹⁵¹¹ Gertrude Bell’den Frank Balfour’a, Süveyş, 25 Mart 1921.

¹⁵¹² Gertrude Bell’den Frank Balfour’a, Süveyş, 25 Mart 1921.

¹⁵¹³ Gertrude Bell’den Babasına, Hardinge gemisinde, 3 Nisan 1921.

¹⁵¹⁴ Gertrude Bell’den Frank Balfour’a, Süveyş, 25 Mart 1921.

Dolayısıyla Britanya'nın bölge yetkilileri olan Sir Percy Cox ve Gertrude Bell bilgi, imkân ve tecrübeleriyle yeni Irak Devleti'nin inşası için çabalarken ülkelerinin politikalarına uygun hareket etmeye özen göstermişlerdir.

Kahire'den Bağdat'a dönüş yolculuğunda bölgenin ileri gelenleri Mezopotamya heyetinin yollarına çıkmakta ve yönetimle ilgili isteklerini dile getirmektedir. Muhammara Şeyhi Ahmet Paşa, Mezopotamya'nın emiri olma şansının olup olmadığını hem Sir Percy Cox hem de Gertrude Bell'e sormuştur.¹⁵¹⁵ Ayrıca Gertrude Bell bir grup Basralının Britanya hâkimiyeti altında olmak istediklerini söylemektedir.¹⁵¹⁶ Buradan hareketle bölgede birçok kişi İngilizlerin bölge yetkililerinin Mezopotamya'nın yeni yöneticisinin seçimi konusunda çok etkin olduğunu düşündüğü sonucuna ulaşılabilir.

Bağdat'a döndüklerinde hem Gertrude Bell'in siyasi faaliyetleri başlamıştır. Gertrude Bell, evini politik bir büro gibi kullanmıştır. Evine çok sayıda kişi uğruyor ve onunla görüş alışverişi yapıyorlardı.¹⁵¹⁷ Böylece misafirlerinin görüşlerini öğrenirken, kendisi de onları yönlendirme fırsatı bulabilmiştir. Bu yönlendirmeler neticesinde bölgede onun bir Şerif taraftarı olduğu anlaşılmıştır.¹⁵¹⁸ Diğer taraftan Sir Percy Cox, Bağdat Nakipi ile yaptığı görüşme sırasında onun "Irak Iraklılarıdır" sözünü işitmiştir.¹⁵¹⁹ Bir başka ifadeyle, Bağdat Nakipi Irak dışındaki birinin yönetici olarak gelmesini istememektedir. Dolayısıyla Britanya'nın adayı Emir Faysal Mekke'li biri olarak Iraklı sayılmıyor ve Bağdat Nakipinin aday profiline uymuyordu. Bu nedenle Gertrude Bell, Bağdat Nakipi Abdurrahman Geylani'nin fikrini değiştirmek ve kendi yanlarına çekmek için harekete geçmiştir. Nakip'i ikna etmek için gittiğinde, onun sözlerinden cımbızladığı bazı ifadeleri ona karşı kullanmıştır.¹⁵²⁰ Dolayısıyla zekâsıyla karşısındakinin ince noktalarını keşfedip ona karşı kullanmış ve ikna etmeyi başarmıştır.

Bölgenin en etkili kişilerinden biri olan Seyid Talip'te Gertrude Bell'i Emir Faysal'ı desteklemesinden dolayı hedef almıştır. Birçok kişinin katıldığı bir akşam

¹⁵¹⁵ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 12 Nisan 1921.

¹⁵¹⁶ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 12 Nisan 1921.

¹⁵¹⁷ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 12 Nisan 1921.

¹⁵¹⁸ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 17 Nisan 1921.

¹⁵¹⁹ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 17 Nisan 1921.

¹⁵²⁰ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 17 Nisan 1921.

yemeğinde Daily Telegraph'dan Landon'a, Bağdat Yüksek Komiseri Sir Percy Cox ve Majesteleri Hükümeti'nden memnun olduğunu ancak bazı İngiliz memurların partizanlık yaptığını söylemiştir.¹⁵²¹ Konuşmasına tehditkâr sözlerle devam etmiştir. “Eğer burada seçimleri etkileyecek herhangi bir teşebbüste bulunulursa, Emir al Rabia'nın 30000 tüfeği bunun sebebinin öğrenmek ister ve Kabaish Şeyhi de bütün adamlarıyla, Nakip de Hindistan, Mısır, İstanbul ve Paris'teki Müslümanlara başvurur.”¹⁵²² Seyid Talip'in bu tehdit dolu konuşmasının hedefinde Gertrude Bell ve arkadaşları vardı. Bu nedenle Seyid Talip'in bu çıkışı uzun ömürlü olmamıştır. Zira Seyid Talip, İngilizler tarafından oyuna getirilip derdest edilmiş ve ülke dışına sürülmüştür.¹⁵²³ Kahire Konferansı'nda belirlenen Irak adayının riske girmemesi için bir plan hazırlanmıştır. Bu plana göre Seyid Talip hiç beklemediği bir zamanda, Lady Cox'un çay daveti çıkışında, arkadaş olduğu İngiliz subay Albay Bovill tarafından pusu kurularak yakalanmış ve Seylan'a sürgüne gönderilmiştir.¹⁵²⁴ Philip Graves'e göre “Seyid Talip'in sınır dışı edilmesi Irak halkına, Yüksek Komiserin de sabrının bir sınırı olduğunu göstermiştir.”¹⁵²⁵ Bu sürgün aynı zamanda Gertrude Bell'in işini kolaylaştırmıştır. Çünkü Irak'ta iki büyük askeri güç bulunmaktadır. Birisi Cafer Paşa'nın emrinde olan ve Emir Faysal'ı destekleyen askeri güç, diğeri ise Seyid Talip Paşa'nın emrinde olan polis gücü.¹⁵²⁶ Seyid Talip'in bölgedeki bazı Arap kabile reislerini arkasına almış olduğu da hesaba katıldığında büyük bir gücünün olduğu söylenebilir. Dahası iki gücün karşı karşıya gelmeleri halinde ülkede iç savaşın kaçınılmaz olduğu açıktır. Bu çatışmanın yol açacağı istikrarsız ortam bu dönemde Londra Hükümeti'nin göze alabileceği bir durum gibi görünmemektedir. Bu nedenle ortaya çıkabilecek tüm olumsuzluklar ortadan kaldırılmaktadır.

Gertrude Bell, Emir Faysal Bağdat'a gelmeden önceki tüm hazırlıkları yapmıştır. Kral adayının, karşılanması, kalacağı yer ve propaganda faaliyetleri gibi konuları organize etmiştir.¹⁵²⁷ Böylece Emir Faysal'ın Basra'da karşılanması için 60

¹⁵²¹ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 17 Nisan 1921.

¹⁵²² Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 17 Nisan 1921.

¹⁵²³ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 17 Nisan 1921.

¹⁵²⁴ Graves, *a.g.e.*, s. 20.

¹⁵²⁵ Graves, *a.g.e.*, s. 292.

¹⁵²⁶ Graves, *a.g.e.*, s. 288.

¹⁵²⁷ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 19 Haziran 1921.

kişilik bir heyetin seçilmesine yardım etmiş ve bazı yetkilileri harekete geçirmiştir.¹⁵²⁸ Hatta Irak Krallığı'nın bayrağını dahi düşünmüştür. Emir Faysal'ı destekleyen bir grup Arap'la birlikte Irak'ın geçici bayrağı için karar vermiştir.¹⁵²⁹ Bu hazırlıkların yanı sıra Gertrude Bell çalışmalarını gazetelerin yardımıyla desteklemek istemiştir. Bu nedenle editörlüğünü arkadaşına verdiği bir Arap gazetesi çıkarmaya başlamıştır.¹⁵³⁰ Çıkarttıkları gazete¹⁵³¹ yardımıyla bölgede istedikleri gibi yönlendirme ve siyasi propaganda çalışması yapabileceklerdir. Bir başka ifadeyle İngilizlerin kontrolünde olan bir basının yardımıyla amaçlarına daha kolay ulaşabileceklerdir.

Gertrude Bell, Emir Faysal'ın iktidarına giden yolun üzerinde hiçbir engel görmek istememektedir. Britanya görevlileri arasında Emir Faysal'a karşı olanlar da vardır. Seyid Talip Paşa'nın sınır dışı edilmesinin ardından boşalan İçişleri Bakanlığına görevlendirilen John Philby, hem Emir Faysal'a karşıydı hem de Irak'ta monarşi yönetimini desteklemiyordu. Onun bu tutumu, Gertrude Bell'in hoşuna gitmemiştir. "Bir hükümet görevlisinin resmi politikaya karşı olması iyi değil ve cumhuriyetçiliği açıkça savunarak zarar veriyor."¹⁵³² Çünkü kendisi ülkesinin resmi politikasına aykırı davranmamaya özen göstermektedir ve ülkesinin yararına olan politikaların üretilmesine katkı sağlamaya çalışmaktadır. Bu nedenle Philby'nin farklı bir politika peşinde koşmasını uygun bulmamakla birlikte "Faysal gelirse onun gitmesini istemek sürpriz olmaz"¹⁵³³ demekteydi. Bu öngörüsü zaman içinde doğrulanmaktadır. Emir Faysal'ın Bağdat'a gelişinden sonra Sir Percy Cox, Philby'i göndermiştir.¹⁵³⁴ Buradan hareketle Britanya'nın resmi politikasının engellenmesine veya geciktirilmesine kesinlikle müsaade edilmemektedir.

Sir Percy Cox ve Gertrude Bell, 1920 Arap İsyanı'ndan dolayı sürgün edilen veya yasaklı olan Araplarla ilgili bir genel af çıkarmak için çalışma yürütmüştür. Bir genel afıa ülkede istikrar ortamını sağlamayı ve milliyetçi Arapların desteğini

¹⁵²⁸ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 19 Haziran 1921.

¹⁵²⁹ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 19 Haziran 1921.

¹⁵³⁰ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 17 Mayıs 1921.

¹⁵³¹ O dönemde bölgede yayımlanan gazete ve dergiler için bkz. The World Digital Library/www.wdl.org

¹⁵³² Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 19 Haziran 1921.

¹⁵³³ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 5 Haziran 1921.

¹⁵³⁴ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 7 Temmuz 1921.

kazanmayı planlamışlardı. Bir genel affı hemen çıkarmak istiyorlardı ancak Fransızlarla aynı anda yürürlüğe koymak istediklerinden dolayı mütteliklerinin hazır olmasını bekliyorlardı.¹⁵³⁵ Bu bağlamda Britanya Hükümeti bölgedeki Fransız dostlarından farklı hareket etmek istemiyor ve işbirliklerine verdikleri önemi göstermeyi arzu ediyorlardı.

Gertrude Bell ve Sir Percy, Arapların önde gelenleriyle görüşmelerine devam ediyor ve Faysal'ın adaylığını sağlamlaştırmaya çalışıyorlardı. Sir Percy Cox, Bağdat Nakip'ine dostça bir yaklaşımla yaşından dolayı aday olmamasını tavsiye etmiş ve bu arada Muhammara Şeyhi de aday olmaktan vazgeçmiştir.¹⁵³⁶ Gertrude Bell ise dostları Anızaların şeyhi Fahad Bey ve Dulayim kabilesinin şeyhi Ali Süleyman ile de görüşmüştür.¹⁵³⁷ Görüşülen kabile liderleri bölgede önemli nüfuz sahibi kişilerdi. Bu nedenle Emir Faysal'ın adaylığını onaylamaları önemliydi.

Gertrude Bell, Basra'ya gönderdiği bir ajanının sayesinde karşılaşmaların ve Emir Faysal'ın yaptığı konuşmanın yerel halk üzerinde etkileyici olduğunu öğrenmiştir.¹⁵³⁸ Bağdat'da ise hazırlıklar tamamlanmıştır. Emir Faysal, bayraklar ve coşkulu bir kalabalıkla karşılanmıştır.¹⁵³⁹ Gertrude Bell, hazırladığı bu sahne dekorunun arkasında kalmaya gayret ediyordu. Ancak bu politik oyunun kim tarafından sahnelendiği aslında herkes tarafından bilinmektedir. "Cornwallis'in arkasına saklanmışım fakat Faysal beni gördü ve elimi sıkmak için öne geldi. Heyecanlı ve endişeli görünüyordu." Gertrude Bell, Emir Faysal'ın Irak halkı tarafından coşkuyla karşılanmasını sağlamıştır. Sahnelenen oyunun sıkıntısız bir şekilde sürdürülebilmesi için devreye girmiştir. Kazandığı politik deneyimle, Emir Faysal'ı yönlendirmiştir. Emir Faysal'ın Suriye'de kısa bir yöneticilik tecrübesi olsa da Gertrude Bell'in bölgeye ait bilgisi ve politik meselelerdeki yeteneğiyle kıyas edilemezdi. Bununla birlikte her ikisinin de yol arkadaşlığı karşılıklı güvene dayalı olarak başlamıştır. Hemen işe başlayan Gertrude Bell, Emir Faysal'a gereken bilgileri vermeye başlamıştır. Emir Faysal'a harita üzerinde hem bölge kabilelerinin

¹⁵³⁵ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 8 Haziran 1921.

¹⁵³⁶ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 12 Haziran 1921.

¹⁵³⁷ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 12 Haziran 1921.

¹⁵³⁸ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 30 Haziran 1921.

¹⁵³⁹ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 30 Haziran 1921.

dersini vermiş hem de yeni Kabine'nin oluşumunu tartışmışlardı.¹⁵⁴⁰ Buradan hareketle Gertrude geleceğin Kralı'nı yetiştirdiği söylenebilir.

Britanya Hükümeti Fransız dostlarını Mezopotamya halkının Emir Faysal'ı liderleri olarak görmek istediğine inandırmak istemekteydi. Bunun için bir çözüm bulunması gerekmiştir. Irak Bakanlar Kurulu Britanya'nın istediği çözüme yardımcı olmuştur. Geçici Irak Yönetimi Başkanı Abdurrahman Geylani, Emir Faysal'ın kuracağı hükümetin, anayasal, temsili, liberal ve hukuka dayalı olduğu takdirde Irak'ın kralı olarak ilan ettiklerini bildiren oybirliğiyle alanmış bir önergeyi Bakanlar Kurulunda kabul ettirmiştir.¹⁵⁴¹ Bu çözüm tam da istenildiği gibi olmuştur. Çünkü işler zorlaşmadan ülkenin önde gelenleri tarafından kesin ve kestirme bir çözüm üretilmiştir. Daha sonra 16 Temmuz 1921'de Irak Bakanlar Konseyi verdiği kararın teyidi anlamına gelen bir referandum (halk oylaması) yapabilme yetkisini İngiliz Yüksek Komiseri Sir Percy Cox'dan talep etmiştir.¹⁵⁴² Bu gelişme üzerine Gertrude Bell, tüm yeteneklerini kullanarak, Abdurrahman Geylani'nin akşam yemeğinde şartları en iyi şekilde değerlendirmeye çalışmıştır. Kerkük Türk'ü olan İzzet Paşa ile Emir Faysal'ı yemekte yan yana oturtmuştur. Çünkü Emir Faysal, İzzet Paşa'yı ikna ederse Kerkük'ü de ikna etmiş olacağını bilmektedir.¹⁵⁴³ Yemek davetinde dahi politikasını uygulamaktan geri durmamıştır. Bu durumu "yeteneğimizin en iyisini yaparak, tarih yapıyorduk" diye yorumlamıştır.¹⁵⁴⁴ Ayrıca bölgedeki gazeteleri kontrolü altında tutan Gertrude Bell, onları da politikası için kullanmayı ihmal etmemiştir. "En iyi editörlerime bir referandum lehine makaleler yazmakta serbest olduklarını ima ettim"¹⁵⁴⁵ diyerek Emir Faysal lehinde gazeteleri de yönlendirmiştir.

Referandum sonucuna göre bölge halkının % 96'sının oyuyla Emir Faysal Irak Kralı seçilmiştir.¹⁵⁴⁶ Emir Faysal'ın bu kadar çok oy almış olması tartışmalı bir konu gibi görünmektedir. T. G. Fraser, bölgede Mustafa Kemal Paşa ile yakın ilişkiler sürdürmek isteyen Türk yanlısı gruplar, teokrasi isteyen Şiiiler ve bağımsızlık

¹⁵⁴⁰ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 8 Temmuz 1921.

¹⁵⁴¹ Graves, a.g.e., s. 300.

¹⁵⁴² Kleiman, a.g.e., s. 160.

¹⁵⁴³ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 8 Temmuz 1921.

¹⁵⁴⁴ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 8 Temmuz 1921.

¹⁵⁴⁵ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 8 Temmuz 1921.

¹⁵⁴⁶ Barr, a.g.e., s. 117.

arzulayan Kürtler olduğundan dolayı Emir Faysal'ın gerçekten bu kadar büyük bir desteği almış olduğunu söylemenin imkânsız olduğunu düşünmektedir.¹⁵⁴⁷ Zaten oylama sonuçları Britanyalı uzmanların Kahire Konferansı'ndaki öngörüsüyle uyum içerisindedir. Konferans'ta Kürtlerin bir Arap hükümetini desteklemeyeceklerini öngörmüşlerdir. Ayrıca Kahire'de alınan kararlar çerçevesinde Emir Faysal'ın seçilebilmesi için Mezopotamya halkından bir talebin gelmesi gerekmektedir. O talep hazırlanan referandumun tartışmalı sonucuna göre gerçekleşmiş görünmektedir. Sırada Emir Faysal'ın taç giymesi ve krallığının ilan edilmesi vardır. Üniformasıyla Emir Faysal, Britanyalı yetkililerin, tüccarların, Arap memurların, bölge heyetlerinin, bakanlarının ve Mezopotamya'nın ileri gelenlerinin yer aldığı yaklaşık bin beş yüz kişilik kalabalık bir topluluk huzurunda taç giyme törenine katılmıştır.¹⁵⁴⁸ Gertrude Bell, bu topluluğun oluşturduğu resme bakarak babasına şöyle yazar: “Kuzeyden güneye tüm Irak'ın bir araya toplandığını görmek çok şaşırtıcı bir şeydi. Tarihte ilk defa oldu.”¹⁵⁴⁹ Gertrude Bell, bölgenin tarihi geçmişine dikkat çekerek, bölgede sürekli bir çatışmanın ve itilafın yaşadığını ifade etmektedir. Buradan hareketle, İngilizlerin birliği sağlamış olduğunun mesajını vermektedir.

23 Ağustos 1921'de Emir Faysal, Gertrude Bell ve arkadaşlarının kararlaştırdığı Irak milli bayrağıyla ve henüz bir marşları olmadığından dolayı İngiliz bandosunun çaldığı “*Tanrı Kralı Korusun*” marşıyla tacını giyip Irak Kralı olmuştur.¹⁵⁵⁰ Böylece Gertrude Bell, Sömürge Bakanı Winston Churchill ve Başbakan Lloyd George tarafından omuzlarına yüklenen görevin en önemli bölümünü başarmıştır. Emir Faysal'ın Irak Krallığı'na uzanan zorlu yolculuğunun her anını planlayan, paylaşan ve uygulayan biri olarak Gertrude Bell'in babasına yorumu mizahi olmuştur: “Bir şeye güvenebilirsiniz. Tekrar krallar yaratma işiyle uğraşmayacağım. Çok büyük bir gerginlik.”¹⁵⁵¹

Emir Faysal'ı Irak'a yerleştirme projesinin başarıya ulaşmasının ertesi günü, Gertrude Bell ve yeni Kral ülkenin batı ve güney sınırları, milli bayrağı ve Faysal'ın

¹⁵⁴⁷ Fraser, *a.g.e.*, s. 261.

¹⁵⁴⁸ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 28 Ağustos 1921.

¹⁵⁴⁹ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 28 Ağustos 1921.

¹⁵⁵⁰ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 28 Ağustos 1921.

¹⁵⁵¹ Gertrude Bell'den Anne ve Babasına, Bağdat, 8 Temmuz 1921.

şahsi bayrağı üzerinde tartışmışlardır.¹⁵⁵² Hicaz bayrağını beğenen Gertrude Bell “...siyah çizgi üzerine altın bir yıldız veya kırmızı üçgen üzerine altın bir yıldız koyarak Irak için farklılaştırabileceğini”¹⁵⁵³ düşünmektedir. Bu bağlamda Gertrude Bell, Irak Devleti’nin yeni bayrağını şekillendirmiştir.¹⁵⁵⁴ Britanyalıların Irak bayrağı üzerindeki çabaları manidardır. Çünkü milli bir bayrak ve marş bir ülkenin kimliği ve egemenliğinin ilanıdır. Anthony Smith’e göre; bu gibi sembollerle “topluluk fertlerine ortak mirasları, kültürel yakınlıkları hatırlatılır, ortak kimlik ve aidiyet duyguları güçlendirilir.”¹⁵⁵⁵ Ancak Britanya eliyle yapılan hazırlıklar sembolden öteye geçememiştir.¹⁵⁵⁶

Irak Devleti’nin kurulması ve yöneticisinin seçilmesi Gertrude Bell ve arkadaşlarını rahatlatmıştır ancak yapacakları işler henüz bitmemiştir. Gertrude Bell, yaptıklarıyla işlerinin yarısını tamamladığını, geriye kalan kısmının ise bir Konsey ve Anayasa olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁵⁷ Bunların hepsi yeni kralın da içinde yer alacağı planın bir parçasıdır. Britanyalıların desteğiyle veya gölgesinde, Bakanlar Kurulunun oluşturulması, anayasanın hazırlanması, manda anlaşması, asker ve polis gücünün kuvvetlendirilmesi gibi birçok konunun ivedilikle ele alınması gerekmiştir. Ancak Irak meclisini oluşturmak çok kolay olmamıştır. Çünkü Emir Faysal kendisine yakın kişilerin yer aldığı bir Bakanlar Kurulu oluşturmak istemektedir. Gertrude Bell, Emir Faysal’ın Irak Başbakanı seçimine ve oluşturacağı yeni Bakanlar Kurulu’na destek vermiştir. Ancak Irak Bakanlar Kurulunda kendi adayı için bir yer açmayı da ihmal etmemiştir. Sağlık Bakanı’nın atanmasını kastederek, “gizli olarak söylemeliyim ki onun atamasını ben yaptım”¹⁵⁵⁸ diye babasına yazmıştır. Yani Gertrude Bell’in yardımcılarıyla Iraklı yönetici elitleri seçilmiştir. Yeni oluşturulan

¹⁵⁵² Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 28 Ağustos 1921.

¹⁵⁵³ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 28 Ağustos 1921.

¹⁵⁵⁴ Irak Devleti’nin kullandığı bayraklar için bkz. Elie Podeh, “The Symbolism of the Arab Flag in Modern Arab States: Between Commonality and Uniqueness”, *Nations and Nationalism*, 17 (2), 2011.

¹⁵⁵⁵ Anthony Smith, *Milli Kimlik*, Çev: Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 35.

¹⁵⁵⁶ Britanyalıların Irak’ta devlet kurma çabaları için Bkz. İsmail Şahin, Cemile Şahin, and Samet Yüce, “Birinci Dünya Savaşı Sonrası İngiltere’nin Irak’ta Devlet Kurma Çabaları”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 8, Sayı: 15, Kış 2014.

¹⁵⁵⁷ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 28 Ağustos 1921.

¹⁵⁵⁸ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 11 Eylül 1921.

Irak Hükümeti'nde Sünnilerin ağırlığı fazladır.¹⁵⁵⁹ Ayrıca Kahire Konferansı kararları çerçevesinde oluşturulan yerli Arap Ordusu'nda düşük rütbeli askerler Şiiilerden ve yüksek rütbeli subaylarda çoğunlukla eski Osmanlı subayı olan Sünni Araplardan teşekkül edilmiştir.¹⁵⁶⁰ Bu bağlamda Emir Faysal'ın tahta çıkmasından itibaren Sünni Arapların ülke genelinde birçok alanda etkinliği artmıştır.

Britanya İmparatorluğu, manda fikrine karşı ortaya çıkan muhalefeti ortadan kaldırmak için diplomatik bir yol bulmuş ve manda ilişkilerini bir “*anlaşma*” ile yerleştirmeye karar vermiştir.¹⁵⁶¹ Aslında Sir Percy Cox ile Gertrude Bell manda konusunda ısrar etmektense bir anlaşmanın yapılmasının daha iyi olacağını konuşmuşlardır.¹⁵⁶² Böylece Irak'taki milliyetçilerin tepkisini çekmeyeceklerini hesap etmişlerdir.¹⁵⁶³ Bunun yanı sıra, Gertrude Bell'in öngörüsüne göre; “Faysal manda yerine bir anlaşma yapılmasına eninde sonunda ısrar edecektir.”¹⁵⁶⁴ Kral Faysal'ın esas korkusu, Britanya Hükümeti'nin kendisine Irak Milliyetçilerine kabul ettiremeyeceği bir teklifle gelmesi ve yabancıların elinde bir “*kukla Kral*” gibi görünmesiydi.¹⁵⁶⁵ Çünkü milliyetçileri karşısına almak istemediği gibi kendi imajını da “*manda*” anlaşmasıyla zedelemekten kaçınıyordu. Ancak Britanya'nın yardımı olmadan iktidarda kalamayacağını da farkındadır. Bu konuda Gertrude Bell, “Faysal defalarca bizim yardımımız olmadan gücünün olmadığını söyledi”¹⁵⁶⁶ diye babasına yazmıştır.

Kral Faysal'ın korkusu iki ülke arasında bir anlaşma yapmayı geciktirmiştir. Bu nedenle anlaşma görüşmeleri Faysal tahta çıkar çıkmaz başlanmasına rağmen ancak Aralık 1922'de imzalanabilmiştir.¹⁵⁶⁷ Bu gecikme, hem Bağdat'taki İngiliz yetkililerini hem de Londra Hükümeti'ni oldukça tedirgin etmiştir. Phebe Marr'a göre Emir Faysal ve Britanya hükümeti arasında imzalanan anlaşma Britanya'nın

¹⁵⁵⁹ Marr, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁵⁶⁰ Marr, *a.g.e.*, s. 26.

¹⁵⁶¹ Marr, *a.g.e.*, s. 26.

¹⁵⁶² Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 5 Temmuz 1921.

¹⁵⁶³ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 5 Temmuz 1921.

¹⁵⁶⁴ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 5 Temmuz 1921.

¹⁵⁶⁵ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 24 Kasım 1921.

¹⁵⁶⁶ Gertrude Bell'den Babasına, Bağdat, 24 Kasım 1921.

¹⁵⁶⁷ Marr, *a.g.e.*, s. 26.

dolaylı yönetiminin “*belkemiğini*” oluşturmaktadır.¹⁵⁶⁸ Dolayısıyla Gertrude Bell, anlaşmanın kabulünü kolaylaştırmak ve yönlendirmek için Irak Kabinesi’nin bakanlarıyla görüşmüştür.¹⁵⁶⁹ İki ülke arasındaki bu yeni anlaşmaya göre, Britanya Hükümeti Irak Devleti’nin mali politikası ve ülkesinin çıkarlarını etkileyen tüm meseleler konusunda bildirecekleri tavsiyelerin takip edilmesini şart koşmaktadır.¹⁵⁷⁰ Bu bağlamda, Britanya İmparatorluğu Kral Faysal’ın kendi başına hareket etmesine izin vermemektedir. Bir başka ifadeyle, yeni Kral Britanya’nın gölgesinde ve limitleri Britanya tarafından çizilmiş bir alanda hüküm sürebilecektir.

Sir Percy Cox tarafından Gertrude Bell’den kendi haritalarının yardımıyla Irak sınırlarının çıkarılması istenmiştir.¹⁵⁷¹ Dolayısıyla Gertrude Bell, bölgeyi çok iyi tanıyan ve çeşitli haritalar çıkarmış bir kişi olarak yeni Irak Devleti’nin sınırları konusunda da çalışmıştır. Bir anlamda, Gertrude Bell’in haritaları sınır meselelerini çözmüştür. İngiltere’nin aracılığıyla 1922’de İbni Suud’la sınır anlaşması yapılmış ve Suudi Arabistan, Irak ve Kuveyt sınırları çizilmiştir.¹⁵⁷² Irak’ın Türkiye ile olan sınır meselesinde ise, Lozan Konferansı’nda Türkiye Delegasyonu’nun Musul ile ilgili talebini geri çekmediğinden dolayı Irak sınırının durumu açık bırakılmıştır.¹⁵⁷³ 1925’de Milletler Cemiyeti’nin atadığı sınır araştırma komisyonu Irak’ın Musul’u elinde tutması gerektiğini önermiştir.¹⁵⁷⁴ Bu öneri dikkate alınarak, iki taraf arasındaki sınır çizgisi ancak 1926’da çözülebilmiştir.¹⁵⁷⁵

Irak’taki Kürtlerin bağımsız devlet kurma beklentilerine Kahire Konferansı’nda olumlu yanıt çıkmamıştır. Çünkü Kürtlerin yaşadığı bölgenin tarımsal ve petrol bakımından zenginliği bilinmektedir. Musul olmaksızın hem Britanya hazinesi çok zarar edeceği hem de devam eden Britanya’nın işgalinin daha

¹⁵⁶⁸ Marr, *a.g.e.*, s. 26.

¹⁵⁶⁹ Marshall, *a.g.e.*, s. 182.

¹⁵⁷⁰ Marr, *a.g.e.*, s. 26.

¹⁵⁷¹ Marshall, *a.g.e.*, s. 166.

¹⁵⁷² Fromkin, *a.g.e.*, s. 476.

¹⁵⁷³ J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East A Documentary Record: 1914-1956*, Vol. II, D. Van Nostrand Company, Inc., Princeton, 1956, s. 143.

¹⁵⁷⁴ Hurewitz, *a.g.e.*, Vol. II, s. 143-144.

¹⁵⁷⁵ Sluglett, *a.g.e.*, s. 85.

fazla savunulamayacağı hesap edilmiştir.¹⁵⁷⁶ Kürtlerin Irak'ta bir Arap Hükümeti'ni onaylamayacaklarını bilen İngilizler bölgenin yönetimini Britanya Yüksek Komiseri'ne bırakmışlardır. Ancak Kürtlerin bölgede Britanya İmparatorluğu'na karşı tepkilerinin şiddeti gittikçe arttırmasından dolayı yapılan anlaşmalarla Kürtlere “*bir takım otonomlar*” verilmiş ve karşılığında ileri gelenleri Irak Hükümeti'ne bağlılıklarını bildirmişlerdir.¹⁵⁷⁷ Böylece Kral Faysal'ın yönetim alanı genişlemiştir. Ancak Kürt bölgesinde hareketlilik devam etmiştir. Bölgedeki çatışmaları durdurmak için Britanya yönetimi Kraliyet Hava Kuvvetleri (RAF)'ni devreye sokmuştur.¹⁵⁷⁸

Gertrude Bell'in sürekli eksikliğini duyduğu ve bir an önce Irak'ta görmek istediği şeylerden birisi Irak Anayasası olmuştur. Babasına yazdığı 14 Kasım 1923 tarihli mektubunda “bir anayasamız olduğunda çok memnun olacağım”¹⁵⁷⁹ diyerek bu konudaki arzusunu ortaya koymuştur. Bir Anayasa taslağı üzerinde çalışılmış ancak Sir Percy Cox bu taslağı pazarlık konusu yapmıştır. Sir Percy Cox, Kral Faysal'ı Britanya lehinde yeni bir anlaşma yapmaya zorluyor ve imzalanıncaya kadar Irak Bakanlar Konseyinin sunduğu Anayasa taslağını onaylamamakla tehdit ediyordu.¹⁵⁸⁰

1924'de yeni bir meclis oluşturulmuş ve Britanya-Irak Antlaşması yapılmıştır. Sonunda beklenen Irak Anayasası da meclisten geçmiştir. Gertrude Bell, Irak Anayasasının Irak Meclisi'nden geçmesine seviniyordu.¹⁵⁸¹ Bu Anayasanın temel işlevini de açıklamaktadır: “Anayasa, Kral'a ve Kabinesine yapılan Antlaşmanın hükümlerini gerçekleştirmek için güç verecek şekilde çerçeveselendi.”¹⁵⁸² Bu bağlamda, yeni Anayasanın yardımıyla Kral Faysal ve arkadaşları Londra Hükümeti'yle yaptığı anlaşmanın gereklerini daha rahat yerine getirebilecek ve içerden gelebilecek tazyiklerin üstesinden de daha kolay gelebilecektir. Gertrude Bell, Irak Anayasası'nın hazırlanmasına bir şekilde müdahale etmiştir. Babasına

¹⁵⁷⁶ James D. Terry, “The Forty Thieves: Churchill, the Cairo Conference, And the Policy Debate Over Strategies of Colonial Control in British Mandatory Iraq, 1918-1924”, *ProQuest*, 2008, s. 17. (Master's Thesis)

¹⁵⁷⁷ Duman, *a.g.e.*, s. 228.

¹⁵⁷⁸ Sluglett, *a.g.e.*, s. 82.

¹⁵⁷⁹ *Gertrude Bell'den Babasına*, Bağdat, 14 Kasım 1921.

¹⁵⁸⁰ Sharp, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁵⁸¹ *Gertrude Bell'den Babasına*, Bağdat, 25 Haziran 1924.

¹⁵⁸² *Gertrude Bell'den Babasına*, Bağdat, 25 Haziran 1924.

“Eski Eserler Kanunu’na sahibim beni kutla”¹⁵⁸³ diye yazar. Çünkü Irak Anayasasına kendisinin hazırladığı Eski Eserler Yasası da eklenmiştir. Bu kanunla Eski Eserler Departmanı antikaları ihraç etmek isteyen herhangi birine izin verme ve değerine göre bir yüzdeyle ücretlendirme hakkı elde etmiştir.¹⁵⁸⁴

Musul petrolünün değerlendirilmesi Büyük Savaş’ın araya girmesiyle gecikmiştir. Ancak bölgenin konumunun belirlenmesinde petrolün önemli bir etkisinin olduğu bilinmektedir. 1914’de kurulan Turkish Petroleum Company’e Irak’ta petrol çıkarma ve işletme imtiyazının tanınması yeni Irak Devleti’ne kalmıştır. 14 Mart 1925’de Irak Hükümeti sözkonusu bu şirkete imtiyaz hakkı tanıdığını resmen duyurmuştur.¹⁵⁸⁵ Böylece Şirket, Irak petrolünü çıkarıp dilediği gibi değerlendirme hakkına sahip olmaktadır. Ancak verilen imtiyaz sözleşmesinde bir şey dikkat çekicidir. Gertrude Bell’in sahiplendiği Eski Eserler Kanunu’nun 3. Maddesine bir atıfta bulunulmuştur. Dini yerlere ve Eski Eserler Kanunu’nda belirtilen eserlere, ne adı geçen şirket ne de başkası tarafından herhangi bir müdahalenin olamayacağı ifade edilmiştir.¹⁵⁸⁶ Buradan hareketle, Gertrude Bell “*benim kanunum*” dediği Eski Eserler Kanunu’yla dış müdahalelere sınırlandırma getirmiştir. Anlatılanlar düzleminde, Gertrude Bell’in Irak Devleti’nin geleceğine yönelik kararların alınmasında etkileme gücünün olduğu anlaşılmaktadır.

Gertrude Bell, Kahire Konferansı’nda belirlenen Britanya’nın politikası çerçevesinde Irak Devleti’nin kuruluşu ve devamına yönelik gerekli tüm adımların atılabilmesi için var gücüyle çalışmıştır.

¹⁵⁸³ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 25 Haziran 1924.

¹⁵⁸⁴ Gertrude Bell’den Babasına, Bağdat, 25 Haziran 1924.

¹⁵⁸⁵ Alınan kararlarla ilgili bkz. J. C. Hurewitz, *a.g.e.*, Vol. II, s. 132.

¹⁵⁸⁶ Hurewitz, *a.g.e.*, Vol. II, s. 132.

SONUÇ

Britanya, dış politikasında genel olarak ülke çıkarlarını ve güç dengesini gözeten, pragmatik, şüpheli, temkinli, müdahale etmekte soğukkanlı davranan ve kendisini başkalarına sürekli bağlayıcı bir anlaşmadan kaçınan bir politik anlayış doğrultusunda hareket etmiştir. Bu anlayışını Ortadoğu politikasında da sürdürmüştür. Politik anlayışı çerçevesinde şekillendirdiği Ortadoğu politikasıyla bölgede hâkimiyet kurmaya ve nüfuz oluşturmaya çalışmıştır. Ayrıca gerekli gördüğü durumlarda işgal etmekten de kaçınmamıştır.

Britanya'nın bölgedeki hâkimiyetinin ve politik gücünün fikri temelleri Sosyal Darwinizm, Şarkiyatçılık ve Emperyalizme dayanmaktadır. Yani Britanya'nın Ortadoğu politikası Sosyal Darwinizm, Şarkiyatçılık ve Emperyalizm temelinde yükselmiştir. Bu nedenle Britanya'nın Ortadoğu politikasının belirlenmesi ve uygulanmasında söz konusu kuramların etkisi görülmektedir.

İngiliz İmparatorluğu, Sanayi Devrimiyle yakaladığı ilerleme ivmesi neticesinde emperyalist yayılmasını arttırmış ve “*teritoryal*” kazanımlarla dünyanın üstün gücü haline gelmiştir. Dünyanın farklı coğrafyalarında gerçekleştirdiği hâkimiyet ve işgallerini doğrulamak için “*sipariş edilen*” bir ideoloji niteliğinde olan Sosyal Darwinizm, imparatorluğun en temel dayanağı olmuştur. Yani Viktorya Çağı'nda İmparatorluk kuramsal açıklamasını Sosyal Darwinizm'de bulmuştur. Zira Britanya'nın Ortadoğu'ya yönelik politikasında da bu ideolojik yaklaşımın hâkim olduğu ve Britanyalı yöneticilerin politik davranışlarında bu fikirlerin etkili olduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla Britanya'nın dış politikasını şekillendiren yönetici seçkinlerin çoğunlukla emperyalist, ırk üstünlüğüne inanan, mücadele ve rekabeti savunan, savaşmanın gerekliliğini düşünen, güç üstünlüğünden yana ve en iyinin hayatta kalması gerektiğini savunan kişiler olduğu görülmektedir.

Britanya, Ortadoğu politikasını tasarlarlarken Şarkiyatçılıktan azami ölçüde faydalanmıştır. Çünkü Şarkiyatçılık, Britanya'nın Doğu'ya ulaşmasını sağlayan bir köprü olmuştur. Başka bir ifadeyle Şarkiyatçılık Britanya'yı Doğu'nun zengin ve merak edilen topraklarına taşımıştır. Şarkiyatçıların elde ettikleri bilgileri ülkelerinin hizmetine sunması Britanya'nın gücünü sağlamlaştırmıştır. Britanyalı yönetici seçkinler, Ortadoğu ile ilgili elde ettikleri bilgiler ışığında politikalarını geliştirebilmişlerdir. Şarkiyatçıların medeniyetle ilgili düşüncelerini benimseyen ve

kendilerini medeni olarak kabul eden İngilizler, Ortadoğu'yu kendilerine göre aşağı medeniyet olarak konumlandırmışlardır. Bu nedenle aşağı medeniyeti temsil ettiği iddia ettikleri Ortadoğu halklarına medeniyeti taşıma sorumluluğunu “gönüllü” olarak üstlendiklerini göstermişlerdir. Diğer bir ifadeyle Britanyalı yöneticiler “*Beyaz Adam'ın Yüğü'nü*” omuzlamışlardır. Britanya'nın Ortadoğu halklarına bu şekilde yaklaşımında gerçeklik ilişkisine bakılmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü asıl önemli olan Doğulunun medeniyetin hangi düzeyinde olduğu değil, Batılının onu kendi aynasında nasıl gördüğüdür. Batılı “*biz'in*”, Doğulu “*öteki'ni*” kendi perspektifinden ele alarak konumlandığı yer Batı'nın gerçeğini teşkil etmiştir. Yani Doğu, Batı'nın zihninde ne ise o şekilde kabul edilmiştir. Buradan hareketle Ortadoğuluların geri medeniyeti temsil ettiği kabul edildiğinden İngilizlerin onlara yardım edebilmek için bölgeye yerleştikleri iddiası hâkim görüş olmuştur.

Britanya'nın yöneticilerinden bazıları Anglo-Sakson ırkının doğasında yöneticilik kabiliyetinin olduğuna inanır ve bu üstün ırkın yöneticiliğe en layık olduğunu düşünür. Bu nedenle Ortadoğu'da Anglo-Sakson ırkının üstünlüğünün görülebileceği ve medeniyetin taşınabilmesine imkân veren “*yönetim modelleri*” inşa etmeye çalışmışlardır. Bölgede tatbik edilen yönetimler bu kabilden değerlendirilebilir. Böylece İngilizlerin yönetici ırk olduğu ve medeniyeti taşıdığı gösterilmek istenmektedir. Lord Cromer'in Mısır'da uyguladığı yönetim tarzı örnek bir çalışma olarak kabul edilmektedir. Diğer taraftan Gertrude Bell, Mezopotamya'da diğer toplumlara örnek teşkil edecek bir yönetim modelini getirme gayreti içinde olmuştur. Böylece diğer halkların rahatlıkla İngilizlerin yönetimi ve kontrolü altına girebilmelerinin yolunu açmak istemiştir.

Britanya, Ortadoğu politikasını gerçekleştirmek için ticari, dini ve diplomatik örgütlerini çok iyi bir şekilde kullanabilmiştir. Ticari örgütlenmesi içinde yer alan Levant Kumpanyası yıllarca Britanya'nın ticari ve diplomatik sorumluluğunu yüklenmiştir. Kumpanyanın kurduğu ilişkiler Britanya'nın Ortadoğu politikasında takip edeceği patikaları oluşturmuştur. İngilizlerin kendilerini “*tüccar millet*” olarak tarif etmesi ticaretlerini en öncelikli konu olarak kabul etmelerine delalet etmektedir. Ayrıca Britanya, Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri içerisinde ticareti önceliğine alarak yürütmeye çalışmıştır. Ticari çıkarları herşeyden önce gelmiştir. Bu nedenle on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan

dönemde bölgesel rekabet konusuna odaklanmıştır. Britanya'nın bölgesel rekabetinde Bağdat Demiryolu ve petrol önemli olmuştur. Her iki unsur da Britanya'nın Ortadoğu'daki rahatsızlığının temel sebeplerini oluşturmuştur. Neticede aralarındaki bölgesel rekabet Büyük Güçleri savaşın eşiğine getirmiştir.

Britanya'nın Ortadoğu politikasının güçlenmesinde misyoner teşkilatların önemli bir rolü olmuştur. Misyonerlerin, dini propagandalarının yanısıra açtığı eğitim ve sağlık kuruluşları faaliyetleri siyasi nüfuz alanları açılmasına yardım etmiştir. Dini teşkilatlanmanın bölge halkları üzerindeki faaliyetlerinin yardımıyla açılan siyasi zeminde Britanyalı yöneticiler, hâkimiyetlerini güçlendirmeye çalışmışlardır. Misyonerlerin Ortadoğu coğrafyasında gerçekleştirdikleri “*kültür işgalleri*” Osmanlıların bölge hâkimiyetinin zayıflamasına yol açmıştır. Misyonerlerin açtıkları okulların yaydığı batılı fikirler bölgedeki hâkim yönetime karşı bir ayaklanmanın tohumlarını atmıştır. Dolayısıyla Britanya'nın Ortadoğu'daki dini teşkilatlanmaları bölgenin egemen gücünü zayıflatarak, ülkelerinin dış politika başarısına yardım etmiştir.

Britanya İmparatorluğu, Ortadoğu politikasının başarısını sağlayabilmek için diplomatik bir organizasyon kurmuştur. Sömürge Bakanlığı bölge politikasının başarısı için önemli bir rol üstlenmiştir. Diğer taraftan Majestelerinin elçileri ve konsolosları da ülkelerinin siyasi çıkarlarını en iyi şekilde savunmak için mücadele etmişlerdir. Elçiler ve konsoloslar Britanya'nın bölgedeki başarısı için özel ilişkiler kurmuş ve diplomatik güçlerini arttırmaya çalışmışlardır. Osmanlı Devleti'nde görev yapan elçi ve konsoloslar ülkelerinin çıkarlarını korumanın yanında ülkelerinin ihtiyaç duyduğu bilgiyi de elde etmişlerdir.

Kahire'deki Arap Bürosu Britanya'nın Ortadoğu'da hâkimiyetinin oluşturulabilmesi için gereken propagandayı ve istihbaratı yapmak üzere Büyük Savaş öncesi kurulmuştur. Arap Bürosu'nun eğitimli çalışanlarının özel çabalarıyla, bölgede Osmanlı Devleti aleyhinde bir ayaklanma tetiklenmiştir. Arap Bürosu'nun çalışmaları bölgede İngilizlerin üstünlüğünü kurmak üzere geliştirilmiştir. Bu konuda elde ettikleri istihbaratı ülkelerinin faydasına kullanabilmişlerdir. Dolayısıyla Osmanlı'nın Arapça konuşulan topraklarının Britanya tarafından işgalinde Kahire'deki Arap Bürosu çalışanlarının büyük katkısı olmuştur.

Britanya'nın dış politika yapıcıları ve uygulayıcıları arasında zaman zaman yetki kargaşasının yaşandığı görülmüştür. Londra, Kahire ve Delhi yönetimleri arasında bölgeye yönelik politik yaklaşımların farklı olduğu ve yetki erkini elde tutmak için aralarında bir mücadelenin bulunduğu anlaşılmaktadır. İngiliz Hindistan'ının politik ve askeri yaklaşımı bu kargaşanın temel nedenlerinden biri olmuştur. Londra ve Kahire'nin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayrılıkçıları desteklemesine Delhi, karşı çıkmıştır. Çünkü Hindistan'da yaşayan çok sayıda Müslümanın muhtemel tepkisi dikkate alınmıştır. Öte yandan İngiliz Hindistan'ı Ortadoğu işgalinden sonra bölgedeki askeri birliklerinin ve yönetimlerinin kontrolünü paylaşmak istememiştir. Hindistan'ın bu tutumu, diğer yönetim merkezlerinin mücadelesini körüklemiştir. Aralarındaki bu mücadele bir yönetim karmaşası doğurmuştur. Gertrude Bell'in bu karmaşayı ortadan kaldırmak için önerisi "Arap politikasının Londra'da tek elden yapılmasıdır."¹⁵⁸⁷

Britanya'nın Ortadoğu politikasının belirlenmesinde dış politika yapıcılarının genel özelliklerinin etkili olduğu açıktır. Zira dış politika yapıcılarının birçoğu aristokratik ve üst sınıf ailelerden gelmektedir. Ancak eskiden aristokrasinin etkin olduğu alanlarda yeni bir üst sınıf etkinliğini sürdürmeye başlamıştır. Britanya'nın yönetici elitleri Eton, Cambridge ve Oxford gibi seçkin okullardan mezun olmuşlar ve okuldaki eğitimleri sırasında bazı fikirlerin etkisi altında kalmışlardır. Bu nedenle bu fikirlerin yansımalarının politik anlayışlarında da etkili olduğu görülmektedir. Örneğin, Antik Yunan sevgisi bu elitlerin medeniyete bakışlarını ve Yunanistan'ı değerlendirmelerini etkilemiştir. Öte yandan eğitimleri sırasında kurdukları dostlukları iş hayatlarında da sürdürülmüş ve okul arkadaşlıkları bazı önemli pozisyonlara gelmelerinde etkili olmuştur.

Araştırmamızın odağını oluşturan Gertrude Bell, Britanya'da önde gelen bir aileye mensuptur ve seçkin bir okuldan mezun olmuştur. Ailesi ve eğitimi onun Britanya'nın elitleri arasında yer alabilmesinin yolunu açmıştır. Gertrude Bell kendisine tanınan imkânları ve sosyal statüsünü ülkesinin çıkarları için kullanmaya çalışmıştır. Başka bir deyişle Gertrude Bell, küçük yaşlarından beri ailesinin sağladığı imkânları, bilgi ve becerisini sosyal statüsünün de yardımıyla Britanya'nın

¹⁵⁸⁷ Gertrude Bell'den Babasına, Basra, 4 Mayıs 1916.

çıkarlarına angaje etmiştir. Doğu'nun tehlikeli çöllerinde seyahati esnasında çöl kabileleriyle kurduğu dostlukları, elde ettiği politik bilgiyi ve çıkardığı haritaları ülkesinin hizmetine sunmuştur.

Gertrude Bell, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ortadoğu hakkında verdiği bilgiler Britanya için çok kıymetli olmuştur. Onun yeteneklerinden yararlanmak isteyen Britanyalı yöneticiler kendisini Kahire'deki Arap Bürosuna yerleştirmişlerdir. Önceleri Arap Bürosunda bölge kabilelerine ait bilgilerin tasnifine yardım etmiştir. Zira Ortadoğu'nun demografik yapısını, kültürel haritasını ve kabile yaşantısını en iyi bilenlerden birisidir. Zekâsı ve sosyal statüsü onu kısa zamanda Mezopotamya'da Doğu Sekreteri pozisyonuna getirmiştir.

Gertrude Bell'in Ortadoğu ile ilgili bilgisi ve haritaları Osmanlılara karşı başlatılan Arap İsyanında T. E. Lawrence'ın başarısının temel dayanağı olmuştur. Bir başka ifadeyle, T. E. Lawrence, Gertrude Bell'in verdiği bilgi ve haritaların yardımıyla isyancı Arapları yönlendirmiş ve kahraman olmuştur. Buradan hareketle Arap İsyanının başarısının arkasında yatan esas faktörün Gertrude Bell olduğu açıktır. Dolayısıyla Arap İsyanının kahramanı ve planlayıcısı olarak sadece T. E. Lawrence'ı işaret etmek yanlış olacaktır. Eğer Gertrude Bell'in çöl çalışmaları olmasaydı, çöldeki kabilelerin ayrılıkçı harekete nasıl baktığına dair politik görüşleri öğrenilmemiş, çölde kabile desteği sağlanamamış ve askeri harekâtın gerçekleştirileceği rota sağlıklı bir şekilde bilinmemiş olacaktı. Bu nedenle bilinenin aksine Osmanlı Devleti'ne karşı çıkarılan Arap İsyanının asıl kahramanı Gertrude Bell'dir. Gertrude Bell, Osmanlı Devleti'nin zayıflatılması ve ülkesinin başarısı için profesyonelce çalışmıştır. Ortadoğu seyahatleri sırasında arkeolojik araştırmaların yanısıra bölge halkının niyetlerini ve bölgenin coğrafi ve demografik yapısını öğrenmiştir. Bölgedeki güç dengelerini tespit etmiş ve ülkesinin politikasına destek olabilecek kabile liderlerini işaretlemiştir. Tüm bu bilgileri derleyip analiz ederek ülkesinin hizmetine sunmuştur.

“Ortadoğu'nun Mimarları” olan İngiliz görevliler, Sykes-Picot Antlaşması, De Bunsen Raporu, McMahan-Hüseyin Yazışmaları ve Mezopotamya Raporu gibi bölgenin kaderini değiştirecek önemli “projeleri” yürütmüşlerdir. Kahire'de Arap Bürosu'nun kurulmasında, propaganda ve istihbarat faaliyetlerinin yürütülmesinde aktif rol üstlenmişlerdir. Bölge dinamiklerini ateşleyerek isyan çıkarmış, Osmanlı

Devleti'nin parçalanmasını sağlamışlar ve yerine yeni “*uydu devletler*” kurmuşlardır. Ayrıca 1919 Paris Barış Konferansı ve 1921 Kahire Konferansı'na katılarak bölgedeki siyasi ve askeri yapılanmaya müdahil olmuşlardır. “*Alandan gelenlerin*”, yer aldıkları politik projelerin ışığında, Britanya'nın politikasını şekillendirebilmesinde büyük bir kapasitelerinin olduğu anlaşılmaktadır. Politik karar alma merkezine nüfuz edebildikleri ve yönlendirebildikleri görülmektedir. Yani bu aktörler kişiliklerinin, eğitimlerinin, siyasi görüşlerinin ve sosyal statülerinin yardımıyla ülkelerinin çıkarlarını koruyabilme adına gerektiğinde müdahil olabilmişlerdir.

1921 Kahire Konferansı Birinci Dünya Savaşı sonrası Ortadoğu'yu yeniden planlamış, Britanya'nın Ortadoğu politikasını netleştirmiştir. Konferans kararlarında Britanya'nın bölge yetkilileri bir konsensüs sağlamışlardır. Bu toplantı Britanya'nın düşümlenmiş bölge meselelerini çözmüştür. Kahire Konferansı Britanya kontrolündeki Mezopotamya ve Filistin bölgesinde yeni yönetimlerin oluşturulmasına karar vermiştir. Dolayısıyla bu kararlar bölgedeki etnik güçlerin beklentilerini de belirlemiştir. Gertrude Bell Kahire Konferansı'nın tek kadın temsilcisi olmuştur. Bölge uzmanı olarak yetenekleri İngiltere Başbakanı Lloyd George tarafından toplantı başkanı olan Winston Churchill'e de telgraf mesajıyla bildirilmiştir. Konferans kararlarının bölgeye tatbik edilmesinde ona büyük görevler düşmüştür. Irak Devleti'nin kurulması, yöneticilerinin seçilmesi, kurumlarının oluşturulması, Irak Anayasası'nın hazırlanması, resmi bayrağının oluşturulması ve sınırlarının çizilmesinde en etkili kişilerden birisi olmuştur. Netice itibariyle, Gertrude Bell Kahire Konferansı'na katılarak Britanya'nın Ortadoğu politikasının belirginleşmesine yönelik kararların alınmasında ve daha sonraki sürecin yönetilmesinde etkili bir rol üstlenmiştir. Ancak Ortadoğu'yu yıllardır kuşatan problemler sarmalının çözümsüzlüğünün temel nedenlerinden birisi 1921 Kahire Konferansı'na katılan İngiliz bölge uzmanlarının aldığı kararlar ve bölgede yürüttükleri faaliyetlerdir. Daha geniş bir çerçevede değerlendirildiğinde, Britanya kendi çıkarlarını ve hâkimiyetini sürdürebilmek adına şekillendirdiği Ortadoğu politikasıyla bölgede sürekli bir istikrarsızlık ve çatışma ortamının oluşmasına zemin hazırlamıştır.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

1. İngiltere Milli Arşiv Belgeleri (The National Archive Documents)

CAB/24/120, 19 Şubat 1921, CAB/24/121, 14 Mart 1921, CAB/24/121, 15 Mart 1921, CAB/24/121, 16 Mart 1921, CAB/24/121, 16 Mart 1921, CAB/24/121, 18 Mart 1921, CAB/24/121, 20 Mart 1921, CAB/24/121, 24 Mart 1921, CAB/24/122, 12 Mart-30 Nisan 1921.

2. Gertrude Bell Arşivi (Gertrude Bell Archive, Newcastle University/www.gerty.ncl.ac.uk)

1. Günlükler (12 Ekim 1877-26 Mart 1914, 26 adet)
2. Mektuplar (120 adet)

B. Telif, Tedkik ve Hatıratlar

Ahmad, F., *İttihat ve Terakki (1908- 1914)*, Çev: Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, 9. Basım, İstanbul, 2013.

Akalın, D., “İngiltere ve Osmanlı Devleti Arasında Perim Adası (1798-1914)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 33, Sayı: 56, 2014, pp. 233-263.

Andrews, L., “Social Darwinism The Development of an Intellectual Mood “, *The Occidental Quarterly*, Vol.3, No. 1, Spring 2003, 45-60.

Armaoğlu, F., 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914, Timaş Yayınları, 13. Baskı, İstanbul, 2013.

Aydın, M., “İstanbul Konferansı 1876’na Giden Yolda İngiltere’nin “Doğu” Politikası”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 17, 2005, 59-66.

Ayhan, V., “Mısır Devriminin Ayak Sesleri”, *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 3, Sayı: 26, Şubat 2011.

Bailey, F. E., “Palmerston ve Osmanlı Reformu (1834-1839)”, Çev: Yasemin Avcı, Ed. Halil İnancık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Basım, Ankara, 2006

Bannister, R. C., *Social Darwinism Science and Myth In Anglo-American Social Thought With A New Preface*, ed. Allen F. Davis, Temple University Press, Philadelphia, 1979.

- Barr, J., *A Line in the Sand The Anglo-French Struggle For the Middle East 1914-1948*, W. W. Norton & Company, Inc., New York, 2012.
- Baster, A., “The Origins of British Banking Expansion in the Near East”, *The Economic History Review*, Vol. 5, No. 1, Oct. 1934, pp. 76-86.
- Baykal, S., “Lord Salisbury’nin Osmanlı İmparatorluğunu Taksim Planı “, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 5, 1944, 773-782.
- Bayraktar, K., “Arkeolog, Bankacı, Casus, Sefir: Austen Henry Layard ve Osmanlı Coğrafyası”, *C. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 12, Sayı:1, 2011, 281-302.
- Beasley, E., *Mid-Victorian Imperialists: British Gentlemen and the Empire of the Mind*, Routledge, London and New York, 2005.
- Bebbington, D. W., *The Mind of Gladstone Religion, Homer, and Politics*, Oxford University Press, New York, 2004.
- Becquemont, D., “Social Darwinism: From Reality to Myth and from Myth to Reality”, *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, Vol. 42, 2011, pp. 12-19.
- Bell, G. L., *Mezopotamya’da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, Çev: Vedii İlmen, Yaba Yayınları, I. Basım, İstanbul, 2004.
- Bell, G. L., *Palace and Mosque at Ukhaider A Study in Early Mohammadan Architecture*, Clarendon Press, Oxford, 1914.
- Bell, G. L., *Syria The Desert and The Sawn*, William Heinemann, London, 1907.
- Bell, G. L., *Amurath to Amurath*, E. P. Dutton and Company, New York, 1911.
- Bell, G. M. L., *Review of the Civil Administration of Mesopotamia*, Vol. 1061. HM Stationery Office, London, 1920.
- Bent, J. T., “The English in the Levant “, *The English Historical Review*, Vol. 5, No. 20, Oct., 1890, pp. 654-664.
- Berridge, G. R., *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the present a study in the evolution of the resident embassy*, ed. Jan Melissen, Martinus Nijhoff Publisher, Leiden, 2009.
- Blake, R., “Gladstone and Disraeli”, ed. Peter J. Jagger, *Gladstone*, The Hambledon Press, London, 1998.

- Blaut, J. M., *Sömürgeciliğin Dünya Modeli Coğrafi Yayılmacılık ve Avrupa-merkezci Tarih*, Çev: Serbun Behçet, Dergâh Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2012.
- Bock, K., Book Review “Social Darwinism and English Thought: The Interaction Between Biological and Social Theory. By Greta Jones”, *American Journal of Sociology*, Vol. 87, No. 6, May, 1982, pp. 1411-1413.
- Bodley, R. ve Hearst, L., *Gertrude Bell*, Macmillan, First Printing, New York, 1940.
- Bodur, E., “Arap Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Doğuşu (I. Dünya Savaşına Kadar)”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 8, 1988, 239-251.
- Bolat, G., “Anglo-Persian Oil Company’den British Petroleum’a (BP): İngiltere’nin İran’daki Petrol Macerası”, *History Studies*, Volume 5/2, 2013.
- Brenner, R., “The Social Basis of English Commercial Expansion, 1550-1650”, *The Journal of Economic History*, Vol. 32, No. 1, The Tasks of Economic History Mar., 1972, pp. 361-384.
- Bulut, M., “The Role of the Ottomans and Dutch in the Commercial Integration between the Levant and Atlantic in the Seventeenth Century”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 45, No. 2, 2002, pp. 197-230.
- Buzpınar, Ş. T., “Suriye ve Filistin’de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl)”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10, 2003, 107-120.
- Callahan, M. D. “NOMANSLAND: The British Colonial Office and the League of Nations Mandate for German East Africa, 1916- 1920”, *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, Vol. 25, No. 3, (Autumn,1993), pp. 443-464.
- Carland, J. M., *Colonial Office and Nigeria 1898-1914*, Hoover Press, Hong Kong, 1985.
- Catherwood, C., *Churchill’s Folly How Winston Churchill Created Modern Iraq*, Carroll and Graf Publishers, New York, 2004.
- Claeys, G., “The “Survival of the Fittest” and the Origins of Social Darwinism”, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 61, No. 2, April 2000, pp. 223-240.
- Cohen, A., “Joseph Chamberlain, Lord Landsdowne and British Foreign Policy

- 1901-1903: From Collaboration to Confrontation”, *Australian Journal of Politics and History*, Vol. 43, Issue. 2, April 1997, pp. 122-134.
- Cohen, S. A., *British Policy in Mesopotamia 1903-1914*, First Publication, Ithaca Press, London, 1976.
- Courtney, J. E., “Gertrude Bell”, *The North American Review*, Vol. 223, No. 833, December 1926- February 1927, pp. 656-663.
- Cox, P., Clayton, G., Bell, H. and Goodenough, W., “Gertrude Bell’s Journey to Hayil: Discussion”, *The Geographical Journal*, Vol. 70, No. 1, July 1927, pp. 17-25.
- Crook, P., “Social Darwinism and British “new imperialism”: Second Thoughts”, *The European Legacy: Toward New Paradigms*, Vol. 3, No. 1, 1998, pp. 1-16.
- Crook, P., “Social Darwinism: The Concept”, *History of European Ideas*, Vol.22, No. 4, 1996, pp. 261-274.
- Çalışkan, K., “Ortadoğu Siyaseti ve Toplumlarını Anlama Yolları”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 39, Ekim 2008.
- Çatalbaş, R., “Anglikan (İngiliz) Misyoner Teşkilatlar”, *Journal of Faculty of Theology of Bozok University*, 2.2, (2012/2), pp. 121-138.
- Çolak, K., “Mısır’ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, (2008-II), 141-183.
- Çoruk, A. Ş., “Oryantalizm Üzerine Notlar”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 2, Aralık 2007, 193-204.
- Darwin, J., *The Empire Project The Rise and Fall of the British World-System 1830-1970*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- Değerli, E. S., “İngiltere’nin Doğu (Şark) Politikası (1882-1914)”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı:14, Nisan 2008.
- Dennis, A. L., “Tendencies in British Policy Since Disraeli”, *American Political Science Association*, Vol. 6, 1909, pp. 109-120.
- Dilek, M. S., “İngiliz ve Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Sorunun Ortaya Çıkışındaki Rolü (1810-1878)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı 43, 2012, 89-112.
- Disraeli, B., *Tancred: OR, The New Crusade Collection of British Authors*.Vol.

- CXVII., Vol. 1, Leipzig Bernhard Tauchnitz, 1847.
- Dodge, T., *Inventing Iraq The Failure of Nation Building and a History Denied*, Columbia University Press, New York, 2003.
- Doğan, A., *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, Nisan 2006.
- Duman, S., *II. Meşrutiyet'ten İngiliz Mandaterliğine Irak (1908- 1922)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010.
- Earle, E. M., "The Turkish Petroleum Company-A Study in Oleaginous Diplomacy", *Political Science Quarterly*, Vol. 39, No. 2, June 1924, pp. 264-279.
- Earle, E. M., *Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı (1903-1923)*, Ed: Ö. Andaç Uğurlu, Özgün Yayınevi, I. Baskı, İstanbul, 2003.
- Egerton, H. E., *British Foreign Policy in Europe to The End of The 19th Century*, Macmillan and Co., London, 1917.
- Erman, A., *Küresel Ekonomik Kriz Sermaye Birikiminin Analizi*, Truva Yayınları, İstanbul, 2010.
- Es-Siba'i, M., *Oryantalizm ve Oryantalistler Yararları-Zararları*, Çev: Mücteba Uğur, Beyan Yayınları, İstanbul, 1993.
- Etemad, B., *Possessing The World Taking the Measurements of Colonisation From the 18th to the 20th Century*, Vol. 6, Berghahn Books, New York, 2007.
- Ferguson, N., *İmparatorluk Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirışı*, Çev: Nurettin Elhüseyini, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2103.
- Fieldhouse, D. K., *Western Imperialism in the Middle East 1914-1958*, Oxford University Press, Oxford, 2006.
- Foster, H. A., *The Making of Modern Iraq A Product of World Forces*, Norman University of Oklahoma Press, First Edition, Oklahama, 1935.
- Frangakis-Syrett, E., "Market Networks and Ottoman-European Commerce, C. 1700-1825", *Oriente Moderno*, Nuova serie, Anno 25 (86), Nr. 1, The Ottomans and Trade (2006), pp. 109-128.
- Fraser, T. G ve Mango, A. ve Mcnamara, R., *Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu*, Çev: Fusun Doruker, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2011.
- Fromkin, D., *Barişa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922*, Çev: Mehmet Harmancı, Epsilon Yayıncılık, İstanbul, 2013.

- Gilbar, G. G., "Muslim Tujjar of the Middle East and Their Commercial Networks in the Long Nineteenth Century", *Studia Islamica*, No.100/101, 2005, pp.183-202.
- Gooch, G. P. ve Masterman, J. H. B., *A Century of British Foreign Policy*, George Allen & Unwin, London, 1918.
- Goodman, S., *Gertrude Bell*, Berg Publishers Ltd., Leamington Spa, 1985.
- Grabill, J. L., *Protestant Diplomacy in the Middle East Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1971.
- Graves, P. P., *The Life of Sir Percy Cox*, Hutchinson & Company Limited, London and Melbourne, 1941.
- Haeckel, E., *Vahdet-i Mevcud Bir Tabi'at Âliminin Dini*, Çev: Baha Tevfik ve Ahmed N., Ed. Remzi Demir, Bilal Yurtoğlu ve Ali Utku, Çizgi Kitabevi, Konya, 2014.
- Halliday, R. J., "Social Darwinism: A Definition", *Victorian Studies*, Vol. 14, No. 4, June 1971, pp. 389-405.
- Hassal, A., *The History of British Foreign Policy From The Earliest Times to 1912*, William Blackwood and Sons, Edinburg and London, 1912.
- Hayes, P., "British Foreign Policy and the Influence of Empire 1870-1920", *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 12:2, pp. 102-124.
- Hentsch, T., *Hayali Doğu Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı*, Çev: Aysel Bora, Metis Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2008.
- Herbert, A., *Ben Kendim Osmanlı Ülkesine Son Seyahatler*, Çev: Yılmaz Tezkan, 21. Yüzyıl Yayınları, I. Baskı, Ankara, 1999.
- Hicks, G., "Disreali, Derby and the Suez Canal, 1875: Some Myths Reassessed", *History*, 97.326, 2012, pp. 182-203.
- Hobsbawm, E.J., *Sanayi ve İmparatorluk*, Çev: Abdullah Ersoy, Dost Kitapevi, Ankara, 5. Baskı, 2013.
- Hobsbawm, E., *Devrim Çağı 1789-1848*, Çev: Mustafa Sina Şener, Dost Kitabevi, 6.Baskı, Ankara, 2012.
- Hobsbawm, E., *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, Çev: Vedat Aslan, Dost Yayınları, I. Baskı, Ankara, 1999.

- Hobson, J. M., *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, Çev: Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2011.
- Hodgson, G. M., “Generalizing Darwinism to Social Evolution: Some Early Attempts”, *Journal of Economic Issues*, Vol. XXXIX, No. 4, December 2005, pp. 899-914.
- Hogarth, D. G., “Gertrude Bell’s Journey to Hayil”, *The Geographical Journal*, Vol. 70, No. 1, July 1927, pp. 1-17.
- Horsman, R., *Race and Manifest Destiny The Origins of American Racial Anglo-Saxonism*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, 1981.
- Howarth, J., “The Church of England and Women’s Higher Education, c. 1840-1914”, Ed. Peter Ghosh, Peter and Lawrence Goldman, *Politics and Culture in Victorian Britain In the Memory of Collin Matthew*, Oxford University Press, Oxford, 2006.
- Huneidi, S., “Was Balfour Policy Reversible? The Colonial Office and Palestine, 1921-23”, *Journal of Palestine Studies*, 1998, 23-41.
- Hunt, C., *The History of Iraq*, Greenwood Press, London, 2005.
- Hurewitz, J. C., *Diplomacy in the Near and Middle East A Documentary Record: 1914-1956*, Vol. I, D. Van Nostrand Company, Inc., New York, 1956.
- Hurewitz, J. C., *Diplomacy in the Near and Middle East A Documentary Record: 1914-1956*, Vol. II, D. Van Nostrand Company, Inc., New York, 1956.
- Ingram, E., “From Trade to Empire in the near East: I: The End of the Spectre of the Overland Trade, 1775-1801”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 14, No. 1, Jan., 1978a, pp. 3-21.
- Ingram, E., “From Trade to Empire in the East: III: The Uses of the Residency at Baghdad, 1794-1804”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 14, No. 3, October 1978b, pp. 278-306.
- Iseminger, G. L., “The Old Turkish Hands: The British Levantine Consuls, 1856-1876”, *Middle East Journal*, Vol. 22, No. 3, Summer 1968, pp. 297-316.
- Issawi, C., “De-Industrialization and Re-Industrialization in the Middle East since 1800”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 12, No. 4, Dec. 1980, pp. 469-479.

- Johnson, R., *British Imperialism*, Palgrave Macmillian, New York, 2003.
- Jones, G. G., “The British Government and the Oil Companies 1912-1924: The Search for an Oil Policy”, *The Historical Journal*, Vol. 20, No. 3, Sep., 1977, pp. 647-672.
- Jones, G., “Social Darwinism Revisited”, *History of European Ideas*, Vol. 19, Nos 4-6, 1994, pp. 769-775.
- Jukes, G., *Essential Histories The First World War (I) The Eastern Front 1914-1918*, Routledge Taylor & Francis Group, 3. Baskı, New York and London, 2003.
- Karaca, T. N., *Büyük Oyun*, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2011.
- Karakaş, N., “Britanyalıların Gözüyle Sina-Filistin Cephesi’nde Türk Askeri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXVII, Sayı 2, Aralık 2012, 403-425.
- Karpat, K. H., *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, Timaş Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2013.
- Kedourie, E., *England and the Middle East The Destruction of the Ottoman Empire 1914-1921*, Mansell Publishing Limited, London, 1987.
- Kieser, H. L., *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, Çev: Atilla Dirim, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2013.
- Kennedy, P., *Büyük Güçlerin Yükselişi ve Çöküşleri*, Çev. Birtane Karanakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 13. Baskı, İstanbul, 2013.
- Kent, M., “Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğunun Sonu 1900-1923”, Ed. Marian Kent, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler*, Çev: Ahmet Fethi, Alfa Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2013.
- Kırbık, G., “Oryantalizm ve Necip el- Akiki’ye Göre Oryantalizmin Bazı Önemli Temsilcileri”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 2, Sayı: 3, Kış 2008, 243-258.
- Kirk-Greene, A., *On Crown Service: a History of HM Colonial and overseas civil services, 1837-1997*, IB Tauris, London, 1999.
- Kissinger, H., *Diplomasi*, Çev: İbrahim H. Kurt, Ayhan Matbaası, XI. Baskı, İstanbul, 2012.
- Kleiman, A. S., *Foundations of British Policy in the Arab World: The Cairo*

- Conference of 1921*, The Jones Hopkins Press, London, 1970.
- Kocabaş, S., *Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar Türkiye ve İngiltere*, Vatan Yayınları, İstanbul, 1985.
- Kocabaşoğlu, U., *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğundaki İngiliz Konsolosları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2004.
- Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?*, Çev: Halit Özkan, Klasik, 9. Baskı, İstanbul, 2006.
- Kula, O. B., *Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk İmgesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2012.
- Kurat, A. N., *Türk –İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1553-1952)*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1952.
- Kurat, Y. T., *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968.
- Küçük, M. A., “Anadolu’da “Protestan Ermeni Milleti’nin Oluşumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, 50:2 (2009), 153-18.
- Kütükoğlu, M. S., *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Kor Yayıncılık, Ankara, 2013.
- Laidlaw, C., *The British in the Levant Trade and Perceptions of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Tauris Academic Studies, London, 2010.
- Lawrence, T. E. , *Bilgelik'in Yedi Sütunu*, Çev: Bilal Çölgeçen, Çiviyazıları Yayınevi, Ankara, 2014.
- Lewis, B., “The West and the Middle East”, *Foreign Affairs*, Vol. 76, No. 1, (Jan.–Feb., 1997), pp. 114-130.
- Lloyd, G., “British Foreign Policy in Asia and Its Relation to India”, *Journal of the British International Affairs*, Vol. 4, No. 3, May, 1925, pp. 109-117.
- Loomba, A., *Colonialism/Postcolonialism*, Routledge, London and New York, 2007.
- Lord Eversley ve Chirol, V., *Türk İmparatorluğu (1288-1924)*, Çev: Sedat Demir ve Billur Manav Arslan, Dün Bugün Yarın Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2013.
- Lukitz, L., *A Quest in the Middle East Gertrude Bell and the Making of Modern Iraq*, I.B. Tauris, London, 2006.
- Macfie, A. L., *Orientalism*, Pearson Education, First Edition, Edinburg, 2002.

- Manaz, A., "Oil and The Middle East Policy", *Cağ University Journal of Social Sciences*, 6 (2), December 2009, 70-83.
- Mansfield, P., *Ortadoğu Tarihi*, Çev: Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2012.
- Marr, P., *The Modern History of Iraq*, Westview Press, Third Edition, Boulder, 2012.
- Marshall, C. T., *Gertrude Bell: Her Work and Influence in the Near East, 1914-1926*, University of Virginia, Ph. D., University Microfilms, Inc., Michigan, 1968.
- Matthew, H.C.G., "Gladstone, Rhetoric and Politics", Ed. Peter J. Jagger, *Gladstone*, The Hambledon Press, London, 1998.
- Mazrui, A. A., "From Social Darwinism to Current Theories of Modernization: A Tradition of Analysis", *World Politics*, Vol. 21, No. 1, Oct 1968, pp. 69-83.
- Meram, A. K., *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, Kıtış Yayınları, İstanbul, 1969.
- Murre-van den Berg, H., "Nineteenth-century Protestant Missions and Middle Eastern Women: An Overview", Ed. Inger Marie Okkenhaug and Ingvild Flaskerud, *Gender, Religion and Change in the Middle East: Two Hundred Years of History*, Berg Publishing, Oxford, 2005.
- Neilson, K., "'Only a D...d Marionette'? The Influence of Ambassadors on British Foreign Policy, 1904-1914", Ed. Michael Dockrill ve Brian Mckercher, *Diplomacy and World Power Studies In British Foreign Policy, 1900-1950*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- Nissen, H. J. and Heine, P., *From Mesopotamia to Iraq A Concise History*, The University of Chicago Press, Chicago, 2009.
- Offer, J., "From 'natural selection' to 'survival of the fittest' : On the significance of Spencer's refashioning of Darwin in the 1860's", *Journal of Classical Sociology*, Vol. 14 (2), 2014, pp. 156-177.
- Ortaylı, İ., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfusu*, Alkım Yayınları, 9. Baskı, İstanbul, 2006.
- _____, *Osmanlı Döneminde Irak*, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Plato Basımevi, İstanbul, 2006.
- Owen, R., *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, I.B. Tauris, London, 2009.

- Öney, C., “Misyoner Örgütlerin Rekabet Sahnesi Filistin”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: XV, Eylül 2013, 331-354.
- Palmer, A., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerileyişi ve Çöküş Tarihi*, Çev: Belkıs Çorakçı Dişbudak, Alfa Yayınları, I. Basım, İstanbul, 2014.
- Palmer, A., *Who's Who in World Politics: From 1860 to the Present Day*, Routledge, London and New York, 1996.
- Pamuk, Ş., “Estimating Economic Growth in the Middle East since 1820”, *The Journal of Economic History*, Vol. 66, No. 3, Sep., 2006, pp. 809-828.
- Parla, J., *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2012.
- Patterson, W. R., “The Greatest Good for the Most Fit? John Stuart Mill, Thomas Henry Huxley, and Social Darwinism”, *Journal of Social Philosophy*, Vol. 36, No. 1, Spring 2005, pp. 72-84.
- Penson, L. M., “The Principles and Methods of Lord Salisbury's Foreign Policy”, *Cambridge Historical Journal*, Vol. 5, No. 1, 1935, pp. 87-106.
- Podeh, E., “The Symbolism of the Arab Flag in Modern Arab States: Between Commonality and Uniqueness”, *Nations and Nationalism*, 17 (2), 2011, pp. 419-442.
- Polk, W. R., *Irak'ı Anlamak*, Çev: Nurettin Elhüseyni, NTV, 2. Baskı, İstanbul, 2007.
- Poole, S. L., *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, Çev: Can Yücel, Türk Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 1999.
- Robson, L., “Church, State, and the Holly Land: British Protestant Approaches to Imperial Policy in Palestine, 1917-1948”, *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, Vol. 39, No. 3, September 2011, pp. 457-477.
- Rogers, J. A., “Darwinism and Social Darwinism”, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 33, No. 2 (Apr.-Jun., 1972), pp. 265-280.
- Said, E. W., *Şarkiyatçılık Batı'nın Şark Anlayışları*, Çev: Berna Ülner, Metis Yayıncılık, 6. Basım, İstanbul, 2012.
- Sander, O., *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Yayınları, 24. Baskı, Ankara, 2012.
- Sayar, S., “İstanbuldaki Protestan Kiliseler ”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, 2001, 285-291.

- Schneer, J., *Balfour Deklarasyonu Arap-İsrail Çatışmasının Kökenleri*, Çev: Ali Cevat Akkoyunlu, Kırmızıkeci Yayınevi, I. Basım, İstanbul, 2012.
- Sezer, A. , “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e; Misyonerlerin Türkiye’deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, *Hacattepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 16, 1999a., 169-183.
- Sezer, A., “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, Ed. Güler Eren, *Osmanlı 2 Siyaset*, Türkiye Yayınları, Ankara, 1999b.
- Sharp, B. P., *British Colonization of Irak, 1918-1932*, Marine Corps Command and Staff Coll Quantico, Virginia, 2008 (Master’s Thesis).
- Slattery, M., *Sosyolojide Temel Fikirler*, Çev: Özlem Balkız vd., Haz: Ümit Tatlıcan ve Gülhan Demiriz, Sentez Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2011.
- Sluglett, P., *Britain in Iraq Contriving King and Country*, I. B. Tauris & Co. Ltd, London, 2007.
- Smith, A. D., *Milli Kimlik*, Çev: Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
- Soy, B., “Lord Palmerston’un Osmanlı Toprak Bütünlüğünü Koruma Siyaseti”, *HÜTAD*, 2.7, 2008, 142-167.
- Soy, H. B., *Almanya’nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Phoenix Yayınları, I. Baskı, Ankara, 2004.
- Spencer, H., *Zihin, Ahlak ve Beden Eğitimi*, Çev: Mehmet Münir (Erteğün), Pagem Akademi, I. Baskı, Ankara, 2013, Giriş : “Herbert Spencer’in Eğitim ve Tarih Anlayışı”, Pedagojik Bilimlerin Güncel Konuları, Sterlimak, Ankara, 2010.
- Steward, I., “Commandeering Time: The Ideological Status of Time in the Social Darwinism of Herbert Spencer”, *Australian Journal of Politics and History*, 57.3, 2011, pp. 389-402.
- Şahin, H., “Şark Meselesi Çerçevesinde Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Genel Bir Bakış (Başlangıcından Paris Barışı’na Kadar)”, *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Prof Dr. Zeki Başar Özel Sayısı, Sayı 29, Erzurum, 2006.
- Şahin, İ., Şahin, C. ve Yüce, S., “Birinci Dünya Savaşı Sonrası İngiltere’nin Irak’ta Devlet Kurma Çabaları”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 8, Sayı: 15, Kış 2014, 105-132.
- Şahin, İ., “Ermeni Olayları Sırasında Kıbrıs Adası’nın Rolü (1878-1900)”,

- Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt: 8, Sayı: 31, 2012, 57-81.
- Tamur, E. D., “Karşılaştırmalı Bir Perspektiften 19. Yüzyılda Çin ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Protestan Misyoner Faaliyetleri”, *ÇTTAD*, Cilt: 12, Bahar 2006.
- Tatar, H. C., “Batının Kimlik İnşasında Ötekinin Yeri”, *Karadeniz-Blacksea-Sosyal Bilimler Dergisi-4* (14), 2012, 9-102.
- Temperley, H. W. V. , *A History of The Peace Conference of Paris*, Vol. VI, Henry Frowde and Hodder & Stoughton, London, 1924.
- Terry, J. D., “The Forty Thieves: Churchill, the Cairo Conference, And the Policy Debate Over Strategies of Colonial Control in British Mandatory Iraq, 1918-1924”, *ProQuest*, 2008 (Master’s Thesis).
- _____, *The Norton Anthology of English Literature*, Vol. 2, W.W. Norton & Company, Eight Edition, New York, 2000.
- Thompson, J. Lee, *A Wider Patriotism: Alfred Milner and The British Empire*, Pickering & Chatto, London, 2007.
- Tomes, J., *Balfour and Foreign Policy The International thought of a Conservative Statesman*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- Torun, T., “İktisat Etik İlişisine Sosyal Darwinist Bir Yaklaşım”, *İş Ahlakı Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, 2013, 135-163.
- Tripp, C., *A History of Iraq*, Cambridge University Press, New York, 2007.
- Versen, C. R., “What’s Wrong with a Little Social Darwinism (In Our Historiography)?”, *The History Teacher*, Vol. 42, Number 42, August 2009, 403-423.
- Vital, D., “The Making of British Foreign Policy”, *The Political Quarterly*, Vol. 39, Number. 3, 1968, pp. 255-268.
- Wallach, J., *Çöl Kraliçesi*, Çev: Püren Özgören, Can Yayınları, İstanbul, 2004.
- Ward, A. W., ve Gooch, G. P., *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919*, Vol. I, The Macmillan Company, New York, 1922.
- Waylet, B. ve Jackh, E., *İmparatorluk Stratejileri ve Ortadoğu*, Çev: Vedat Atilla, Çhiviyazıları Yayınevi, I. Baskı, İstanbul, 2004.
- Weikart, R., “The Origins of Social Darwinism in Germany, 1859-1895”, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 54, No. 3, July 1993, pp. 469-488.

- Wells, D. C., "Social Darwinism", *American Journal of Sociology*, Vol. 12, No. 5, March 1907, pp. 695-716.
- Westrate, B., *The Arab Bureau British Policy in the Middle East 1916-1920*, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 1992.
- Wilson, A. T., *Mesopotamia 1917-1920 A Clash of Loyalties*, Vol. II, Oxford University Press, London, 1931.
- Winstone, H. V. F. , *Ortadoğu Serüveni 1898-1926 Yılları Arasındaki Ortadoğu'daki Siyasi ve Askeri İstihbaratın Öyküsü*, Çev: Fuad Davudoğlu, Risale Basın-Yayın Ltd. Şti, İstanbul, 1999.
- Winstone, H. V. F., *Gertrude Bell*, Quartet Books, First Edition, New York, 1978.
- Wood, Alfred C, *Levant Kumpanyası Tarihi*, Çev: Çiğdem Erkal İpek, Doğu Batı Yayınları, Ankara, Ekim 2013.
- Yzb. Ahmet Hamdi Bey, *Bir Misyoner Nasıl Yetiştiriliyor? İslam Âlemi ve İngiliz Misyonerler*, Haz: Zafer Çınar, Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2010.
- Zeine, Zeine N., *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Çev: Emrah Akbaş, Gelenek Yayıncılık, I. Basım, İstanbul, 2003.

C. İnternet Siteleri

www.thecanadianencyclopedia.ca

The World Digital Library/ www.wdl.org

The National Archieves/ www.nationalarchieves.gov.uk

Gertrude Bell Archieve/ www.gerty.ncl.ac.uk

ÖZET

Bu çalışmanın amacı on dokuzuncu yüzyıl boyunca ve yirminci yüzyıl başlarında Britanya'nın Ortadoğu politikasını araştırmak ve bu politikanın belirlenmesinde ve yürütülmesinde Ortadoğu'yu baştan aşağı gezip incelemeler yapmış önemli bir Ortadoğu uzmanı olan Gertrude Bell'in fonksiyonunu ortaya koymaktır. Britanya'nın Ortadoğu politikası Sosyal Darwinizm, Şarkiyatçılık, Sanayi Devrimi ve Emperyalizmden etkilenmiş ve bu fikri temeller üzerine inşa edilmiş bir Ortadoğu politikası çerçevesinde hareket edilmiştir. Söz konusu dönemde Britanya İmparatorluğu için jeopolitik öneme sahip olan Ortadoğu'da nüfuzunu güçlendirmenin ve hâkimiyet kurmanın hayati önemi bulunmaktadır. Bu nedenle Britanya, bölgede nüfuzunu güçlendirmek ve hâkimiyet kurmak için ticari, dini ve diplomatik örgütlerini etkili bir şekilde kullanmıştır. Bunun yanı sıra, Britanya'nın Ortadoğu politikasının şekillenmesinde ve yürütülmesinde "*Ortadoğu'nun Mimarları*" olarak kabul edilebilecek İngiliz görevlileri de önemli bir rol üstlenmişlerdir. Bu bağlamda, Gertrude Bell Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı Devleti'ne karşı başlatılan Arap İsyanının başarısının arkasındaki en önemli kişi olmuştur. Bölgedeki gelişmelerle ilgili yapılan 1919 Paris Barış Konferansı ve 1921 Kahire Konferansı'na bölge uzmanı olarak katılmıştır. Kahire Konferansında alınan kararlar doğrultusunda Irak Devleti'nin kuruluşu, yöneticilerinin seçimi, Anayasasının çıkarılması, bayrağının hazırlanması ve sınırlarının çizilmesinde yönlendirici olmuştur. Sonuç olarak Gertrude Bell, bölge kabileleriyle kurduğu ilişkiler ve dostluklar sayesinde elde ettiği önemli bilgileri, enerjisini ve tecrübesini Britanya'nın hizmetine sunmuş ve Britanya'nın Ortadoğu politikasının şekillendirilmesinde ve yürütülmesinde en etkili figürlerden birisi olmuştur.

ARŞİV Kayıt Bilgileri:

Tezin Adı	: Britanya'nın Ortadoğu Politikası ve Gertrude Bell
Tezin Yazarı	: SAMET YÜCE
Tezin Danışmanı	: Yrd. Doç. Dr. İsmail Şahin
Tezin Konumu	: Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	: 15.06.2015
Tezin Alanı	: Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı

Tezin Yeri : KBÜSBE-KARABÜK

Anahtar Sözcükler : Britanya, Ortadoğu, Gertrude Bell, Kahire Konferansı, Arap İsyanı, Irak, Sosyal Darwinizm

ABSTRACT

This study aims to research for Britain's Middle East Policy during the nineteenth century and in the beginning of the twentieth century, and reveal the function of Gertrude Bell, an important Middle East expert making expeditions through the Middle East, in the determination and the implementation of that foreign policy. Britain's Middle East Policy was influenced by Social Darwinism, Orientalism, and Industrial Revolution and Imperialism and Britain behaved in the framework of a Middle East policy built on the basis of these ideas. In this period, it was vital for the British Empire to strengthen her influence and establish dominance in the Middle East, which had geopolitical importance to her. Therefore, Britain used commercial, religious and diplomatic organisations in an effective way to strengthen her influence and establish dominance in the region. Besides, British officials considered as the Middle East Architects, also played an important role in shaping and implementing Britain's Middle East policy. In this context, Gertrude Bell was the most important person behind the success of the launch of the Arap Revolt against the Ottoman Empire during The First World War. She participated as a Middle East expert in the 1919 Paris Peace Conference and the 1921 Cairo Conference held on the developments in the region. In accordance with the decision made at the Cairo Conference she guided the foundation of Iraq, the selection of its rulers, adoption of its Constitution, the preparation of its flag and drawing its borders. As a result, Gertrude Bell offered her energy, experience and important information gained through her relationships and friendship with the local tribes to the service of Britain and was one of the most influential figures both in implementing and shaping Britain's Middle East policy.

Archive Record Information:

Title of Thesis : Britain's Middle East Policy and Gertrude Bell
Author : SAMET YÜCE
Advisor : Ass. Prof. Dr. İsmail Şahin
Type of Thesis : Master's Thesis
Date of Thesis : 15.06.2015
Area of Thesis : Department of International Relations

Place of Thesis : KBÜSBE-KARABÜK

Key Words : Britain, Middle East, Gertrude Bell, Cairo Conference, Arab
Revolt, Iraq, Social Darwinism

ÖZGEÇMİŞ

Samet Yüce 10.07.1966 tarihinde Adana’da doğdu. Adana Ticaret Lisesi’ni bitirdikten sonra Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü’nden 1990 yılında mezun oldu. Haziran 2015’de Karabük Üniversitesi ve Sakarya Üniversitesi işbirliğiyle yürütülen Uluslararası İlişkiler Yüksek Lisans programını “Britanya’nın Ortadoğu Politikası ve Gertrude Bell” başlıklı Yüksek Lisans Tez çalışmasıyla tamamladı. Evli ve üç çocuk babası olan Samet Yüce halen Kastamonu Üniversitesi’nde İngilizce Okutmanı olarak görev yapmaktadır. Mesleki hayatında Birleşik Krallık’ta “Teachers’ Training”, “Methodology in English Teaching” ve “Business English” konularında programlara katılmış ve Mevlana Değişim Programı çerçevesinde University of Foreign Languages and Business Career/Kazakistan’da ders vermiş ve “A Different Approach To English Teaching” adlı sertifika programı yapmıştır. Temel ilgi alanları Uluslararası İlişkiler, İngiliz dış politikası ve Ortadoğu olan Samet Yüce’nin Yüksek Lisans döneminde aşağıda bilgileri sunulmuş bir bilimsel makalesi yayınlanmıştır.

Şahin, İ., Şahin, C. ve Yüce, S., “Birinci Dünya Savaşı Sonrası İngiltere’nin Irak’ta Devlet Kurma Çabaları”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 8, Sayı: 15, Kış 2014, 105-132.